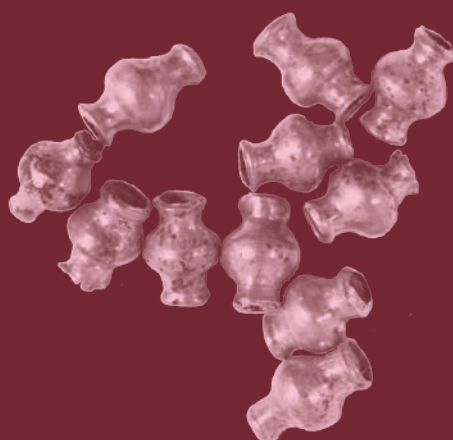
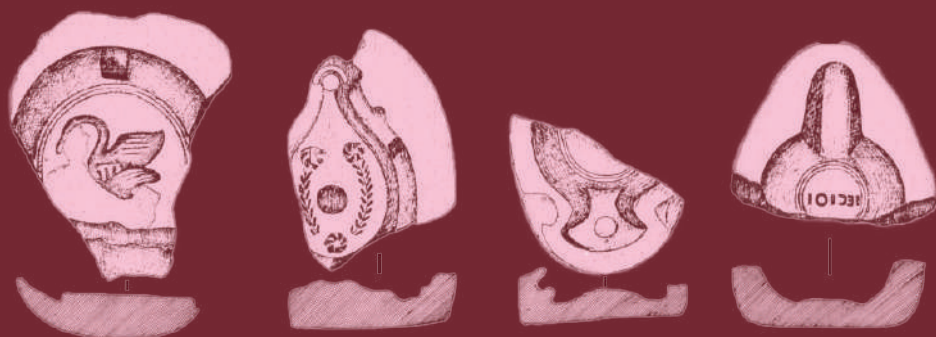

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

24

2023

**KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI 24.
2023**

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

24.

2023

KUNY
DOMOKOS
MÚZEUM · TATA

TATA

2024

KUNY DOMOKOS MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI 24. (2023)
MITTEILUNGEN DES KUNY-DOMOKOS-MUSEUMS 24. (2023)
PUBLICATIONS OF THE KUNY DOMOKOS MUSEUM 24. (2023)

A kötet a 2022. február 21–22-én megrendezett Tudományos Műhelyek
Komárom-Esztergom vármegyében X. konferencia előadásait tartalmazza.

Szerkesztette
STEGMAYER MÁTÉ

Nyelvi lektor
DOBROVA ZITA

Könyvterv és tördelés
BERECZ KRISZTINA

A kötet megjelenését
a NEMZETI KULTURÁLIS ALAP MÚZEUMOK KOLLÉGIUMA támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 2064-6615

Kiadja a KUNY DOMOKOS MÚZEUM, 2024

Felelős kiadó
DR. SCHMIDTMAYER RICHÁRD
múzeumigazgató

Nyomdai munkák
ALFADAT-PRESS KFT., Tatabánya

Felelős vezető
SASHALMI PÉTER

Példányszám: 300

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

<i>Bartus Dávid – Szabó Melinda – Joháczki Szilvia – Borhy László – Számadó Emese</i>	
Feltárás a brigetioi legiotábor fürdőjében 2021-ben.....	7
Excavations of the legionary bath in Brigetio in 2021	13
<i>Juhász Lajos</i>	
Constantinus-kori éremkincs a brigetioi legiotábor fürdőjéből.....	17
Constantinian coin hoard from the legionary baths of Brigetio	20
<i>Gátfalvi-Delbó Gabriella</i>	
Brigetio fazekasipara. A Gerhát fazekasműhely	29
Pottery production of the settlement complex of Brigetio. The Gerhát pottery workshop	56
<i>Merkl Máté Róbert</i>	
Nyergesújfalu Duna-dűlő lelőhely archaeobotanikai kiértékelése	77
Archaeobotanical investigation of the Nyergesújfalu Duna-dűlő site.....	80
<i>Pál Gabriella – Kardos László</i>	
Kérdések a Tatabányán 1907-ben talált római leletekről..., avagy hol vannak a rómaiak?	81
Questions about the roman finds discovered in Tatabánya in 1907... or where are the romans?	87
<i>Kovács Bianka Gina</i>	
A gesztesi vár és kapcsolatrendszere a késő középkorban a kerámialeletek alapján	89
Gesztes castle and its relations in the late middle ages on the basis of ceramic finds.....	120
<i>Kövesdi Mónika</i>	
A tatai Esterházy-kastély ősgalériája	133
The ancestral gallery of the Esterházy castle in Tata	140
<i>Sárossy Péter</i>	
A Szent IX. Lajos francia király tiszteletére szentelt majki oltár újabb kutatási eredményei és érdekességei	141
Recent research finds and interesting facts about the altar in Majk dedicated to Saint Louis IX, king of France	154
<i>Schweininger Péter</i>	
Egy sváb Esterházy-falu migrációs tere a házasságok tükrében (1800–1850)	157
Der Migrationsraum eines donauschwäbischen Esterházy-Dorf im Spiegel der Heiraten.....	166

<i>Bognár Péter</i>	
Az 1809. évi francia megszállás eseményei Tatán	167
The 1809 year's french occupation's events in Tata	188
<i>Pokorny Gábor</i>	
Ghyczy Kálmán élete és politikai pályafutása.....	189
The life and political career of Kálmán Ghyczy.....	192
<i>Számadó Emese</i>	
Komárom Szabad Királyi Város törvényhatósága szabályrendeletei a dualizmus korában, különös tekintettel a kéjelgési ügyre.....	193
The rules of the jurisdiction of the Free Royal City of Komárom in the dualist era, with special reference to the matter of lewdness.....	202
<i>Szűcs József</i>	
Töredékben maradt... A Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola története (1851–1944)	203
Remained fragmentary... The history of the Tata-Tóváros Israelite Elementary School (1851–1944) .	221
<i>Rabár Ferenc</i>	
A Tóvárosi Elemi Iskola a II. világháború éveiben.....	223
The Tóváros Primary School in the years of World War II.....	234
<i>Kovács Péter</i>	
A komáromi strandfürdő építése.....	235
Construction of the Komárom open-air bath	242
<i>Szabó Csaba Gábor</i>	
Az 1986-os komáromi malomtűz története	243
The story of the 1986 Komárom mill fire	248
<i>Prokopp Margit</i>	
Az esztergomi Mária Valéria híd mint emlékezethely.....	249
The Maria Valeria bridge as a memorial site	255
<i>Macher Péter</i>	
Tatabánya bányásztársadalma a két világháború között Kónya Lajos és Gáll István prózáján keresztül	257
Die Bergbaugesellschaft von Tatabánya in den dreiziger Jahren durch die Werke von Lajos Kónya und István Gáll	264
A kötetben található rövidítések jegyzéke – Abkürzungsverzeichnis – List of Abbreviations.....	265

FELTÁRÁS A BRIGETIÓI LEGIOTÁBOR FÜRDŐJÉBEN 2021-BEN

Bartus Dávid – Szabó Melinda – Johácz Szilvia – Borhy László – Számadó Emese

BEVEZETÉS¹

Brigetio *legiotáborában* 2015 óta zajlanak rendszeres kutatások, mind a *principia*, mind a *praetentura* keleti területén.² 2015-ben a *principia* udvarát és az attól délre található épületeket térképeztük fel, valamint a *principia* és az I. *cohors* barakkját elválasztó út egy részletét. 2017-ben és 2018-ban egy nagy méretű apszisos épületet tártunk fel a *porta principalis dextra* közelében, a *praetentura* délkeleti sarkában. Az aula típusú épület építési ideje 370 körülre keltezhető, feltehetően itt fogadhatta I. Valentinianus császár a kvádok követeit 375. november 17-én, aminek következtében gutaütést kapott, és meghalt. Az épület alatt korábbi építési fázisokhoz tartozó helyiségek is felszínre kerültek.³ 2019-ben a brigetiói ásatás fókuszába a *legiotábor* északi kapuja került, mivel az előző évben folytatott geofizikai felmérésekből lehetőség nyílt mind a *porta praetoria*, mind az azon keresztül húzódó *via praetoria* helyének meghatározására.

Ezek a kutatások egyrészt új adatokkal szolgáltak a *legiotábor* topográfiájának kérdéseire a *porta praetoria* és *via praetoria* zónájában, másrészt módszertani szempontból is segítettek a geofizikai mérések ellenőrzése, valamint a további mérések finomhangolása és tervezése szempontjából.⁴

Az előző kutatási időszakban zajlott geofizikai felmérések részletes adatokat szolgáltatottak a *praetenturáról*. Ennek révén lehetőségünk nyílt, hogy a *legiotábor* legsűrűbben beépített részével foglalkozhassunk: a *via praetoriától* nyugatra eső területtel. A GPR-képeken látszott egy nagy méretű épületkomplexum, ami már a terepi munkák megkezdése előtt fürdőként volt azonosítható a ki-rajzolódott alaprajz alapján. 2021-ben négy felületet nyitottunk a *praetentura* területén, 650 m²-en, az ásatás két hónapon át zajlott, 2021 júliusában és augusztusában.

A FÜRDŐ HELYSÉGEI

A 2021-es ásatás során feltárt fürdőrészlet (1. tábla) több kisebb-nagyobb helyiségre oszlik. Ezek közül kettőben sikerült a medencét is megtalálni, emellett több helyiségben *hypocaustum*-rendszer maradványait.

A fürdőépületből feltárt részekről keletre egy észak–déli fekvésű bazilikális épület található. Ez alapján meghatározható, hogy a fürdőépület egészének keleti zárófalából kerültek felszínre részletek. A keleti zárófal mentén, a bazilikális épület felé észak–déli irányban *tegulákkal* bélelt csatorna húzódik. Több helyen sikerült megfogni a fürdő he-

lyiségeiben az ebbe a vízvezető csatornába bekötött több, kisebb csatornát.

A terület északi traktusában feltárt helyiség-részletek egymáshoz való viszonya egyelőre tisztázatlan. A felület keleti felében egy *hypocaustummal* fűtött, apszisos helyiség részletét tártuk fel, amelyet vastag fal választott el a tőle nyugatra található medencétől. A padlófűtéses, apszisos helyiség alatt több irányba csatornák húzódtak, egyrészt észak–déli irányban, a medence keleti fala mentén, másrészt ebbe a csatornába csatlakozva nyugati irányba további két csatorna volt megfigyelhető.

¹ Jelen tanulmány a kutatás 2022 téli állapotát tükrözi. Az azóta folytatódó feltárás újabb eredményei az alábbi publikációkban érhetőek el: BARTUS et al. 2022; BARTUS et al. 2023; BARTUS et al. 2024

² A brigetiói *legiotábor* területén korábban zajlott ásatásokhoz és geofizikai kutatásokhoz lásd: BARTUS et al. 2015a; BARTUS et al. 2015b; BARTUS et al. 2018a.

A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFI K 134522) és a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) támogatta.

³ BARTUS et al. 2018b

⁴ BARTUS et al. 2020

A medence négy megújítási fázison esett át. Ezek közül az első három fázisban *terrazzo* padlója volt a medencének, a negyedik fázisban viszont már mészkő lapokkal burkolták az alját. A medence falát nem újították meg minden alkalommal, amikor az alját, a második felújítási fázis során a medence falát nem vakolták újra. A medencét délről határoló kelet–nyugati falban egy terrakotta lefolyó (1. kép) egy kis darabját sikerült feltárni.

1. kép: Az 1. felületben feltárt medence terrakotta lefolyója

Fig. 1: Terracotta drain pipe of the pool in session 1.

Mivel a medence felszínét több helyen későbbi beásások rongálták meg, nem határozható meg egyértelműen, melyik fázishoz tartozott a lefolyó, egyedül a legkorábbi fázis zárható ki. A lefolyó vonalával megegyező irányban egy csatornát is sikerült megfigyelni, bár ennek egy részét egy későbbi beásás megsemmisítette. A medencétől északra egy vékonyabb fal alapozásának maradványait találtuk meg, az ettől északra található terület/helyiség viszonya a fürdőépülethez képest még tisztázatlan. Az sem kizárható, hogy a medence ehhez a helyiséghez tartozhatott. A felület nyugati oldalán a medence vonalától északi irányba továbbfutó falak elhelyezkedése alapján akár a fürdőépülethez tartozó további helyiség is lehetett. A medence déli falával párhuzamosan, annak meghosszabbításaként egy kelet–nyugati irányú fal húzódik. Ettől délre egy nagyobb helyiség volt. Nem dönthető el, hogy a medence ehhez a helyiséghez tartozhatott-e. E nagyobb helyiség padlóját többször megújították, három fázis volt elkülöníthető. Ebből a legkorábbi egy *terrazzo* padló, majd egy *opus spicatum* technikával készült padló, végül egy nagyobb, vörösmészkő lapokból készült padló. A kelet–nyugati irányú faltól északra eső helyiséget több helyen későbbi beásások rongálták meg. Bár feltehetően hasonló, többször megújított padlózata lehetett (felszínre kerültek *terrazzo* felü-

tek és nagyobb mészkő járólapok is), ez pontosan nem határozható meg.

A feltárt felület nyugati felében egy észak–dél irányú fal egy *hypocaustummal* fűtött helyiséget határolt le. E helyiség kapcsán egy nagyobb átépítés nyomai voltak megfigyelhetőek. Eleinte ezt a helyiséget egy kelet–nyugati irányú fal két részre bontotta a medence északi falának vonalában, később azonban ezt visszabontották, a visszabontott fal maradványaira *hypocaustum*-oszlopokat helyeztek. Feltehetően ennek a helyiségnek a déli felét sikerült feltárni a 2. felület északnyugati csücskében, amelynek *hypocaustum*-oszlopai meglepően jó állapotban maradtak fenn. (2. kép) E helyiségtől nyugatra szintén egy *hypocaustummal* fűtött, nagyobb méretű helyiséget sikerült feltárni, a két helyiség közötti küszöbvel. A második, *hypocaustummal* fűtött helyiség valamivel kisebb, mint a többi feltárt helyiség. Ettől keletre egy nagyobb, fűtés nélküli helyiség található, amelynek padlóját nagyobb *tegulákkal* boríthatták, ezeknek azonban csak a lenyomata maradt meg a *terrazzo* alapozásban. E helyiség keleti fala egyben az egész fürdőépület keleti zárófala, a fürdő bazilikális épület felőli bejáratát e helyiségbe egy küszöb mutatja.

2. kép: A 2. felületben megmaradt, két padlófűtési helyiség *hypocaustum*-oszlopai

Fig. 2: Hypocaustum system of two rooms in session 2.

Talán a fürdő egy következő traktusaként értelmezhető az eddig bemutatott helyiségektől délre található, egy keskeny folyosóval elválasztott terem összessége. Ezek közül a feltárt terület (2. felület, lásd: 1. tábla) nyugati csücskében egy meglehetősen kis méretű, vörösmészkő lapokkal burkolt helyiség található, ahonnan egy küszöb mutatja az átjárás helyét egy nagyobb, fűtetlen helyiségbe. A helyiség padlóját a használat során többször megújították. Az első két periódusban egyszerű *terrazzo* padlója volt a helyiségnek, a későbbi

megújítások során viszont először kisebb méretű (nagyjából 20×20 cm-es) terrakotalapokkal burkolták, az utolsó fázisban ezt nagyobb, 40×40 cm-es járólappal fedték el. (3. kép)

3. kép: A többször megújított padlófelület két utolsó fázisa a korábbi kisebb járólapok lenyomataival
Fig. 3: The last two phase of a several times renovated pavement with the imprints of the earlier, smaller slabs

Ebben a helyiségben található egy téglákkal burkolt medence, aminek megmaradt a nyugati fala mentén a lépcsős padka. (4. kép) A medence kelet–nyugati kiterjedése 380 cm, észak–déli kiterjedése még nem ismert. Alját 30×30 cm-es téglákkal rakták ki, alatta *terrazzo* alapozás található. A *terrazzo* alatt egy habarcsréteg volt megfigyelhető. Ez lehet egy alapozási réteg, ebben az esetben a felette lévő *terrazzo* nem alapozás, hanem a medence aljának egy korábbi periódusa, amit később a téglákkal kirakott medencealj alapozásának használtak vízzáró réteggént. Mivel a medence részét megrongálta egy későbbi beásás, a korábbi esetleges periódusai nem voltak meghatározhatók. E beásásnak köszönhetően azonban láthatóvá váltak a medence alatt futó vízvezető csatornák.

A fürdő keleti zárófalának e felületre eső részén és az abból nyugatra elágazó falszakaszon megfigyelhetőek voltak a falalapozás tetején lévő téglák lenyomatai a habarcsos felületben.

Ugyanezen a felületen, az előbb említett fal déli oldalán két következő helyiség volt megfogható. Ezt is későbbi beásások rongálták meg, amiknek köszönhetően azonban láthatóvá vált a fürdő alatt húzódó csatornarendszer több eleme. A már bemutatott helyiségekhez hasonlóan ezt a helyiséget is nagyobb mészkő lapokkal burkolták az utolsó fázisban. Több helyen a felszínben történt javítások nyoma is megfigyelhető volt. A járólappal borított felszínt megelőzően két korábbi, *terrazzo* járósínt lehetett megfigyelni.

4. kép: A 3. felületben feltárt medence lépcsője
Fig. 4: The stairs of the pool in session 3.

A négyes számmal jelölt felületen feltárt jelenségek viszonya a fürdő épületéhez egyelőre nem tisztázott. A felületen nyitott szondák teljes felszínén *hypocaustum* maradványai kerültek felszínre, illetve egy kelet–nyugati irányú fal, és annak vonala. A falkiszedés metszetében megfigyelhető volt a *hypocaustum* alatt egy korábbi periódushoz tartozó *hypocaustum*. (5. kép)

5. kép: A 4. felületben található *hypocaustum* 2 fázisa
Fig. 5: The two phases of the *hypocaustum* in session 4.

A későbbi *hypocaustum* *terrazzo* aljának alapozása élükre állított nagyobb *tegulat*öredékek tetejére kent habarcs volt. A korábbi fűtésrendszer álló oszlopai közötti hiátust több, egymástól jól

elkülöníthető törmelékrezteggel töltötték fel. A betöltés legalján szenes, égett réteg volt, a felette lévő

rétegek agyagosak, míg a betöltés felsőbb rétegei inkább habarcsból, építési törmelékből állnak.⁵

KRONOLÓGIAI ÉS ÉRTELMEZÉSI KÉRDÉSEK

Tekintetbe véve, hogy a katonai fürdők mérete 2500–8550 m² között változik,⁶ a 2021 nyarán feltárt 650 m² olyan kis része a fürdőnek, ami alapján a felszínre került helyiségrészletek egyértelműen nem azonosíthatók be.⁷ A brigetioi fürdő építésében közreműködő *legio I Adiutrix* korábban Mogontiacumban állomásozott,⁸ ahol a *legiotábor* fürdőjének alaprajza ismert. Ez azonban Hadrianus-kori,⁹ amikor a *legio I Adiutrix* már nem állomásozott ott.¹⁰ Így a mogontiacumi fürdő alaprajza nem használható egyértelmű párhuzamként a brigetioi fürdő feltárt helyiségeinek azonosítása során.

Egyes helyiségek, helyiségcsoportok értelmezése legfeljebb gondolat kísérletként történhet a feltárás jelen állapotában. A katonai fürdők nagy része a soros elrendezésű fürdők közé tartozik, azon belül is a legtöbb axiális elrendezésű, szimmetrikus szerkezetűekkel csak elvétve találkozunk.¹¹ A feltárt területen két olyan helyiség van, melyekhez medence is tartozott. Ezekben *hypocaustum* nyomát nem találtuk, ezért a két helyiség esetében a *caldarium* funkció elvethető. A medencék mérete alapján *natatió*ként sem értelmezhetőek, így hideg, esetleg langyos medencék lehettek. Az 1-es felület keleti sarkában található, apszisos záródású helyiség az alaprajzi analógiák alapján esetleg *sudatorium*ként értelmezhető, ami esetenként a *frigidarium*hoz csatlakozott a katonai fürdőkben.¹² Ez alapján az 1-es felület északi, medencés helyisége talán *frigidarium* lehetett, de a pontosabb alaprajz ismerete híján ez csak feltételezés.

A katonai fürdők esetében egyes helyiségek direkt fűtése sem volt ritka, a hidegebb provinci-

ákban esetenként a *tepidarium*nak is lehetett saját *praefurniuma*.¹³ A brigetioi fürdő feltárása során azonban egyelőre *praefurniumot* nem találtunk, így a helyiségek meghatározásához ez sem nyújt segítséget.

Talán folyosóként értelmezhető a 2. felület területén, kelet–nyugati irányba húzódó, keskeny helyiség. E folyosók funkciója a katonai fürdőkben sokszor a hőmérséklet szabályozása is lehetett, a melegebb és hidegebb helyiségek között, jellemzően a *frigidarium* és *tepidarium* között.¹⁴ A folyosó déli oldalán eddig nem találtunk *hypocaustumot*, így e funkció sem zárható ki egyelőre. Ezekből a *heat trap*nek nevezett folyosókból gyakran nyílt *sudatorium*.¹⁵ A feltételezett folyosó nyugati végében nyíló, nagy mészke lapokkal fedett, kisebb méretű helyiség ez alapján akár *sudatorium* is lehetett. A *sudatoriumok* a katonai fürdőkben gyakran szimmetrikusan helyezkedtek el, így a folyosó keleti végében feltárt, kisebb falakkal szabdalts rész esetleg értelmezhető szintén *sudatorium*ként, amennyiben a fürdőépület észak–dél tengely mentén szimmetrikus.¹⁶

Ha a keskeny folyosó szerepe tényleg a különböző hőmérsékletű termek egymástól való elkülönítése lenne, a 3. felületben található, medencével rendelkező helyiség akár *tepidarium* is lehetne. Ugyanakkor padlófűtés nyomait itt sem találtuk meg. Ez alapján ez a medence is lehetett hideg vizes, miként az aquincumi *Thermae Maiores frigidariuma* is több medencéből állt.¹⁷

A fürdő több építési perióduson esett át. Építésének ideje nem határozható meg egyelőre pon-

5 A betöltés hasonlóságot mutat az aquincumi *Thermae Maiores frigidarium*ában feltárt hasonló jelenség betöltésével. KABA 1991, 25–26.

6 NIELSEN 1990, 77.

7 Összehasonlításképpen: az aquincumi *Thermae Maiores* 48 helyiségből állt (KABA 1991, 13.), a feltárás során 2021 nyarán Brigetióban 9 helyiséget találtunk, némelyiknek csak egész kis felületét érintette az ásatás.

8 BAATZ 1962, 87–88.

9 NIELSEN 1990, Kat. Nr. 167. Tegulabélyegek alapján a Hadrianus-kori fürdő építését megelőzően is állhatott ott fürdő, de annak alaprajza nem ismert.

10 BAATZ 1962, 87–88.

11 NIELSEN 1990, 76. 39 katonai fürdőt katalogizált, ab-

ból 21 axiális, 5 szimmetrikus és 5 angular, úgynevezett négyzetes elrendezésű.

12 NIELSEN 1990, 78. Ugyanakkor számos esetben fűtött *apodyterium*ból nyílik, ritkábban a *tepidarium* és a *caldarium* között kap helyet.

13 NIELSEN 1990, 79.

14 NIELSEN 1990, 79. Vö. Xanten City Baths, NIELSEN 1990, fig. 144; Saalburg, Castellum Baths, NIELSEN 1990, fig. 156; Schlossau Castellum Baths, NIELSEN 1990, fig. 157; Stockstadt, NIELSEN 1990, fig. 158.

15 NIELSEN 1990, 79.

16 A későbbi ásatások során bebizonyosodott, hogy kelet–nyugati szimmetriatengelye van a fürdőnek. Lásd: BARTUS et al. 2023. és BARTUS et al. 2024

17 KABA 1991, 22.

tosan. A nagyszámú *legio I Adiutrix* téglabélyeg nem meglepő, hiszen a *legio* állomáshelye a daciai hadjárat után, Hadrianus uralkodása alatt Brigetio lett,¹⁸ így a *legiotáborban* végrehajtott építkezések is e *legio*hoz köthetők. Egészen a Valentinianus-korig használatban maradt,¹⁹ az utolsó átépítésre vagy felújításra is ekkor kerülhetett sor. Ennek az időszaknak a maradványai a Lupicinus *tribunus* bélyeggel ellátott *tegulák* a leletanyagban.²⁰ E tekintetben a fürdő használati ideje az aquincumi *Thermae Maiore*sszel mutat párhuzamot, ahol ugyancsak a Valentinianus-korra keltezhető egy átépítési-renoválási fázis.²¹ A fürdő egyes helyiségeiben jól megfigyelhetők voltak ezek a felújítási fázisok. Több feltárt helyiségben is a padlót legalább három alkalommal megújították (7. kép), valamint az utolsó fázis padlószintjét alkalmasint kevésbé esztétikus módon javították ki. A padló megújítási fázisai során használt technikák változása is párhuzamot mutat a *Thermae Miores* felújítási periódusaival. A *Thermae Miores frigidarium*ában a brigetiói 1-es felülethez hasonlóan az *opus spicatum* padló fölé négyzetes terrakotta járólapokból készült padló került.²²

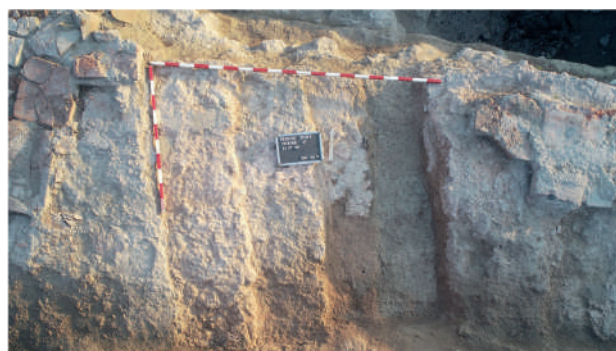
Ugyancsak több fázisban újították meg a medencéket is. Nagyobb átalakításra enged kevetkezten az 1-es felület északnyugati sarkában található, visszabontott kelet–nyugati irányú fal (6. kép),²³ amelynek visszabontott részeire *hypocaustum*-oszlopokat raktak a későbbi, felette kialakított helyiség fűtésére. Szintén egy nagyobb átépítés eredménye lehetett a 4. felületben megtalált, a korábbi *hypocaustum* feltöltésével létrehozott szintemelés. Ugyanez az aquincumi *legiotábor* fürdőjében is megfigyelhető volt, ott egy 4. századi átépítés elemeként.²⁴

E felújítási fázisban Aquincumban bizonyos medencéket megszüntettek, feltöltötték, majd *terrazzo* padlót húztak föléjük, és új medencéket hoztak létre. Ennek nyomát Brigetióban egyelőre nem találtuk meg, de az éremkincs elrejtése alapján nagyobb

6. kép: A visszabontott falra épített *suspensurae* az 1. felületen

Fig. 6: *Suspensurae* built on the earlier wall in session 1.

7. kép: Többfázisú padló és alapozási rétegei a 2. felület déli részén

Fig. 7: Multi-phase flooring and its foundations in the south part of session 2.

átépítés(ek) keltezhető erre az időszakra a brigetiói fürdő esetében is. A felújítási és javítási fázisok pontos kronológiája Brigetio esetében nem határozható meg, ahogy egymáshoz való viszonyuk sem. A padlók megújítása során feltételezhető a fürdő teljes területén történt renoválás, hiszen több helyiségben is ugyanazok a típusú padlók váltakoztak a felújítások során, de abszolút kronológiát ezekhez sem tudunk rendelni. A fürdő egészére vonatkozó

18 A *legio* Brigetióba helyezése legkésőbb 119. Arra vonatkozóan, hogy a *legiotábor*t a *I Adiutrix* építette lásd: BARKÓCZI 1951, 14.

19 Az, hogy a fürdő teljes területe használatban maradt-e eddig, vagy csak bizonyos részei, egyelőre nem dönthető el. Egyes részek felhagyásának kérdéséhez lásd Juhász Lajos e kötetben megjelent munkáját, Constantinus-kori éremkincs a brigetiói *legiotábor* fürdőjéből címmel.

20 A Lupicinus *tribunus* bélyeggel ellátott *tegulák* Brigetio környékén elsősorban *castellum*/őrtoronyépítésekhez köthetők, pl. Herkály. Lupicinus-bélyegek kerültek elő Izsa-Leányvár területéről is. MATHÉDESZ 2014, 69–71.

21 NÉMETH 2005, 139.

22 KABA 1991, 18. Különbséget jelent azonban, hogy az *opus spicatum* felületet Aquincumban csak javították a *tegula* járólappal. Brigetióban kis felületen sikerült csak feltárni, de ott teljes padlómegújításra következtetünk.

23 Hasonló falvisszabontásokkal az aquincumi *legiotábor* fürdőjében is hoztak létre új helyiségeket. Ez ott a 4. századi felújítási fázishoz volt köthető. NÉMETH 2005, 138.

24 NÉMETH 2005, 138.

építési fázisok elkülönítése a további kutatások során válik majd lehetségessé.²⁵

A fürdő használatának végét jelzi az 1-es felületen, a medencétől nyugatra feltárt kút. A kútban talált leletanyag nagyját egy csontfaragó műhely hulladéka adja, nagyrészt agancsok, valamint félkész és rontott tárgyak darabjai, amelyek többnyire fésűkhöz tartoztak. A leletek közül kiemelkedő a csontok fűrészelésére használt, törött pengéjű fűrész. (8. kép) A kút teljes feltárását az esőzések miatt sajnos nem lehetett elvégezni.

8. kép: Csontnyelű, törött pengéjű fűrész a kútból
Fig. 8: Broken saw with bone handle from the well

ÖSSZEGRZÉS

A Brigetio legiotáborában zajló 2021-es feltárás során sikerült igazolni a geofizikai mérések alapján kialakult feltételezést, hogy a kutatott területen a legiotábor fürdője található. Tekintetbe véve, hogy a fürdő csak kis részét volt lehetőség egy ásatási kampány alatt feltárni, a felszínre került helyiségek funkciói egyelőre nem határozhatók meg pontosan. Tekintetbe véve, hogy *praefurniumot*, valamint *praefurnium* közelségére utaló, erő-

sen átégett fűtőoszlopokat nem találtunk,²⁶ valószínűnek tűnik, hogy a katonai fürdő hideg vagy langyos traktusának részletére estek a feltárt felületek. A fürdőépület teljesebb feltárásáig azonban a helyiségek pontos funkciója nem meghatározható. Ugyanez mondható el a fürdő periódusairól is. Abszolút kronológiát egyelőre nem tudunk adni, de több megújítási, renoválási fázist már megfigyeltünk az eddig feltárt területen is.

Bartus Dávid
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókori Régészeti
Tanszék, Budapest
E-mail: bartus.david@btk.elte.hu

Szabó Melinda
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókori Régészeti
Tanszék, Budapest
E-mail: szabo.melinda@btk.elte.hu

Borhy László
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókori Régészeti
Tanszék, Budapest
E-mail: borhy.laszlo@btk.elte.hu

Számadó Emese
Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom
E-mail: kgym.emese@gmail.com

Johácz Szilvia
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Ókori Régészeti
Tanszék, Budapest
E-mail: johacz.szilvia@btk.elte.hu

²⁵ A párhuzamként kezelhető *aquincumi Thermae Maiores* esetében a különböző periódusokat egymástól jól elkülöníthető építési technikák alkalmazása jelentette (pl. a korábbi kő *suspensurae* téglákra váltása), ami a fürdő teljes feltárása során, a hiánytalan alaprajz ismeretében vált megfigyelhetővé. NÉMETH 2005, 138. Ilyen

egyértelmű váltás az eddig feltárt területeken Brigetióban nem volt megfigyelhető, csak a különböző padlótipusok esetében.

²⁶ Az *aquincumi Thermae Maiores* esetében a *praefurniumok* közelsége ennek révén pl. meghatározható volt. KABA 1991, 15.

IRODALOM

- BAATZ 1962 Baatz, D.: *Mogontiacum. Neue Untersuchungen am römischen Legionslager in Mainz*. Berlin 1962.
- BARKÓCZI 1951 Barkóczy L.: *Brigetio*. DissPann Ser. II. No. 22. Budapest 1951.
- BARTUS et al. 2015a Bartus, D. – Borhy, L. – Számadó, E.: *Short report on the excavations in Brigetio in 2015*. DissArch Ser. III. No. 2. (2015) 245–262.
- BARTUS et al. 2015b Bartus, D. – Borhy, L. – Czajlik, Z. – Holl, B. – Pusztá, S. – Rupnik, L.: *Topographical research in the canabae of Brigetio in 2014*. DissArch Ser. III. No. 2. (2015) 451–457.
- BARTUS et al. 2018a Bartus, D. – Borhy, L. – Sey, N. – Számadó, E.: *Excavations in Brigetio (2012–2016)*. In: (Szerk. Borhy, L. – Dévai, K. – Tankó, K.) *Celto – Gallo – Roman. Studies of the MTA – ELTE REserch Group for Interdisciplinary Archaeology*. Paris 2018. 63–82.
- BARTUS et al. 2018b Bartus, D. – Borhy, L. – Johácz, Sz. – Számadó, E.: *Short report on the excavations in the legionary fortress of Brigetio (2017–2018)*. DissArch Ser. III. No. 6. (2018) 541–548.
- BARTUS et al. 2020 Bartus, D. – Borhy, L. – Johácz, Sz. – Számadó, E.: *Excavations in the legionary fortress of Brigetio in 2019*. DissArch Ser. III. No. 8. (2020) 181–188.
- BARTUS et al. 2022 Bartus, D. – Szabó, M. – Johácz, Sz. – Juhász, L. – Simon, B. – Borhy, L. – Számadó, E.: *Short Report on the Excavations in the Legionary Fortress of Brigetio in 2021–2022: The Legionary Bath*. DissArch Ser. III. No. 10. (2022) 355–367.
- BARTUS et al. 2023 Bartus, D. – Szabó, M. – Juhász, L. – Müller, Á. – Olasz, R. H. – Simon, B. – Borhy, L. – Számadó, E.: *Short report on the excavations of the Legionary Bath of Brigetio in 2023*. DissArch Ser. III. No. 11. (2023) 625–639.
- BARTUS et al. 2024 Bartus, D. – Szabó, M. – Olasz, R. H. – Müller, Á. – Simon, B. – Juhász, L. – Lenár, V. – Borhy, L. – Számadó, E.: *Preliminary report on the excavations of the legionary bath of Brigetio in 2024*. Megjelenés alatt, in: *DissArch Ser. III. No. 12*.
- BRÖDNER 1992 Brödner, E.: *Die römischen Thermen und das antike Badewesen*. Darmstadt 1992.
- KABA 1991 Kaba M.: *Thermae Maiores legionis II. Adiutricis*. MHB VII. Budapest 1991.
- MATHÉDESZ 2014 Mathédesz L.: *Római bélyeges téglák a komáromi Duna Menti Múzeum gyűjteményében*. DissArch Ser. III. No. 2. (2014) 67–96.
- NÉMETH 2005 Németh M.: *Az aquincumi thermae maiores funkcióváltásához a 4. században*. *BudRég* 39 (2005) 137–150.
- NIELSEN 1990 Nielsen, I.: *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus 1990.

EXCAVATIONS OF THE LEGIONARY BATH IN BRIGETIO IN 2021

Dávid Bartus – Melinda Szabó – Szilvia Johácz – László Borhy – Emese Számadó

Excavations have been carried out regularly since 2015 in the territory of the legionary fortress of Brigetio, including investigations in the area of the *principia* as well as the eastern part of the *praetentura*.

The geophysical surveys of the last seasons resulted in detailed images of the *praetentura*, allowing us to concentrate on one of the most densely built part of the legionary fortress: the area west of the *via praetoria*. According to the GPR images a large building complex was situated there, which could be identified as the bath of the fortress even before the fieldworks have begun. Four surfaces were opened in a total area of 650 m² and the excavation took two months in July and August 2021.

The partially excavated bath consists of numerous rooms of different sizes. Two pools was unearthed and several rooms had *hypocaust* flooring, however, due to the lack of knowledge of the whole plan of the bath, the function of the rooms can be hardly identified.

In the eastern half of the northern excavation area (session 1) an apsidal room with *hypocaust* heating was unearthed. The room was separated from the adjacent pool which belonged to another room southwest from the apsidal one. The pool has four building periods, three of them had *terrazzo* flooring and in the last period the pool was covered with limestone slabs. No *hypocaust* system was found under the pool. A small part of a *terracotta*

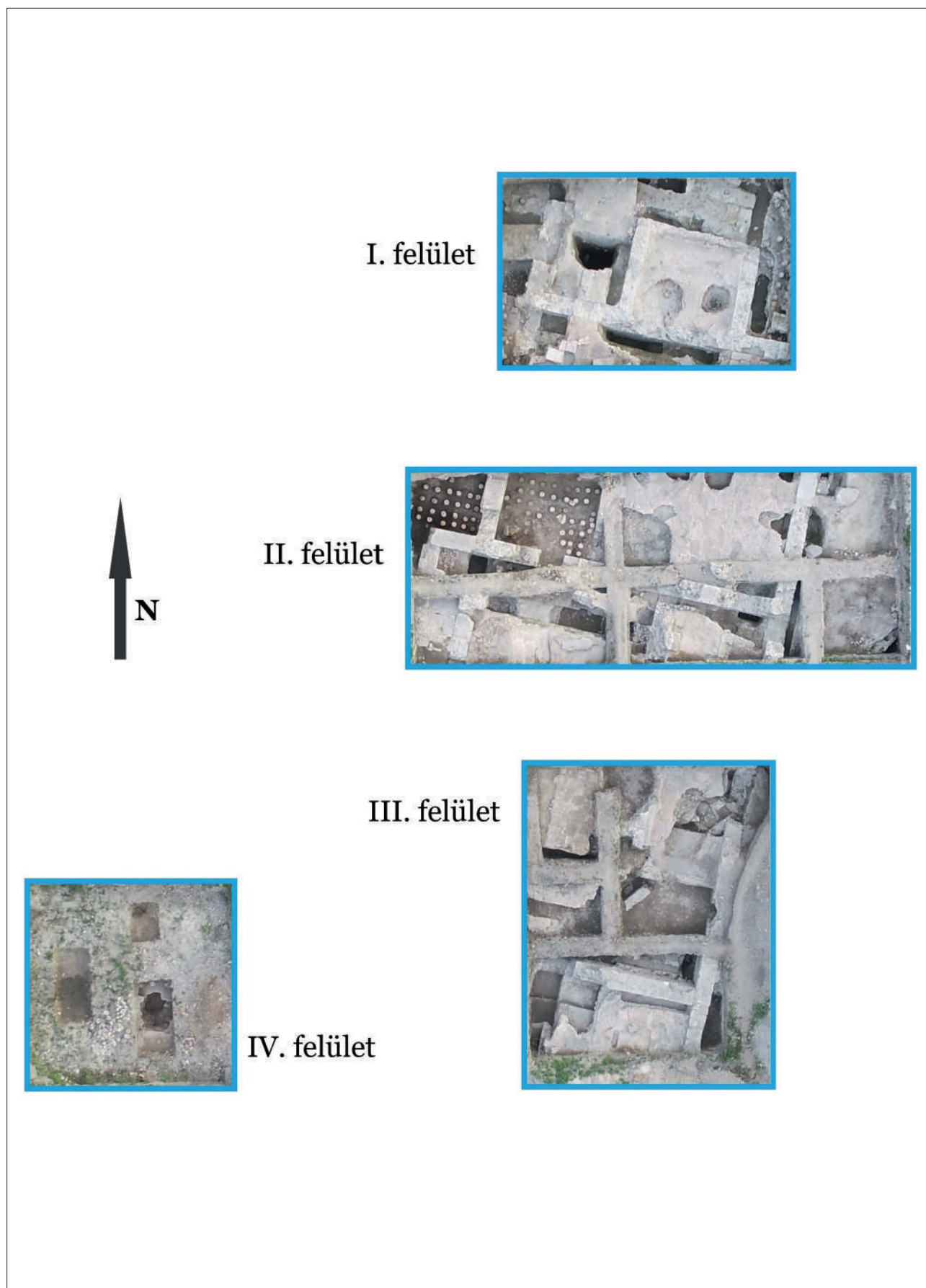
drain pipe was found in the southern wall of the pool which carried out the water to the sewer going in southeast direction from the pool. A large room was found south to the pool to which it most probably belonged. The floor of this room was renewed at least three times. In the earliest period the room had a *terrazzo* pavement, which was covered with an *opus spicatum* flooring. The latter was used as priming of the limestone slabs, which belonged to the latest definable period of the room. In the western half of the northern excavation area next to the pool the section was marred by younger pits, but presumably the flooring consisted of the same three layers. In this western section, a room with *hypocaust* heating was unearthed. Originally an east-west siting wall separated two rooms there. Later this wall was demolished, and a *hypocaust* flooring was built for the new room, also on the top of the wall's remains. Supposedly the southern part of this room came to light in the north-western corner of session 2 with surprisingly intact *hypocaust* columns. Next to this room in the east, a smaller room was discovered, which also had *hypocaust* flooring. A bigger, unheated room occupied the eastern part of session 2. The flooring of this room was not preserved, only the imprints of *terracotta* or limestone slabs were observable. The eastern wall of this room was the wall between the bath and the basilica. The threshold of the door leading from the bath to the basilica was preserved. South to the described rooms we found the next unit of the bath, which consisted of different rooms. In the western part of session 2 a small room was unearthed, which had red limestone flooring. Next to this small room, towards east, ensued a bigger, unheated room. The flooring of this room was renovated several times. In the first two periods the room had *terrazzo* pavement, but later it was covered with *terracotta* slabs. First smaller *terracotta*

slabs were used (20×20 cm), but in the latest period they were changed to bigger, 40×40 cm tiles. In this room was situated the second pool. The east-west spread of the pool is 380 cm, the north-south spread is unknown yet. The pool was covered with 30×30 cm tiles, which had a *terrazzo* grounding. The *terrazzo* could be first used as the covering of the pool in an earlier period. The most part of the pool was ruined by a younger pit, but as a result the sewers under the pool came to light. On the top of the eastern wall's remains (basically the grounding) of the bath imprints of bricks were preserved in the bonding. In the same session a similar wall was attached to the eastern wall. South to this wall two room was observable. The western room was mostly marred by younger pits, but thanks to this damage the drains under these rooms became visible. The flooring of the eastern room was renovated several times. We observed the same layers as the mentioned floorings, in the earlier periods the room had *terrazzo* flooring, and later it was changed to limestone slabs.

The connection between the mentioned parts of the bath and the excavated area session 4 is undefinable. In this session all the surface was covered by remains of a *hypocaust* system, divided into two by the remains of a wall. Under the pavement of the *hypocaust* system an earlier *hypocaust* system was observable.

To the west from the northern pool, a well was unearthed. It testifies the end of the use of the legionary bath. The objects from the well were mostly parts of the waste of a bone carving workshop. Among the artefacts were mostly antlers and half-made or spoiled bone combs. The most interesting piece was a broken saw with bone handle. Due to rainy weather we were not able to excavate the well completely.

Translated by Dávid Bartus, Melinda Szabó

1. tábla: Az ásatás teljes területe a felületek megnevezésével
Table 1: The map of the excavated areas with the numbers of sessions

CONSTANTINUS-KORI ÉREMKINCS A BRIGETIÓI LEGIOTÁBOR FÜRDŐJÉBŐL

Juhász Lajos

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Ókori Régészeti Tanszékének 2021-es nyári tanásatása Brigetio *legiotáborában* zajlott, ahol a katonai fürdőkomplexum egyes részeit sikerült feltárnunk. (1. kép) Ezt az önmagában örvendetes felfedezést 2021. augusztus 17-én egy éremkincs megtalálása tovább gazdagította. A ritka lelet összesen 38 db pénz mellett még 11 db aranygyöngyöt tartalmazott, amely még különlegesebbé teszi az együttest.

A kincs egy metszetfal elbontása során került elő egy padlófűtéssel ellátott helyiség délnyugati részéből, egy északkelet–délnyugat irányú fal mellől. Érdekes megfigyelni, hogy a mellette lévő küszöb szintje alatt kerültek elő közvetlenül, vagyis a *hypocaustumot* feltöltő törmelékrétegének tetején. Az elrejtés módja nem tisztázott, mivel a fűtési rendszer felett nem találtunk megmaradt padlóréteget. A kincs jó megtartása miatt azonban kijelenthető, hogy a *hypocaustumot* már nem használták, mivel még a vékony aranygyöngyök is épen kerültek elő. Semmilyen nagy hőhatás nyomai nem látszódnak rajtuk, ahogy az érmeiken sem. Elképzelhető, hogy a fürdőt a 4. század folyamán átépítették, és a helyiséget már nem fűtötték, hanem feltöltötték azt. A *hypocaustum* törmelékkel való telehordására az épület délebbi részén van példánk, ahol egy korábbi fűtőteret feltöltöttek, és arra egy újabb *hypocaustumot* emeltek. Reményeink szerint további ásatások tisztázni tudják a helyiség rendeltetését és a kincs elrejtésének körülményeit.

Az éremkincs megtalálásakor a meddő fémkeresővel történő átvizsgálása is nyomban megtörtént, amely során két további pénz is visszakerült az együtteshez. Ezek I. Constantinus és Crispus VICT LEATAE PRINC PERP 319-ben kibocsátott veretei, amelyek ezzel a lelet legkorábbi darabjainak egyikei. Az érme kincshez való tartozása biztosnak vehető, mivel Brigetio *legiotáborából* a Constantinus-dinasztia ilyen korai darabjai az elmúlt években nem kerültek elő, pláne nem ilyen jól megmaradt ezüstözéssel.¹

A kincset minden bizonnyal valamilyen textilbe vagy bőrbbe tekerve rejtették el, talán egy erszényben, mivel az érme a megtaláláskor több csoportban egymáshoz voltak tapadva. A földben való szoros kontaktusra bizonyíték a 18-as érme, amelynek hátoldalára a 22-es éremveret hátlapjának lenyomata került át a földben az évszázadok során lezajlott tafonómiai folyamatok következtében.

1. kép: A Brigetio *legiotáborában* 2021-ben feltárt fürdő részei (fotó: Simon B.)

Fig. 1: The section excavated of the military baaths in 2021 in the legionary fort of Brigetio (photo: B. Simon)

¹ A tábor területén inkább I. Constantinus uralkodásának végén, valamint a fiai által vert érme jellemzőek.

2. kép: A feltárt fürdő alaprajza. A kék pötty jelöli a kincs helyét (Bartus D.)

Fig. 2: The plan of the excavated baths. The blue dot indicates the findspot of the hoard (D. Bartus)

Általánosságban elmondható, hogy az érmeik jó megtartásúak, némelyiknél még az ezüstözés nyomai is nagyon jól megmaradtak, ami a korabeli pénzeknél ritka. A darabok tehát viszonylag rövid forgalmi időszak után kerültek a földbe. A 38 érme közül a legkorábbi darab Gallienus egyeduralmása alatt vert *antoninianusa*, amely jó 60 évvel előzi meg a kincs zömét alkotó vereteket. A lelet többi részét alkotó AE 3 címletek azonban I. Constantinus uralkodásának második felére keltezhetőek, 317–335 közé. Nem meglepő módon az érmeik többsége, 14 db, I. Constantinus portréját viseli magán, öt fiai, II. Constantinus (7 db) és II. Constantius (5 db) *caesarok* követik. A korai, 317–320 között készült darabok a 3 VICT LAETAE PRINC PERP és

1 PROVIDENTIAE CAESS, amelynek fele II. Licinius számára készült. Ezeket követi a 7 db 320–324-re keltezhető VOT V, X, illetve XX hátlap. 324–329 között 13 táborkapus érme jelenik meg, majd a kincs 6 db két hadijelvényes GLORIA EXERCITVS, illetve 7 db Constantinopolis és Urbs Roma verettel zárul, 334–335-ben. Látható tehát, hogy a legtöbb érme a 320-as évek második feléből és a 330-as évekből származik. A záródáshoz idejében sok darabot mutató kincsek inkább egy, az akkor forgalomban lévő érme forgalomból való kivonására utalnak, és nem egy hosszabb gyűjtés eredménye. Ugyanakkor a pont ezt követő évekre tehető egy pénzromlás is, amikor a legkisebb címlet AE 3-ról AE 4-es méretűre csökkent. A kincsből viszont csak a nagyobbak találhatók meg, ráadásul meglehetősen jó minőségben. A lelet elrejtése valószínűleg pár éven belül bekövetkezett még a 330-as évek végén, amelynél a tulajdonos ügyelt, hogy ne kerüljenek bele rosszabb minőségű későbbi érmeik.

A 11 db 50×35 mm méretű, egyforma aranygyöngy összsúlya 0,61 gramm, amelyek eredetileg egy karkötőt vagy nyakláncot alkothattak.

Szerencsés módon az összes érme kibocsátási helyét sikerült azonosítani, amelyek 12 verdével meglehetősen nagy szórást mutatnak. Nem meglepő módon a legtöbb Sisciában készült (11 db – 29%), amelyet Cyzicus (6 db – 16%), majd Heraclea és Thessalonica (5-5 db – 13%), illetve Nicomedia (4 db – 10%) követ. Kettő darab származott Arelatéből (5%), és 1-1 db Aquileiából, Constantinopolisból, Rómából és Ticinumból. Az egyedüli aquileiai veretnél (Nr. 6.) az éremszelvényben az AQP-ből a Q-betű feltehetően eltömődött a verőtőben, és ezért nem látszik az érmen. Gallienus *antoninianusa* az egyedüli mediolanumi érme. A kincs tehát hozzávetőlegesen egyenlő arányban nyugati és keleti verdékben készült érmekből áll.

Brigetio *legiotáborából* nem először került elő éremkincs.² 1957-ben az északkeleti felében, a *via sagularis* melletti barakképületben találtak rá 17 pénzre, amelyeket 79–138 között vertek.³ Az új kincs legjobb párhuzama, bár értékben messze túlszárnyalja, 1946-ban került elő a *praetoriumnál*. A 7 *aureus* itt 90 grammnyi aranyékszerrel, illetve töredékekkel együtt került elő.⁴

A korszakra a kis darabszámú kincsek jellemzőek, illetve ritkán előkerültek óriási méretűek is, mint a 10 585 darabos nagytétényi lelet, amely 333-ban záródik.⁵ Egy jóval korábbi pénz megjelenése a 4. századi kincsekben nem meglepő, így Gallienus

² FMRU III 209–212.

³ BARKÓCZI 1958, 17; FMRU III 212.

⁴ R. ALFÖLDI 1950, 5–9; FMRU III 214.

⁵ GAZDAC 2010, 91; ALFÖLDI 1921

3. kép: A kincs *in situ* (fotó: Bartus D.)
Fig 3: The hoard *in situ* (photo: D. Bartus)

verete sem az a brigetiói együttesben. A kéthelyi kincs II. Claudius és a Constantinus-dinasztia érmeiből áll, míg a novaei *legiotábor principijánál* talált leletben Nerótól kezdve elszórtan találunk korai érmekeket, és épp a 3. századi *antoninianusok* alkotják a zömét a Constantinus-kori záródás mellett.

Füredőkből is számos éremkincs ismert a Római Birodalom különböző területéről, amelyek közül azonban csak kevés záródik I. Constantinus idejében. Ilyen például a hispaniai Gárgoles de Arriba⁶ villájának *thermae*jéből származó 12 érem, míg az algériai Bettioua 2 kincset 73 db Constantinus-kori érem alkotta.⁷ Érdekességképp megemlíthető a trieri császárfüredőkben talált 59 darabos lelet, ami a 260-as években indul, és csak I. Theodosiusszal zárul.⁸

A fűtőtérben elhelyezett kincsekre is van példa. Mansigné római füredőjének *praefurniumánál* a halmuban 10 db érem került elő, amelyek feltehetően egy erszényben voltak elhelyezve.⁹ Mellette egy 12 év körüli gyermek csontjai feküdtek, így az is elképzelhető, hogy a pénz halotti áldozat részét képezte. A balácai villa egyik fűtőcsatornájában egy szürke edénybe rejtve találtak meg 86 db 3. száza-

di érmet, amelyet omladékréteg borított.¹⁰ Az 50 darabos, tetrarchia kori Carnuntum IV-es kincset a Haus I *hypocaustum* oszlopai között elszórtan találták meg.¹¹ Salzburgban egy *hypocaustum*ban 12 db érem került elő, amelyek Maximinus Daiától I. Constantinusig keltezhetőek.¹²

Ebben az időszakban csak Pannonia keleti szakaszán folyó katonai konfliktusokról van tudomásunk. 332-ben a gótok megtámadták a szarmatákat, akik Róma segítségét kérték. A II. Constantius *caesar* vezette csapatok április 20-án a szarmaták földjén győzelmet arattak a gótok felett. Ezt követően a rómaiak Gothiába is betörve komoly veszteségeket okoztak, ezért a germánok tartósan bizonyuló békét kötöttek. 334-ben viszont a szarmaták megszegve a 322-es békemegállapodást betörték Pannoniába.¹³ Az események jelentőségét jelzi, hogy I. Constantinus személyesen vett részt a fronton, aki harmadszor is megkapta a *Sarmaticus maximus* címet. A fentebb említett hatalmas nagytétényi éremkincs 333-as záródása alapján a harcok feltehetően ismét érintették Campona katonai táborát.¹⁴ Az írott források tanúsága szerint a szarmata felső réteg (*arcragantes*) ekkor felfegyverezte a rabszolgáit (*limigantes*), akik azonban saját uraik ellen fordították azokat. A sikeres lázadás miatt az *arcragantes*nek el kellett menekülniük. Egy részüket a *victovali* fogadta be, de mintegy 300 000 embert a Római Birodalmon (Italia, Thracia, Macedonia és Scythia) belül telepítettek le a limestől messze.

A zavargások miatt a csapatokat Pannonia minden részén készülségbe helyezték, és valószínűleg el is vezényelték egy részüket a védekezés és az ellentámadás miatt. Elképzelhető tehát, hogy a 334–335-ös záródású brigetiói kincs tulajdonosa szerény vagyonát azelőtt rejtette el, mielőtt harcba indult volna, ahonnan már sosem tért vissza, hogy visszaszerezze jogos tulajdonát.

Juhász Lajos
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Régészettudományi Intézet, Budapest
E-mali: juhasz.lajos@btk.elte.hu

6 SÁNCHEZ-LAFUENTE PÉREZ 1995, 319–321.

7 SALAMA-CALLU 1990, 102–103.

8 FMRD IV 3.2 331/3010.5.

9 TAF III 53 (Sarthe)

10 BÍRÓNÉ SEY-PALÁGYI 1983, 63.

11 Az interpretáció szerint a fűtőtér meghibásodása miatt leégett ház, és a későbbi felújítási munkálatok során

a legégettebb *hypocaustum*-tégglákat, ahol a kincs is rejtőzött, nem használták fel újra, ellentétben a többivel. GAZDAC-HUMER 2013, 49–52.

12 DEMBSKI 1977, 42/G–13.

13 MÓCSY 1974, 109–111; KOVÁCS 2013, 205.

14 ALFÖLDI 1921

IRODALOM

- ALFÖLDI 1921 Alföldi A.: *Il tesoro di Nagytétény*. RINSA Ser. II. Vol. 3. (1921) 113–190.
- BARKÓCZI 1958 Barkóczi L.: *Hadrianus-kori éremlelet Brigetióból*. Numizmatikai Közlöny LVI–LVII (1957–1958) 17–19.
- BÍRÓNÉ SEY–PALÁGYI 1983 Bíróiné Sey K. – K. Palágyi S.: *A balácai éremlelet*. CommArchHung 1983, 63–78.
- DEMBSKI 1977 Dembski, G.: *Die antiken Münzschatzfunde aus Österreich*. Numismatische Zeitschrift 91 (1977) 3–64.
- FMRD IV 3.2 Gebhart, H. – Kraft, K.: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Abteilung IV Rheinland-Pfalz Band 3.2. Mainz 2006.
- FMRU III (Szerk. Redő F.) *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn 3*. Komitat Komárom-Esztergom. Berlin–Budapest 1999.
- GAZDAC 2010 Gazdac, C.: *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337)*. Cluj–Napoca 2010.
- GAZDAC–HUMER 2013 Gazdac, C. – Humer, Fr.: *Living by the coins*. Wien 2013.
- KOVÁCS 2013 Kovács P.: *Constantine, the Sarmatians, the Goths and Pannonia*. In: (Szerk. Fodor P. – Myar Gy. – Monostori M. – Szovák K. – Takács L.) *More MODOQUE*. Budapest 2013, 193–211.
- MÓCSY 1974 Mócsy A.: *Pannonia a késői császárság idején*. Budapest 1974.
- R. ALFÖLDI 1950 R. Alföldi M.: *Aranykincselet Brigetióból a III. század végétől*. Numizmatikai Közlöny XLVIII–XLIX (1949–1950) 5–9.
- RIC V/1 Webb, P. H.: *Roman Imperial Coinage V/1*. London 1972.
- RIC VII Bruun, P. M.: *Roman Imperial Coinage VII*. London 1966.
- SALAMA–CALLU 1990 Salama, P. – Callu, J.-P.: *L’approvisionnement monétaire des provinces africaines au IVe siècle*. In: *L’Afrique dans l’Occident romain (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.) Actes du colloque organisé par l’Ecole française de Rome sous le patronage de l’Institut national d’archéologie et d’art de Tunis (Rome, 3–5 décembre 1987)*. Roma 1990, 91–115.
- SÁNCHEZ-LAFUENTE PÉREZ 1995 Sánchez-Lafuente Pérez, J.: *Un depósito constantiniano en la villa romana de Gárgoles de Arriba (Guadalajara)*. Su conjunto numismático. *Hispania Antiqua* 19 (1995) 311–326.
- TAF III Aubin, G.: *Corpus des trésors monétaires antiques de la France*. Tome III, Pays de la Loire. Paris 1984.
- VIDA 2020 A. Vida I.: *Thoughts on the numismatic history of the Pannonian limes*. In: (Szerk. Farkas I. G. – Neményi R. – Szabó M.) *The Danube Limes in Hungary*. Archaeological research conducted in 2015–2020. Pécs 2020, 47–76.

CONSTANTINIAN COIN HOARD FROM THE LEGIONARY BATHS OF BRIGETIO

Lajos Juhász

In August 2021 archaeological works in the legionary fort of Brigetio were carried out, where we managed to excavate parts of the military baths. To our great surprise we also discovered a coin hoard containing 38 pieces with 11 gold pearls in the debris of a *hypocaustum*. The earliest coin is minted by Gallienus, the rest can be dated to the Constantinian period between 317 and 335. The gold pearls’

total weight is 0.61 gram. A possible reason for the concealment of the hoard could be in connection with the military activities between in 334, when the Sarmatian military situation required the personal presence of Constantine I. Perhaps the owner of the coins and pearls, a soldier had to take part in this expedition from where he would not return again.

Translated by Lajos Juhász

Kibocsátó	Datalás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	Image
1	257–258	Mediolanum	antoninianus	2,8	6		Virtus	V/1 410	
2	317–320	Nicomedia	AE 3	3,68	12	E	Providentiae caess	VII 34	
3	319	Siscia	AE 3	4,07	12	B	Vict laetae	VII 66	
4	319	Arelate	AE 3	3,24	6	T	Vict laetae	VII 194	
5	319–320	Siscia	AE 3	3,36	6	A	Vict laetae	VII 98	

	Kibocsátó	Datálás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
6	I. Constantinus	320–321	Aquileia	AE 3	2,64	12	P	VOT XX	VII	
7	I. Constantinus	320–321	Ticinum	AE 3	2,66	12	T	VOT XX	VII	
8	II. Constantinus caesar	320–321	Siscia	AE 3	2,5	6	A	VOT V	VII	
9	II. Constantinus caesar	321–324	Siscia	AE 3	3,08	6	A	VOT X	VII	
10	I. Constantinus	321–324	Siscia	AE 3	2,15	12	A	VOT XX	VII	

	Kibocsátó	Datálás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
11	Crispus	322–323	Arelate	AE 3	2,44	12	T	VOT X	VII	254
12	I. Constantinus	324	Heraclea	AE 3	2,52	12	A	VOT XX	VII	60
13	II. Constantius caesar	324–325	Nicomedia	AE 3	2,76	6	Δ	táborkapu	VII	94
14	II. Constantius caesar	325–326	Nicomedia	AE 3	3,17	12	Δ	táborkapu	VII	128
15	II. Constantinus caesar	326–327	Cyzicus	AE 3	2,94	6	Γ	táborkapu	VII	47

	Kibocsátó	Datálás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
16	I. Constantinus	326–327	Siscia	AE 3	2,98	1	A	táborkapu	VII 200	
17	I. Constantinus	326–328	Thessalonica	AE 3	3,28	12	A / Δ	táborkapu	VII 153	
18	II. Constantinus caesar	326–328	Thessalonica	AE 3	2,74	12	Δ	táborkapu	VII 157	
19	II. Constantinus caesar	326–328	Thessalonica	AE 3	2,85	12	Δ	táborkapu	VII 157	
20	II. Constantinus caesar	327–329	Heraclaea	AE 3	2,62	6	Δ	táborkapu	VII 97	

	Kibocsátó	Datalás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
21	II. Constantius caesar	328–329	Constantinopolis	AE 3	2,6	6	S	táborkapu	VII 40	
22	I. Constantinus	328–329	Siscia	AE 3	3,01	6	B	táborkapu	VII 214	
23	I. Constantinus	328–329	Cyzicus	AE 3	2,56	6	Γ	táborkapu	VII 55	
24	I. Constantinus	328–329	Cyzicus	AE 3	3,33	12	Δ	táborkapu	VII 55	
25	I. Constantinus	328–329	Cyzicus	AE 3	2,91	6	A	táborkapu	VII 56	

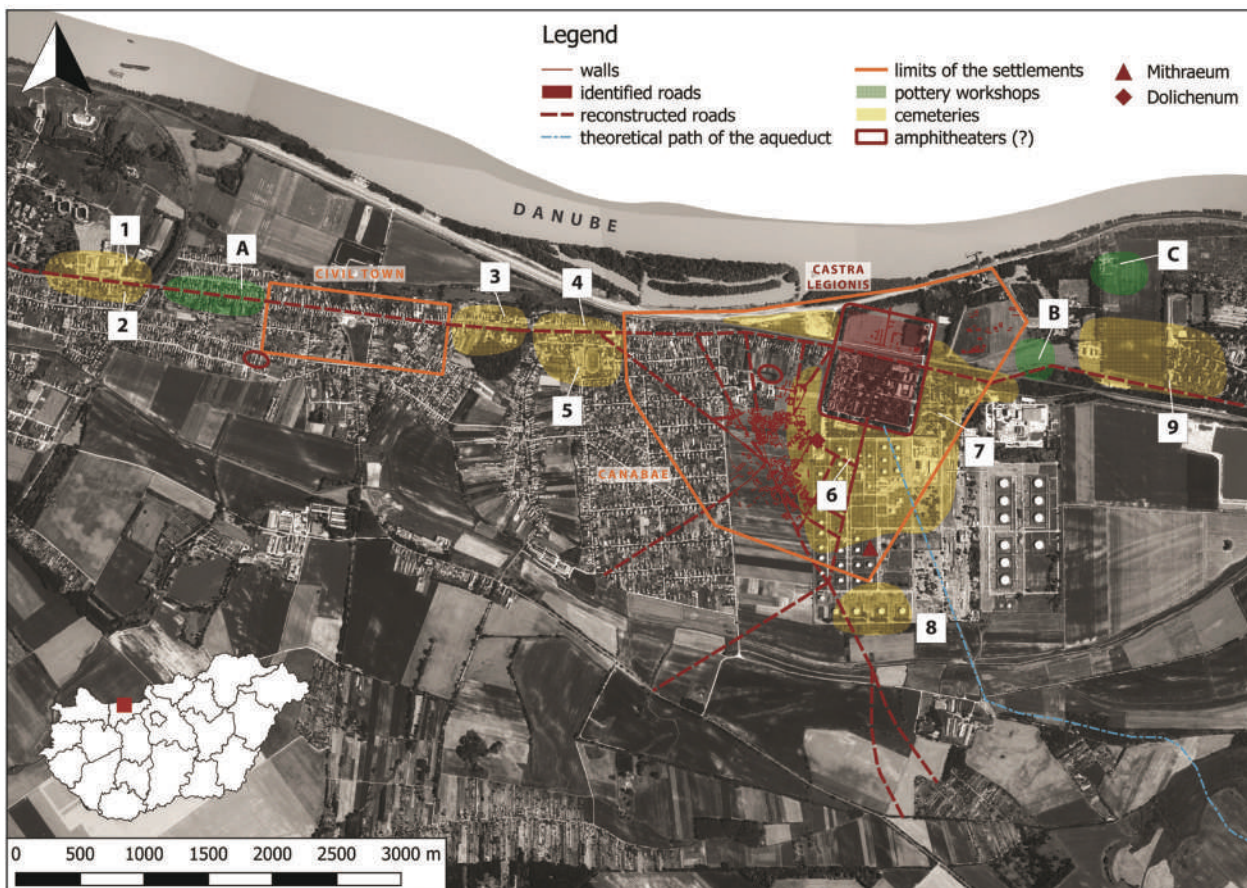
	Kibocsátó	Datálás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
26	Constantinopolis	330	Roma	AE 3	2,49	6	E		VII 332	
27	Constantinopolis	330–333	Thessalonica	AE 3	2,77	5	A		VII 188	
28	Constantinopolis	330–333	Heraclea	AE 3	2,53	6	Δ		VII 125	
29	Constantinopolis	330–333	Heraclea	AE 3	2,35	12	Δ		VII 125	
30	I. Constantinus	330–333	Heraclea	AE 3	2,43	11	Γ	GE 2 hj	VII 121	

	Kibocsátó	Datálás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
31	II. Constantinus caesar	330–333	Thessalonica	AE 3	2,7	6	B	GE 2 hj	VII 184	
32	II. Constantius caesar	330–335	Siscia	AE 3	2,33	1		GE 2 hj	VII 224, 237	
33	I. Constantinus	330–335	Nicomedia	AE 3	2,22	12	Δ	GE 2 hj	VII 188	
34	Urbs Roma	331, 333– 334	Cyzicus	AE 3	2,71		E		VII 91	
35	II. Constantinus caesar	332–333, 335	Cyzicus	AE 3	2,7	6	S	GE 2 hj	VII 96	

	Kibocsátó	Datálás	Verde	Címlet	Súly (g)	Tengelyszög	Verdejel	Típus	RIC	
36	Urbs Roma	334–335	Siscia	AE 3	2,55	12	Γ		VII 240	
37	Urbs Roma	334–335	Siscia	AE 3	2,42	1	Δ		VII 240	
38	I. Constantinus	334–335	Siscia	AE 3	1,72	5	A	GE 2 hj	VII 235	

BRIGETIO FAZEKASIPARA. A GERHÁT FAZEKASMŰHELY

Gátfalvi-Delbó Gabriella

1. kép: Brigetio topográfája (készítette: Rupnik László) 1. Polgárváros III. számú temető; 2. Polgárváros II. számú temető; 3. Polgárváros I. számú temető; 4. Sörházkeri temető; 5. Járóka temető; 6. Mercator temető; 7. Cellás temető; 8. Caecilia temető; 9. Gerhát temető; A. Polgárvárosi fazekasműhely; B. Gerhát fazekasműhely; C. Kurucdombi fazekasműhely

Fig. 1: Map of Brigetio (by László Rupnik) 1. Cemetery III of municipium; 2. Cemetery II of municipium; 3. Cemetery I of municipium; 4. Sörházkeri cemetery; 5. Járóka cemetery; 6. Mercator cemetery; 7. Cellás cemetery; 8. Caecilia cemetery; 9. Gerhát cemetery; A. Pottery workshop of municipium; B. Gerhát pottery workshop; C. Pottery workshop at Kurucdomb

Brigetio (Komárom-Szőny) területén a kutatástörténet három fazekastelepet tart számon. (1. kép A, B, C) A *canabae legionis* (katonaváros) *territoriumán* a 20. század első felében két, egymástól kis távolságra eső, fazekas tevékenységet végző ipari körzetet azonosítottak, a Dunapart mentén húzódó Kurucdombi fazekastelepet és az ettől délny-

gatra, közvetlenül a táborfal mellett fekvő Gerhát fazekastelepet. A fazekastelepek anyagával az 1940-es években Póczy Klára,¹ az 1970-es években Bónis Éva foglalkozott,² a különböző fém-, üveg- és *terra sigillata* utánezatok gyártására használt agyagnegatívokat Fényes Gabriella is vizsgálta.³ A Kurucdombi és Gerhát műhely esetében már

¹ PÓCZY 1947

² BÓNIS 1975; BÓNIS 1976; BÓNIS 1977; BÓNIS 1979

³ FÉNYES 2002b

Bónis Éva megállapította, hogy a két körzet egy nagy kiterjedésű, a katonaság által működtetett fazekastelephez tartozott,⁴ ennek ellenére – hibásan – a mai napig külön egységeként kezeljük azokat.

A polgárváros fazekastelepeinek csak elhelyezkedése ismert, a *municipium* nyugati falától a mai Szöny-Déli vasútvonalig terjedt ki.⁵ Barkóczi László összesen négy elpusztított kemencét említ a főút mellől,⁶ Lajos M. háztelkéről egy ókori szemétködőr is ismert, a benne lévő rontott, 2. századi kerámiákat Kállay Ödön gyűjtötte össze. A Magyar

Nemzeti Múzeum gyűjteményében három tételt leltároztak be polgárvárosi fazekastelep lelőhelyllyel, de ezek is vétel útján kerültek a múzeum tulajdonába.⁷

A fazekastelepek anyagának összegző feldolgozását 2011-ben kezdtem el,⁸ amit a brigetiói lelőhelyű provinciális kerámiatípusok tipológiai elemzése követett.⁹ Jelen tanulmány középpontjában a katonavárosi fazekastelep Gerhát fazekasműhelyének vizsgálata áll.

A GERHÁT FAZEKASMŰHELY KUTATÁSTÖRTÉNETE

A Gerhát fazekasműhely területét a *legiotábortól* keletre, a mai főút és a Duna között fekvő területen 1940-ben Radnóti Aladár azonosította. A nevét, ahogy a szomszédos temető is, a műútvonal és a vasútvonal kereszteződésénél álló, vasúti órról elnevezett Gerhát őrházról kapta.¹⁰ A viszonylag kis kiterjedésű területen Radnóti hat visszabontott, másodlagosan feltöltött, rossz állapotú kemencét tárt fel. (2. kép) A kemencéket még a római korban szisztematikusan elplanírozták, majd föléjük eltérő tájolásban egy nagyobb épületkomplexumot vagy több kisebb épületet emeltek.¹¹ Az ásatási napló a 2. világháború alatt elveszett, így a kutatás eredményeit a feltáráson részt vevő Barkóczi László szóbeli közlései, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának római kori naplója, a Barkóczi által azonosított eredeti helyszínrajz másolata, valamint Póczy Klára leírásai alapján lehet rekonstruálni.¹²

A kemencék a járószinthez képest kb. 150–165 cm mélyen, azonos rétegből kerültek elő, és azonos módon kerültek kialakításra. Először egy üreget vágtak az agyagos talajba, amit sárral tapasztottak ki, majd a rostélyt tartó bordákat és magát a rostélyt alakították ki agyagtéglából, végül pedig a tüzelőteret újra kikenték. Az építésnél a *legio I Adiutrix* bélyeges tégláit is használták. A kisméretű kemencék különböző szerkezeti tulajdonságaik révén a római fazekaskemencék számos típusát képviselik: van közöttük kör és ellipszis alakú,

négyszetes, közös és külön tüzelőnyílással rendelkező egyaránt.¹³ (3. kép)

Az I. és II. kemencék kerek alaprajzúak voltak, közös, befelé rézsútosan mélyülő tüzelőnyíláson keresztül fűtötték őket. Dupla tapasztású rostélyllyal rendelkeztek, amit ék alakú pillérek tartottak. Ezek közül kettő 80 cm-es darab még állt az I. számú kemence kibontásánál. Mindkét kemence rostélyát egyszer megújították, a két tapasztási réteg között dunai homokot azonosítottak.¹⁴

A III. kemence négyszögletes alaprajzú volt, oldalfalai a rostélyon felül 70–80 cm magasan maradtak fenn. A kemence nagysága kb. 125×130 cm volt, tüzelőnyílása az északi oldalon helyezkedett el. A rostélyt lépcsőzetesen egymásra helyezett téglákkal alakították ki, és a tüzelőnyílásnál egy nagyobb, négyszögletes lyukkal vágták át. Ezen keresztül tették be az edényeket. A tüzelőnyílással szemben egy nagyobb, kitapasztott üreget észleltek, amit cirkulálólyukként lehetett értelmezni. A rostélyt négy-négy, a hosszanti oldalra rövid élükkel illesztett pillér tartotta. A tüzelőtérhez vezető lejárati lépcsők egy részét is meg tudták figyelni. A tüzelőterében két-három szürke fazekat tártak fel, míg a kemence melletti hulladékgödörből több agyagminta került felszínre.¹⁵

A IV. számú kerek kemence átmérője 150 cm volt. A kúposan összehajló oldalfalak 45 cm magasan maradtak fenn. Tüzelőnyílása a keleti oldalon helyezkedett el, a hozzá kapcsolódó tüzelőcsa-

4 BÓNIS 1979, 155.

5 BARKÓCZI 1951, 6.

6 Mészáros L., Vizkelety J. és Lajos M. háztelke. BARKÓCZI 1951, 6.

7 Ltsz.: 15.1930.3–5.

8 DELBÓ 2011

9 DELBÓ 2019; DELBÓ 2020

10 BÓNIS 1979, 99.

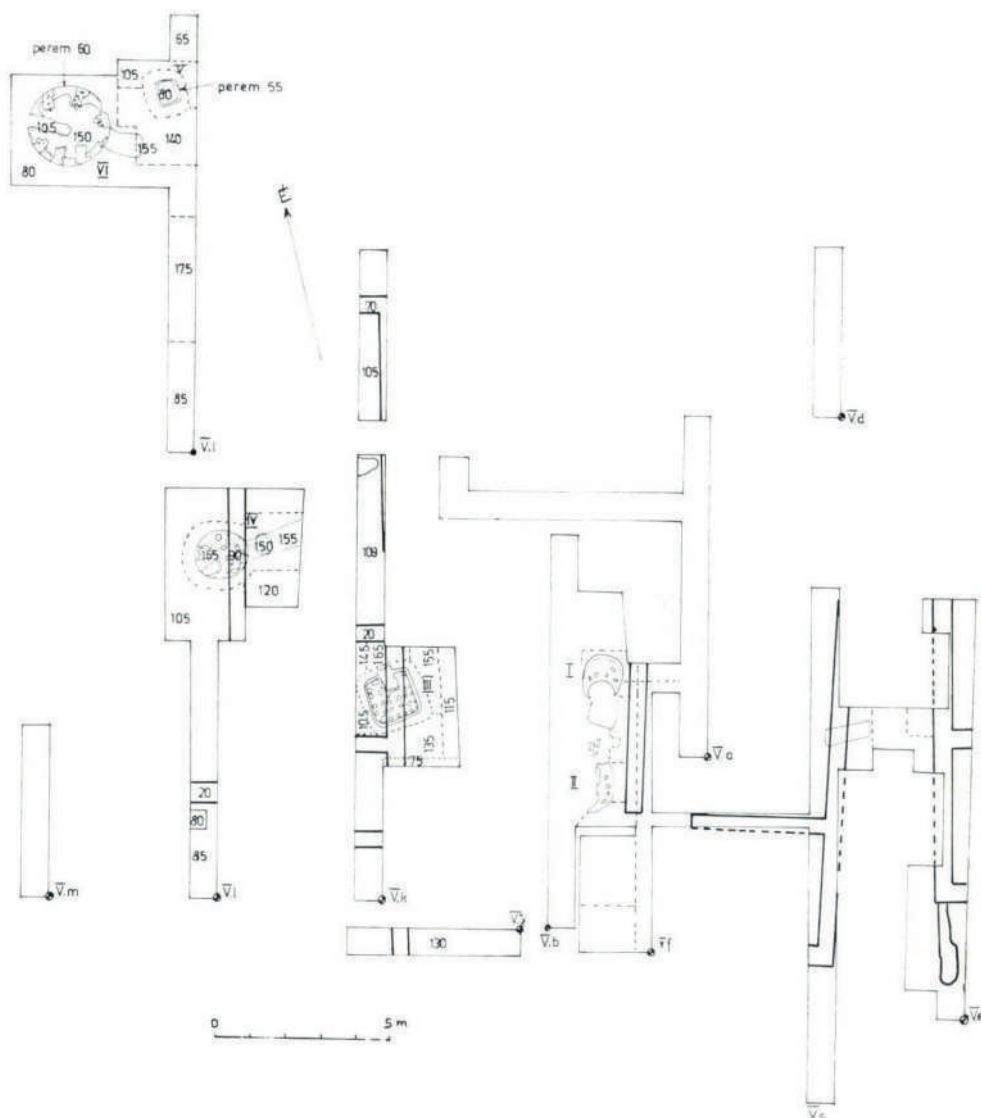
11 BÓNIS 1979, 102–106, Abb. 3–5.

12 MNM Régészeti Adattár Nr. 50; PÓCZY 1947

13 PÓCZY 1947, 7; BÓNIS 1979, 102.

14 PÓCZY 1947, 8; BÓNIS 1979, 102.

15 PÓCZY 1947, 8; BÓNIS 1979, 102.

2. kép: A Gerhát fazekasműhely helyszínrajza, 1940 (BÓNIS 1979, Abb. 2)
 Fig. 2: Map of Gerhát pottery workshop, 1940 (BÓNIS 1979, Abb. 2)

tornát is azonosították. A III. számú kemencéhez hasonlóan itt is sikerült megtalálni a lejáratí lépcsők egy részét. A kemence rostélya kevésbé maradt fenn, de megfigyelhető, hogy egykor öt darab sugárszerűen elhelyezett, 90 cm magas pillér tartotta. A kemence környezetében nagy mennyiségű dunai homok került elő. A rostélyában sok félkész edénytöredéket találtak, a rostély feletti betöltési anyag pedig korábbi jelleget mutat, mint az I., II. és VI. számú kemence betöltése. Póczy Klára szerint ez arra utal, hogy a fazekastelep működését egy váratlan esemény – talán a markomann háborúk – zavarta meg, ami miatt a gyártást félbeszakították, a IV. kemencét teljesen fel is hagyták, és a többi objektum kerámiatörmelékével feltöltötték.¹⁶

A VI. számú kemence is kerek volt, a rostélyt egy hosszú pillér és annak két oldalán a kemence oldalához igazodva további három-három, egymástól 40 cm-re eső ék alakú pillér tartotta. A tüzelőnyílás a keleti oldalon helyezkedett el.¹⁷

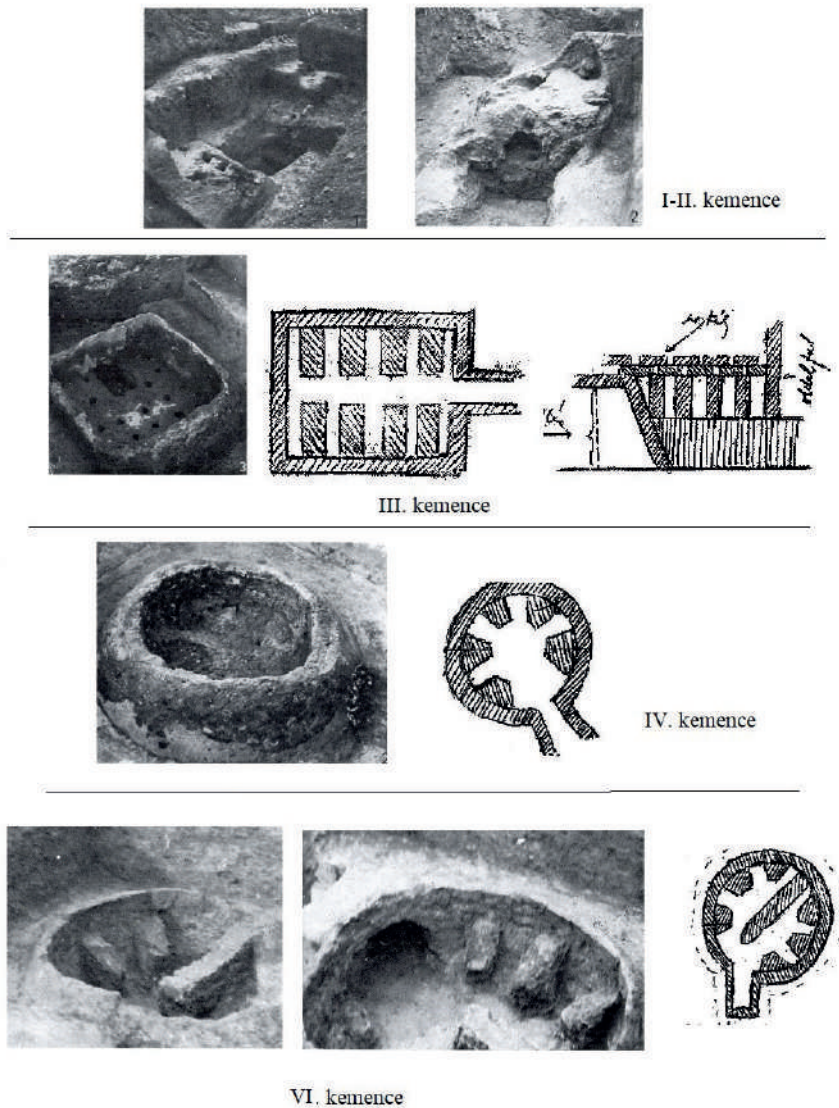
Az V. számú, téglalap alaprajzú kemencének nem volt rostélya, valószínűleg szárítókemenceként használták.¹⁸

A hat, egy időben épített kemence esetében tehát két pusztulási fázist lehetett megfigyelni. A IV. kemence betöltési anyaga alapján a markomann háborúk után ezt az egy objektumot leszámítva tovább folyt a fazekasáruk gyártása. A IV. számú kemence környezetében jelentkező nagy mennyiségű dunai homok, ami az I. és II. kemence rostélyában

¹⁶ PÓCZY 1947, 9; BÓNIS 1979, 102.

¹⁷ PÓCZY 1947, 9; BÓNIS 1979, 104.

¹⁸ PÓCZY 1947, 10; BÓNIS 1979, 102, Abb. 3:1–2.

3. kép: A Gerhát fazekasműhely kemencéi, 1940 (fotó: BÓNIS 1979, Abb. 3–5, rajz: PÓCZY 1947, 8, 9.)
Fig. 3: Kilns of Gerhát pottery workshop, 1940 (photo: BÓNIS 1979, Abb. 3–5, drawing: PÓCZY 1947, 8, 9.)

szintén megfigyelhető volt, arra utal, hogy a háború utáni években a Duna áradása pusztított a területen. A víz visszahúzódnak követően a III. és VI. kemencét már felhagyták, míg az I. és II. számút a rostély felújítását követően tovább használták.

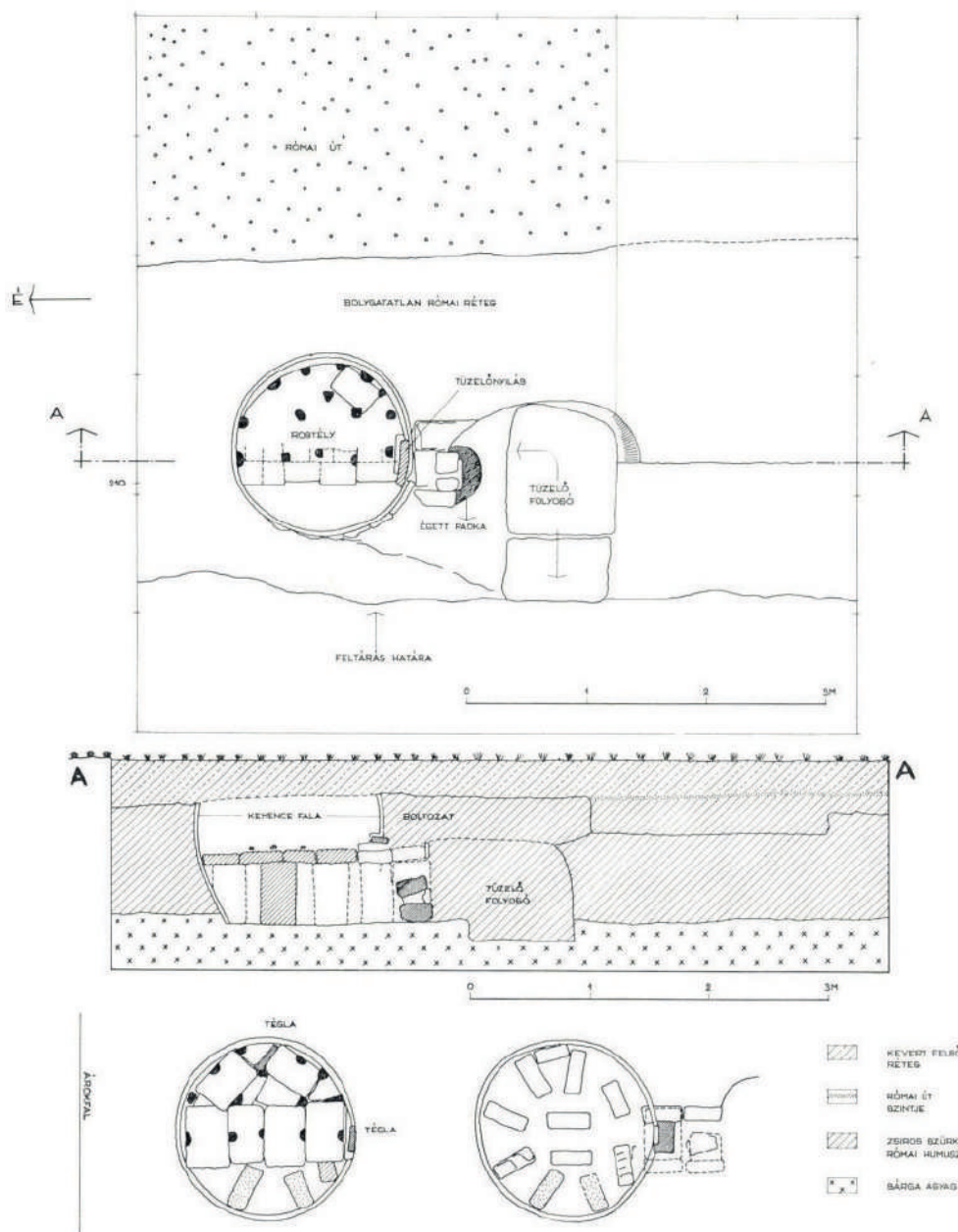
1940-ben került feltárrásra a fazekaskemencék-től keletre eső, a leletanyag alapján a telephez tartozó úgynevezett II. számú épület is.¹⁹ Póczy Klára szerint nyugatra szárítókemencének és raktárhelyiségnek is kellett lennie, de ezek kutatására nem került sor.²⁰

1959-ben a *legiotábor* északkeleti sarkának közelében Barkóczy László végzett leletmentő ásatást, ami során a 6×6 m-es észak–dél, nyugat–kelet irányú felületen (úgynevezett 11. számú árok) egy újabb kemence, s attól keletre 86 cm-re, 2 m szé-

lességben egy észak–dél irányú gyenge kavicsos felületű út került felszínre. (4. kép) Az útszakasz a fazekastelepen belüli közlekedésre szolgálhatott. Sajnos a korábbi gátépítési munkák során a kemence nyugati felét átvágták, ennek ellenére szerkezete nagyon jól vizsgálható volt. (5. kép) A kerek kemencét közvetlenül az agyagba vágták bele, majd kisarazták. Szerkezete a boltozat felé folyamatosan bővült, átmérője a gondosan letapasztott aljánál 120 cm, a rostélynál 136 cm, a felszínen megmaradt boltozatrésznel 144 cm volt. A rostélyt gyengén iszapolt 47×30×12 cm-es vályogtégglákból alakították ki, a rostély lyukait a téglák hosszanti oldalának félköríves kivágásával és a téglák között hagyott háromszög alakú nyílásokkal biztosították. A rostélyt rövidebb oldalukon élükre állított,

¹⁹ BÓNIS 1979, 104.

²⁰ PÓCZY 1947, 10.

4. kép: Gerhát fazekasműhely, 1959. 1. Felszínrajz; 2. A fazekaskemence felszín- és metszetrajza (BÓNIS 1976, 2. ábra)

Fig. 4: Gerhát pottery workshop, 1959. 1. Map; 2. Drawing of the pottery kiln (BÓNIS 1976, 2. ábra)

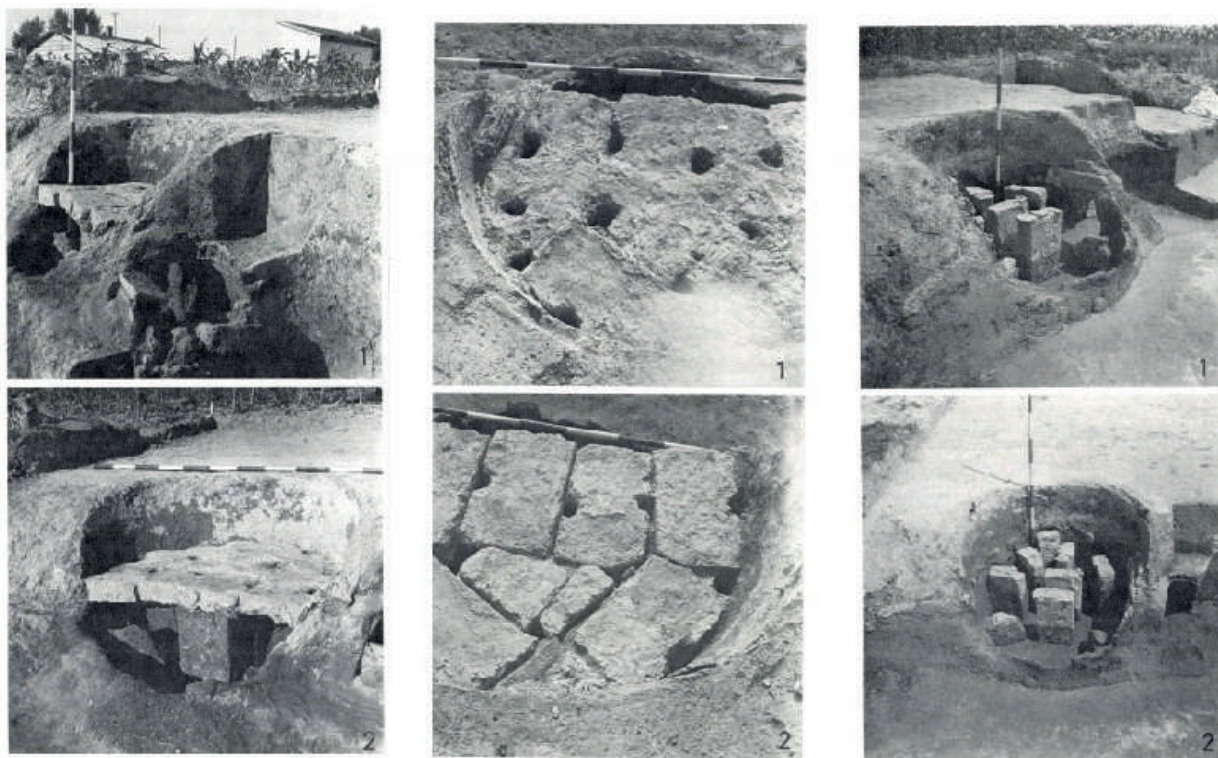
47×30×12 cm-es vályogtéglák tartották, kettő a tüzelőnyílás előtt, azzal párhuzamosan állt, kettő középen ezekre merőlegesen, hat tégl pedig sugárszerűen a kemence falához igazodva. Az északkeleti oldalon még egy vályogtéglát szorítottak be, ami arra utal, hogy az objektumot a használat során meg kellett erősíteni. A kemence alján faszenes réteg jelentkezett, alul és a kemencén kívül az agyagos föld erősen átégett. A boltozatos tüzelőnyílás a déli oldalon helyezkedett el, két oldalán padka

keretezte. A sárga agyagos betöltésű tüzelőfolyosó déli irányba 115 cm-t haladt, majd nyugat felé kanyarodott. A kemence nem egyedül állt a tábor sarkánál. Korábban, a gátépítés földmunkái során már Petrovics Jenő is figyelt meg kemencére utaló jelenségeket.²¹

A Gerhát fazekasműhelytől nyugatra több épület, illetve közvetlenül a *legiot* tábor mellett egy négyperiódusú villa került felszínre.²²

²¹ BÓNIS 1975, 72, 74.

²² THOMAS 1964, 266–267, Abb. 142.

5. kép: A Gerhát fazekasműhely kemencéje, 1959. (BÓNIS 1976, 3–6. ábra)
 Fig. 5: Pottery kiln of the Gerhát pottery workshop (BÓNIS 1976, 3–6. ábra)

A GERHÁT FAZEKASMŰHELY GYÁRTÁSI PROGRAMJA

A Gerhát fazekasműhely anyagát a 20. század folyamán többször, több szempontot figyelembe véve dolgozták fel. Póczy Klára 1947-es doktori disszertációjában a műhely teljes anyagát kiértékelte a helyi temető kerámiaanyagával egyetemben. Jelentős nehézséget okoz azonban az egyes tárgyak azonosításában, illetve az általa készített tipológia felvázolásában, hogy a disszertációhoz tartozó képtáblák már nem állnak rendelkezésünkre, leltári számokat pedig nem közölt. Utóbbi oka az volt, hogy az 1940-es ásatás anyagából, tehát mindabból, ami a kemencékből, azoknak környékéről és a kutatóárkokból előkerült, mindössze 66 tételt leltároztak be.²³ A fennmaradó anyag, ami 297 leltári szám alatt, több mint 900 töredéket jelent, 1952-ben került beletárolásra.²⁴ Ekkor azonban az ásatási napló már nem állt rendelkezésre,

az egyes leletek pontos előkerülési helyének meghatározása pedig nehézségekbe ütközött.²⁵ Az egy leltári szám alatt szereplő kerámiatöredékek rendszerezése sem követ egységes elvet, típus vagy forma szerint válogatták szét azokat.

A műhely leletanyagába az import és provinciális készítésű kerámiák, edényminták mellett terrakottaszobor gyártására utaló töredékek és agyagminták²⁶ (I. tábla 17), mécsesminták és mécsesek, a kerámiaművesség mindennapos eszközeihez tartozó agyaghurkák,²⁷ fenőkövek²⁸ és padlótégla is tartozik. Ebből a közel 1000 tételes anyagból Bónis Éva 1979-es publikációjában kb. 180 tételt, a fazekastelep működésének egészére jellemző leletanyagot válogatott ki. Bár Bónis Éva cikke gondosan elkészített és hiánypótló feldolgozás volt, az anyagfelvétel módszerében és az egyes kerámia-

²³ MNM, ltsz.: 7.1940.1–66.

²⁴ MNM, ltsz.: 52.4.1–297.; néhány szórvány 10.1952.1–13.

²⁵ Az anyagot tartalmazó dobozokon nemcsak a kemencék számával megegyező 1–6 közötti számozás szerepel, hanem a 7, 8 és 9 is. Az a, b, k, l betűk a felszínrajz alapján ásatási árkok voltak. Az α , β , és γ jelzéseket is

használták, amik a rendelkezésre álló felszínrajzon nincsenek feltüntetve. BÓNIS 1979, 104.

²⁶ PÓCZY 1947, 18; BÓNIS 1977, Abb. 3:7, Abb. 11:13, Abb. 22:2, Abb. 26:2 a–b.

²⁷ BÓNIS 1979, 122, Abb. 12:4–8.

²⁸ BÓNIS 1979, Abb. 12:13.

típusok tipológiájában végbemenő fejlődés miatt elkerülhetetlenné vált az anyag revíziója. A teljes leletanyag áttekintésével lehetőség nyílt a helyben gyártott kerámiák részletes tipológiájának elkészítésére, annak a település-, illetve temetőanyaggal való összevetésére és a fazekastelep belső kronológiájának elemzésére.

A műhely fennállása a *terra sigillata* leletek alapján a Hadrianus-kor és Kr. u. 230. közé tehető.²⁹

A fazekasműhely mécsesei, mécsesmintái, edénymintái, applikáció készítésére szolgáló negatívjai és verses lepénymintája jól feldolgozott, így azoknak csak rövid ismertetését végzem el, a hangsúly a kerámiaedények tipológiájára esik.

Mécsesek, mécsesminták

A mécsesnegatívokat Iványi VII. típusú³⁰ volutás, és Loeschcke X³¹= Iványi XVII. típusú nyitott orrcsatornás firmamécsesek gyártására használták, utóbbiak között Iegidius és Fortis bélyegesek is találhatóak. (I. tábla 6–14)³²

Öt bélyeges firmamécses (NE(ri), THALLI, FORTIS, (F)ORTIS, FORT bélyegeket),³³ mécsesfogók,³⁴ és egy kézzel formált mécses található a leletanyagban. Utóbbi nyitott, szürke színű, kiöntőnyílása erősen átégett, ami a használatról árulkodik.³⁵

Lepényminta-bélyegző

Egy 12,5 cm átmérőjű verses bélyegző (I. tábla 18) a IV. számú kemence betöltéséből került elő. Hátlapja egyenetlen, elülső oldalán szőlőlevelekkel és szőlőszemekkel díszített keretben egy hétsoros, distichonban írt szöveg és egy szerencsehozó palmaág látható. A felirat egy udvarló felajánlkozása: *Vitula, (d)ulcis amor, (se)mper suspiria nostri, quod peto, si dederis, munera grata dabo*. Pannoniában egyedülálló.³⁶

Figurális ábrázolású agyagminták

Egy szögletes peremkiképzésű agyagminta-töredék fürtös hajú ifjút mintáz jellegzetes, *petasus*ra emlékeztető sisakkal. Az arcból csak egy szemábrázolás maradt meg. A *petasus* alapján Mercurius istenséget ábrázolja.³⁷ (I. tábla 15)

Egy másik töredékes agyagminta *Medusa*-fejet ábrázol, nyitott szájjal, vésett vonalakkal képzett kígyós hajjal.³⁸ A kígyók az áll alatt is átfonják a fejet. Póczy Klára szerint egy aquincumi *antefixum* alapján a mintából formált, tömör ábrázolás felakasztásra szolgált.³⁹ (I. tábla 16)

Edényminták

Két formatáltöredéket eredetileg reliefes *terra sigillata*k helyi utánzatainak gyártására használtak. Az egyik töredéken osztótag nélküli tojástagokból álló tojásfüzér, alatta balra futó nyúl és szőlőlevél, majd csipegető madár és szőlőfürt váltakozó motívumsora látható.⁴⁰ (I. tábla 2) A motívumok előképét Fényes Gabriella la graufesenque-i és a banassaci *Natalis*-kör termékein azonosította, párhuzamokat Aquincumban talált.⁴¹

A másik formatáltöredék negatív ábrázolásai a helyi reliefdíszes tálak készítésének minőségi romlását tükrözik. A sorozatosan másolt minták körvonalai ebben az esetben már annyira feloldódtak, hogy az eredeti motívum pontosan nem ismerhető fel.⁴² (I. tábla 1)

Egy agyagmintából kosfejben végződő serpenyőnyelet készítettek (I. tábla 3), ami a Canterbury vagy Millingeni készlet bronz serpenyőjének lehet az imitációja.⁴³ Kiformázott, kosfejben végződő, kannelúrázott agyag *pateranyél* a Gerhát műhely anyagából is ismert, de sokkal sematikusabb kivitelezésű, hiányzik róla a fül és a szarv.⁴⁴ (I. tábla 4)

29 BÓNIS 1979, 154.

30 IVÁNYI 1935

31 LOESCHCKE 1919

32 BÓNIS 1979, Abb. 9:15, Abb. 11:1–9, Abb. 13:7, Abb. 21:2–8.

33 BÓNIS 1979, 118, Abb. 11:4, 5, Abb. 21:7; FÉNYES 2002a, 72, Nr. 63–65, 2. kép 33, 34.

34 MNM, ltsz.: 52.4.231, 52.4.294.

35 BÓNIS 1979, 116, Abb. 9:15, Abb. 20:3.

36 ALFÖLDI 1945, 66., I. t. 1.; BÓNIS 1979, 136, Abb. 9:11a–b, 8:5–6.; DELBÓ 2014, 1. kép; DELBÓ 2015, Abb. 1. A brigétiói lepénymintákról részletesen lásd: DELBÓ 2014; DELBÓ 2015

37 PÓCZY 1947, 23–24; BÓNIS 1979, Abb. 8:4.

38 PÓCZY 1947, 19; BÓNIS 1977, 137, Abb. 2:10; BÓNIS 1979, 136, Abb. 26: 1a–b.

39 PÓCZY 1947, 19.

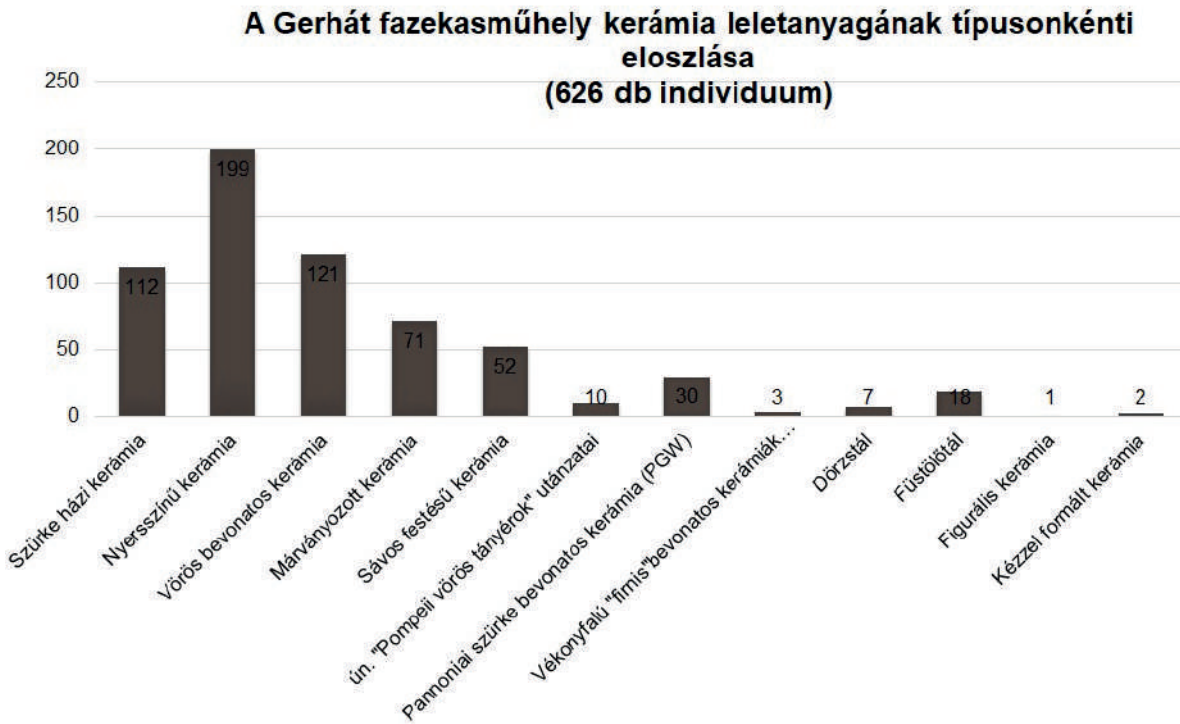
40 BÓNIS 1979, Abb. 8:5–6, 19:1a–b, 27:1a–b.

41 FÉNYES 2003, 112, Kat. 4/a/3.

42 BÓNIS 1979, Abb. 12:3, Abb. 21:1, Abb. 28; FÉNYES 2003, 112, Kat. 4/a/4.

43 BÓNIS 1979, Abb. 11:11, Abb. 22:4a–b; FÉNYES 2003, Kat. 2/9.

44 BÓNIS 1979, 120, Abb. 11:12.

6. kép: A Gerhát fazekasműhely kerámia-leletanyagának típusonkénti eloszlása (626 db) (mécsesek és terra sigillaták nélkül)

Fig. 6: The types of pottery of the Gerhát pottery workshop (626 p.) (without lamps and terra sigillata)

7. kép: A Gerhát fazekasműhely kerámatípusainak százalékos eloszlása (626 db) (mécsesek és terra sigillaták nélkül)

Fig. 7: The types of pottery of the Gerhát pottery workshop (626 p.) (without lamps and terra sigillata)

KERÁMIATIPOLÓGIA

A kerámiaedények feldolgozása során 899 töredéket lehetett típusba sorolni, ezek között 626 individuum különült el. (6. kép, 7. kép) A műhelyben a legnagyobb mennyiségben oxidációs égetésű, nyersszínű kerámia készült. A szürke házi kerámia, vörös bevonatos kerámia egyenlő arányban voltak jellemzőek. Nagyobb mennyiségben voltak még jelen a festett kerámia (márványozott festésű, sávos festésű kerámia). A táblaképekre a formailag jól meghatározható töredékek kerültek.

Szürke házi kerámia (Redukciós égetésű edények)

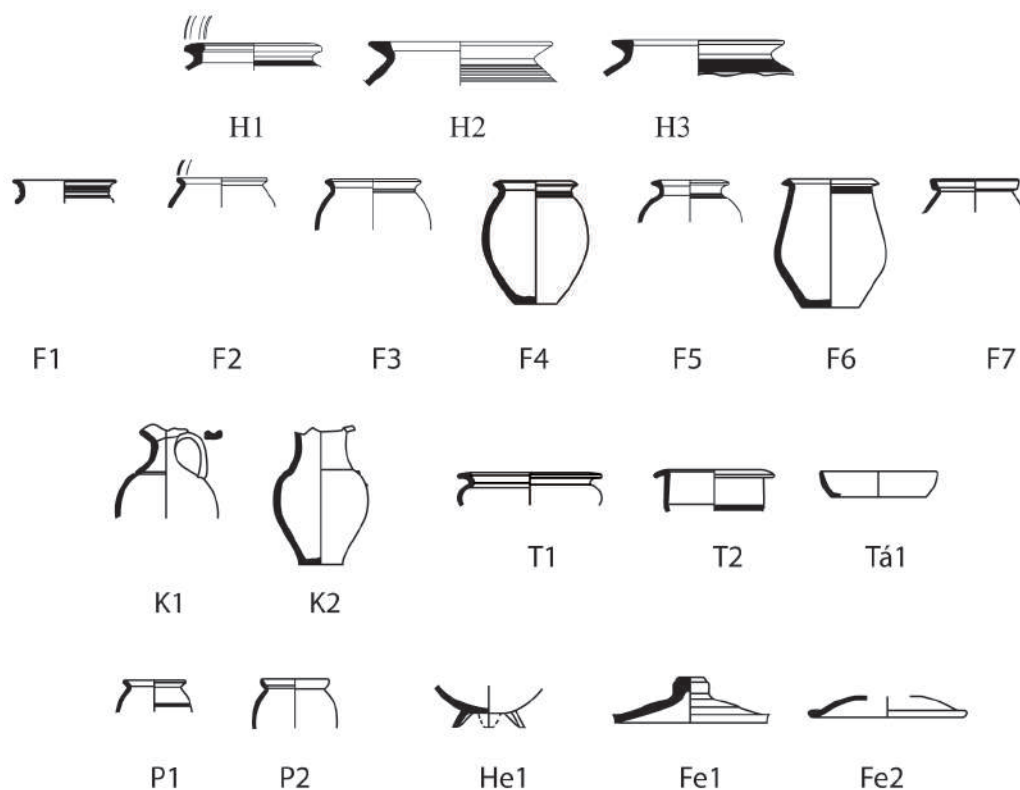
A szürke házi kerámiaakra szürke (leginkább Munsell N 4/, N 5/, 10YR 5/1),⁴⁵ közép- vagy nagy szemcsés, homokot, csillámot tartalmazó, porózus agyag jellemző. Felületük durva, érdes. (8. kép)

» *Hombár (H)*

A *doliumok*⁴⁶ vagy hombárok a szürke házi kerámiaak jellegzetes, úgynevezett hurkatechnikával készült edényei.⁴⁷ A településeken tárolóedényként, a temetőben urnaként használták őket.⁴⁸ Brigetióban meglehetősen kevés töredék került elő,⁴⁹ ennek nagyobb része is a Gerhát fazekasműhely anyaga. (II. tábla 1–7) A teljes profil sajnos egyik esetben sem ismert.

H1. Kihajló, megvastagodó, bordázott peremtöredékek. (II. tábla 1) A Flavius-kortól a 2. század közepéig voltak jellemzőek Pannoniában.⁵⁰

H2. Kihajló, vízszintes, háromszög átmetszetű peremek,⁵¹ felületük bordázott vagy egyszerű, díszítetlen. (II. tábla 2–4, 6–7). Ez a hombártípus Gorsiumban a 2. század első felében volt jellemző,⁵² Carnuntumban még a 3. században is kimutatható.⁵³ Brigetióban a polgárváros zárt, *terra*

8. kép: A szürke házi kerámia tipológiája
Fig. 8: Typology of grey coarse pottery

45 Munsell Soil–Color Charts. 2009 Year Revised Edition (2015)

46 HILGERS 1969, 13–14.

47 PETZNEK 1997, 193.

48 VARGA 2007, 151.

49 DELBÓ 2019, 30–31, Kat. 1–7, 1–2. tábla, 24. kép 1–5.

50 BÓNIS 1942, IV. t. 1; PETZNEK 1997, 194, Typ. 2; VARGA 2007, 3. kép 1–4, 7.

51 PETZNEK 1997, 194–196. Typ. 3.

52 BÁNKI 1965, 104, Nr. 8, Abb. 3, 13.

53 PETZNEK 1997, 195.

sigillatával keltezhető rétegi alapján leginkább az Antoninus–Severus-korban voltak kedveltek.⁵⁴

H3. Kissé vagy erősen behúzott, vízszintes, háromszög átmetszetű peremtöredék. (II. tábla 5) Párhuzama az aquincumi katonaváros fazekas-telepéről került elő.⁵⁵

A töredékek általános jellemzője a nagy méret, a vékony oldalfal, a perem bordázása, a perem alatt, főként a vállon körbefutó, sűrű, vízszintes vonalkötegekkel való díszítés. Fésűs díszítés, bekarcolt hullámvonal vagy vonalköteg nem figyelhető meg a töredékeken. Belső oldalukon jól kivehetők a kézi eldolgozás nyomai. Az edények légmentes lezárásához használt kátrányozás⁵⁶ egyik töredéken sem látható.

» Fazék (F)

F1. Ívesen kihajló (tölcséres) peremtöredék,⁵⁷ nyakát barázdákkal tagolták, elvékonyodó, lekerekített profil jellemzi. (II. tábla 8) Az ívesen kihajló peremű fazekak Brigetióban két formaváltozatot mutatnak, tojás formájúak vagy kissé zömökebb, kihasasodó formák.⁵⁸ A típus Carnuntumban a Claudius-kortól az 1. század végéig volt jellemző,⁵⁹ Brigetióban a polgárváros nyugati temetőjében 2. századi üvegedénnyel együtt került elő,⁶⁰ ahonnan a forma oxidációs égetésű változata is ismert.⁶¹ További párhuzamok találhatóak a budaörsi kora római temetőben.⁶²

F2. Rézsűsen kihajló peremű fazék. Több profilváltozatban gyártották a területen. Egy peremtöredék rövid, lekerekített. (II. tábla 9) Rézsűsen kihajló, lekerekített peremű fazekak Brigetióban hosszú és rövid, duzzadt vagy egyenletes változatban jelentek meg.⁶³ A polgárvárosból származó edények között egy fazék teljes profilja ismert, az edény

legnagyobb szélességét a vállnál éri el.⁶⁴ Párhuzamai Matricából⁶⁵ és Carnuntumból kerültek elő,⁶⁶ utóbbi 2. századi keltezéssel, valamint a budaörsi temető 2. század második felére keltezett 127. sírjából.⁶⁷ (XX. tábla 2)

F3. A rézsűsen kihajló perem vége lehet szögletes is, ahogy ez a Gerhát műhely egyik redukciós égetésű töredékén (II. tábla 10) és a Kurucdombi edényraktár oxidációs égetésű fazekánál is látható. (XX. tábla 1) Beatrix Petznek ezt a peremtípust „*unverdicktem Kolbenrand*”-ként jelöli, és az Auerberg-fazekából származtatja.⁶⁸ Pannoniában az 1. század második felétől a 2. század végéig volt jellemző,⁶⁹ Arrabonában a Kálvária úti temető hamvasztásos sírjából került elő.⁷⁰ Brigetio polgárvárosának nyugati temetőjéből egy ép fazék is ismert.⁷¹

F4. Rézsűsen kihajló, háromszög átmetszetű peremmel ellátott fazekak.⁷² A fazekasműhely anyagában ez a típus van a legnagyobb számban jelen. (II. tábla 11–15, III. tábla 1) A perem derékszögű háromszögre emlékeztet, a fazekak tojás formájúak, nyakukat durva kidolgozású vagy finomabb barázdákkal is tagolhatták.⁷³ Carnuntumban az 1. századtól a markomann háborúig voltak jellemzőek,⁷⁴ nagy számban kerültek elő Savariában az 1. század végétől a 2. század közepéig keltezett Hámán Kató úti temetőből,⁷⁵ és az azonos korú arrabonai Kálvária úti temetőből is.⁷⁶ Brigetióban a temetők mellékletei között és a polgárvárosban is megtalálhatóak,⁷⁷ utóbbinál egy Kr. u. 80–120 közötti keltezéssel bíró zárt rétegből is.⁷⁸

F5. Háromszög átmetszetű peremmel ellátott szűk szájú, szűknyakú fazekak. (III. tábla 2–6) Nyakukat sűrű vízszintes barázdákkal tagolták, a III. tábla 2. számú töredéket rézsűs irányú fésüléssel

54 BECK 2004, 40. ábra, SE 994.–B13.275, SE 992.12.124, SE 994.P11.005, 994.D15.51, 994.D11.095, 994.R11.250, 992.9.017, 992.1.30, 994.–B13.242.

55 VÁMOS 2014, 120, Kat. 618.

56 VARGA 2007, 169.

57 PETZNEK 1997, 208–213, Typ 7.

58 DELBÓ 2017, 1. tábla 7; DELBÓ 2019, Kat. 9, 11, 38, 39, 1. és 6. tábla, 12. kép 2, 7, 24. kép 14, 18–22, 24, 25. kép 2.

59 GRÜNEWALD 1979, 60; PETZNEK 1997, 209–210.

60 CSEH 2003, 29, K598d, XI. tábla 9.

61 BORHY et al. 2018, Fig. 47, 1.

62 DELBÓ 2016, 73, Abb. 13, 1.

63 DELBÓ 2019, 24. kép 16, 17, 22, 25. kép 1, 3; HAJDU 2013, Kat. 192, IV. tábla 98.

64 DELBÓ 2019, 25. kép 1.

65 TOPÁL 1981, Pl. XI. 33/1.

66 GRÜNEWALD 1979, 59; PETZNEK 1997, 210, Typ. 7.2.

67 DELBÓ 2016, 73, Abb. 12, 1.

68 PETZNEK 1997, 198.

69 PETZNEK 1997, 200–201, Typ. 5.4, Kat.–Nr. 71–75.

70 SZÖNYI 1973, 25, XII. t. 1.

71 DELBÓ 2019, Kat. 12, 3. tábla

72 BÓNIS 1942, IV. t. 2; PETZNEK 1997, 202–203, Typ 6.1–6.2, Kat.–Nr. 76–122.

73 PETZNEK 1997, 202.

74 PETZNEK 1997, 203–204.

75 MÓCSY 1954, 4–15. kép

76 SZÖNYI 1973, 34, XII. t. 2.

77 DELBÓ 2017, 1. tábla 6; BORHY et al. 2018, Fig. 47, 2; DELBÓ 2019, Kat. 14–21, 3–4. tábla, 6. kép 2, 12. kép 6, 24. kép 9–10.

78 BECK 2004, 91, SE 994.D16.252.

díszítették. Brigetióból a Caecilia temetőből egy ép fazék ismert.⁷⁹ Párhuzamaikat Bónis Éva publikálta kora római kerámiagyűjtésében,⁸⁰ valamint a budaörsi⁸¹ és a savariai temetőben⁸² is megtalálhatóak.

F6. Vízszintes peremű tojás vagy körte formájú fazekak. (III. tábla 7) A brigetiói fazekak kedvelt csoportja.⁸³ Nyakukat gyakran vízszintes barázdákkal díszítették. Carnuntumban a vízszintes peremű fazekak csak körte formával jelentkeztek, a 2. század végén és a 3. században voltak jellemzőek.⁸⁴

F7. Kihajló, derékszögszerűen megtört peremtöredék. (III. tábla 8) Ritka peremkiképzés a szürke házi kerámiák főző- és tárolóedényeinél. Brigetióban az úgynevezett V. temető bikónikus fazekain⁸⁵ és a *municipium* egy-egy töredékénél figyelhető csak meg.⁸⁶

» Korsó, kancsó (K)

A leletanyagban mindössze négy redukciós égetésű, biztosan korsóhoz, kancsóhoz tartozó töredéket lehetett azonosítani.

A füles korsók és kancsók itáliai eredetűek, és évszázadokon keresztül változatlan formákat mutatnak.⁸⁷

K1. Lóhereleveles kiöntőszájjal ellátott, erősen vagy enyhén szűkített, tölcseres nyakú, kihasasodó korsók.⁸⁸ (III. tábla 9–11) Túlégetett, rontott töredékek kerültek elő a műhelyből, és a településen is nagy számban vannak jelen.⁸⁹

K2. Széles szájú, kiöntő nélküli, ritkábban kiöntős kancsó.⁹⁰ (III. tábla 12) Jellemzőjük a széles, kihajló perem, perem fölé húzott, ovális átmetszetű fül, kónikus nyak, ahonnan élesebb töréssel indul a kihasasodó oldalfal. A forma a kora római kortól jellemző, szürke szemcsés változatai a késő római korban is tovább élnek. Brigetióból a polgárvárosból, és temetőkből is ismertek.⁹¹ A bőszájú kancsók

alkotják a brigetiói sávós kerámiák egyik fő formáját a 2. század második felében, 3. század elején.⁹² A szürke változatok is döntően erre az időszakra keltezhetőek.

» Tál (T)

T1. Vállnál kiszélesedő, szív profilú tál, felső részen kiszélesedő, vízszintes peremmel.⁹³ (III. tábla 13) A tálforma az 1. század végén jelent meg, és egyes változatai még a késő római korban is használatban voltak. A kutatástörténetben leginkább kelta eredetűnek tartják,⁹⁴ Vámos Péter szerint kialakulásában a La Tène előzmények mellett a Rajna-vidéki katonai fazekasműhelyek hatását is számba kell venni.⁹⁵ A felső részen kiszélesedő, vízszintes peremű változatok Carnuntumban a 2. század végén jelentek meg, és a 3. században voltak jellemzőek.⁹⁶ A tálforma Brigetióban különböző peremkiképzéssel a polgárváros területén volt jellemzőbb,⁹⁷ a temetőben ritka.⁹⁸ A Kurucdombi edényraktár rontott edényei között is megtalálható. (XX. tábla 6–9)

T2. Vízszintes peremű, mély tálak (*caccabi*).⁹⁹ (III. tábla 14–17, IV. tábla 1–9) Ívelt oldalúak. Jóval nagyobb számban vannak jelen a redukciós égetésű kerámiák között, mint a kiszélesedő vállú tálak. Az edénytöredékek peremén, vállán és hasi zónájában is megfigyelhető körbefutó barázdákkal kialakított díszítés. Ritkább a peremet, egy esetben a vállat is díszítő bekarcolt hullámvonal vagy hullámos vonalköteg. A vízszintes peremű mély tálak Brigetióban jellemzőbbek a település és a tábor területén, mint a temetők anyagában.¹⁰⁰ A hullámvonalas díszítésű változatok megjelennek a polgárváros Szőny-vásártéri anyagában is, további párhuzamai az aquincumi katonai fazekasműhelyben találhatóak.¹⁰¹

A forma Kr. e. 1. században jelent meg Itáliában, a korai példányokat sima, szögletesen végződő

79 DELBÓ 2019, Kat. 30, 5. tábla

80 BÓNIS 1942, VII. t. 1.

81 DELBÓ 2016, Abb. 13, 7.

82 MÓCSY 1954, 4. kép 1a.

83 DELBÓ 2019, Kat. 45–57, 7–9. tábla

84 PETZNEK 1997, 223–225, Typ. 12.1–12.3, Kat.–Nr. 482–623.

85 DELBÓ 2019, Kat. 58, 59, 9. tábla

86 DELBÓ 2019, 25. kép 21.

87 BÓNIS 1942, 25–27.

88 BÓNIS 1942, XXIX. t. 7–15.

89 DELBÓ 2019, Kat. 68–78, 10–12. tábla

90 BÓNIS 1942, 27, XXIX. t. 17.

91 DELBÓ 201, Kat. 82, 83, 85–88, 12. tábla, 26. kép 3.

92 BÓNIS 1970, 80.

93 BÓNIS 1942, 23–24, XXII. t. 15, XXIII. t. 1. (A XXII t. 15/8, 10. Licinius éremmel együtt); PETZNEK 1997, 237–241, 249–252. Typ. 15–16, 18–19.

94 BÓNIS 1942, 24; OTTOMÁNYI 1991, 9.

95 VÁMOS 2014, 104.

96 PETZNEK 1997, 252.

97 DELBÓ 2019, 26. kép 16–18.

98 DELBÓ 2017, 13. kép, 10–12; DELBÓ 2019, Kat. 93–98, 13. tábla, 13. kép 10–12.

99 HILGERS 1969, 40–41.

100 DELBÓ 2019, Kat. 99–103, 13. tábla, 9. kép 2–3, 13. kép 7–8, 26. kép 9–15, 19.

101 VÁMOS 2014, 103, Kat. 402–404.

perem jellemezte, amelyet Tiberius korától hornyolatokkal díszítettek.¹⁰² A Flavius-korban az íveltebb profilú tálak mellett a hasi rész markáns megtörésével új formaváltozat alakult ki (*Knickwand-schüssel*), ami virágkorát a Traianus–Hadrianus-korban élte.¹⁰³ A *caccabus*ok a Rajna- és Duna-vidéken Claudius korában jelentek meg, és a 2. században terjedtek el általánosan.¹⁰⁴ Használatuk a 2. század végén, 3. század elején szűnt meg.¹⁰⁵

» *Tányér (Tá)*

Tá1. Behúzott peremű, íves oldalfalú lapos tányérok. (IV. tábla 10–13) A szürke behúzott peremű tányérok az úgynevezett „pompeji vörös tányérok”¹⁰⁶ festett és nyersszínű utánzatait a 2. század közepétől váltották fel.¹⁰⁷ Az osztrák kutatás *Soldatenteller*nek nevezi, mivel nagy számban jelentkeznek a katonai táborok környezetében,¹⁰⁸ de nemcsak a katonaság, hanem a polgári telepek házi kerámiaanyagának is általános darabjai.¹⁰⁹ A 2–3. században voltak gyakoriak, de a 4. század végéig megtalálhatóak.¹¹⁰ Beatrix Petznek a carnuntumi anyag kapcsán megfigyelte, hogy a forma késő római korra inkább rézsűs, a tányérok pereme erősen duzzadtá és erősen behúzottá vált.¹¹¹

» *Pohár (P)*

P1. Rézsűsen kihajló, egyenletes vastagságú peremmel ellátott, tojás formájú pohár.¹¹² (IV. tábla 14, 15) A Brigetióból ismert szürke poharak többsége ehhez az 1–2. században gyakori¹¹³ formához tartozik. Rézsűsen kihajló peremű változatok a Járóka temető mellékletei között találhatóak.¹¹⁴

P2. Vastagabb falú, kihajló, külső oldalán íves peremtöredék. (IV. tábla 16) Átmenetet képez a po-

harak és a fazekak között. Ezt a kategóriát Póczy Klára csuporként határozta meg, véleménye szerint ezek olyan 15 cm-nél kisebb, ivásra is használható formák, amelyek formailag az urnák kisebb változatai, s fel is váltják azokat a Severus-kortól.¹¹⁵

» *Háromlábú edény (He)*

He1. Íves aljtöredék és talptöredékek. (IV. tábla 17) Brigetióban a háromlábú edények csak szórványosan vannak jelen, és a polgárváros területére koncentrálnak.¹¹⁶ A Gerhát műhely töredéke a befelé hajló peremű, gömbhasú formájú háromlábú edényekhez áll a legközelebb. A háromlábú edények itáliai eredetű főzőedények,¹¹⁷ Észak-Itáliából vagy Dél-Noricumból, a katonaság közvetítésével jutottak el Pannoniába, ahol aztán a polgári lakosság körében is kedvelté váltak.¹¹⁸ Egyes típusaik a 3. század közepéig voltak forgalomban.¹¹⁹ Fedővel együtt használták.

» *Fedő (Fe) (Operculum)*¹²⁰

Fe1. Lapos, kúpos formájú fedők (*Flachdeckel*).¹²¹ Nagy számban jelentkeztek a Gerhát fazekasműhely anyagában. Peremkiképzésük változatos, van közöttük szögletes végű (IV. tábla 18–20), lekerekített (V. tábla 1) és visszahajló peremű (V. tábla 2–4) is. Fedőgombjuk hengeres vagy csonkakúp alakú. Ezeket a változatokat használják a polgárvárosban,¹²² és kis számban, de megtalálhatóak a helyi temetőkben is.¹²³ A carnuntumi párhuzamok is az 1. század közepétől a 2. század végéig, 3. század elejéig voltak forgalomban.¹²⁴

Fe2. Fogó nélküli lapos fedők. (V. tábla 5, 6). Peremük lekerekített vagy szögletes, a tányérokra hasonlítanak. A katonai fazekastelep anyagában

102 VÁMOS 2002, 15–16.

103 BÓNIS 1942, 23, XXII. t. 13.

104 PÓCZY 1957, 45, Abb. 38. T. 9; GRÜNEWALD 1979, 57, Taf. 47/10–15, 48/1–3; PETZNEK 1997, 238–249, Typ 17.2; BRUKNER 1981, 182, T. 81/44, 82/56.

105 GABLER–HORVÁTH 1996, 155; PETZNEK 1997, 239.

106 GABLER 1990, 188, 35. ábra

107 PÓCZY 1957, 44, Abb. 38. T. 1; GABLER 1977, 163; OTTOMÁNYI 2012, 239.

108 MIGLBAUER 1990, 20.

109 OTTOMÁNYI 2012, 239.

110 BÓNIS 1942, 23, XXI. t. 52, XXII. t. 1–2; GOSE 1975, 40–41, Taf. 45/465–476; GRÜNEWALD 1979, 63–64, Taf. 57/5–13, Taf. 58/1–13; PETZNEK 1997, 256–262, Typ. 21, Kat.–Nr. 972–1038; DELBÓ 2019, Kat. 118–28, 15–16. tábla, 9. kép 4, 5, 7, 8, 13. kép 1–6, 27. kép 5–7.

111 PETZNEK 1997, 260–262, Typ. 21. 4–6.

112 PETZNEK 1997, 208–209, Typ. 7.1, Kat.–Nr. 196–204.

113 BÓNIS 1942, XVIII. t. 10; SZŐNYI 1973, 37; OTTOMÁNYI 2012, 249; DELBÓ 2019, Kat. 137–153, 16–17. tábla

114 DELBÓ 2017, 3. tábla 1, 2, 4–13; DELBÓ 2019, 14. kép 1, 2, 4–13.

115 PÓCZY 1957, 42–43; DELBÓ 2017, 4. tábla 1–7; DELBÓ 2019, Kat. 190–192, 195–206, 19. tábla, 15. kép 1–7.

116 DELBÓ 2019, Kat. 259, 260, 22–23. tábla, 27. kép 1–3.

117 OTTOMÁNYI 2012, 244.

118 PETZNEK 1997, 227; OTTOMÁNYI 2012, 242.

119 CSAPLÁROS et al. 2012, Typ I.3, Typ. II.2.

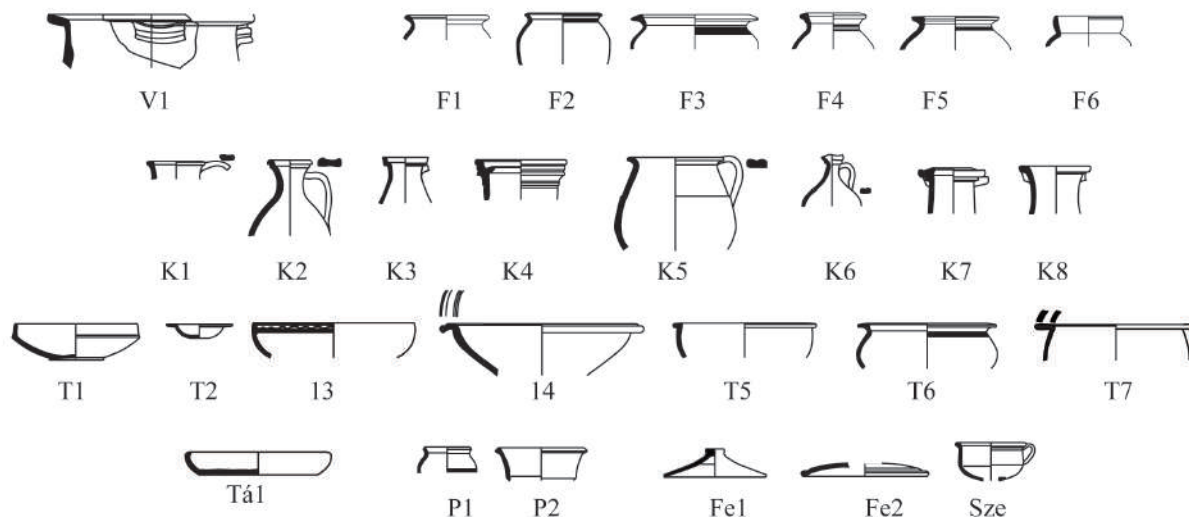
120 HILGERS 1969, 70, 71.

121 PETZNEK 1997, 263.

122 DELBÓ 2019, 27. kép 16–30.

123 DELBÓ 2017, 1. tábla 9, 10; DELBÓ 2019, 12. kép 9, 10.

124 PETZNEK 1997, 263–270, Typ 23–29, Kat.–Nr. 1044–1366.

9. kép: A nyersszínű kerámiák tipológiája
Fig. 9: Typology of self-coloured pottery

oxidációs égetésű változatban is jelen van. Ez a Brigetióban ritkán azonosítható fedőtípus az 1. században jelent meg, és a főzőtálként funkcionáló, „pompeji vörös tányérok” lefedésére használták őket.¹²⁵ Így feltételezhető, hogy a szürke és nyersszínű lapos, fogó nélküli fedőket is a festett, nyersszínű vagy szürke szemcsés behúzott peremű tálutánztoknál használták. Közeli párhuzamaik az aquincumi katonai fazekasműhelyből származnak.¹²⁶

Nyersszínű kerámia (Oxidációs égetésű kerámiák)

Az oxidációs égetésű kerámiák anyag szempontjából két csoportra oszthatóak. A korsók, poharak, kisebb méretű tálak, tányérok anyaga általában világosbarna (10YR 7/4), ritkábban vöröses sárga (5YR 7/6), csillámot, finom- vagy közép szemcsés homokot tartalmaz, kissé puha és porózus. A vállban kiszélesedő tálak és a vízszintes permű mély tálak anyaga sárgászöld (5YR 5/6), vörössárga (5YR 6/6), közép- vagy nagyszemcsés homokot tartalmaz, durva, porózus. (9. kép)

» Vödör (V)

V1. Nagy méretű, rézsűsen kihajló peremű töredék, perem alatt vízszintes szalagfüllel. (V. tábla 9)

Bónis Éva az edényt vödörként határozta meg.¹²⁷ Párhuzama nem ismert.

» Fazék (F)

Az oxidációs égetésű edények között ritka a fazékforma, hiszen ezeket elsősorban főzőedényként használták. Főzésre a szürke, szemcsés anyagú változatok sokkal alkalmasabbak voltak.¹²⁸ A nyersszínű fazekak formailag a szürke anyagúakat követik, használatuk azokkal párhuzamosan történt.

F1. Kihajló, lekerekített peremtöredék.¹²⁹ (V. tábla 10) Mérete alapján fazékhoz tartozott. Azonos peremképzésű oxidációs égetésű fazekak 2. századi keltezéssel a Caecilia temetőből ismertek,¹³⁰ egy, a polgár város nyugati temetőjéből előkerült fazék nyakát két bekarcolt hullámvonal között vízszintesen körbefutó, bevagdosásokkal díszített bordataggal látták el.¹³¹ A polgár városból származó töredékek is ezt a típust képviselik,¹³² ahol leginkább a 2. században voltak jellemzőek.¹³³

F2. Rézsűsen kihajló, szögletes peremű fazék.¹³⁴ (V. tábla 11) Legközelebbi párhuzama a Kurucdombi edényraktár rontott edényei között található. (XX. tábla 1)

¹²⁵ PETZNEK 1997, 257.

¹²⁶ VÁMOS 2014, 28. t. 379, 380.

¹²⁷ BÓNIS 1979, 114, Abb. 9:12.

¹²⁸ GASSNER 1989, 141.

¹²⁹ PETZNEK 1997, 208, Typ. 7.1, Kat.-Nr. 196–204.

¹³⁰ DELBÓ 2019, Kat. 282, 24. tábla

¹³¹ BORHY et al. 2018, Fig. 47, 3; DELBÓ 2019, 6. kép 1.

¹³² DELBÓ 2019, 28. kép 10.

¹³³ BECK 2004, 40. ábra, SE 994.–B13.275 (50/80–190, hangsúly 80–140/150), 994.–B13.288 (120–190), 994.1.060 (80–230/260, hangsúly 50/80–140/150)

¹³⁴ PETZNEK 1997, 200–201, Typ. 5.4, Kat.-Nr. 71–75.

F3. Rézsűsen kihajló, háromszög átmetszetű peremmel ellátott fazék.¹³⁵ (V. tábla 12, 13) A szürke változatokhoz hasonlóan nyakukat durva vagy finomabb kidolgozású, körbefutó barázdák tagolják.

F4. Ugyanezzel a peremkiképzéssel szűkszájú fazekakat is gyártottak, nyakukat vízszintes barázdákkal tagolták. (V. tábla 14–16)

F5. Felső részükön kiszélesedő, háromszög átmetszetű peremtöredékek. (V. tábla 17–19) Csak a Gerhát fazekasműhely nyersszínű termékei között ismertek,¹³⁶ nyakukat vízszintes barázdák is díszíthették. Ez a típus a 2. századra volt jellemző.

F6. Függőleges, külső oldalán íves peremtöredék. (VI tábla 1) Egyedi.

» Korsó, kancsó (K)

A leletanyagban sok nyersszínű korsó- és kancsótöredék található.

K1. Szűknyakú korsók kihajló, lekerekített peremmel. (VI. tábla 2–7)

K2. Szűknyakú korsók egyszeresen tagolt, tölcséres peremmel. (VI. tábla 8–13)

K3. Szűknyakú korsók derékszögyszerűen megtörő, függőleges/rézsűs peremmel. (VI. tábla 14–18)

Brigetióban a 2. században gömbtestű és ovális korsók is jellemzőek a K1–3. peremkiképzéssel.¹³⁷

K4. Kihajló, külső oldalukon vízszintes barázdákkal tagolt, belső oldalon peremléces peremtöredékek. (VI. tábla 19–21) Csak a műhely anyagából ismertek.

K5. Széles vagy bőszájú, kiöntő nélküli kancsók, kihajló peremmel. (VI. tábla 22–24). Ez a forma, ahogy korábban is említésre került, a sávós festésű kerámiák egyik jellegzetes, Brigetióban gyártott formája. Mivel a sávós kerámiákra a festett bevonatot égetés után viszik fel, ezek a töredékek akár a sávós kerámiák félkész példányai is lehetnek.

K6. Szűknyakú, lóhereleveles kiöntővel ellátott korsók. (VII. tábla 1, 2) Kétosztatú szalagfülük a perem alól indult. A nyersszínű kiöntős korsók Brigetióban a 2. században voltak jellemzőek, míg Carnuntumban az 1. század közepétől jelentek meg, de a Severus-korban voltak gyakoriak.¹³⁸

K7. Kétfülű korsó vízszintesen kihajló, felső részén íves, egy esetben körbefutó barázdákkal tagolt peremmel. (VII. tábla 3–6) Párhuzamai a polgár-

városból kerültek elő.¹³⁹ Az úgynevezett második pince korsójának a teljes profilja ismert, az edény nyaka hengeres, vállban éri el legnagyobb szélességét, majd talp felé egyenletesen szűkül.¹⁴⁰

K8. Szűknyakú, kétfülű korsókat kihajló, lekerekített peremmel, hengeres nyakkal is gyártottak. (VII. tábla 7)

» Tál (T)

T1. Félgömb formájú, függőleges peremű, vállnál élesen tagolt, talpgyűrűs tál. (VII. tábla 8) Vörös bevonatos, nagyobb méretű profilált vállú tál szintén a Gerhát fazekasműhelyből került elő. (X. tábla 20) Bevonat nélküli párhuzamai az aquincumi katonai fazekastelep termékei között találhatóak.¹⁴¹

T2. Kis méretű, félgömb formájú tál, hosszú, vízszintesen kihajló peremmel, egyenes aljjal. (VII. tábla 9). Formaadására a Consp. 43, Drag. 35/36 formájú *terra sigillata* tálak lehettek hatással.

T3. Nagy méretű lapos, félgömb formájú, befelé hajló, megvastagodó peremű tálak. (VII. tábla 10–13) Vámos Péter szerint ezek a tálak fém előképeket utánoztak (Radnóti 60. típus),¹⁴² és mosdótálként vagy félkész, kész élelmiszerek tárolására használták őket.¹⁴³ Aquincumban hosszú életűek voltak, nemcsak a katonai, hanem a polgári (Gázgyári) fazekastelepen is gyártották ezt a formát.¹⁴⁴ A VII. tábla 10, 11. számú edények peremét körbefutó barázdákkal, a barázdák között hullámvonallal díszítették. Azonos peremkiképzésű, ép edények Brigetióban a *legiotáborban* kerültek elő.¹⁴⁵ A VII. tábla 12–13. számú tálak pereme bordázott, párhuzamai Carnuntumban Kr. u. 50–120, 180–300 között voltak jellemzőek.¹⁴⁶ A brigetiói, carnuntumi és aquincumi párhuzamok alapján a tálak eredetileg kettő, az edénytesthez illesztett, vízszintes, enyhén íves, hengeres átmetszetű fogóval rendelkeztek, talpgyűrűn is állhattak.

T4. Nagy méretű, ívesen kihajló, bordázott peremű tálak. (VII. tábla 14–17) Az egyik edény oldalát bekarcolt vízszintes és hullámos vonalakkal, félköríves motívumokkal díszítették. A típus a település és a temető területéről nem ismert.

T5. Vízszintesen kihajló, lekerekített végű peremmel ellátott félgömb formájú edény. (VIII. táb-

135 BÓNIS 1942, IV. t. 2; PETZNEK 1997, 202–203, Typ 6.1–6.2, Kat.–Nr. 76–122.

136 PETZNEK 1997, 221–222, Typ. 10.1, Kat.–Nr. 422–467.

137 DELBÓ 2019, 63–66, Kat. 303–377, 380–383, 26–34. tábla, 28. kép 4–5.

138 GASSNER 1990, 140, Taf. I/25–26.

139 DELBÓ 2019, 28. kép 7.

140 BARTUS et al. 2015, Kat. 4, 14. tábla 4.

141 VÁMOS 2014, 71, Kat. 68–70.

142 VÁMOS 2014, 117.

143 VÁMOS 2014, 118.

144 VÁMOS 2014, 117–119.

145 DELBÓ 2019, Kat. 459, 460, 40. tábla

146 GASSNER 1989, 142, Taf. 3, 6–8.

la 1) Csak a Gerhát fazekasműhely anyagában ismert.

T6. Rézsűs peremű, kiszélesedő vállú tálak. (VIII. tábla 2, 3) Anyaguk durvább, a szürke házi kerámiák minőségi jegyeit hordozzák, szemcsésebb, porózus, keményre égetettek. Felületük érdes. Peremkiképzésük alapján több változatot is gyártottak. A VIII. tábla 2. számú tál pereme kihajló, háromszög átmetszetű,¹⁴⁷ a VIII. tábla 3. számú edényé a felső részén kiszélesedő, háromszög átmetszetű.¹⁴⁸ Oxidációs égetésű párhuzamaik megtalálhatóak a Kurucdombi edényraktár anyagában is.¹⁴⁹

T7. Vízszintes peremű mély tálak.¹⁵⁰ (VIII. tábla 4–6) A szürke anyagúakhoz képest kevesebb számban, de jelen vannak a nyersszínű kerámiák formavilágában is. Anyaguk az előző csoportéval mutat azonosságot, szemcsés, porózus, kemény. Díszítésüket, ahogy a szürke változatoknál is megfigyelhető volt, a peremen és az oldalon körbefutó barázdák alkotják.

T8. Az előző tálak egyik változata lehet a VIII. tábla 7. számú töredék, amelynek pereme már nem vízszintes, hanem rézsűs.¹⁵¹ Carnuntumi párhuzamai 50–230 között voltak jellemzőek.¹⁵²

» Tányér (Tá)

Tá1. Behúzott peremű, íves oldalú tányérok. (VIII. tábla 8, 9) A forma nyersszínű változata általánosan kedvelt, a szürke tányérokhoz képest kisebb arányban, de a település és a temetők anyagában is megjelennek, főként a 2. század második felében.¹⁵³

» Pohár (P)

A nyersszínű kerámiák között nem jellemző a pohárforma, a Gerhát műhely anyagában két töredék utal a helyi gyártásra.

P1. Gömbtestű pohár. A VIII. tábla 12. számú perem kihajló, lekerekített, vállát sűrű hornyolások borítják, a VIII. tábla 13. számú perem kihajló, szögletes végű, és hasát díszítik körbefutó barázdákkal. Anyaguk durva, vastag falúak, robusztusabbak, felületük érdes, jellegükben a szürke házi kerámiákhoz hasonlítanak. Anyagukban, formájukban azonos poharak a polgárváros nyugati temetőjéből kerültek elő.¹⁵⁴

P2. Drag. 46 *terra sigillata* forma utánzata. (VIII. tábla 11)

» Fedő (Fe)

A nyersszínű fedők esetében is a szürke házi kerámiáknál megfigyelhető típusokat lehet elkülöníteni.

Fe1. Lapos, kúpos formájú fedő csonkakúp alakú vagy hengeres fedőgombbal. Az oxidációs égetésű fedők többsége ehhez a típushoz tartozik. Peremük szögletes, lekerekített vagy visszahajló. (VIII. tábla 15–24, IX. tábla 1–4)

Fe2. Lapos vagy íves, fedőgomb nélküli fedők (IX. tábla 5–10)

» Szűrőedény (Sze)

Sze1. Az anyagban egy szűrőtálat lehetett meghatározni, ami formailag egy egyfülű kihajló, lekerekített peremű, felső részén cilindrikus, alsó részén szűkülő formájú tál. Füle háromszögű szalagfül. (IX. tábla 11) Azonos formájú vörös bevonatos tálak a polgárvárosból kerültek elő.¹⁵⁵

» Vörös bevonatos kerámia

A vörös bevonatos kerámiák anyaga a nyersszínűekkel azonos, általában világosbarna (10YR 7/4), vörössárga (7.5YR 7/6), csillámot, finom- vagy közép szemcsés homokot tartalmaz, kissé puha és porózus. Felületüket matt vörös (5YR 5/8, 5/6) festett bevonat fedi. (10. kép)

» Korsó, kancsó (K)

A műhely anyagában több vörös bevonatos korsó peremtöredéke került elő, amelyek formája bár nem ismert, de a helyi gyártásra vonatkozóan mindenképpen adatot szolgáltatnak.

K1. Kihajló, lekerekített peremű, szűknyakú egyfülű korsók peremtöredékei. (IX. tábla 12, 13, 15) A polgárváros leletanyagában is jellemzőek.¹⁵⁶

K2. Felső részén kiszélesedő, vízszintes, háromszög átmetszetű, egyszeresen profilált peremtöredék. (IX. tábla 14)

K3. Kétfülű korsó széles szájnyílással, kihajló, lekerekített peremmel, has felé egyenletesen szélesedő nyakkal. Erősen kihalasodó forma, kétoszlatú szalagfülei a perem alól indulnak. (IX. tábla 16) Hasonló formához tartozhatott a IX. tábla 18.

147 PETZNEK 1997, 236, Typ. 15.3, Kat.-Nr. 667–670.

148 PETZNEK 1997, 252.

149 BÓNIS 1976, 78, 5. ábra 1–5, 7. ábra 6, 8. ábra 3–6; DELBÓ 2019, Kat. 476, 478–481, 42–43. tábla

150 PETZNEK 1997, 249–252, Typ. 18–19, Kat. 918–928.

151 GASSNER 1989, Taf. 3, 18–19.

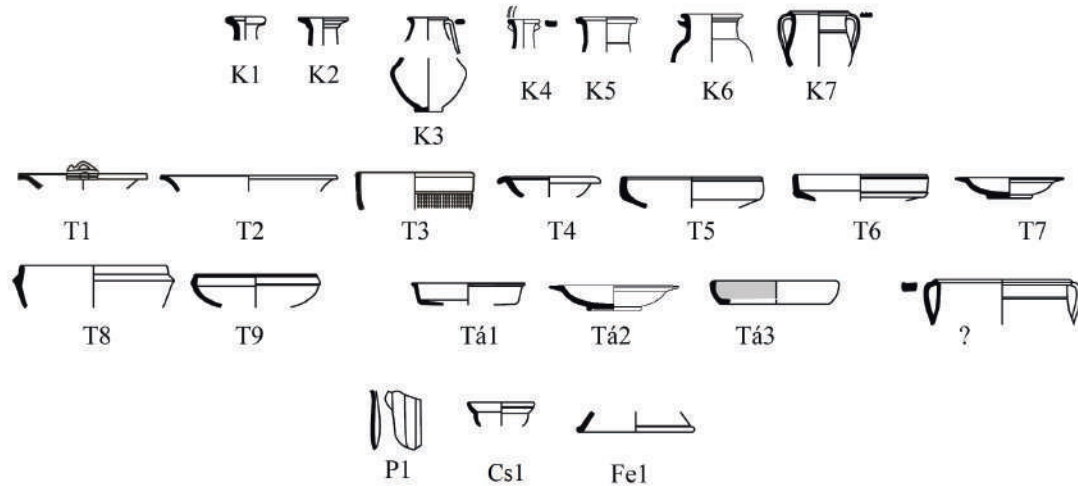
152 GASSNER 1989, 143.

153 DELBÓ 2019, Kat. 497–509, 512–529, 44–47. tábla

154 DELBÓ 2019, Kat. 530, 531, 47. tábla

155 DELBÓ 2019, 29. kép 5.

156 DELBÓ 2019, 29. kép 9.

10. kép: A vörös bevonatos kerámiák tipológiája
Fig. 10: Typology of red colour-coated pottery

számú nagy méretű, kihajló, háromszög átmetszetű peremtöredék is.

K4. Szűknyakú, kétfülű korsó kihajló, lekerekített peremtöredéke. (IX. tábla 17)

K5. Szűknyakú, kétfülű korsó vízszintesen kihajló, felső részén tagolt peremmel. (IX. tábla 21)

K6. Kétfülű, széles szájú, rövid, hengeres nyakú, kihajló, egyszeresen profilált peremű, vállnál kiszélesedő formájú korsó. (IX. tábla 19)

K7. Kétfülű korsó széles szájnyílással, tölcseresen kihajló, duzzadt, vízszintes barázdával tagolt peremmel és perem alól induló, háromosztatú szalagfülekkel. (IX. tábla 20)

» Tál (T)

A vörös bevonatos tálak és tányérok egy része *terra sigillata* formát utánoz.

T1. Drag. 42 *terra sigillata*kat utánzó horgas peremű, ívesebb oldalú lapos tálak. (IX. tábla 22, 23) A IX. tábla 22. számú tálon a jellegzetes szalagfül töredékét is meg lehet figyelni. Ezt a formát csak néhány évtizedig gyártották Pannoniában a 2. század első felében.¹⁵⁷ Brigetióból Fényes Gabriella közölt egy utánzatot, amelyeknek pontos lelőhelye ismeretlen.¹⁵⁸ További vörös bevonatos párhuzamok az aquincumi katonai depó melletti műhelyből,¹⁵⁹ Szakályról¹⁶⁰ és Budaörsről¹⁶¹ kerültek elő.

A forma használata a pannoniai bevonatos kerámiáknál is megfigyelhető.¹⁶² A perem kiképzése és az oldalfal ívelése alapján IX. tábla 24, 25. számú töredékek is ezekhez az utánzatokhoz állnak közel.

T2. Curle 15 (Lud Tc)¹⁶³ *terra sigillata* utánzatok erős ívben kihajló, horgas peremmel. (IX. tábla 26, 27) A forma a Traianus-kortól jelent meg, gyártották Lezoux-ban, Kelet-Galliában, valamint Rheinzabernben és Westerndorfban is.¹⁶⁴ Brigetióban nagyon ritka az utánzatok között, mindössze a polgárvárosból ismert egy töredék.¹⁶⁵

T3. Drag. 37 *terra sigillata* utánzatok. (X. tábla 1–12) A legnagyobb számban ez a forma jelentkezik az utánzatok között. A perem alatt és/vagy a hason gyakran fogaskerékdísz-sávval díszítettek. Ez a leggyakoribb forma a polgárvárosban,¹⁶⁶ a temetők mellékletei között ritkábbak.¹⁶⁷ A formát Dél-Galliában, Germanus la graufesenque-i műhelyben kezdték gyártani a Kr. u. 60-as években.¹⁶⁸ A helyi fazekasok a Hadrianus–Antoninus-kori galliai változatot utánozták relieves díszítéssel vagy díszítetlenül. A sárga agyagos, vörös bevonatos másolatok mellett márványozott festésű és pannoniai bevonatos (*Pannonische Glanztonware*, agyagmázás) variációk is készültek, amelyeket pecsételt motívumokkal vagy karcolt fogazással díszítettek. Carnuntumban a Drag. 37 utánzatok

157 OTTOMÁNYI–GABLER 1985, 206.

158 FÉNYES 2003, Kat. 4/c/1.

159 PÓCZY 1956, 97, 123. jegyzet

160 OTTOMÁNYI–GABLER 1985, 235, XX. t. 15.

161 OTTOMÁNYI 2012, 186. kép 1.

162 OTTOMÁNYI 2007, 150.

163 OSWALD–PRYCE 1920, Pl. XLVIII, 4.

164 OSWALD–PRYCE 1920, 197–198, 201; FÉNYES 2002b, 212.

165 FÉNYES 2003, 159, 4/c/48, Abb. 27/8.

166 DELBÓ 2019, 28. kép 26.

167 DELBÓ 2017, 7. tábla 4; BORHY et al. 2018, Fig 49.5;

DELBÓ 2019, Kat. 672, 53. tábla, 8. kép 1, 18. kép 4.

168 PÓCZY 1957, 39; FÉNYES 2002b, 211.

180–300 között voltak gyakoriak,¹⁶⁹ Dél-Pannoniában a 2–4. században.¹⁷⁰ A Szőny-Vásártér jól keltezhető töredékei 2. századiak.¹⁷¹

T4. Consp. 43 vagy a Drag. 35/36 formájú¹⁷² *terra sigillata* utánszövetek. Különböző méretű, ívesen kihajló peremű tálak. (X. tábla 13–15) A Consp. 43 *terra sigillata* a Kr. u. 1. század második felétől a 2. század közepéig voltak használatban,¹⁷³ Pannoniába Domitianus uralkodásának idején jutottak el.¹⁷⁴ A dél-galliai Drag. 35 és Drag. 36 *terra sigillata*kat a Flavius-kortól a Traianus–Hadrianus-korig gyártották,¹⁷⁵ az utánszövetek az 1. század második felében, Domitianus korában jelentek meg, Vindobonából Flavius–Hadrianus-kori keltezésű ismertek.¹⁷⁶ A formát nyersszínű, vörös és márványozott festésű, valamint agyagmázás változatban is gyártották Pannoniában.¹⁷⁷ Brigetióban gyakoriak a polgárváros leletanyagában, ahol a 2. századra keltezhetőek.¹⁷⁸ Ritkábbak a temetőikben.¹⁷⁹

T5. Íves oldalú, enyhén befelé hajló peremű, válluknál élesen megtörő mély tálak, amelyek peremét egy körbefutó, vízszintes barázdával képezték ki. (X. tábla 18) A márványozott festésű edények között is megtalálható ez a forma.

T6 Gyűrűs tálak. (X. tábla 19) A polgárváros 2. századi anyagában is jellemzőek.¹⁸⁰ Ezt a formát is gyártották márványozott festéssel a műhelyben.

T7. Félgömb formájú, lapos tál, rézsűsen kihajló, felső részén vízszintesen kiszélesedő peremű talpgyűrűs tál. (X. tábla 17) Brigetióban egyedi. Azonos peremkiképzésű, de magasabb talpgyűrűs tálakat Bónis Éva publikált kora római anyaggyűjtésében.¹⁸¹

T8. Nagy méretű, függőleges peremű, erőteljesen profilált vállú tál, perem alatt háromszög átmetszetű léctaggal. (X. tábla 20) A forma kisebb, alacsonyabb változata a nyersszínű termékek között szerepel. (VII. tábla 8)

T9. Befelé hajló, hosszú, megvastagodó peremű félgömb formájú tál. (X. tábla 21) Párhuzama a polgárvárosból ismert,¹⁸² ahol márványozott festéssel is előkerültek.¹⁸³ Márványozott festésű párhuzamok az almásfüzitői vicusban¹⁸⁴ és Ács-Vaspusztán¹⁸⁵ is ismertek.

» Tányér (Tá)

Tá1. Consp. 20 vagy a Drag. 18/31 *terra sigillata* forma utánszövetek. (X. tábla 16) A Consp. 20 tányérok észak-itáliai műhelyben készültek, az alapforma Augustustól a Flavius-korig kisebb változtatásokkal élt tovább.¹⁸⁶ A Drag. 18/31 forma az 1. század végén és a 2. században volt jellemző, gyártották a dél-galliai Lezoux-ban, Kelet-Galliában és Rheinzabernben is.¹⁸⁷ Egy brigetói Drag. 18/31 peremtöredéket Fényes Gabriella publikált, pontosabb lelőhelye ismeretlen.¹⁸⁸

Tá2. Enyhén konkáv oldalú, kihajló, duzzadt peremű töredék, amit Fényes Gabriella publikált,¹⁸⁹ de az általam végzett anyagfelvétel során sajnos már nem lehetett visszaazonosítani. Az edény a Curle 23 (Lud Tb) *terra sigillata* tányérokat utánozza. A jellegzetes peremkiképzésű Curle 23 forma Rheinzabernben fejlődött ki,¹⁹⁰ így az utánszövetek ideje is a 2. század vége, 3. század első fele. Brigetióból két további utánszövet ismert, egy a polgárvárosból,¹⁹¹ egy pedig szórvány.¹⁹²

Tá3. Az úgynevezett „pompeji vörös tányérok” íves oldalú, behúzott peremű utánszövetek. (XI. tábla 3–8) A festés a tányérok belső, külső vagy mindkét oldalán egyaránt megjelenhet.

Kérdéses a XI. tábla 1–2. számú nagy méretű peremtöredékek formai besorolása. Tálak, fazekak vagy korsók is lehettek. Az előbbi edény erősen kihajló peremű, a perem felső része körbefutó

169 GASSNER 1989, 142, Taf. 3, 11–12.

170 BRUKNER 1981, 154, T. 69, 1–8, T. 70, 9–16, T. 71–17–19.

171 BECK 2004, 40. ábra, SE 992.B15.060. (80–140)

172 OSWALD–PRYCE 1920, 193.

173 CONSPECTUS 2002, 128.

174 GABLER 2012, 410–412.

175 OSWALD–PRYCE 1920, 193.

176 ADLER–WÖLFL 2004, 33.

177 PÓCZY 1957, 43.

178 BARTUS et al. 2015, Kat. 3, 15. tábla 3; DELBÓ 2019, 28. kép 21–23, 25.; BECK 2004, 40. ábra SE 992.1.079 (50–230/260, hangsúlyos 50/80–140/150), SE 994.–B13.227 (50/80–120), SE 994.–B13.232 (80–230/260, hangsúly: 80–190)

179 DELBÓ 2019, Kat. 686–688, 54. tábla

180 BARTUS et al. 2014, Kat. 6, 9. tábla 2; BARTUS et al.

2015, Kat. 7, 9, 15. ábra 7, 9; DELBÓ 2019, 29. kép 1. Keltezés: BECK 2004, 40. ábra SE 992.1.079 (50–230/260, hangsúlyos 50/80–140/150), SE 992.1.111 (50/80–140/150), SE 992.10.018.11. (80–230)

181 BÓNIS 1942, XX. t. 47.

182 DELBÓ 2019, 29. kép 2.

183 DELBÓ 2019, 29. kép 25–26.

184 HORVÁTH 2003, 220, Abb. 4, 1–5.

185 GABLER 1989, 281, Fig. 103, 19.

186 CONSPECTUS 2002, 86, Taf. 18.

187 OSWALD–PRYCE 1920, 182–183; FÉNYES 2002b, 212.

188 FÉNYES 2003, Kat. 4/c/54, Abb. 28/3.

189 FÉNYES 2003, Kat. 4/c/19, Abb. 25/5.

190 GABLER–PALÁGYI 1989, 115.

191 DELBÓ 2019, 28. kép 25.

192 FÉNYES 2003, Kat. 4/c/51, Abb. 28/1.

barázdákkal díszített, kétosztatú fülei közvetlenül a perem alól indulnak. Hasonló kihajló peremű, kétfülű töredéket Vámos Péter kétfülű fazékként határozott meg.¹⁹³ A másik edény kihajló, háromszög átmetszetű peremképzése inkább a kétfülű korsókéhoz hasonlít, de azoknál jóval nagyobb. Nyakát körbefutó, vízszintes barázdával tagolták.

» *Pohár (P)*

P1. *Faltenbecher* oldaltöredéke. (XI. tábla 13) A forma nagyobb mennyiségben a katonaváros temetőiben és az V. temetőben jellemző, ahol a keltezéssel bíró poharak 2. század közepére, második felében kerültek a mellékletek közé.¹⁹⁴

» *Csésze (Cs)*

Cs1. Drag. 27 *terra sigillata* forma utánzata. (XI. tábla 14) A Drag. 27 csészéket a dél-galliai műhelyben kezdték gyártani, és 160-ig tartozott a kedvelt formák közé.¹⁹⁵ A polgárvárosból¹⁹⁶ és a polgárváros nyugati temetőjéből¹⁹⁷ egy-egy párhuzam ismert.

» *Fedő (Fe)*

Fe1. Lapos, kúpos formájú fedő. (XI. tábla 16, 17) Duzzadt, lekerekített végű peremtöredékek. A vörös bevonatos kerámiák között nem jellemző a fedő, Brigetióban is csak egy kúpos profilú és egy galléros kialakítású fedő ismert.¹⁹⁸

Márványozott festésű kerámia

A márványozott festésű kerámiák anyaga sárgászöld (5YR 5/6), világosbarna (10YR 7/4), finomszemcsés homokot, csillámot tartalmaz, kissé puha és porózus. Az edények felületére közvetlenül vizik

fel nagy ecsetvonásokkal a matt vörös (2.5YR 5/8) márványozott festést. (11. kép)

» *Fazék (F)*

F1. Nagy méretű, szélesszájú, kihajló, háromszög átmetszetű perem. (XI. tábla 18) Brigetióból mindössze egy 80–120-ra keltezhető rétegből származó – tehát a Gerhát műhely fennállásánál korábbi – fazék erősen befelé hajló, megvastagodó, vízszintes barázdákkal osztott peremtöredéke ismert.¹⁹⁹ Az aquincumi Lágymányosi fazekastelep márványozott termékei között kelta eredetű, vágott peremű, gömbtestű fazekak és kihajló peremű fazekak szerepeltek.²⁰⁰

» *Korsó, kancsó (K)*

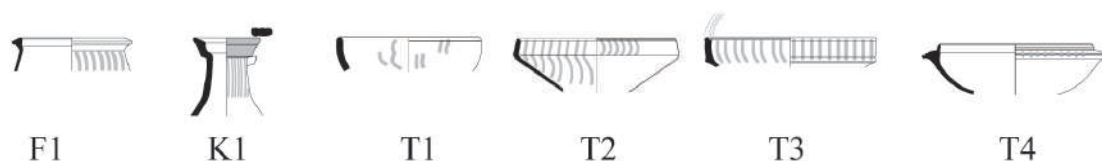
K1. Szűkszájú, derékszögszerűen megtörő peremű korsó. (XI. tábla 18–20) A perem, oldal- és fültöredékek (XI. tábla 21–24) nagy méretű edényekről árulkodnak.

» *Tál (T)*

T1. Félgömb formájú mély tál egyenes, lekerekített peremét egy körbefutó, vízszintes barázdával képezték ki. (XII. tábla 1) Brigetióból két azonos formájú szórvány tál ismert.²⁰¹

T2. Íves, enyhén befelé hajló vagy egyenes peremű, válluknál élesen megtörő, talp felé szűkülő tálak. Peremüket körbefutó, vízszintes barázdával képezték ki. (XII. tábla 2–9)

T3. Gyűrűs tálak. (XII. tábla 10, 11) Ez a forma a legjellemzőbb a polgárváros márványozott festésű kerámiái között.²⁰² A Fertőrákos-Golgota lelőhelyről előkerült anyag feldolgozása során Gabler Dénes a gyűrűs tálakat három formacsoportra

11. kép: A márványozott festésű kerámia tipológiája
Fig. 11: Typology of marbled ware

193 VÁMOS 2014, 142, Kat. 704.

194 DELBÓ 2017, 8. tábla 2, 4, 8; DELBÓ 2019, Kat. 759–774, 58–59. tábla, 19. kép 2, 4, 8.

195 OSWALD–PRYCE 1920, 186; FÉNYES 2002b, 212.

196 BARTUS et al. 2015, Kat. 5, 15. tábla 5.

197 BORHY et al. 2018, Fig. 49.3; DELBÓ 2019, 8. kép 4.

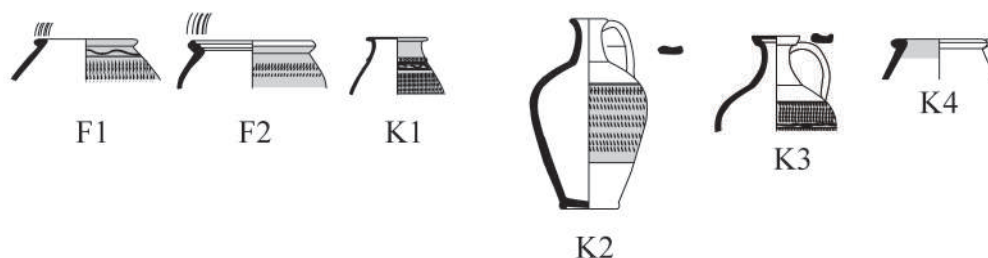
198 DELBÓ 2019, Kat. 787, 788, 59. tábla

199 FÉNYES 2003, Kat. 3/27, Abb. 12/1. Keltezés: Kr.u. 80–120. BECK 2004, 97, SE 994.S11.280.

200 NAGY 2018, 611, Fig. 8.1–7, Fig. 9.

201 DELBÓ 2019, Kat. 811, 812, 61. tábla

202 FÉNYES 2003, Kat. 3/15, 16, 9, 22, 28 Abb. 10/5, 6, 8, Abb. 11/1, 4, Abb 12/2, 4; BARTUS et al. 2013, 28; BARTUS et al. 2014, 42; BARTUS et al. 2015, 26, Kat. 22–24, 15. tábla 20–22; BARTUS et al. 2016, 123; BARTUS et al. 2017, 96; DELBÓ 2019, 29. kép 24.

12. kép: A sávos festésű kerámia tipológiája
Fig. 12: Typology of potteries with colour-coated horizontal bands

osztotta.²⁰³ A brigetiói tálak között két fő változat különíthető el. Az egyik esetében a peremet és az edényttest oldalán futó léctagot is mély, körbefutó barázdákkal alakították ki, oldala íves. A másik változatot duzzadt, lekerekített perem jellemzi, amelyet alul körbefutó barázda tagol, és az edény függőleges vagy kissé íves felső részét a vállnál erőteljes, háromszög átmetszetű léctaggal láttak el. A Gerhát műhelyben mindkét változatra van példa. Horváth Friderika véleménye szerint az almásfüzitői vicus gyűrűs táljai is a műhely termékei voltak.²⁰⁴

T4. Galléros peremű tálak. (XII. tábla 12–14) Jelenleg csak a Gerhát fazekasműhely termékei között ismertek Brigetióban. A forma vörös bevonatos párhuzamait gyártották az aquincumi Kiscelli utcai fazekasműhelyben,²⁰⁵ Carnuntumban 50–120 között voltak használatban.²⁰⁶

Sávos festésű kerámia

A sávos festésű kerámiák tipológiájának alapját a brigetiói Tussla-gyűjtemény leletanyaga és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének Brigetióból származó sávos festésű edényei adták. A Tussla-gyűjtemény leletegyüttese az azonos felületkezelés és égetési hibák alapján a feldolgozó, Bónis Éva véleménye szerint a Gerhát műhely egyik felhagyott kemencéjének rongtott, rosszul égetett anyaga lehet.²⁰⁷ Megállapította, hogy a kerámia-típus gyártása Pannóniában a Gerhát fazekasműhelyben lendült fel, és tartott a legtovább, virágkorát a 2. század második felében, 3. század elején

élte, további műhelyei Aquincumban és a Fertő tó környékén voltak.²⁰⁸

A sávos festésű kerámiákat világosbarna (10YR 7/4), rózsaszín (7.5YR 7/4), vörössárga (5YR 6/6), középszemcsés homokot, csillámot tartalmazó, kissé puha és porózus anyag jellemzi. Festett díszítése matt vörös (10R 4/8, 2.5YR 4/8). (12. kép)

» Fazék (F)

F1. Tojás formájú fazekak²⁰⁹ körbefutó barázdákkal tagolt, bordázott vízszintes peremmel. (XII. tábla 15–17)

F2. Fazék rézsűsen kihajló peremmel. (XII. tábla 18)

A töredékeket fogazott sorokkal és hullámvonalas díszítéssel is ellátták. Brigetióban a kelta eredetű tojás formájú fazekak a leggyakoribbak a településen és a temetőben is.²¹⁰

» Korsó, kancsó (K)

K1. Tölcséresen kihajló peremű, fül nélküli korsó. (XII. tábla 19, 20) Nyakukat körbefutó, bevágásokkal tagolt bordataggal díszítették, a XII. tábla 19. számú töredéken bekarcolt fogazott sorok és hullámvonalas díszítés is látható. A brigetiói fül nélküli korsók nagy része ezt a formát képviseli,²¹¹ mindössze kettő ettől eltérő, vállnál élesen tagolt, kihasasodó edény ismert a településről.²¹²

K2. Egyfülű korsó kihajló, lekerekített peremmel. (XIII. tábla 1–3) A XIII. tábla 3. számú korsó vállban kiszélesedő formájú.

203 GABLER 1973, 156.

204 HORVÁTH 2003, 218–220, Abb. 4, 7, 9, 10, 11.

205 PÓCZY 1956, 86, Abb. 3/6.

206 GASSNER 1989, 143, Taf. 4, 4–5.

207 BÓNIS 1970

208 BÓNIS 1970, 80; GABLER 1973, 158.

209 BÓNIS 1970, 74.

210 BÓNIS 1970, 74, 4. ábra 5, 8–13; BARTUS et al. 2013,

27; BARTUS et al. 2014, 40, Kat. 3–4, 8. tábla 3–4;

BARTUS et al. 2015, 25; BARTUS et al. 2016, 123;

BARTUS et al. 2017, 96; DELBÓ 2019, Kat. 830–838,

842, 843, 64–65. tábla, 30. kép 1–2.

211 BÓNIS 1970, 74, I. tábla 1–7, 4. ábra 1–4, 5. ábra 1, 3;

DELBÓ 2019, 848–863, 65–67. tábla

212 DELBÓ 2019, 864, 865, 67. tábla

K3. Egyfűlű korsó derékszögszerűen megtörő, rézsús peremmel. (XIII. tábla 4, 5) A töredékek vállban kiszélesedő formát mutatnak.

Mindegyik korsó esetében a has közepét díszítették vörös sávossal, amit fogaskerék-dísz-sávval, egy esetben bekarcolt hullámvonallal tagoltak. Vállnál kiszélesedő korsók kihajló, lekerekített peremmel, derékszögszerűen megtörő függőleges vagy rézsús peremmel a helyi temetőkből ismertek.²¹³

K4. Bőszájú, egyfűlű korsók.²¹⁴ (XIII. tábla 6–9) Csak peremtöredékek azonosíthatók.

Úgynevezett „pompeji vörös tányér” utánzatai

Az úgynevezett „pompeji vörös tányérok” utánzatainak anyaga vörössárga (7.5YR 7/6), világosbarna (10YR 7/4), finom- vagy középszemcsés homokot, csillámot tartalmaz, kissé porózus. Festett bevonata lehet fényes vagy matt vörös (2.5YR 5/8).

» Tányér (Tá)

Tá1. Lapos tányérok és behúzott peremtöredékek. (XIII. tábla 14–21) A „pompeji vörös tányérok” „klasszikus” utánzatai, ahol a perem külső szegélyét és a tányér belső oldalát borítja vörös festett bevonat. Formailag két változatot lehet elkülöníteni, az íves és meredek oldalú tányérokat, de kronológiai különbség nincs közöttük.

A „pompeji vörös tányérok” Italiából származtak.²¹⁵ Festett utánzataik az import megszűnését

követően a Flavius-korban jelentek meg Pannoniában, és a Hadrianus-korig, helyenként az Antoninus-kor végéig megtalálhatóak.²¹⁶ Sütőtálakként (*patinae*) használták ezeket a kerámiákat. Brigetióban leginkább a polgárvárosban kerültek elő.²¹⁷ A sírmellékletek között ritkábbak.²¹⁸

Pannoniai bevonatos kerámia²¹⁹

A pannoniai bevonatos kerámiák anyaga szürke (N 6/, 5/), finomszemcsés homokot, csillámot tartalmaz, kissé porózus, kemény. Bevonatuk fényes, sötétszürke (N 3/, 4/). (13. kép)

» Tál (T)

T1. Drag. 37 *terra sigillata* edényeket utánzó mély tálak (NL 21, AW Sü. 5.2, P Sü 5.1–2).²²⁰ Ez az egyik legjellemzőbb forma a pannoniai bevonatos kerámiák között. (XIV. tábla 1–5, 16) Oldalfaluk díszítetlen vagy a perem alatt és/vagy a hason, ritkábban az edény belső oldalán fogaskerék-dísz-sávval díszített. A XIV. tábla 16. számú tál külső oldalát bepecsételt levélsormintával látták el. A Drag. 37 formájú tálak Brigetióban is gyakoriak agyagmázás bevonattal.²²¹

T2. Drag. 35/36 *terra sigillata* utánzat (NL 7, AW Sa 2.4, P Sa 2.4). (XIV. tábla 6) A Drag. 37 tálak mellett a legnagyobb számban megjelenő formák közé tartoznak a település és temetők anyagában is.²²²

T3. Drag. 42 *terra sigillata* forma utánzata. (P Sa 1.6) (XIV. tábla 9) Horgas peremű, íves, élesen

13. kép: A pannoniai bevonatos kerámia tipológiája
Fig. 13: Typology of pannonian grey slip ware (PGW)

²¹³ DELBÓ 2019, Kat. 868, 873, 877, 883, 67–69. tábla

²¹⁴ BÓNIS 1970, 75, 2. ábra 1–3, 4. ábra 6, 5. ábra 8 = 9. ábra 1, 9. ábra 2.

²¹⁵ GABLER 1990, 188, 35. ábra

²¹⁶ BÓNIS 1942, 23, XXI. t. 52, XXII. t. 1–2; ETTLINGER–SIMONETT 1952, 389–392; GABLER 1973, 154; GABLER 1977, 163; GABLER 1989, 476; GRÜNEWALD 1979, 49; MIGLBAUER 1990, 20; GABLER–HORVÁTH 1996, 153.

²¹⁷ BARTUS et al. 2013, 28; BARTUS et al. 2014, 41, Kat. 9, 10. tábla 1; BARTUS et al. 2015, 25; BARTUS et al. 2016, 123; BARTUS et al. 2017, 96.; DELBÓ 2019, 31. kép 24–25.

²¹⁸ DELBÓ 2019, Kat. 921–928, 73. tábla

²¹⁹ A régészeti szakirodalomban a típus elnevezésére használt terminológia: pannoniai pecsételt kerámia, pannoniai benyomott díszű kerámia, pannoniai szürke kerámia, agyagmázás kerámia, Pannonische Glanztonware.

²²⁰ A tipológiai besorolás rövidítései: NL: Nagy Lajos – MARÓTI 1991, 415, 1. kép; AW: ADLER–WÖLFL 2004; P: PAVIČ 2004

²²¹ BARTUS et al. 2014, Kat. 14, 11. tábla 1; DELBÓ 2019, Kat. 938, 944, 945, 951, 952, 957–961 – 74–76. tábla; 30. kép 10. Pecsételt díszítéssel: DELBÓ 2019, 984–986, 988–1005, 77–79. tábla

²²² BARTUS et al. 2015, Kat. 15, 16. tábla 3; DELBÓ 2019, Kat. 946, 1010, 1015 – 75, 79. tábla, 30. kép 15–16.

megettő oldalú táltöredék. A Drag. 42 *terra sigillata* Kr. u. 70–140 között voltak forgalomban. A forma ritka a pannoniai bevonatos kerámiák között, egy párhuzama Vindobonából ismert.²²³

T4. Gyűrűs tál. (NL 23, AW Sü 6, P Sü 6) (XIV. tábla 10) A forma ritka a brigetiói agyagmázás anyagban.²²⁴

T5. Vízszintesen kihajló peremű, félgömb formájú lapos tálak. (NL 5, AW Te 2.5, P Te 2.5) (XIV. tábla 11, 12) Két peremváltozatot mutatnak. Az előbbi felső része vízszintes, körbefutó barázdákkal tagolt. A másik tál talpgyűrűn áll, pereme felső része íves, amit körbefutó koncentrikus barázdák között fogaskerékdísz-sávval díszítettek. Sűrű fogaskerékdísz-sáv a tálak belsejében is megfigyelhető. A formát Izida Pavič az itáliai Consp. 40 *terra sigillata*kra vezeti vissza. Párhuzamok Aquincumból a 2. század elejéről, Vindobonából a 2–3. század fordulójáról ismertek.²²⁵

T6. Kis méretű félgömb formájú, hosszú, ívesen kihajló peremű tál. (XIV. tábla 13–14) Két töredék került elő a műhelyből, mindkettő peremét a felső részen fogaskerékdísz-sávval díszítették.

» Tányér (Tá)

Tá1. Drag. 18/31 *terra sigillata* forma utánzata. (P Te 4.2) (XIV. tábla 7, 8 és 22). A XIV. tábla 22. számú tányér belsejében FLAVINI mesterbélyeg olvasható, a műhely szórványanyagához tartozik. Flavinus nevű fazekas Aquincumból, a Gázgyári fazekastelepről is ismert,²²⁶ Maróti Éva szerint, amennyiben ebben az esetben nem arról van szó, hogy a fazekas a *terra sigillata* forma másolásával együtt a fazekas szignóját is átvette, akkor helyi műhelyhez köthető személy is lehet.²²⁷ Agyagmázás Drag. 18/31 *terra sigillata* utánzatok Savariából és Vindobonából a 2. század első feléből ismertek.²²⁸

» Pohár (P)

P1. Kónikus, vésett oválisokkal díszített üveg pohár²²⁹ utánzata. (XIV. tábla 15) A forma nem egyedi a kerámiautánzatok között. Két nyersszínű változata a helyi temetőkből ismert.²³⁰ Az eredeti üvegpoharakat főleg a Flavius-korban és Traianus uralkodása alatt gyártották, a kerámiautánzatokat Pannoniában, Germania Inferiorban, Noricumban

és Daciában is készítettek. Pannoniai párhuzamok Aquincumból, Carnuntumból és Gorsiumból ismertek,²³¹ az 1. század vége és a 3. század közé keltezhetőek.²³² A díszítéstechnika a galliai *terra sigillata*k díszítésére is nagy hatással volt.²³³

Pecsételt díszítésű edények

A fentebbi tipológiai felsorolásban szereplő edények közül a FLAVINI bélyeges tányér mellett XIV. tábla 16. Drag. 37 *terra sigillata* tál külső oldalán látható kis méretű, háromszatú levelekből álló bepecsételt sorminta.

A XIV. tábla 17–20. számú aljtöredékek belső oldalán hosszú, keskeny, búzakalászra emlékeztető levél, szabályos, háromszög alakú levél, hosszú talpas levélminta és négyszirmú virágmotívum látható. A XIV. tábla 21. számú oldaltöredék Drag. 37 formájú tálutánzathoz tartozott, párosan összetett levelek sormintájával díszítették.²³⁴

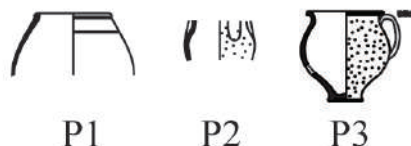
Úgynevezett „firnisbevonatos” kerámia

A XIV. tábla 23–28. számú vékonyfalú, vörössárga (5YR 7/6), sárgászöld (5YR 5/6) anyagú, matt vörös (5YR 4/4) bevonatos sima falú és agyagszem-be-szórásos töredékek a 2. században jellemző, úgynevezett „firnisbevonatos” kerámiák²³⁵ helyi utánzataihoz tartoznak. (14. kép)

P1. Tojás formájú pohár. (XIV. tábla 23)

P2. *Faltenbecher*. (XIV. tábla 24–25)

P3. Egyfűlű, gömbtestű pohár, ívesen kihajló pereme vízszintes barázdával osztott, háromszatú szalagfüle a perem alól indul. (XIV. tábla 26)

14. kép: Az úgynevezett „firnisbevonatos” kerámiák tipológiája

Fig. 14: Typology of „Firnissware”

Figurális kerámia

Egy szemet és orrot ábrázoló oldaltöredék arcoss edényhez tartozott. Anyaga világosszürke (N 7/).

223 PAVIČ 2004, 142, Taf. 8.1.6.

224 BARTUS et al. 2014, Kat. 15, 11. tábla 2; DELBÓ 2019, 953, 955, 75. tábla

225 PAVIČ 2004, 133, 135, Taf. 6.2.5, 7.17.19, 5.6.8.

226 PÓCZY 1956, 132.

227 MARÓTI 1991, 392, 9. kép 2, 11. kép 8.

228 PAVIČ 2004, 136, Taf. 6.4.2, 7.21.

229 ISINGS 1957, Form 21.

230 DELBÓ 2019, Kat. 545, 546, 4.

231 FÉNYES 2003, 106.

232 BÓNIS 1943

233 FÉNYES 2003, 106.

234 A pecsételt kerámiák brigetiói gyártásának kérdésével egy önálló tanulmányban fogunk foglalkozni.

235 GOSE 1975, 15–16; GABLER 1977, 160.

(XV. tábla 1) Az edény eredeti formáját nem lehet meghatározni. Brigetióban a figurális edények nagyon ritkák.²³⁶

Mázás kerámia

Egy vízszintesen kihajló, horgas peremű, lapos tál a kora római mázas kerámiák közé tartozik. (XV. tábla 2) Anyaga világosszürke (2.5YR 7/2), fényes, olajsárga (5Y 6/6) máza az edény törésfelületére is ráfolyt. Talpgyűrűje deformált. Barkóczi László a töredéket a Gerhát fazekastelep legkorábbi periódusához kötötte, a 2. század második, harmadik évtizedére keltezte.²³⁷

Dörzstál (*mortarium*)

A Gerhát műhely dörzstáltöredékei között oxidációs égetésű és festett változatok is jelen vannak. Mindegyik az italiai eredetű Dramont D2/ Hartley 2²³⁸ típust képviseli, ami az 1. század közepétől terjedt el a Rajnai, Duna-vidéki és északi tartományokban. A kiöntőket a perem belső oldalán körbefutó borda végének peremre vezetésével alakították ki.

Az edénytöredékek többsége oxidációs égetésű, anyaguk világosbarna. (10YR 7/4) Nagy méretűek, vízszintesen kihajló vagy kissé aláhajló íves pereműek, íves vagy rézsús oldalfaluk vastag, aljuk egyenes. (XV. tábla 3, 4, 6, 7)

A festett dörzstálak peremén és belső oldalán látható vörös, világos vörösbarna (10R 4/8, 2.5YR 4/6, 5/8) festés. Anyaguk megegyezik a nyersszínű változatokkal. Póczy Klára szerint a Gerhát műhelyben tömegesen gyártottak festett dörzstálakat, de mindössze három töredéket lehetett azonosítani az anyagban. (XV. tábla 5, 8, 9)

A festett dörzstálak másik változatán a perem belső oldalán vörös bevonat, míg a peremen csikozott vörös festés jelenik meg. Formai és minőségi jegyeikben megegyeznek az előző változatokkal. (XV. tábla 10)

Füstölőtál (*turibulum*)

A XV. tábla 11–19, XVI. tábla 1–9. számú füstölőtálak töredékei között oxidációs (világosbarna 10YR 7/4, vörössárga 5YR 7/6) és redukációs égetésűek (szürke 10YR 5/1) is vannak, az előbbieké aránya jóval nagyobb. Formájuk magas, klasszikus kehelyforma, ami két külön korongozott, majd összeillesztett

tál- és talprészből állt. A töredékeket általában gazdag díszítés jellemzi, körbefutó, plasztikus, ujjbenyomkodással kialakított hullámos vagy bevágásokkal tagolt (tűzdelt) bordatagok a tálon és a talprészen egyaránt megjelennek. A változatosan kombinált díszítéselemek a perem külső szegélyén és az edénytest oldalán a legjellemzőbbek. Nagyon ritka a bekarcolt díszítés, az egyik töredék peremének felső részén hullámvonalak (XIV. tábla 14), egy másikon körbefutó barázdák (XV. tábla 9) láthatóak.

Egy-egy karakteresebb edény esetében közvetlen párhuzamot is lehet találni a fazekastelep és a települések, temetők anyagában. A XV. tábla 19. számú redukációs égetésű díszítetlen bordatagokkal ellátott füstölőtál párhuzama a Sörházkerti temetőből származik.²³⁹ A Gerhát műhelyben igen kedvelt a kihajló perem fogazása és a tál oldalának többsoros, bevágásokkal tagolt bordákkal való díszítése (XIV. tábla 13, 17; XV. tábla 1–3, 6), ami a polgárváros temetőinek több füstölőtálján és a Járóka temető egyik edényén is visszaköszön.²⁴⁰

Nem tartozik a műhely gyártási programjának anyagához négy erősen bordázott, vörös bevonatos pohár-oldaltöredék. (XI. tábla 9–12) Ezek a pohártöredékek az úgynevezett raetiai kerámiák helyi utánezatai. Egy aljtöredéket Bónis Éva is közölt már az 1979-es feldolgozásában, amit a savariai műhelyben készült utánezatokkal hozott összefüggésbe.²⁴¹ Sajnos ezt a töredéket az anyagfelvétel során már nem sikerült visszaazonosítani. A savariai műhely anyagát 2009-ben Varga Nikoletta dolgozta fel,²⁴² ahol a hordó formájú poharak (B forma) anyaga narancsvörös (7.5 YR 7/6), a bevonatuk lilás rózsaszíntől (2.5YR 4/6, 5/6) a vörösesbarnáig terjed (2.5YR 4/8, 3/3). A Gerhát műhely mindegyik töredéke a 4. számú kutatóárokából került elő, minden darab egy pohár össze nem illő részei. Két töredék anyagában és bevonatában igazodik a savariai műhely termékeihez, kettő szürke árnyalatot mutat, átégett.²⁴³

Egy kézzel formált fazék (?) peremtöredéke és egy fedőként vagy sütőcsészeként meghatározható edény inkább a telep használati eszközeihez tartozik. (XVI. tábla 10–11)

Fentebbieken kívül néhány késő római mázas töredék is előkerült az 1940-es feltárás során, ezek szintén szórványként kezelendők.

236 DELBÓ 2019, Kat. 127–131, 85. tábla

237 BARKÓCZI 1992, 8.

238 PALLECCHI 2002, 45–53.

239 DELBÓ 2019, Kat. 1237, 97. tábla

240 DELBÓ 2017, 10. tábla 5; DELBÓ 2019, Kat. 1200, 1202, 1203, 1205, 9. kép 13, 21. kép 5.

241 BÓNIS 1979, 116, Abb. 9:14.

242 VARGA 2009

243 DELBÓ 2019, 97. oldalon a töredékek helytelenül a Gerhát műhely saját termékeként lettek meghatározva.

A GERHÁT FAZEKASMŰHELY LELETANYAGÁNAK KIÉRTÉKELÉSE

A Gerhát fazekasműhely anyagának tipológiai vizsgálata jól tükrözi, hogy a műhely fennállása alatt, a Hadrianus-kortól Kr. u. 230-ig terjedő időszakban kiemelt, élénk szerepet játszott Brigetio ellátásában. A fazekastelep katonai *territoriumon* működött, a kemencék építésében a bélyeges téglák alapján a *legio I Adiutrix* téglavetőiben gyártott téglákat használták, a *legio* fazekasainak jelentős szerepe volt a helyi kerámiaművesség kialakításában.

A leletanyag egységes képet mutat. A szürke házi kerámiák és nyersszínű kerámiák formájukban (hombárok, fazekak, korsók, kancsók, tálak, tányérok, poharak, háromlábú edények, fedők) és díszítéseikben (bekarcolt vízszintes és hullámvonalak) a római kerámiahagyományhoz kötődnek. A kelta formák egyáltalán nem jellemzőek közöttük, a fésűs díszítés ritkán, egy-egy töredéken még megjelenik. A szürke és nyersszínű edények között azonos formák jelennek meg (pl. rézsűs peremű fazék, kiszélesedő vállú tálak, vízszintes peremű mély tálak, gömbtestű poharak, kiöntőszájás kancsók), de a formák egymáshoz viszonyított aránya különböző. Míg a redukciós égetésű edényeket főzésre, tárolásra használták, addig az oxidációs égetésűek inkább asztali edények voltak. Ezért míg a szürke házi kerámiák között a fazék és tálformák dominálnak, a nyersszínű kerámiák között sokkal jellemzőbbek a korsók.

A nyersszínű kerámiák jellegzetes korsóformái, félgömb formájú táljai, poharai a vörös bevonatos és márványozott festésű edények között is visszaköszönnek.

A kelta hagyományok továbbélése leginkább a sávos festésű kerámiák és a pannoniai bevonatos

edények pecsételt díszítéstechnikájában köszön vissza, de a formák ezeknél a típusoknál is a római szokásokat követik.

Az edények formavilágában meghatározó tényező az import edények, a különböző *terra sigillata* tálak, tányérok, poharak hatása. Az itáliai, galliai és rheinzaberni manufaktúrák kerámiáinak utánzatai a vörös bevonatos, a márványozott festésű és a pannoniai bevonatos kerámiák között is megjelennek. (Consp. 20/Drag. 18/31, Consp. 43/ Drag. 35/36, Drag. 27, 33, 37, 42, 46) A formatálak alapján biztosan folyt reliefes *terra sigillata* gyártás is a műhelyben.

A Gerhát fazekasműhely leletanyagának nagy része műhelyhulladék, amely nem a kemencék betöltéséből, hanem planírozási rétegből került elő, így a telep belső kronológiájára vonatkozóan kevés információval szolgál. Összességében megállapítható, hogy a vörös bevonatos edények, a pannoniai bevonatos kerámiák és a márványozott kerámiák a műhely korábbi, Antoninus-kori fázisába tartoztak. A nyersszínű és szürke edények formavilága a Kr. u. 2. században gazdagabb, a 3. század első felére csak egy-egy változat él tovább. A sávos festésű kerámiák gyártása a telepen a Kr. u. 2. század közepén kezdődik, és még a 3. század elején is folytonos.

A Gerhát fazekasműhely termékei közül a pecsételt kerámiák, a vörös bevonatos, márványozott és sávos festésű korsók, tálak, fazekak a szomszédos településekre is eljutottak, pl. Ács-Vaspuszta, almásfüzitői *vicus*. A műhely gyártási programja jól illik a többi pannoniai katonai fazekasteleppel rendelkező település – Aquincum, Carnuntum, Vindobona – anyagához.

A GERHÁT ÉS A KURUCDOMBI FAZEKASMŰHELY KAPCSOLATA

A Gerhát műhely szoros kapcsolatban állt Brigetio katonavárosának másik, Kurucdombon feltárt fazekasműhelyével.

A Kurucdombi fazekasműhely maradványait a Gerhát műhelytől északkeletre, a Duna partján Paulovics István azonosította 1934-ben.²⁴⁴ A feltárásról csekély, de annál jelentősebb leletanyag került be a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe: mécses- és díszedény gyártására szolgáló agyagminták, fémedényeket utánzó kerámiatöredékek, sőt egy LEG I ADI bélyeges korsó aljtöredéke is.

Még ebben az évben Petrovics Jenő, akit később a Magyar Nemzeti Múzeum helyi megfigyelőjeként tartottak számon,²⁴⁵ további 19, a Kurucdomb felszínén gyűjtött agyagnegatívot és edénytöredéket adott el a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a két leletegyütttest egyben Bónis Éva publikálta. Megállapította, hogy a Kurucdombi műhely működése korábban, a Traianus-korban indult, fő korszaka a Hadrianus–Antoninus-korra tehető. Gyártási programjában a katonaság Kr. u. 2. század eleji igényeihez igazodva, a díszedények gyártása

²⁴⁴ PAULOVICS 1934, 140.

²⁴⁵ BÓNIS 1975, 71.

dominált: *terra sigillata* utánzatokat, különböző ezüst- és bronzedények utánzatait, applikált díszű edényeket, mécseseket és terrakottaszobrokat is készítettek.²⁴⁶ (XVII–XIX. tábla)

A Kurucdombi fazekasműhely még biztosan működött a Kr. u. 2. század második felében. Erre az időszakra keltezhető a Radnóti Aladár és Barkóczi László által 1941-ben feltárt edényraktár anyaga. Az épület közelében szárítóhelyiségeket, kutat, kerek kemencét és hulladékgödröket is találtak. (15. kép) Az edényraktárban rontott selejtedények – többségében egyszerű lapos tányérok és tálak, egy korsó, egy Drag. 32 *terra sigillata* utánzat, egy *kantharosz* és egy applikáció agyagmintája – két egymás felletti rétegből kerültek elő, így feltételezhetően eredetileg polcokon tárolták azokat.²⁴⁷ (XX. tábla) A leletanyag jól tükrözi, hogy a Kurucdombi fazekasműhelyben is a termelés a Kr. u. 2. század második felére a konyhaedények irányába tolódott, de sajnos ennek arányairól, a termelés jellegéről nem állt adat rendelkezésre. Bónis Éva véleménye szerint a Kurucdombi és a Gerhát műhely egy katonai fazekastelep folyamatosan kiterjedő része, ahol az előbbin a díszedények, utóbbin a konyhaedények gyártása dominált, és a Gerhát fazekasműhely volt tovább használatban.²⁴⁸

1954-ben Mócsy András végzett leletmentést a területen, egy rossz falazású épület maradványát és egy kerek kemencét tárt fel, amelynek tűzteréhez egy téglából kirakott csatorna csatlakozott. A csatorna alapozásában a LEG I AD bélyeges téglák kerültek elő. A kemence és a tűztérhez vezető csatorna alatt erősen égett, faszéndarabokkal kevert réteg került felszínre. A kemencét a késő római korban már biztosan nem használták, mivel a 4. század során egy csontvázas sírral vágták el.²⁴⁹

Gátfalvi-Delbó Gabriella
Komáromi Klapka György Múzeum,
Komárom
E-mail: delbogabi.kgym@gmail.com

1988-ban Biró Endre azonosított a kurucdombi gátórház környékén több, az egykori fazekaskörzet szélére eső agyagkitermelő gödröt, amiket másodlagosan hulladékgödörként használtak.²⁵⁰ A döntően oxidációs kerámiák töredékeiből álló leletanyag műhelyhulladéknak tekinthető, feldolgozás alatt áll.²⁵¹

1990-ben Számadó Emese ugyancsak hulladékgödörként használt agyagkitermelő gödröket tárt fel, amikor árvízvédelmi munkák miatt földkitermelést végeztek a területen.²⁵² A csekély leletanyag ez esetben is oxidációs égetésű kerámiából és a *legio I Adiutrix* néhány bélyeges téglájából áll, a Komáromi Klapka György Múzeumban található, feldolgozás alatt áll.²⁵³

Az 1988-as és 1990-es régészeti feltárások kerámiaanyagának elsődleges feldolgozása jelentős eredményeket mutat. Az anyagban kiemelkedő az oxidációs égetésű kerámiák aránya, típusaik (változatos peremkiképzésű fazekak, korsók, tálak, tányérok) a Gerhát fazekasműhely gyártási programjához igazodnak. (16. kép) Hasonló jelenség figyelhető meg a jóval csekélyebb mennyiségű szürke házi kerámiáknál, márványozott festésű és vörös bevonatos kerámiáknál is. Jelen vannak az úgynevezett „*firnisbevonatos*” poharak utánzatai, sőt a sávos festésű kerámiák töredékei is. Az edénytöredékek között sok a rontott, rosszul égett darab. A leletanyag egyértelműen mutatja, hogy a termelés a Kr. u. 2. században a Kurucdombon is a konyhai, háztartási edények tömeges előállítására állt át, a gyártás még a Kr. u. 3. század elején is, a Gerhát fazekasműhellyel párhuzamosan folyt. A feltárások anyagai a közeljövőben kerülnek publikálásra.

246 BÓNIS 1977; FÉNYES 2003, Kat. 2/6–8.

247 BARKÓCZI 1949, 70; BÓNIS 1976

248 BÓNIS 1979, 155.

249 MNM Régészeti Adattár Nr. 461.Sz.VII; BÓNIS–BURGER 1956, 99; BÓNIS 1977, 106–107.

250 SZÁMADÓ 1997, 159. A feltárás dokumentációja és leletanyaga Szőny-Víztározó néven a tatai Kuny Domokos Múzeumban található.

251 Ezúton is köszönöm szépen dr. Schmidt Mayer Richárdnak, a tatai Kuny Domokos Múzeum igazgatójának, hogy engedélyt adott az anyag feldolgozására.

252 KDM Régészeti Adattár Nr. 2–90; Számadó 1997, 159.

253 Ezúton is köszönöm szépen Számadó Emesének, a Komáromi Klapka György Múzeum igazgatójának, hogy engedélyt adott az anyag feldolgozására.

15. kép: A Kurucdobi edényraktár (BÓNIS 1976, 1–3. ábra alapján)
Fig. 15: Depots of the Kurucdomb pottery workshop (after BÓNIS 1976, Abb. 1–3)

16. kép: Válogatás Szőny-Víztározó (1988) lelőhely anyagából (fotó: Gátfalvi-Delbó Gabriella)
Fig. 16: Pottery fragments from excavation „Szőny-Víztározó” (1988) (photo: Gabriella Gátfalvi-Delbó)

IRODALOM

- ADLER-WÖLFL 2004 Adler-Wölfl, K.: *Pannonische Glanztonware aus dem auxiliarkastell von Carnuntum. Ausgrabungen der Jahre 1977–1988. Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österr. Archäologischen Instituts 7, Wien 2004.*
- ALFÖLDI 1945 Alföldi A.: *Új agyagminták és medaillonok Pannoniából és Daciából.* FolArch 3 (1945) 66–71.
- BÁNKI 1965 Bánki, Zs.: *Villa II von Tác.* Alba Regia 4–5 (1965) 91–127.
- BARKÓCZI 1949 Barkóczi L.: *A brigetioi tábor és canabae topographiája.* AntHung 3 (1949) 67–72.
- BARKÓCZI 1951 Barkóczi L.: *Brigetio.* DissPann Ser. II. No. 22. Budapest 1951.
- BARKÓCZI 1992 Barkóczi, L.: *Frühhömische glasierete Keramik in Ungarn.* In: (Herg. Kovács, P.) *Glasierete Keramik in Pannonien.* Székesfehérvár 1992, 7–35.
- BARTUS et al. 2013 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Szórádi Zs. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2011-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 19 (2013) 9–94.
- BARTUS et al. 2014 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sey N. – Számadó E. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2012-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 20 (2014) 33–90.
- BARTUS et al. 2015 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Vida I.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 21 (2015) 7–78.
- BARTUS et al. 2016 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2014-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 22 (2016) 113–191.
- BARTUS et al. 2017 Bartus D. – Borhy L. – Delbó G. – Dévai K. – Kis Z. – Hajdu B. – Nagy A. – Sáró Cs. – Sey N. – Számadó E. – Juhász L.: *Jelentés a Komárom-Szőny, Vásártéren 2015-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről.* KDMK 23 (2017) 83–154.
- BECK 2004 Beck T.: *Brigetiói terra sigillaták (1992–1996).* Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE. Budapest 2004.
- BÓNIS 1942 Bónis É.: *A császárkori edénművesség termékei Pannoniában I. (a terra sigillatákon kívül). A korai császárkor anyaga.* DissPann Ser. II. No. 20. Budapest 1942.
- BÓNIS 1970 B. Bónis É.: *A brigetiói sávós kerámia.* FolArch 21 (1970) 71–90.
- BÓNIS 1975 B. Bónis É.: *A brigetiói katonaváros fazekastelepei.* FolArch 26 (1970) 71–91.
- BÓNIS 1976 B. Bónis É.: *Edényraktár a brigetioi katonaváros fazekastelepén.* FolArch 27 (1976) 73–86.
- BÓNIS 1977 B. Bónis, É.: *Das Töpferviertel am Kurucdomb von Brigetio.* FolArch 28 (1977) 105–142.
- BÓNIS 1979 B. Bónis, É.: *Das Töpferviertel „Gerhát” von Brigetio.* FolArch 30 (1979) 99–155.
- BÓNIS–BURGER 1956 B. Bónis É. – Sz. Burger A.: *Leletmentő ásatások az 1954. évben.* ArchÉrt 83 (1956) 94–103.
- BORHY et al. 2018 Borhy, L. – Dévai, K. – Bózsza, A. – Számadó, E.: *The western cemetery of the civil town of Brigetio.* In: (Szerk. Borhy, L. – Tankó, K. – Dévai, K.) *Celto – Gallo – Roman. Studies of the MTA–ELTE Research group for interdisciplinary Archaeology.* Paris 2018, 97–185.
- BRUKNER 1981 Brukner, O.: *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Panonije.* DissMonSADJ 24. Beograd 1981.
- CONSPECTUS 2002 Ettliger, E. – Kendrick, P. M. et al.: *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae.* MRGK 10. Bonn 2002.
- CSAPLÁROS et al. 2012 Csapláros, A. – Hinker, Ch. – Lamm, S.: *Typologische Serie zu Dreifussschüsseln aus dem Stadtgebiet von Flavia Solva.* In: (Szerk. Bíró Sz. – Vámos P.) *FiRKák II, Győr 2007,* 235–246.
- CSEH 2003 Kisé Cseh J.: *Római üvegek.* A Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei 2. Tata 2003.
- DELBÓ 2011 Delbó G.: *Brigetio fazekasipara.* MA szakdolgozat. (Kézirat). ELTE. Budapest 2011.
- DELBÓ 2014 Delbó G.: *Lepényminták Brigetióból.* Tavasz Szél 2014 Konferencia = Spring Wind 2014: *Konferenciakötet III.* Debrecen 2014, 94–103.
- DELBÓ 2015 DELBÓ, G.: *Kuchenformen aus Brigetio.* In: (Szerk. Borhy, L. – Tankó, K. – Dévai, K.) *Studia Archaeologica Nicolae Szabó LXXV Annos Nato Dedicata.* Budapest 2015, 95–104.
- DELBÓ 2016 Delbó, G.: *Frühhömische keramische Beigaben im Gräberfeld von Budaörs.* DissArch Ser. III. Nr. 4. (2016) 43–16.
- DELBÓ 2017 Delbó G.: *A brigetiói Járóka temető helyi készítésű kerámiamellékletei.* KDMK 23 (2017) 31–81.
- DELBÓ 2019 Gátfalvi-Delbó G.: *Brigetio településrendszerének kerámiaművészete.* Doktori értekezés. (Kézirat). Komárom 2019.

- DELBÓ 2020 G. Delbó G.: *Pottery production of the settlement complex of Brigetio*. DissArch Ser. III. Nr. 8. (2020) 263–280.
- ETTLINGER–SIMONETT 1952 Ettliger, E. – Simonett, Chr.: *Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa*. Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa 3. Basel 1952.
- FÉNYES 2002a Fényes G.: *A Brigetioban előke- rült bélyeges mécsesek*. CommArchHung 2002, 59–91.
- FÉNYES 2002b Fényes G.: *Import kerámia Brigeti- óban és az importáru hatása a helyi fazekasságra*. Doktori disszertáció. (Kézirat). Budapest 2002.
- FÉNYES 2003 Fényes, G.: *Untersuchungen zur Ke- ramikproduktion von Brigetio*. ActaArchHung 54 (2003) 101–163.
- GABLER–HORVÁTH 1996 Gabler D. – Horváth F.: *A szakályi terra sigillaták és helyük a bennszülött telep kerámiaspektrumában*. WMMÉ 19 (1996) 115–190.
- GABLER–PALÁGYI 1989 Gabler D. – Palágyi S.: *A balácai terra sigillaták 1*. BalKöz 1 (1989) 109–134.
- GABLER 1973 Gabler, D.: *Der römische Gusthof von Fertőrákos*. ActaArchHung 25 (1973) 139–176.
- GABLER 1977 Gabler D.: *A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése*. ArchÉrt 104 (1977) 145–175.
- GABLER 1989 Gabler, D.: *The Roman Fort at Ács- vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes*. BAR Int. Ser. 531/1–2. Oxford 1989.
- GABLER 1990 Gabler D.: *Kereskedelem*. In: (Szerk. Mócsy A. – Fitz J.) *Pannonia Régészeti Kézi- könyve*. Budapest 1990, 185–209.
- GABLER 2012 Gabler D.: *A budaörsi terra sigillaták*. In: (Szerk. Ottományi K.) *Római vicus Budaör- sön*. Budapest 2012, 409–453.
- GASSNER 1989 Gassner, V.: *Gelbtonige Keramik aus datierten Fundkomplexen in Carnuntum. Ein Überblick über die Gefäßformen*. Carnuntum Jb 1989, 133–164.
- GASSNER 1990 Gassner, V.: *Feinware aus Carnun- tum. Funde von den Grabungen auf den „Mühl- äckern“ 1978–1988*. Carnuntum Jb 1990 (1991) 253–292.
- GOSE 1975 Gose, E.: *Gefässtypen der römischen Ke- ramik im Rheinland*. Köln–Bonn 1975.
- GRÜNEWALD 1979 Grünwald, M.: *Die Gefäss- keramik der Legionslagers von Carnuntum*. Gra- bungen 1968–1974. RLÖ 29. Wien 1979.
- HAJDU 2013 Hajdu B.: *A Szőny-Vásártéren 2009- ben feltárt római kori pince kerámiaanyaga (ki- véve terra sigillata)*. BA szakdolgozat. (Kézirat). ELTE. Budapest 2013.
- HILGERS 1969 Hilgers, W.: *Lateinische Gefäss- namen. Bezeichnungen, Funktion und Form rö- mischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*. Bj–Bh 31. Düsseldorf 1969.
- HORVÁTH 2003 Horváth, Fr.: *Die römerzeitliche Siedlungskeramik im Vicus von Almásfüzitő (Odiavum/Azaum) am Beispiel einer frühkaiser- zeitlichen Grube*. Xantener Berichte 13. Xanten 2003, 206–240.
- ISINGS 1957 Isings, C.: *Roman Glass*. Groeningen/ Djakarta 1957.
- IVÁNYI 1935 Iványi, D.: *Die pannonischen Lampen. A pannóniai mécsesek*. DissPann Ser. II. No. 2. Budapest 1935.
- LOESCHCKE 1919 Loeschcke, S.: *Lampen aus Vin- donissa*. Zürich 1919.
- MARÓTI 1991 Maróti É.: *A római kori pecsételt ke- rámia és a Resatus-kérdés*. StudCom 22 (1991) 365–427.
- MIGLBAUER 1990 Miglbauer, R.: *Die Gefässke- ramik der Grabung Wels Marktgelände*. RCRF Acta Suppl. 7, Augsburg 1990.
- MÓCSY 1954 Mócsy A.: *Kora római sírok Szombat- helyről*. ArchÉrt 81 (1954) 167–190.
- NAGY 2018 Nagy A.: *Marbled Ware in Lágymá- nyos (South of Aquincum)*. RCRF Acta 45 (2018) 611–621.
- OSWALD–PRYCE 1920 Oswald, F. – Pryce, D.: *An Introduction to the Study of Terra Sigillata treat- ed from chronological standpoint*. London 1920.
- OTTOMÁNYI–GABLER 1985 Ottományi K. – Gab- ler D.: *Római telepek Herceghalom és Páty hatá- rában*. StudCom 17 (1985) 185–272.
- OTTOMÁNYI 1991 Ottományi K.: *Késő római kerá- mia a leányfalui őrtoronyból*. StudCom 22 (1991) 5–144.
- OTTOMÁNYI 2007 Ottományi K.: *A pátyi római telep újabb kutatási eredményei*. StudCom 30 (2007) 7–237.
- OTTOMÁNYI 2012 Ottományi K.: *Római vicus Bu- daörsön*. In: (Szerk. Ottományi K.) *Római vicus Budaörsön*. Régészeti tanulmányok. Budapest 2012, 9–407.
- PALLECCHI 2002 Pallecchi, S.: *I mortaria di pro- duzione centro-italica*. Corpus dei bolli. Instru- mentum 1. Roma 2002.
- PAULOVICS 1934 Paulovics I.: *Újabb kutatások a brigetioi (szőnyi) római táborban és annak kör- nyékén*. ArchÉrt 47 (1934) 134–139.
- PAVIČ 2004 Pavič, I.: *Zum Formenspektrum der pannonischen Glanztonkeramik von Wien 1, Mi- chaelerplatz. Grabungen 1990/91*. Fundort in Wien 7. Wien 2007, 118–166.

- PETZNEK 1997 Petznek, B.: *Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Teil 1. Carnuntum Jb* 1997 (1998) 167–323.
- PÓCZY 1947 Póczy K.: *Brigetio kerámiája*. Doktori értekezés. (Kézirat). ELTE. Budapest 1947.
- PÓCZY 1956 Póczy, K.: *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*. *ActaArchHung* 7 (1956) 73–136.
- PÓCZY 1957 Póczy, K.: *Keramik*. In: (Szerk. Alföldi, M. – Barkóczy, L.) *Intersica II*. Budapest 1957, 37–38.
- SZÁMADÓ 1997 Számadó E.: *Brigetio kutatástörténete*. *KMMK* 5 (1997) 149–174.
- SZŐNYI 1973 T. Szőnyi E.: *A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai*. *Arrabona* 15 (1973) 5–67.
- THOMAS 1964 B. Thomas, E.: *Römische Villen in Pannonien. Beitrag zur pannonischen Siedlungsgesichte*. Budapest 1964.
- TOPÁL 1981 Topál, J.: *The Southern Cemetery of Matica. Százhalombatta–Dunafüred*. *FontArchHung*. Budapest 1981.
- VÁMOS 2002 Vámos P.: *Fazekasműhely az aquincumi canabae déli részén*. *ArchÉrt* 127 (2002) 5–87.
- VÁMOS 2014 Vámos P.: *Az aquincumi katonaváros fazekasipara*. Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE. Budapest 2014.
- VARGA 2007 Varga G.: *Római kori hombárok Zala-lövőről*. *CommArchHung* 2007, 141–165.
- VARGA 2009 Varga N.: *Raetiai típusú kerámiát gyártó műhely Savariában*. *CommArchHung* (2009) 209–260.

POTTERY PRODUCTION OF THE SETTLEMENT COMPLEX OF BRIGETIO. THE GERHÁT POTTERY WORKSHOP

Gabriella Gátfalvi-Delbó

The research of pottery production in Brigetio has a long history, however the only study summarizing the topic was written by Klára Póczy more than 70 years ago. Unfortunately her doctoral thesis from 1947 entitled *Brigetio kerámiája* (The pottery of Brigetio) has never been published, also its Plates were lost during the following decades, thus the interpretation of the text of the manuscript became impossible. In the 1970s Éva Bónis conducted the survey of various ceramic assemblages, the ceramic material of the Kurucdomb and Gerhát pottery workshop – areal in the military town – among them, however a full publication of the Gerhát pottery workshop has never been completed.

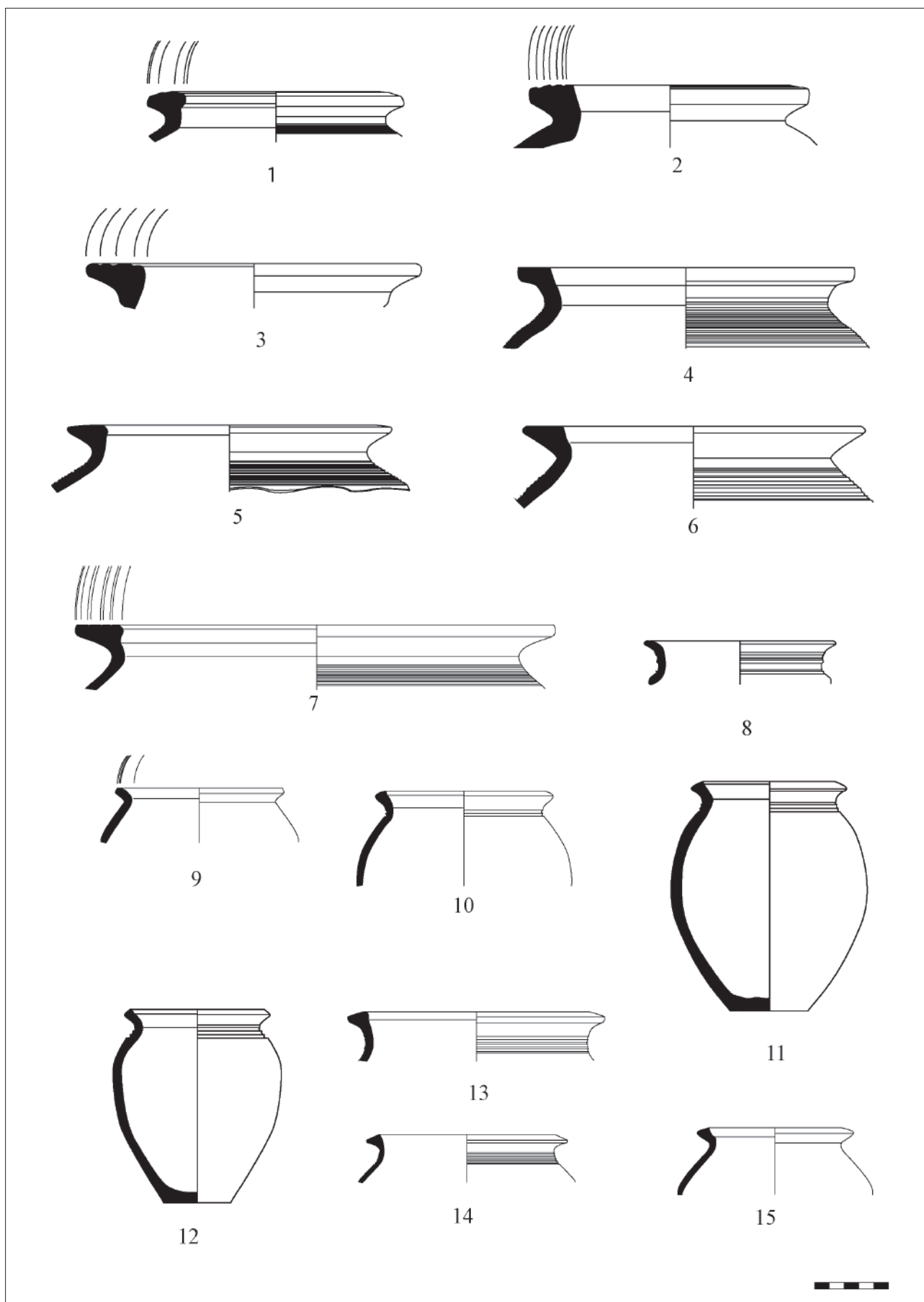
Éva Bónis suggested that the Kurucdomb pottery workshop mainly producing ornamental vessels and the Gerhát pottery centre specialised in kitchenware maybe interpreted as different branches of the same workshop which broadened its offer continuously.

Most of the archaeological material from the Gerhát pottery workshop consists of workshop waste which came to light rather from the level-

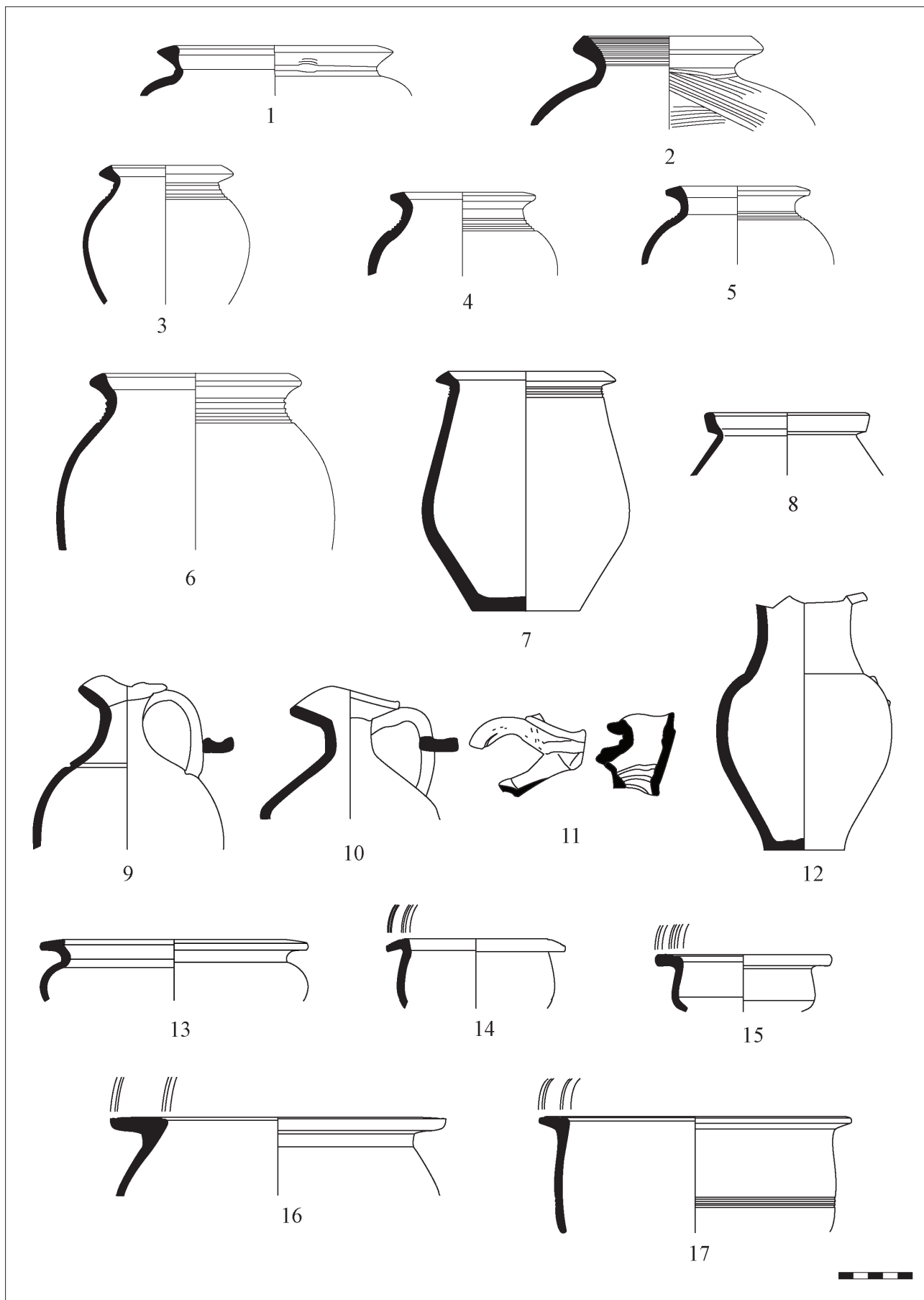
ling layer instead of the filling of the actual pottery kilns. Therefore, in itself it does not provide much information regarding the inner chronology of the workshop. The 626 fragments, representing the full variety of the pottery material. Based on the typological evaluation, red colour-coated ware, Pannonian grey slip ware as well as marbled ware belonged to the earlier, Antonine period of the workshop. Many overlaps can be documented between the forms and rim types of self-coloured and painted pottery, therefore it is certain that the same vessel forms were produced both without any painting or decorated with horizontal bands as well as in red painted or marbled versions. Large sized jugs and ribbed bowls with bevelled walls represent peculiar types in the pottery material, which have not yet been found in either the civil town or the cemeteries. Products of the local workshops are not only known from Brigetio itself but also in the neighbouring vicus of Almásfüzitő and at Ács-Vaspuszta.

Translated by Gabriella Gátfalvi-Delbó

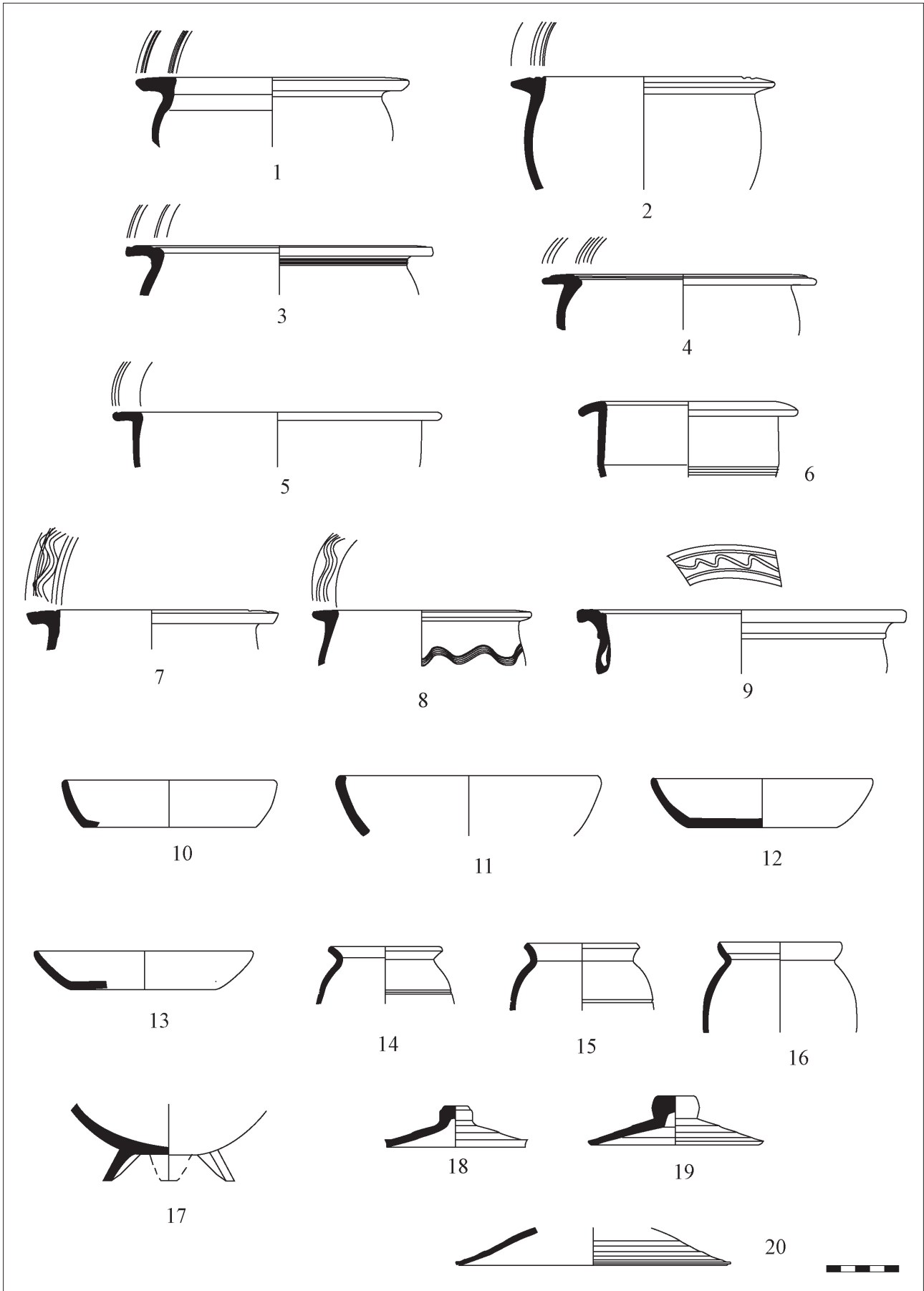

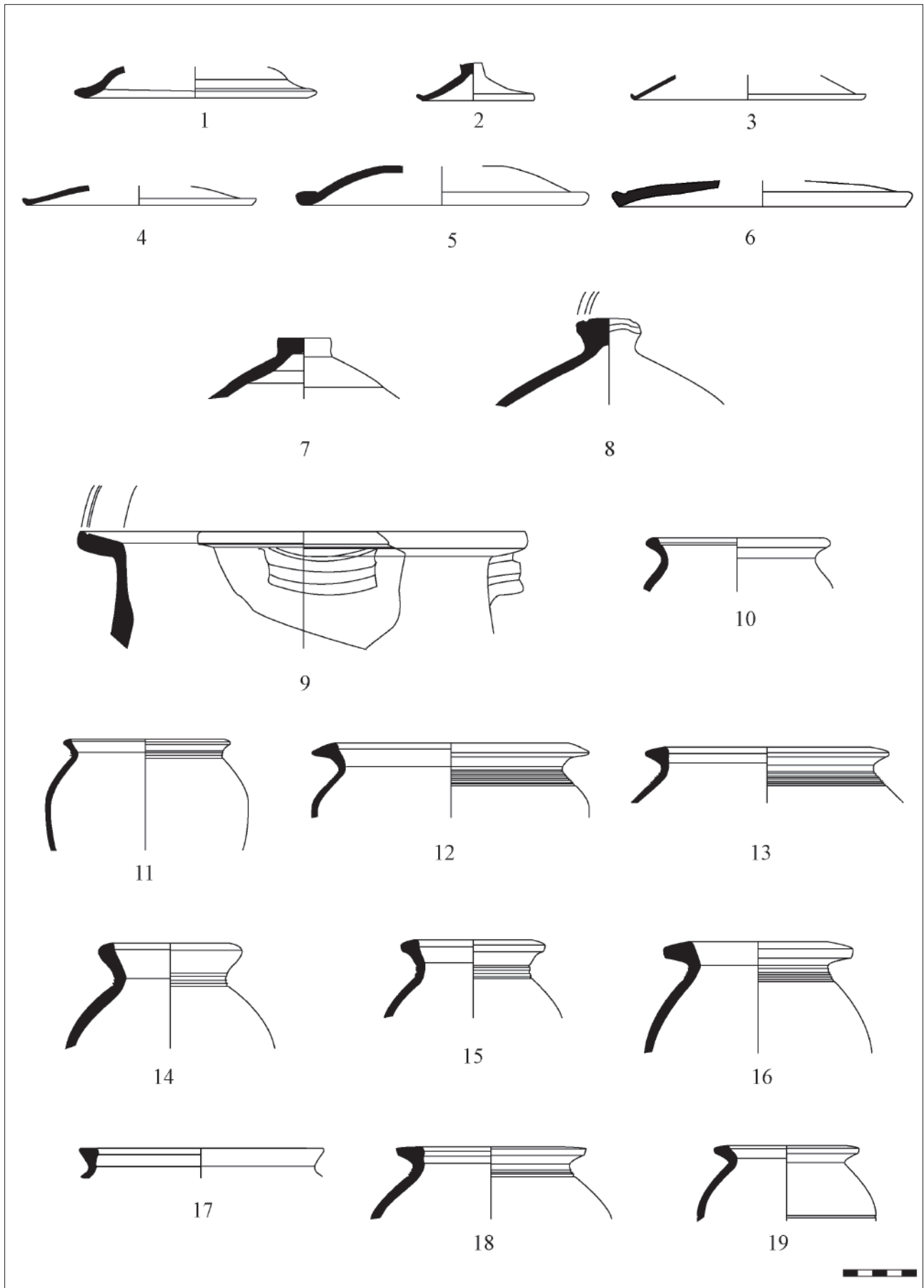
2. tábla: Szürke házi kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 2: Grey coarse pottery, Gerhát pottery workshop

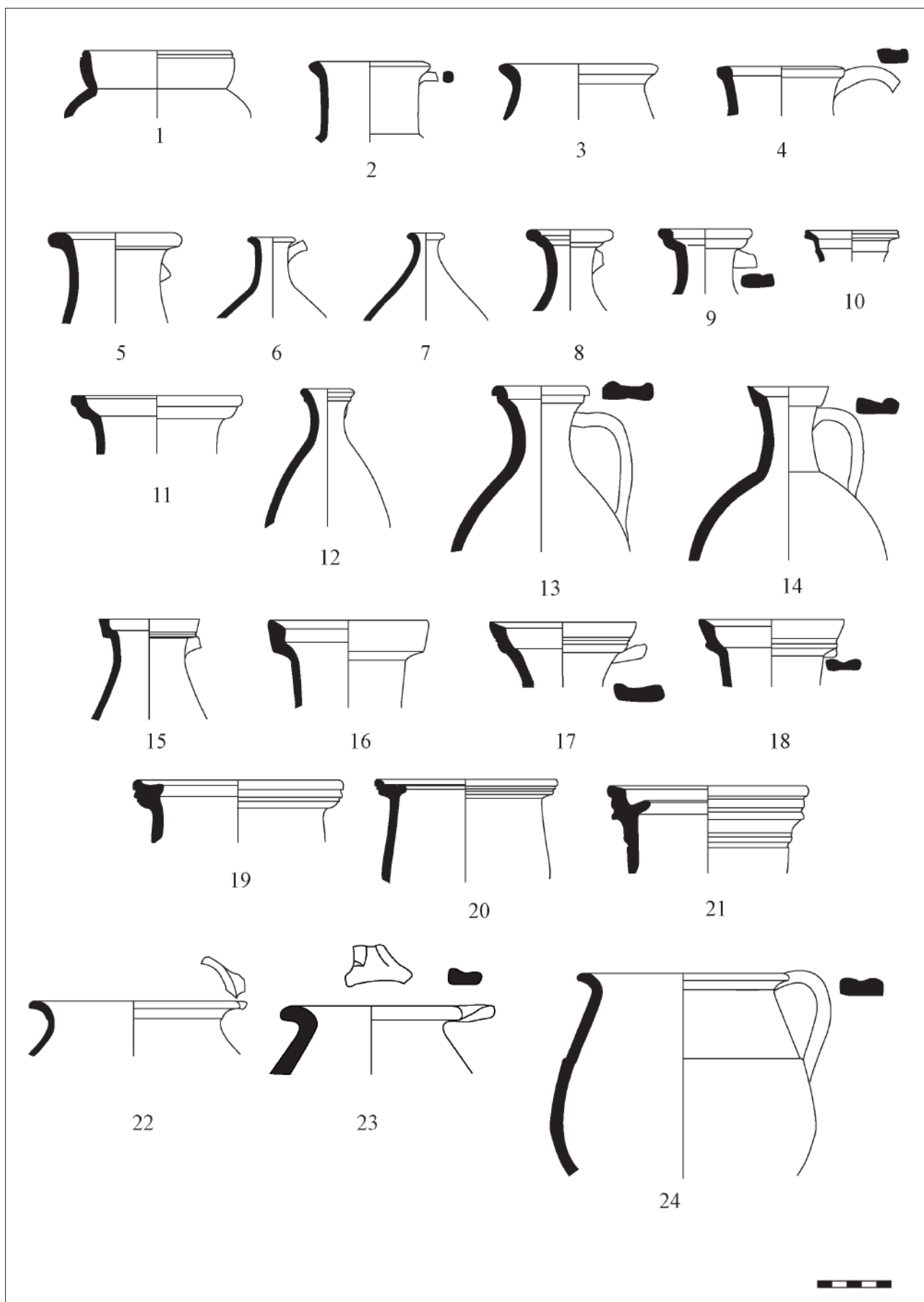
3. tábla: Szürke házi kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 3: Grey coarse pottery, Gerhát pottery workshop

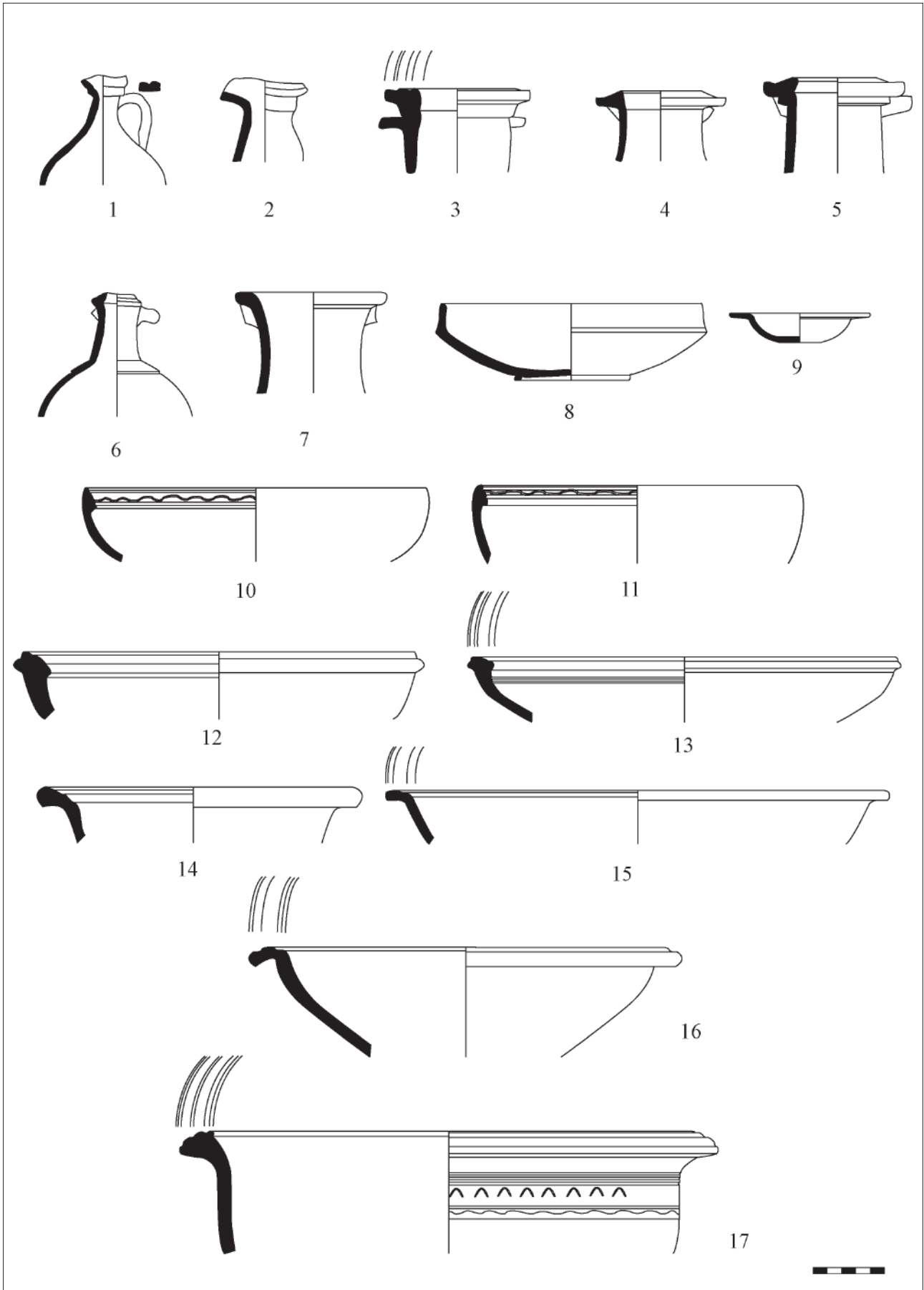
4. tábla: Szürke házi kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 4: Grey coarse pottery, Gerhát pottery workshop

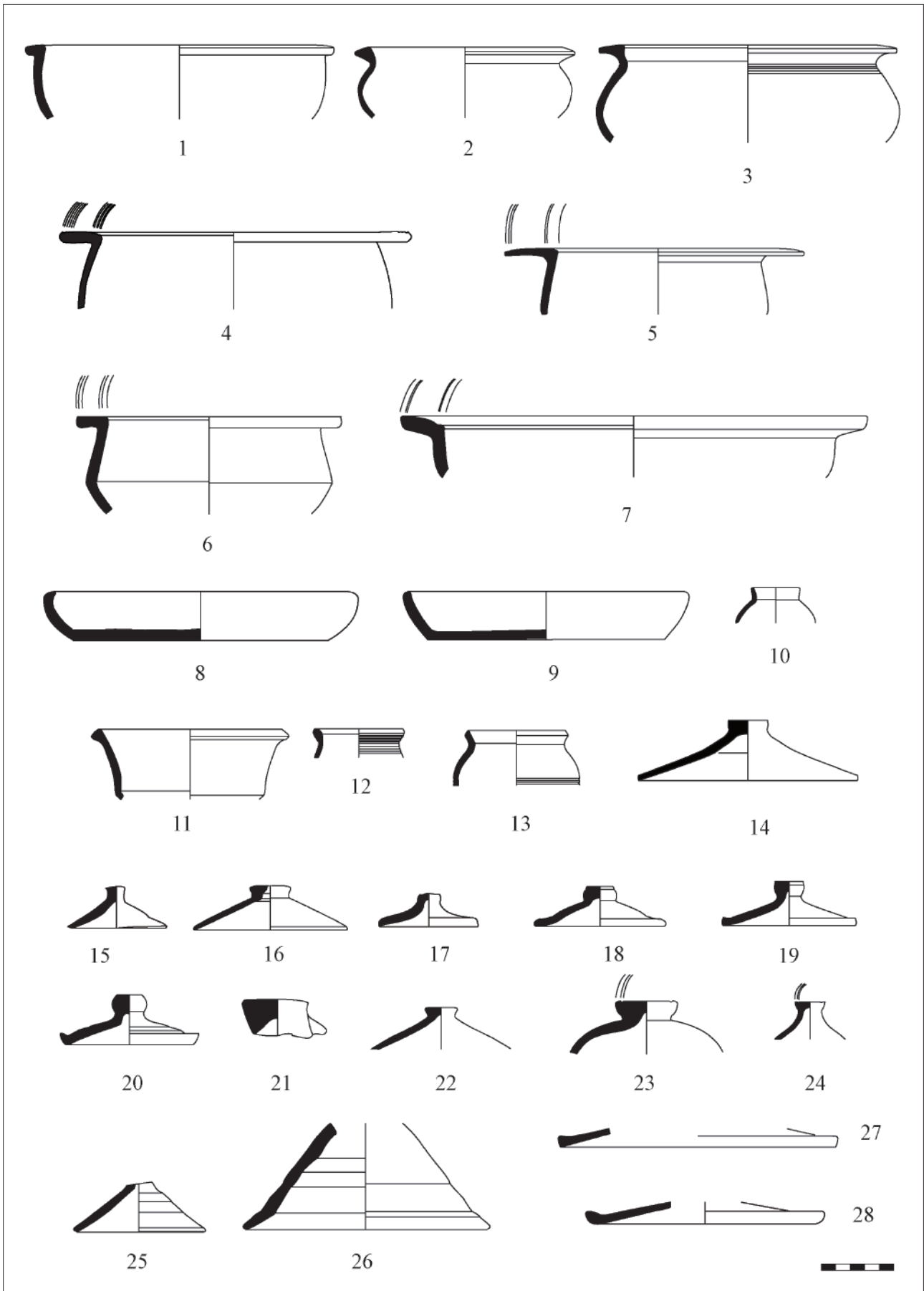
5. tábla: 1–8. Szürke házi kerámia; 9–19. Nyersszínű kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 5: 1–8. Grey coarse pottery; 9–19. Self-coloured pottery, Gerhát pottery workshop

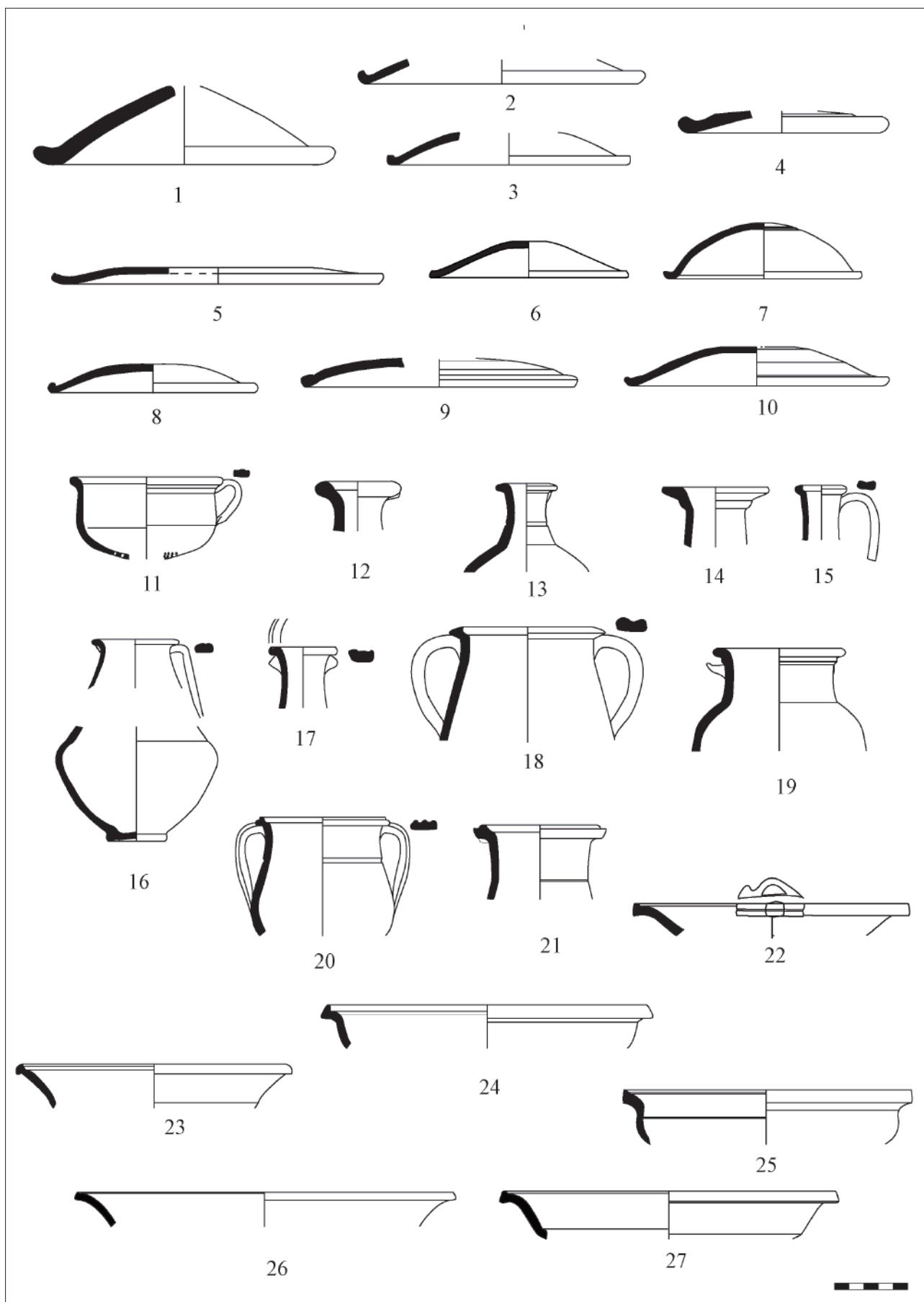
6. tábla: Nyersszínű kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 6: Self-coloured pottery, Gerhát pottery workshop

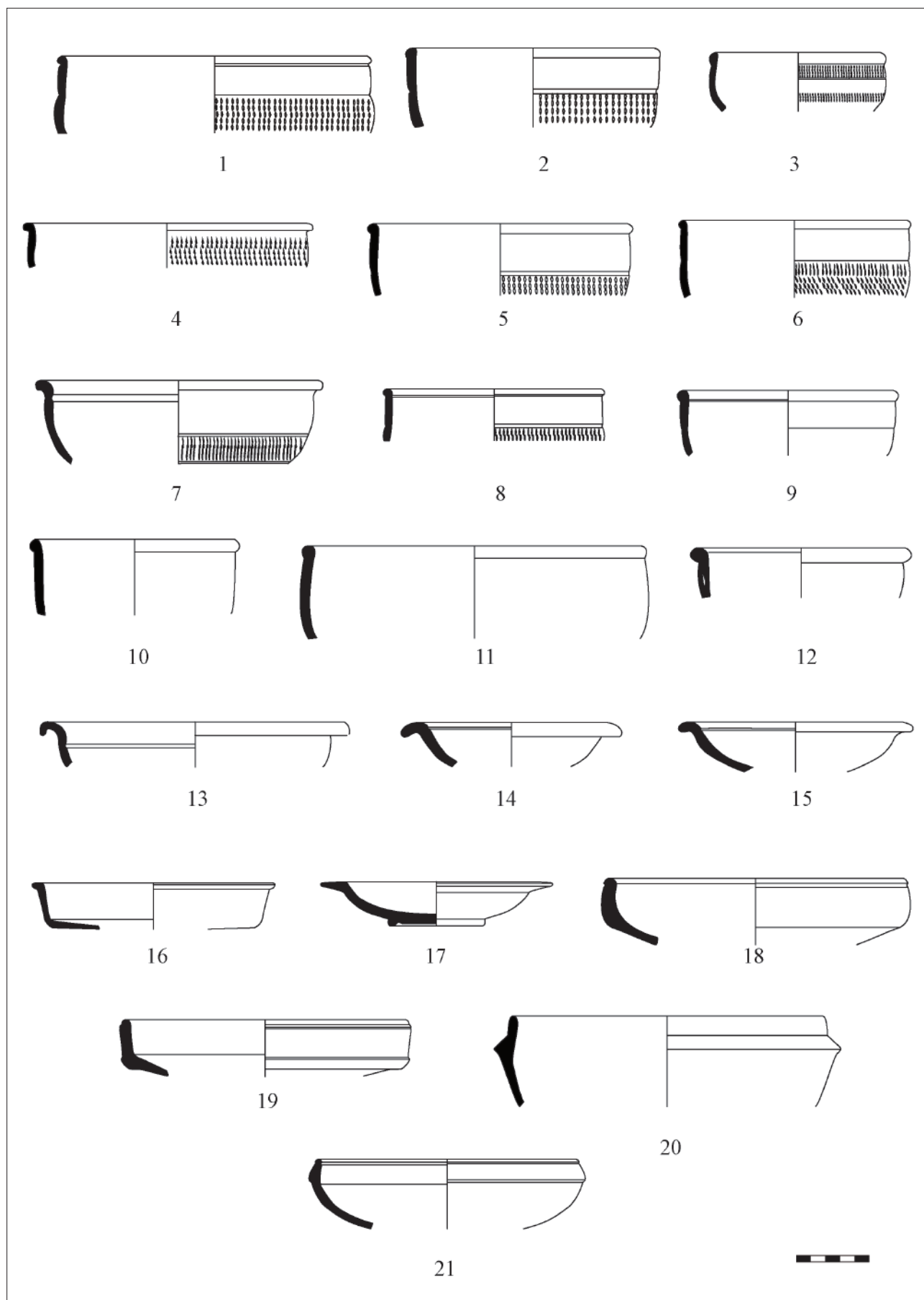
7. tábla: Nyersszínű kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 7: Self-coloured pottery, Gerhát pottery workshop

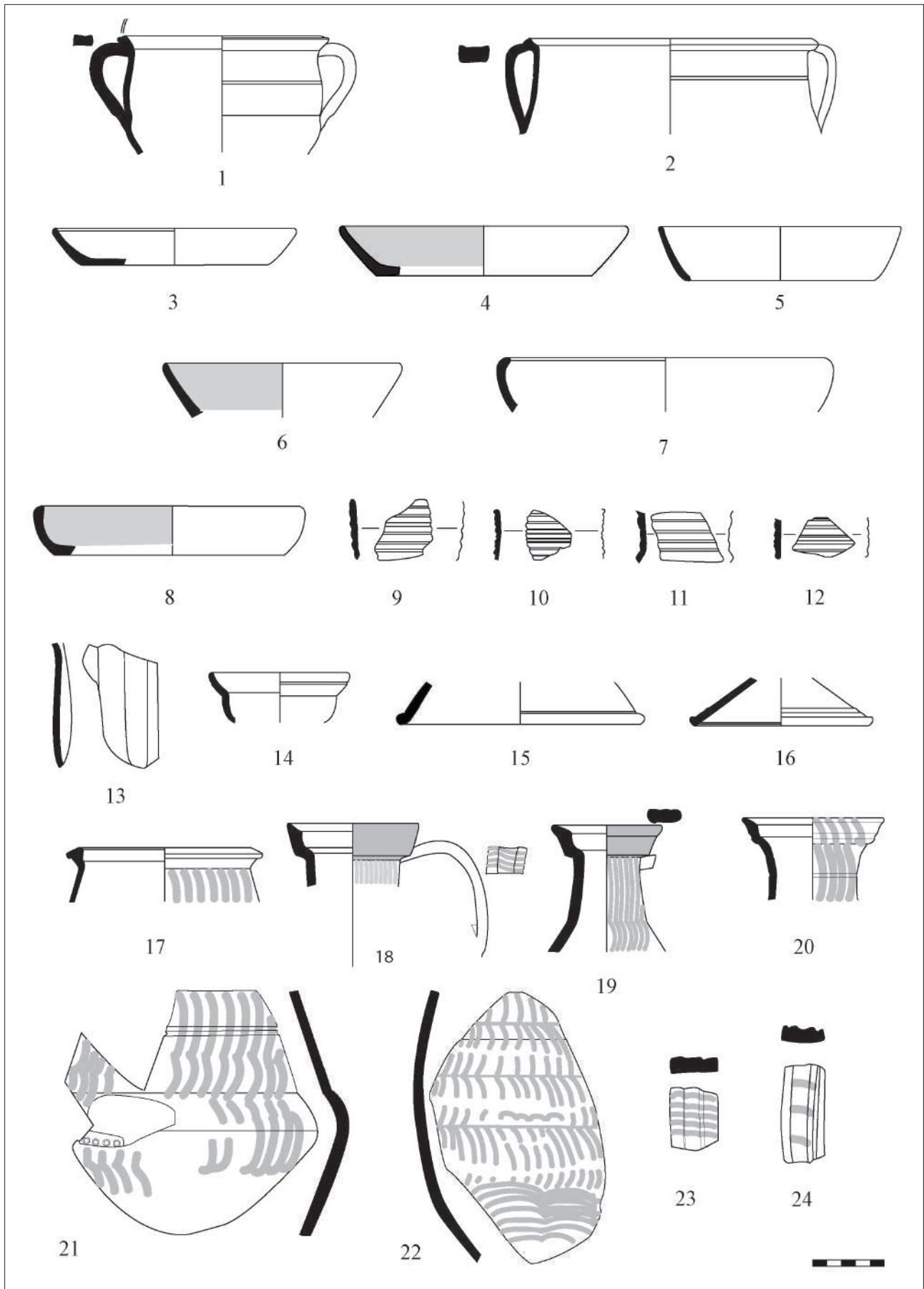
8. tábla: Nyersszínű kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 8: Self-coloured pottery, Gerhát pottery workshop

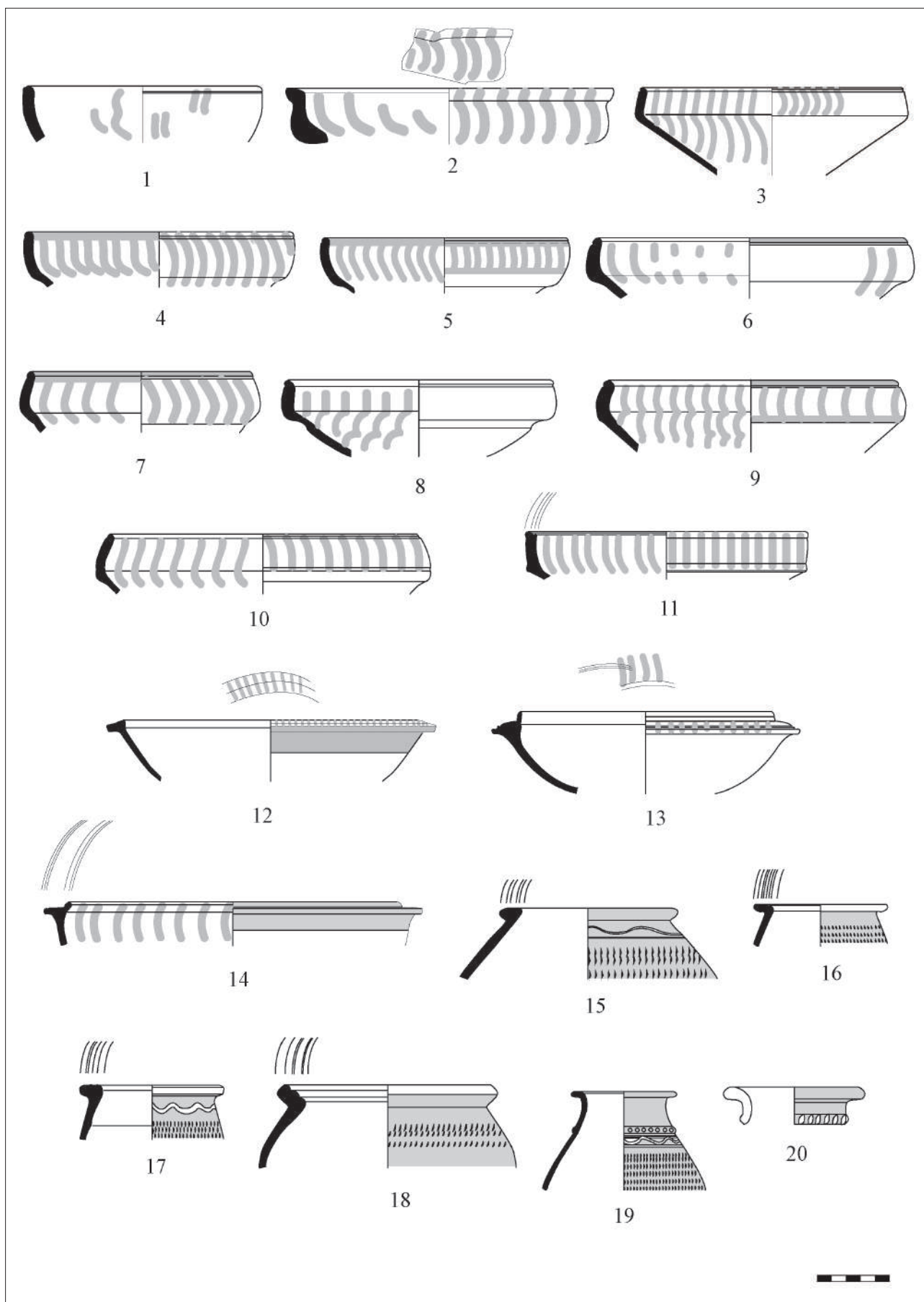
9. tábla: 1–11. Nyersszínű kerámia; 12–27. Vörös bevonatos kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 9: 1–11. Self-coloured pottery; 12–27. Red colour-coated pottery, Gerhát pottery workshop

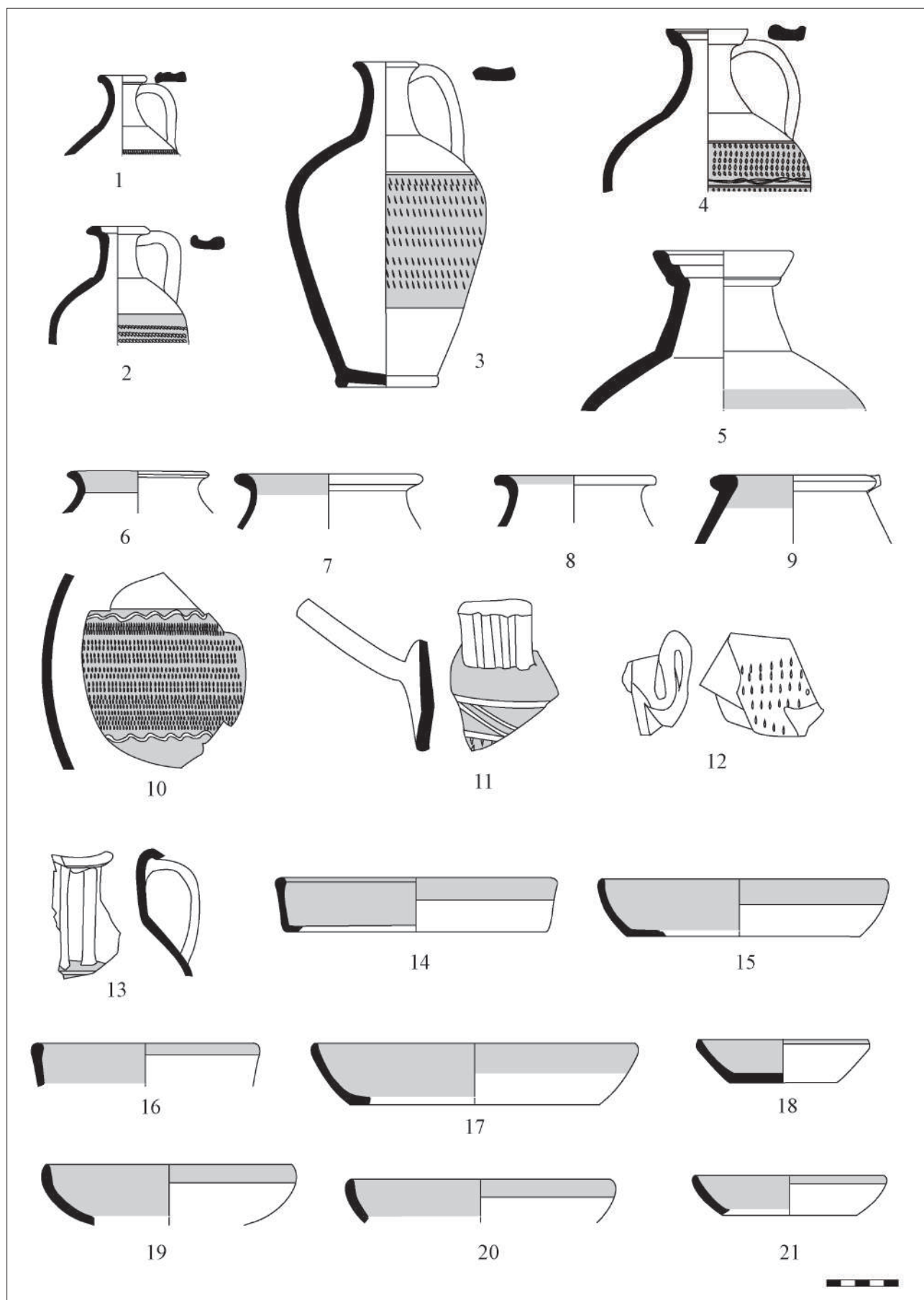
10. tábla: Vörös bevonatos kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 10: Red colour-coated pottery, Gerhát pottery workshop

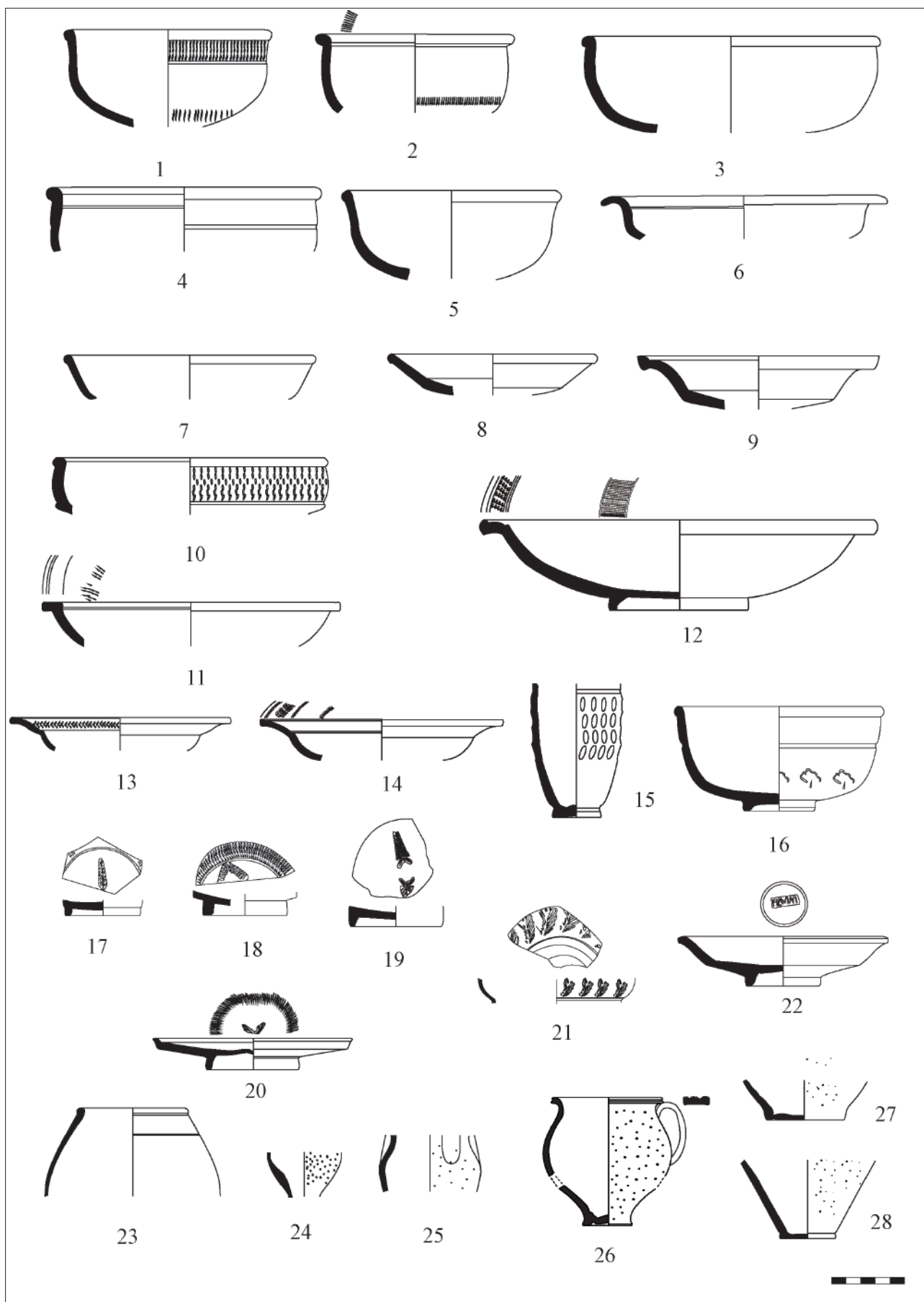
11. tábla: 1–8. Vörös bevonatos kerámia; 9–24. Márványozott festésű kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 11: 1–8. Red colour-coated pottery; 9–24. Marbled ware, Gerhát pottery workshop

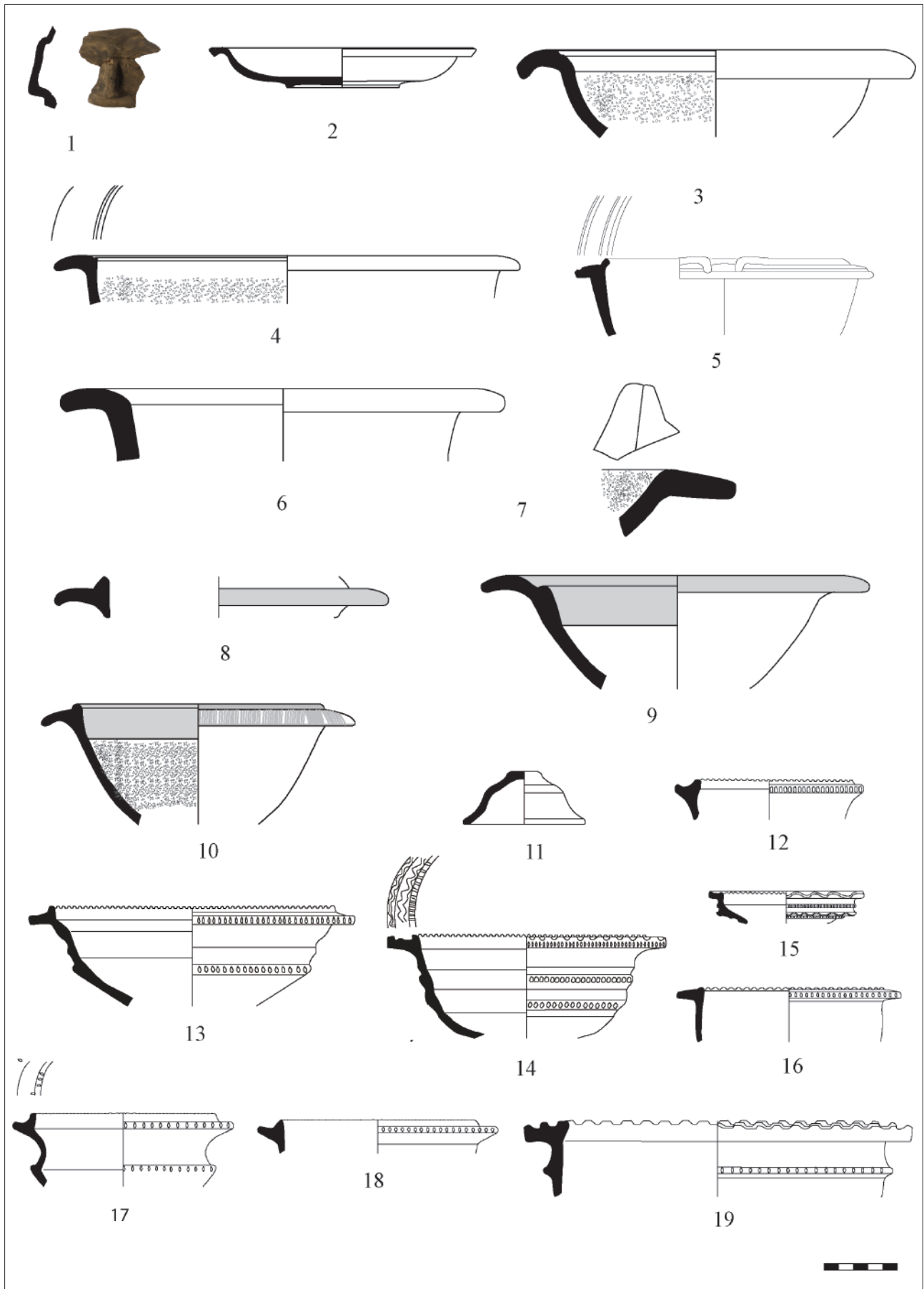
12. tábla: 1–14. Márványozott festésű kerámia; 15–20. Sávós festésű kerámia, Gerhát fazekasműhely
 Table 12: 1–14. Marbled ware; 15–20. Pottery with colour-coated horizontal bands, Gerhát pottery workshop

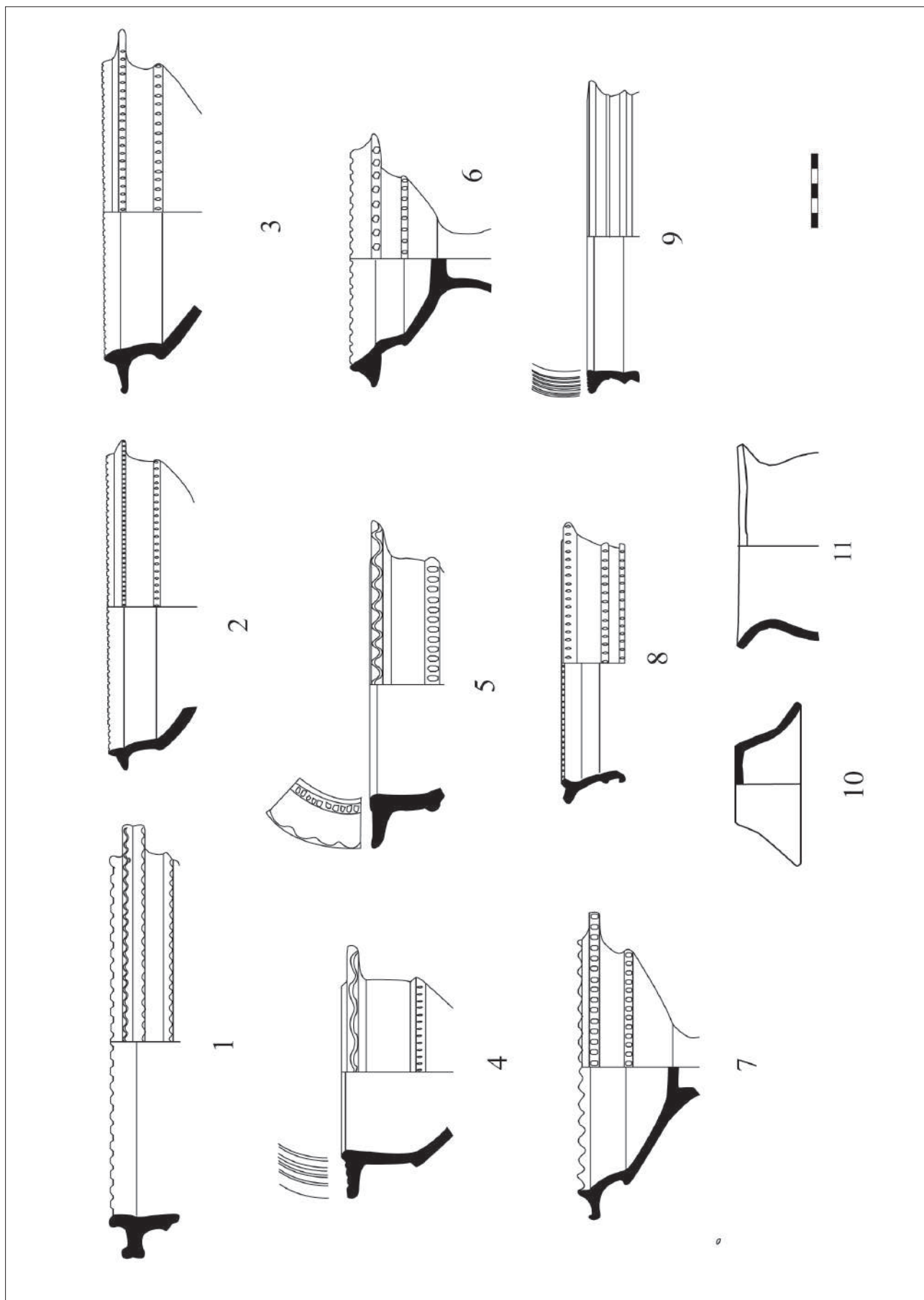
13. tábla: 1–13. Sávos festésű kerámia; 14–21. Úgynevezett pompeji vörös tányérok utáztatai, Gerhát fazekasműhely
 Table 13: 1–13. Pottery with colour-coated horizontal bands; 14–21. Imitations of so-called „pompeian red ware”, Gerhát pottery workshop

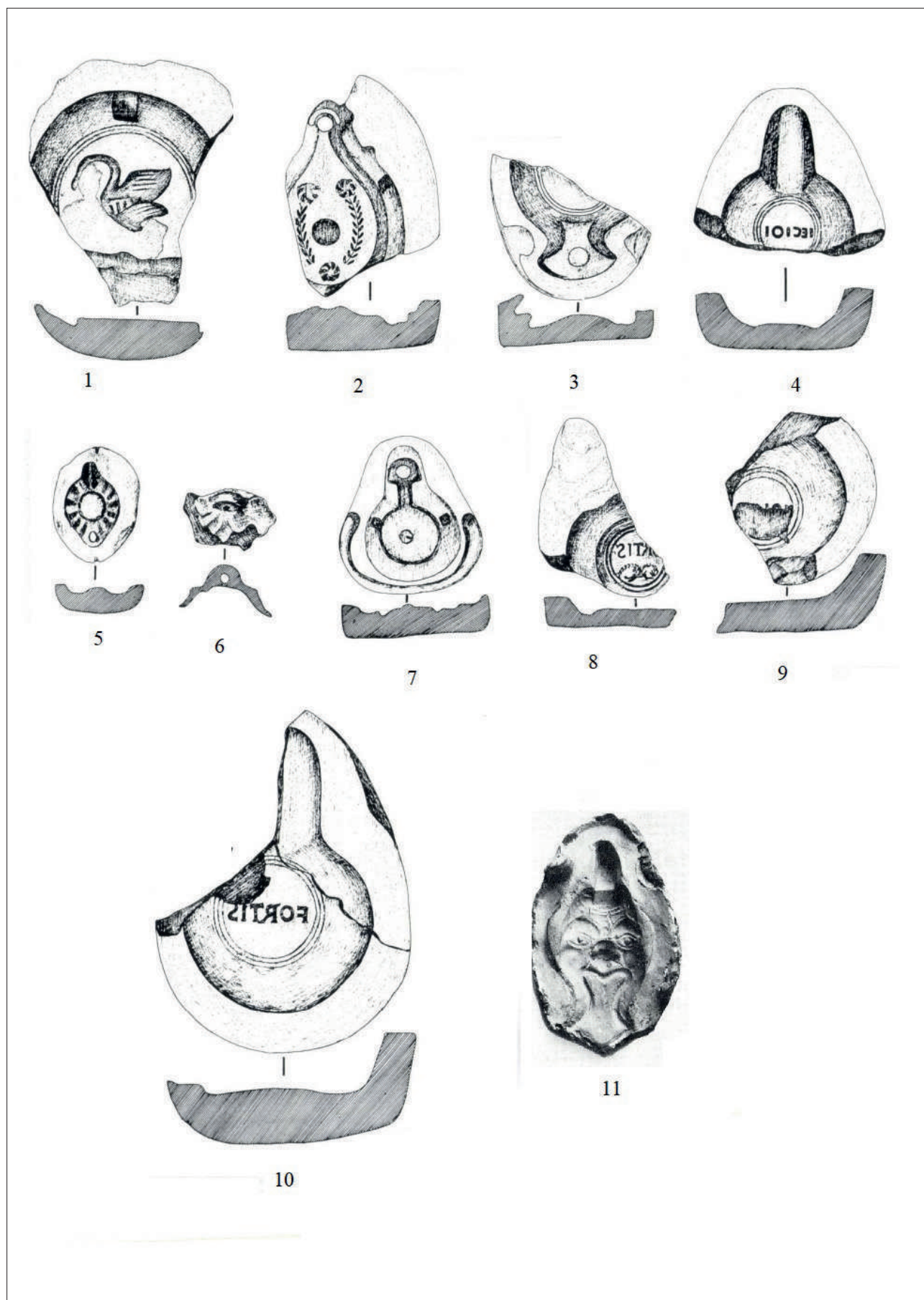
14. tábla: 1–22. Pannoniai bevonatos kerámia; 23–28. Úgynevezett „Firnisure”, Gerhát fazekasműhely
 Table 14: 1–22. Pannonian grey slip ware (PGW); 23–28. „Firnisure”, Gerhát pottery

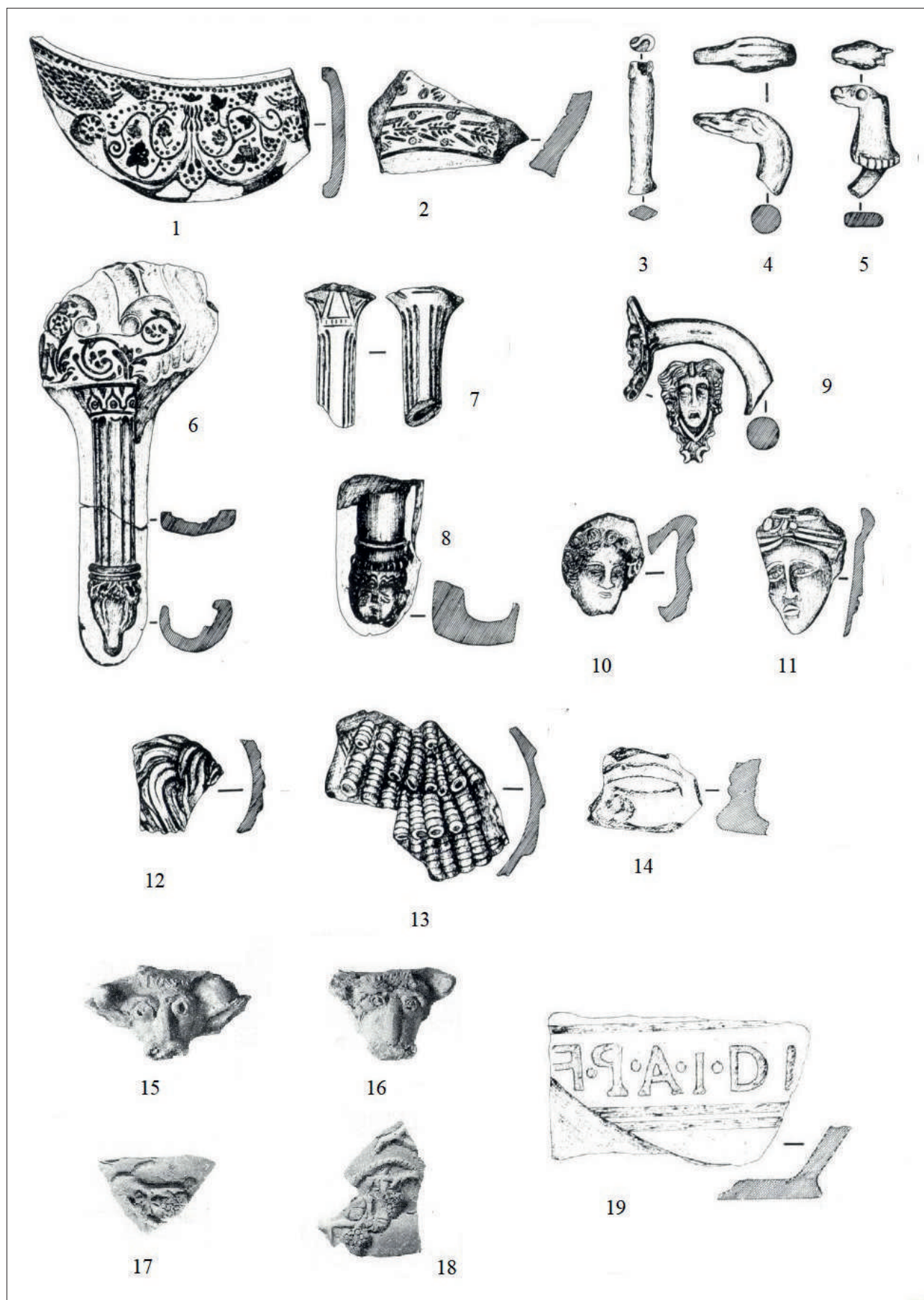
15. tábla: 1. Arcos edény; 2. Mázas kerámia; 3–10. Dörzstál; 11–19. Füstölőtál, Gerhát fazekasműhely
 Table 15: 1. Face pot; 2. Glazed pottery; 3–10. Mortar; 11–19. Incense bowl, Gerhát pottery workshop

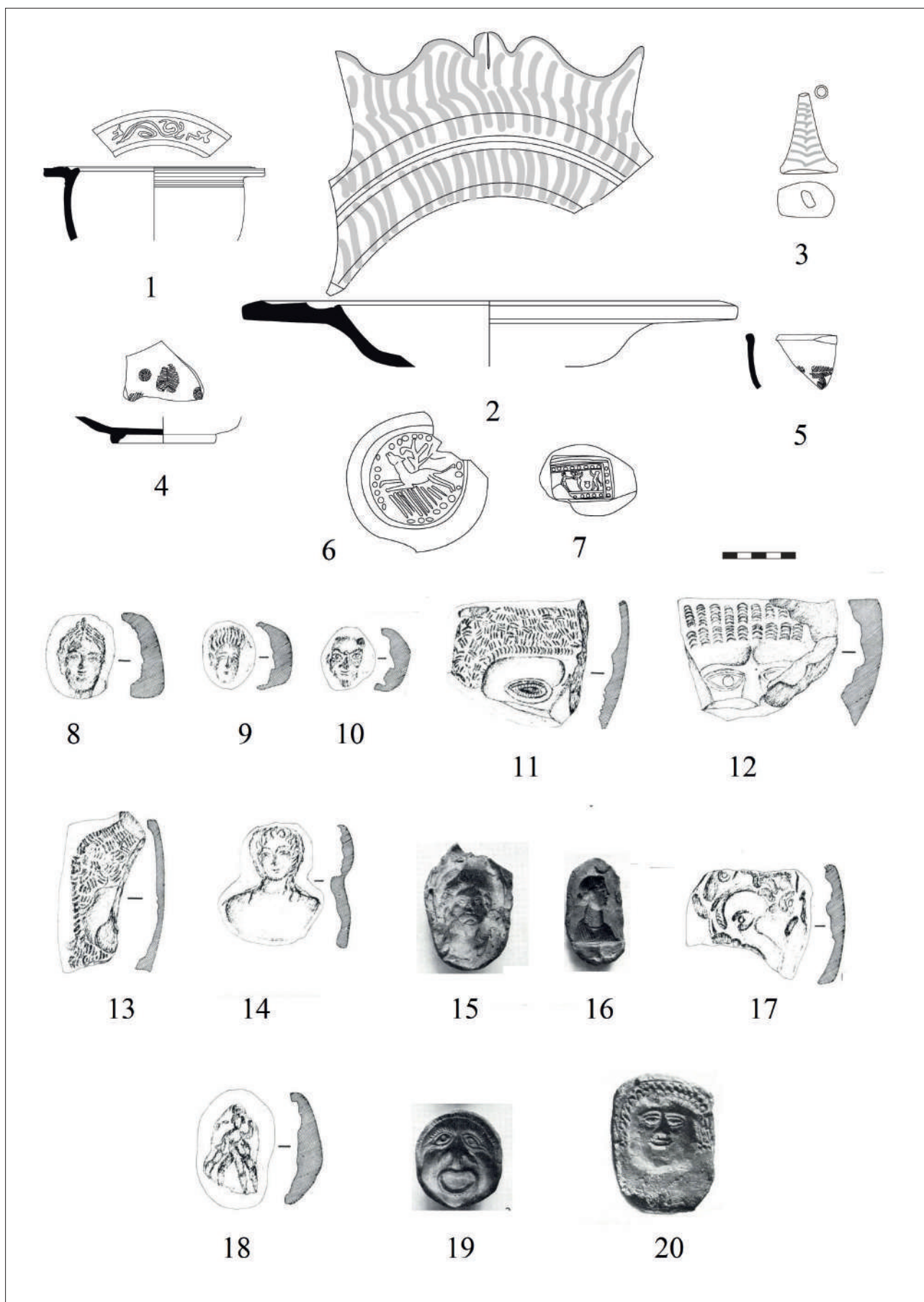
16. tábla: 1–9. Füstölőtál; 10–11. Kézzel formált kerámia
 Table 16: 1–9. Incenser bowl; 10–11. Handmade pottery

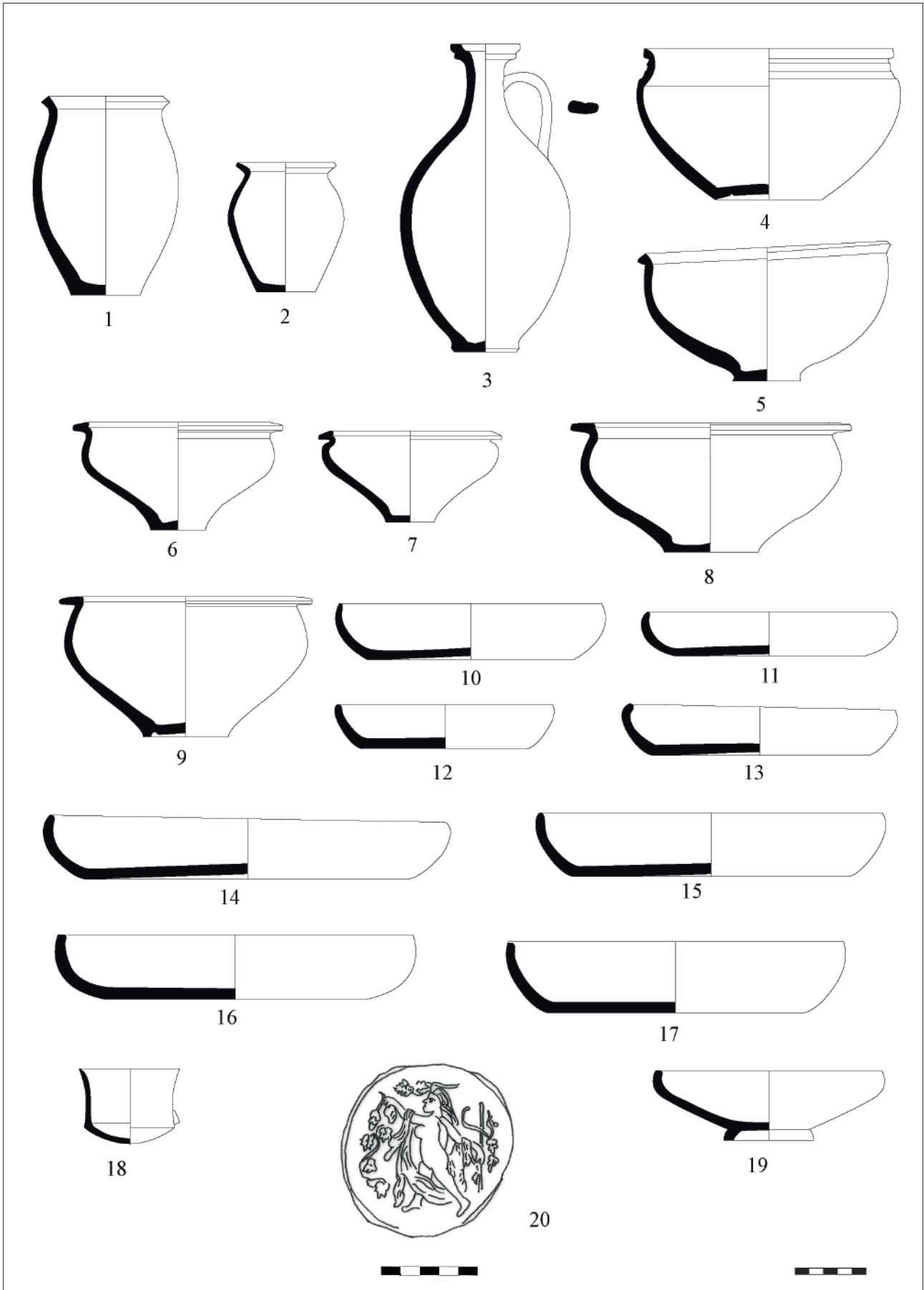
17. tábla: Mécsesminták, Kurucdombi fazekasműhely (BÓNIS 1977, Abb. 1. alapján)
 Table 17: Terracotta molds for lamp Kurucdomb pottery workshop (after BÓNIS 1977, Abb. 1.)

18. tábla: Agyagminták és kerámiatöredékek, Kurucdombi fazekasműhely (BÓNIS 1977, Abb. 2, 3, 8. alapján)
 Table 18: Terracotta molds and pottery fragments, Kurucdomb pottery workshop (after BÓNIS 1977, Abb. 2, 3, 8.)

19. tábla: Kerámiaedények és agyagminták, Kurucdombi fazekasműhely (BÓNIS 1977, Abb. 3, 13, 16, 17. alapján)
 Table 19: Pottery and terracotta mold, Kurucdomb pottery workshop (after BÓNIS 1977, Abb. 3, 13, 16, 17.)

20. tábla: Kurucdombi edényraktár: 1–18. Nyersszínű kerámia; 19. Vörös bevonatos kerámia; 20. Agyagminta
 Table 20: Depot of the Kurucdomb: 1–18. Self-coloured pottery; 19. Red colour-coated ware; 20. Terracotta mold

NYERGESÚJFALU DUNA-DŰLŐ LELŐHELY ARCHAEOBOTANIKAI KIÉRTÉKELÉSE

Merkl Máté Róbert

2020 nyarán a Kuny Domokos Múzeum Nyergesújfalu-Duna-dűlő lelőhelyen, a Várkapitányság Nonprofit Zrt. megbízásából, a Szent István Király Múzeum közreműködésével megelőző feltárást végzett.

A Nyergesújfalu-Duna-dűlő lelőhely a Magyarország kistájainak katasztere alapján az Almás-Táti-Duna-völgyben található teraszfelszínen helyezkedik el.¹ A lelőhely a Duna melletti teraszon fekszik, a talaja homokos vályog összetételű réti öntéstalaj.² A folyó közelsége és a terület fekvése kedvezett a régmúltban a megtelepedésnek. A régészeti korszakok közül a rézkortól egészen a középkorig sikerült telepjelenségeket, temetkezéseket megfigyelnünk és dokumentálnunk. Mindösszesen 793 darab objektumot tártunk fel, ebből 65 darab objektumból vettünk 120 db földmintát archaeobotanikai vizsgálat céljából. A mintavételezés során ügyeltünk arra, hogy mindegyik régészeti korból legyen földmintánk növényteni vizsgálatra. Öt esetben volt lehetőségem *in situ* kiemelt edények belsejéből származó földmintát vizsgálnom.³ A legtöbb minta bronzkori gödrökből, gödörkomplexumokból származott, ezt mennyiségben az Árpád-kori követte. A középkori mintákat kizárólagosan kemencékből és a hozzá tartozó hamus gödrökből vettük.

A földmintákból a makromaradványokat nedves szitálással nyertem ki, különböző lyukátmérőjű szitason keresztül. A legkisebb méret, amit alkalmaztam a 0,5 mm-es átmérő volt.⁴ Ezt a munkafázist a minta szárítása, majd a makromaradványok kiválogatása követte, amit egy Carl Zeiss típusú sztereomikroszkóp segítségével végeztem. A válogatás során nemcsak a növényi maradványokat, hanem a csontot, kagyló- és csigamaradványokat, paticst, kőeszközök szilánkdarabjait, kerámiatö-

redékeket, üvegdarabokat, fémtöredékeket is kiválogattam a régészeti információk, megfigyelések bővítése és értelmezés megkönnyítése végett. A válogatást a meghatározás követte. Ennél a fázisnál törekedtem a faji szintre történő határozásra, sok esetben a maradványok töredékes állapota miatt azonban ez nem volt kivitelezhető. A karpológiai határozásban a sztereomikroszkóp mellett Schermann Szilárd „*Magismeret I-II.*” című munkája,⁵ Cappers, Bekker és Jans „*Digitale Zandenatlas van Nederland*”⁶ és a Kuny Domokos Múzeum referenciagyűjteménye volt segítségemre. Az anthropológiai határozáshoz a Carl Zeiss sztereomikroszkópra szerelhető 5,0 MP MicroQ – W PRO digitális mérőszoftverrel ellátott mikroszkópkamerát, Nikon Eclipse LV100 POL felülvilágítós binokuláris mikroszkópot, határozókönyveket, Babos Károly által restaurátoroknak készített tankönyvet,⁷ Greguss Pál faanatómiai munkáját,⁸ Gencsi László és Vancsura Rudolf „*Dendrológia*” című könyvét⁹ és egy internetes határozó oldalt (www.woodanatomy.ch) használtam fel.

Az összes kiválogatott makromaradványok száma 19 884 darab, ebből régészeti korú 15 543 volt. Sok esetben tapasztaltunk újkori mintaszennyeződést, az elemzéshez csak a szenült maradványokat vettük figyelembe.

A következőkben korszakok szerint összegzem az archaeobotanikai megfigyeléseket.

A rézkori objektumokból a következő növényi fajokat, nemzetségeket képviselőit találtam:

Quercus sp. – tölgy és *Ulmus* sp. – szilfélé. A tölgy és a szil az ártéri lombos keményfatársulás tagjai, a lelőhelyről szenült famaradványok formájában kerültek felszínre.

Triticum monococcum – alakor, ősi gabona, amely már a neolitikumtól jelen van a Kárpát-

1 DÖVÉNYI 2010, 338–341.

2 Talajtani vizsgálatot is végeztünk, melynek fő célja a talajtípus és a foszfortartalom meghatározása volt. A talaj foszforértékei abban segítettek, hogy meghatározzuk, hogy mely rétegek között kell majd számítanunk a régészeti jelenségekre.

3 Az edény betöltését 5 cm-ként csomagoltuk el.

4 KENÉZ 2014, 34–36; TÖRÖCSI-NÁFRÁDI-SÜMEGI 2015, 104–105; PETŐ-KENÉZ 2018, 37–40.

5 SCHERMANN 1967

6 CAPPERS-BEKKER-JANS 2012

7 BABOS 1994

8 GREGUSS 1959

9 GENCSI-VANCSURA 1992

medencében,¹⁰ ennek a pelyvás búzának a szenült gabonavilláit – ami a kalászorsó kis darabja és a pelyvaalapok által alkotott kétágú képződmény – és töredékeit, szenült kalászorsó-töredékeket és szenült szemterméseit találtam meg az objektumokban.

Chenopodium album – fehér libatop, gyomnövény, általában a tarlókon és kapás növények között él, de a neolitikumban valószínűleg a gabonák között is megtalálható volt.¹¹

Cerealia – gabonaféle.

A bronzkori jelenségekből vett földminták a tölgy (*Quercus* sp.), a szil (*Ulmus* sp.), a fehér libatop (*Chenopodium album*) és az alakor (*Triticum monococcum*)¹² mellett további növények maradványai kerültek elő:

Carpinus betulus – gyertyán szenült formában.

Fagus sylvatica – bükk, a lelőhelyről egyedül csak a középső bronzkori mészbetétes kultúrához köthető gödörből kerültek elő.

Polygonaceae – keserűfűfélék.

Teucrium chamaedrys – sarlós gamandor, erdős-bokros helyek növénye.¹³

Triticum spelta – tönköly, egyetlen egy darab szenült szemtermést találtam egy bronzkori gödör betöltésében. Hazánk területén már az újkőkorszaktól ismert a faj.¹⁴

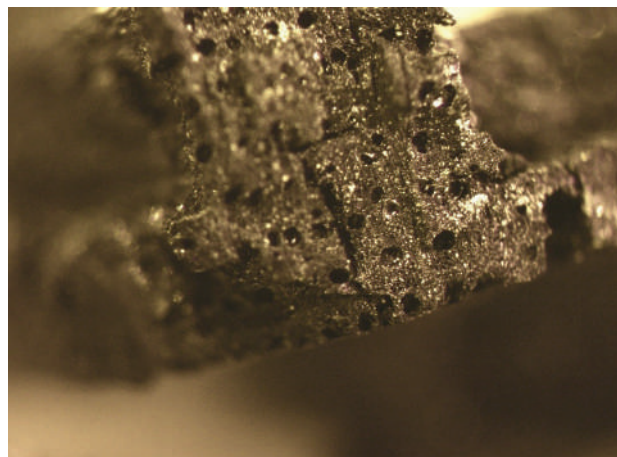
A vaskori objektumokból vett mintákban *Quercus* sp. – tölgy és *Ulmus* sp. – szil szenült famaradványait határoztam meg.

Régészeti korszakhoz nem kapcsolható őskori objektumokból kerültek elő még a *Malva neglecta* – papsajt mályva¹⁵ – és a *Trifolium arvense*¹⁶ – tarló here – szenült magjai. Mindkét faj mezőgazdasági kultúrára utaló gyomnövény.

A római korból származó földmintákat épület, gödör és cölöphely objektumokból vettük. Ebből az időszakból néhány darab tölgy (*Quercus* sp.) nemzetséghez köthető szenült famaradványt, illetve egy darab, valószínűleg tönkölybúza (cf. *Triticum spelta*) szenült szemterméstöredékét találtam meg.

A feldolgozás alapján az Árpád-kori időszak rendelkezik a legnagyobb fajgazdagsággal. A földmintákat kizárólagosan kemencékből és a hozzá tartozó hamus gödrökből vettük. A megelőző korszaknál említett növényi fajok mellett a kö-

vetkező növényi nemzetségeket, fajokat sikerült meghatároznom: a gabonafélék közül a *Hordeum vulgare* – árpa –, *Selace cereale* – rozs – és *Triticum aestivum* – közönséges búza – fajokat. A gyomnövények közül a *Papaver rhoeas* – pipacs –, *Potentilla* sp. – pimpóféle –, *Ranunculus arvensis* – vetési boglárka –, *Rumex acetosella* – juhsóska –, *Sinapis arvensis* – vadrepce – és *Stachys annua* – tarlóvirág – szenült magjait találtam meg a mintákban. A gabona- és a gyomnövények jelenléte is azt mutatja, hogy a lelőhelyen a középkorban mezőgazdasági tevékenységet folytattak. Az SNR-3356-os kemence 3. sütőfelületén talált faszenes réteg ételmaradvány töredékeit rejtette. A maradványok élelmiszer-analitikai vizsgálata már elkezdődött, a vizsgálat eredményéről később tudunk majd beszámolni.¹⁷

1. kép: SNR-3436. Tölgy transzverzális metszete (fotó: Merkl Máté Róbert)

Fig. 1: Transverse section of an oak (*Quercus* sp.) from SNR-3436 (photo: Máté Róbert Merkl)

Az *in situ* kiemelt edények vizsgálatát szisztematikusan végeztem el. Az edények betöltését 5 cm-ként csomagoltam el, majd ezeket az egységeket külön vizsgáltam.

Az öt darab eredeti helyzetben kiemelt edény közül két darab késő rézkori, Baden-kultúrához sorolható, a három darab bronzkori edény közül az egyik késő bronzkori urna volt. A késő bronzkori urna és az SNR-3596 objektumból kikerülő bronzkori edény betöltésének alsó részében alakor-

¹⁰ GYULAI 2001, 70; GYULAI 2010, 74.

¹¹ PINKE-PÁL 2005, 45.

¹² Az alakorra a szenült gabonavillák és villatöredékek formája, valamint szenült szemtermések alapján következtettem.

¹³ SIMON 2002, 348.

¹⁴ GYULAI 2010, 432.

¹⁵ UJVÁROSI 1973, 191–192.

¹⁶ UJVÁROSI 1973, 97–98.

¹⁷ Dr. Márk László PhD. egyetemi docens, tanszékvezető (PTE-ÁOK Biokémiai és Orvosi Kémiai Intézet)

gabonavilla (*Triticum monococcum*) töredékeit találtam meg, a többi edény betöltése nem tartalmazott értékelhető növényi maradványt.

Az előkerülő természetes környezetből származó fajok száma kevés ahhoz, hogy az adatok alapján bármelyik régészeti korszakhoz pontos környezet-rekonstrukció készüljön.¹⁸ Az azonban a szenült növényi maradványok alapján látható, hogy a rézkortól kezdve az Árpád-korig az itt letelepülők helyben történő mezőgazdasági tevékenységet folytattak. A rézkorban és a bronzkorban főleg alakort (*Triticum monococcum*), az Árpád-korban közönséges búzát (*Triticum aestivum*), árpát (*Hordeum vulgare*) és rozst (*Secale cereale*) termesztettek. A szenült famaradványok, a lelőhely fekvése, a talajtani viszonyok, a növényi fajok cönoszisztematikai besorolása¹⁹ és az élőhely-osztályozási rendszer²⁰ ismerete segítséget nyújthat a természetes vegetációra való következtetésben. Ezek ismeretében feltételezhető, hogy a lelőhelyen tölgyes-sziles összetételű, lombos keményfa ártéri társulás lehetett, amelyben a meghatározó növényi faj a *Quercus* sp.– tölgy volt, mivel a szil (*Ulmus* sp.) a megfigyelések szerint elegyfaéként jelenik meg csak a növényi társulásokban.^{21, 22} Ezt a megfigyelésünket alátámasztja a középkorra, a 11–16. század közötti időszakra elkészített történeti tájtipusok besorolása is.^{23, 24} A közeljövőben az esztergomi gátépítéssel összekapcsolódó feltárásokkal remélhetőleg még több információhoz fogunk jutni a terület és a környék történeti területhasznosításáról, a régészeti kultúrákhoz köthető táplálkozási, temetkezési, mezőgazdasági tevékenységekről és a vizsgált kultúrák környezettörténetéről.

Merkl Máté Róbert

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: merkl.mate@gmail.com

IRODALOM

BABOS 1994 Babos K.: *Faanyagismeret és fajfaj-meghatározás restaurátoroknak*. Budapest 1994.

DÖVÉNYI 2010 Dövényi Z.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 2010, 338–341.

¹⁸ PETŐ–KENÉZ 2018, 71.

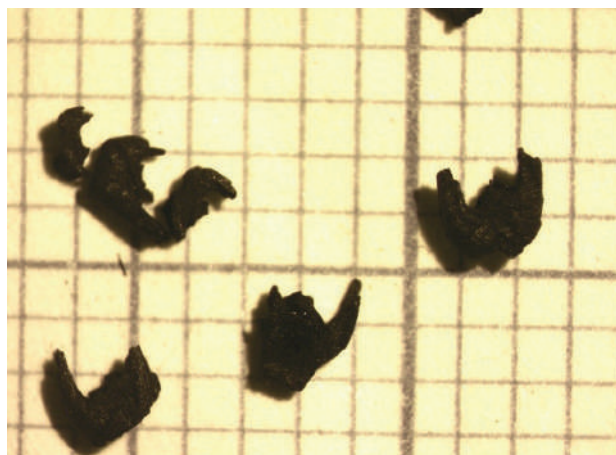
¹⁹ SIMON 2002, 798–874.

²⁰ FEKETE–MOLNÁR–HORVÁTH 1997

²¹ PINKE 2010, 309.

²² A gyertyán és a bükk származási helyére a közeli Gerecsét tesszük.

²³ KOCSIS 2018, 113.

2. kép: SNR-3543. Alakor gabonavillája (fotó: Merkl Máté Róbert)

Fig. 2: A spikelet fork of einkorn (*Triticum monococcum*) from SNR-3543 (photo: Máté Róbert Merkl)

3. kép: SNR-3356-os kemencéből származó ételmaradvány-töredékek (fotó: Merkl Máté Róbert)

Fig 3: Food remains from oven SNR-3356 (photo: Máté Róbert Merkl)

CAPPERS–BEKKER–JANS 2012 Cappers, R. T. J. – Bekker, R. M. – Jans, J. E. A.: *Digitale zadenatlas van Nederland*. Groningen 2012.

²⁴ A komplex kutatással összeállított térkép alapján a lelőhely részleges kultúrtájnak számított a középkorban. A teraszhoz kötődő megtelepedés szórványos kultúrtájformálással járt, jellemző volt az átmeneti gazdálkodás és a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenység. CSÜLLÖG–FRISNYÁK–TAMÁS 2014, 3–4.

- CSÜLLÖK–FRISNYÁK–TAMÁS 2014 Csüllök G. – Frisnyák S. – Tamás L.: *Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század)*. Történeti Földrajzi Közlemények II/1–2. (2014) 1–10.
- FEKETE–MOLNÁR–HORVÁTH 1997 Fekete G. – Molnár Zs. – Horváth F.: *A magyarországi élőhelyek leírása, határozója és a Nemzeti Élőhelyosztályozási Rendszer*. Budapest 1997.
- GENCSI–VANCSURA 1992 Gencsi L. – Vancsura R.: *Dendrológia. Erdészeti növénytan II*. Budapest 1992.
- GREGUSS 1959 Greguss, P.: *Holzanatomie der europäischen Laubhölzer und Sträucher*. Budapest 1959.
- GYULAI 2001 Gyulai F.: *Archaeobotanika*. Budapest 2001.
- GYULAI 2010 Gyulai, F.: *Archaeobotany in Hungary*. Budapest 2010.
- KENÉZ 2014 Kenéz Á.: *Keszthely-Fenekpuszta római kori régészeti-növénytan leleteinek feldolgozása, különös tekintettel az egykori környezeti állapot jellemzésére*. Doktori értekezés. (Kézirat) Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola. Gödöllő 2014.
- KOCSIS 2018 Kocsis K.: *Magyarország nemzeti atlasza*. Budapest 2018.
- PETŐ–KENÉZ 2018 Pető Á. – Kenéz Á.: *Régészeti növénytan: Leletek, módszerek és értelmezés*. Budapest 2018.
- PINKE–PÁL 2005 Pinke Gy. – Pál R.: *Gyomnövényeink*. Pécs 2005.
- PINKE 2010 Pinke Zs.: *A középkori Hortobágy-Sárrét település- és természetföldrajzához III*. In: (Szerk. Szilassi P. – Henits L.) Földrajzi tanulmányok V. Tájjátkozás értékelési módszerei a XXI. Században. Szeged 2010, 303–315.
- SCHERMANN 1967 Schermann Sz.: *Magismeret I–II*. Budapest 1967.
- SIMON 2002 Simon T.: *A magyarországi edényes flóra határozója*. Budapest 2002.
- TÖRŐCSIK–NÁFRÁDI–SÜMEGI 2015 Törőcsik T. – Náfrádi K. – Sümegi P.: *Komplex Archeobotanika*. Szeged 2015.
- UJVÁROSI 1973 Ujvárosi M.: *Gyomnövények*. Budapest 1973.

ARCHAEOBOTANICAL INVESTIGATION OF THE NYERGESÚJFALU DUNA-DŰLŐ SITE

Máté Róbert Merkl

In the summer of 2020, the Kuny Domokos Museum carried out a preventive excavation at the Nyergesújfalu–Duna-dűlő site, commissioned by Várkapitányság Nonprofit Zrt., with the cooperation of the Szent István Király Museum. A total of 793 objects were excavated, of which 120 soil samples were taken from 65 objects for archaeobotanical analysis. In five cases, I had the possibility to analyse soil samples from the inside of pots. Most samples came from Bronze Age pits and pit complexes, followed in quantity by the Árpád period. Medieval samples were taken exclusively from ovens and associated ash pits. Macro-elements were extracted from the soil samples by wet sieving through a sieve with different hole diameters. For the determination of carpological samples I used a Carl Zeiss stereo microscope and determination atlases, for the identification of anthracological samples I used a Nikon Eclipse LV100 POL binocular microscope with determination books and a website (www.woodanatomy.ch). The total number of

macroremains selected was 19 884, of which 15 543 were of archaeological age.

The number of species recovered from the natural environment is too small to provide an objective reconstruction of the environment for any archaeological period. However, it is clear from the charred plant remains that from the Copper Age to the Árpád period, the inhabitants of the area were carrying out local agricultural activities. In the Copper Age and Bronze Age, they mainly cultivated einkorn (*Triticum monococcum*), and in the Árpád Age common wheat (*Triticum aestivum*), barley (*Hordeum vulgare*) and rye (*Secale cereale*). Knowledge of the charred wood remains, the location of the site, the soil conditions and the habitat classification system can help to infer natural vegetation. In this context, it can be assumed that the site may have been dominated by riverine hardwood forest along the Danube, with oak (*Quercus* sp.) and elm (*Ulmus* sp.), in which *Quercus* sp. – oak – was the dominant plant species.

Translated by Máté Róbert Merkl

KÉRDÉSEK A TATABÁNYÁN 1907-BEN TALÁLT RÓMAI LELETEKRŐL..., AVAGY HOL VANNAK A RÓMAIAK?

Pál Gabriella – Kardos László

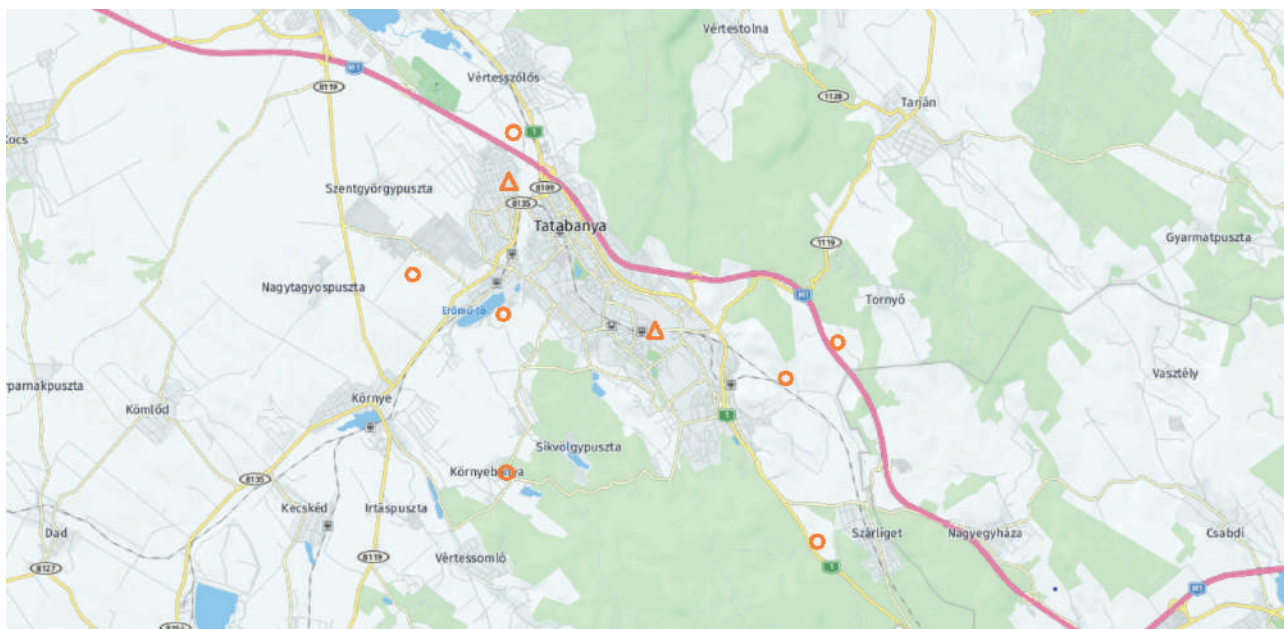
Bár a „*Metamorfózis – Ember és természet kapcsolata az Által-ér völgyében*” című, a Tatabányai Múzeumban látható kiállításunkban hangsúlyosan jelenik meg a környékről előkerült római kori leletanyag, az elmúlt évben, az új várostörténeti mobilapplikáció szükségessé tette a város 2–4. századi településtörténetének még pontosabb megrajzolását.

Amikor térképre vetítjük a Tatabányáról jelenleg ismert római lelőhelyeket, világosan látható, hogy azokat leginkább a város külső, zömében mezőgazdasági művelés alatt álló területein találjuk. Ezek közül feltárás csupán Bánhida-Erőmű-tó lelőhelyen folyt 1992–1993-ban. Itt egy, a Kr. u. 2–3. századra keltezhető kisebb, falusias település részlete került elő földbe mélyített házakkal és egy épülethez köthető kőalapozás részletével. A feltárt gazdag leletanyagban zömében kerámiát, közöttük *terra sigillata* és pecsételt- és reliefszerű *pannonische Glanztonware* töredékeket, valamint kevés vaseszközt és bronzleletet találunk.¹

A mai város környékén a korabeli települések, villagazdaságok meglétét a terepbejárás adatok, az előkerült kő- és *tegulat* töredékek, a műszeres felderítések nyomán bekerült eszközdepók igazolják.² A jelenleg nyilvántartott lelőhelyek alapján ezek a nyomok a város körül minden irányban fellelhetőek, és intenzív megtelepedésre utalnak. (1. kép)

A mai város beépített területéről ennél lényegesen kevesebb lelőhelyről van tudomásunk annak ellenére, hogy a természetföldrajzi környezet semmivel sem kedvezőtlenebb, mint a külső területeken. Csupán Tatabánya-Által-ér mente lelőhelyről ismerünk néhány szórvány-edénytöredéket, illetve az „*FMRU*” 3. kötetében Tatabánya-Bánhida lelőhellyel szerepel három érem, amelyek a hosszú idejű római ittlétre utalnak.³ Sajnos a bánhidai érmek pontos találási helye nem ismert.

A római jelenlét nyomai azonban a város területén előkerült temetkezések is. Múzeumunk állandó kiállításában látható a Tatabánya-Kertvárosban

1. kép: A Tatabánya területéről ismert római kori lelőhelyek (o településnyomok; Δ temetkezés)
Fig. 1: Known Roman sites in the area of Tatabánya (o traces of settlement; Δ burial site)

1 A. PÁL 2000, 289.

2 LÁSZLÓ 2003, 165–168.

3 *FMRU* III 455.

1989-ben vízvezetékásás során előkerült szarkofág.⁴ A három oldalán gazdagon díszített, felirata és díszítése alapján a Severus-kor második felére keltezhető kőládát eredetileg egy feltehetően Traianus vagy Antoninus Pius alatt polgárjogot nyert család már a *legio I Adiutrix*-ben szolgáló le származottjának és családtagjainak készítették. Petényi Sándor, a feltárást vezető régész, a már üres sírládán kívül talán a szarkofág fedeléhez tartozó *akroterion* töredékeit és a 3–4. század fordulójára keltezhető pikkelyes-mázás edényt talált a bolygatott föld átvizsgálásakor.⁵

Az előbbin kívül Tatabánya területéről még egy római kori szarkofág előkerüléséről tudunk.⁶ „*Alsó és Felső Galla. Két tót, és német faluk, Komárom Vármegyében, földes Ura Gróf Eszterházy Uraság, lakosai katolikusok, fekszenek Tatától más fél mérföldnyire, alsó a felsőnek filiája. Itt találtatott 1774-dikben a parasztok által az úgy nevezett monumentum mortuarum, az az egy koporsó tsontokkal, hamu edénnyel, és egy üveggel, melly felől, lásd a Bétsi német tudósításnak 46-dik darabját az 5-dik esztendőre...*”⁷ Novotnik Ádám kutatásai⁸ szerint az azóta elveszett – csak történeti források alapján ismert – szarkofág megtalálása után a tatai piarista rend tulajdonába került, ahol esővízgyűjtésre használták. Elő- és oldallapjáról fennmaradt ábrázolását 1810-ben egy ott tanuló diák készítette. A tatai Kuny Domokos Múzeumban található egy töredék, mellyel kapcsolatban felmerült a szerzőben a gyanú, hogy az említett sírládából származhat.⁹ A 19. századi rajz alapján Aurelia Aeterna és családja szarkofágja mind kialakításában, mind szövegezésében hasonlóságot mutat a kertvárosi szarkofággal. A rajta található felirat szerint állítója férje Valentinus maga is a *legio I Adiutrix*-ben szolgált, ősei Traianus idején szerezhettek polgárjogot. A koporsó készítésének ideje az ábrázolás alapján szintén a Severus-kor (3. század első harmada). A megtalálás helyéül a forrás fordításában Alsógalla „*Szöllös nevű gabonaföldje felé...*” szerepel.¹⁰ Azonban mindenképpen érdemes ránéznünk a lelet megtalálásáról szóló mondatra. „*Exhibuit nobis idem D(omi)nus Illustrissimus cinerarium romanum*

cum vasculo lacrymali in avenario versus Szöllös reptum, e massa figlina cinerei coloris.” A „*versus Szöllös*” szóösszetétel más olvasatban a Szöllőssel (Vértesszöllős) szemben található földekre vonatkozhat,¹¹ ebben az esetben a korabeli Alsógalla Vértesszöllős felé eső vége közelében is feltételezhetjük a lelet megtalálási helyét. Ha megnézzük az Esterházy-uradalom kataszteri térképét,¹² rögtön látszik, hogy ebben az esetben a két hasonló kivételű és korú, eredetileg romanizálódott személyekhez köthető kőkoporsó – még ha azok másodlagos felhasználását feltételeznünk is kell –, egymástól csak néhány kilométerre került elő.

A szarkofágok mellett késő római temetkezések is ismertek Tatabánya területéről, melyek meglétét az írásos forráson kívül számos, szerencsés módon a mai napig meglévő lelet is alátámasztja, azonban a temetkezések pontos előkerülési helyével kapcsolatban több a bizonytalanság.

A lelőhelyhez kapcsolódóan az első részletesebb tájékoztatást az „*Archaeologiai Értesítő*” 1907-es kiadásában találhatóunk, miszerint 1907. március 1-jén egy bizonyos Balkay úr, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. ügyésze bejelentést tesz a Magyar Nemzeti Múzeumnak, hogy Tatabányán, egy pontosan nem behatárolt vasúti őrház tözsomszédságában földmunkák során római sírokra bukkantak, melyek oldalai és fedele római feliratos kövekből álltak. Még ezen a napon a helyszínre érkező dr. Mahler Ede egy már kibontott, illetve egy ugyanilyen kialakítású, még bolygatatlan sírt talált, amit a jelenlétében felbontottak. A két sírból összesen hét sírkövet emeltek ki, hármat törött állapotban. A felhasznált sírköveket formájuk, faragásuk, felirataik alapján lényegesen korábbra, a 2. század végére, a 3. század elejére lehet biztosan datálni.¹³ Sajnos a dokumentum a megtalálás pontos helyéről más információt nem szolgáltat. Ismerve Tatabánya létrejöttének körülményeit, le kell szögeznünk, hogy az 1907-ben létezett Tatabánya község akkori közigazgatási határa részben a 18. század közepén, a Tata-gezesi Esterházy-uradalom részeként telepített három elődközség, Bánhida, Alsó- és Felsőgalla területén átnyúlva húzódtott. A lokalizálást

4 LUPA Nr. 663. <https://lupa.at/663> (utolsó elérés: 2021. december 1.); KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 91.14.1.

5 KOVÁCS–PETÉNYI 2013, 113–120.

6 LUPA Nr. 3259. <https://lupa.at/3259> (utolsó elérés: 2021. december 1.)

7 VÁLYI 1799, Galla.

8 NOVOTNIK 2016, 102–111.

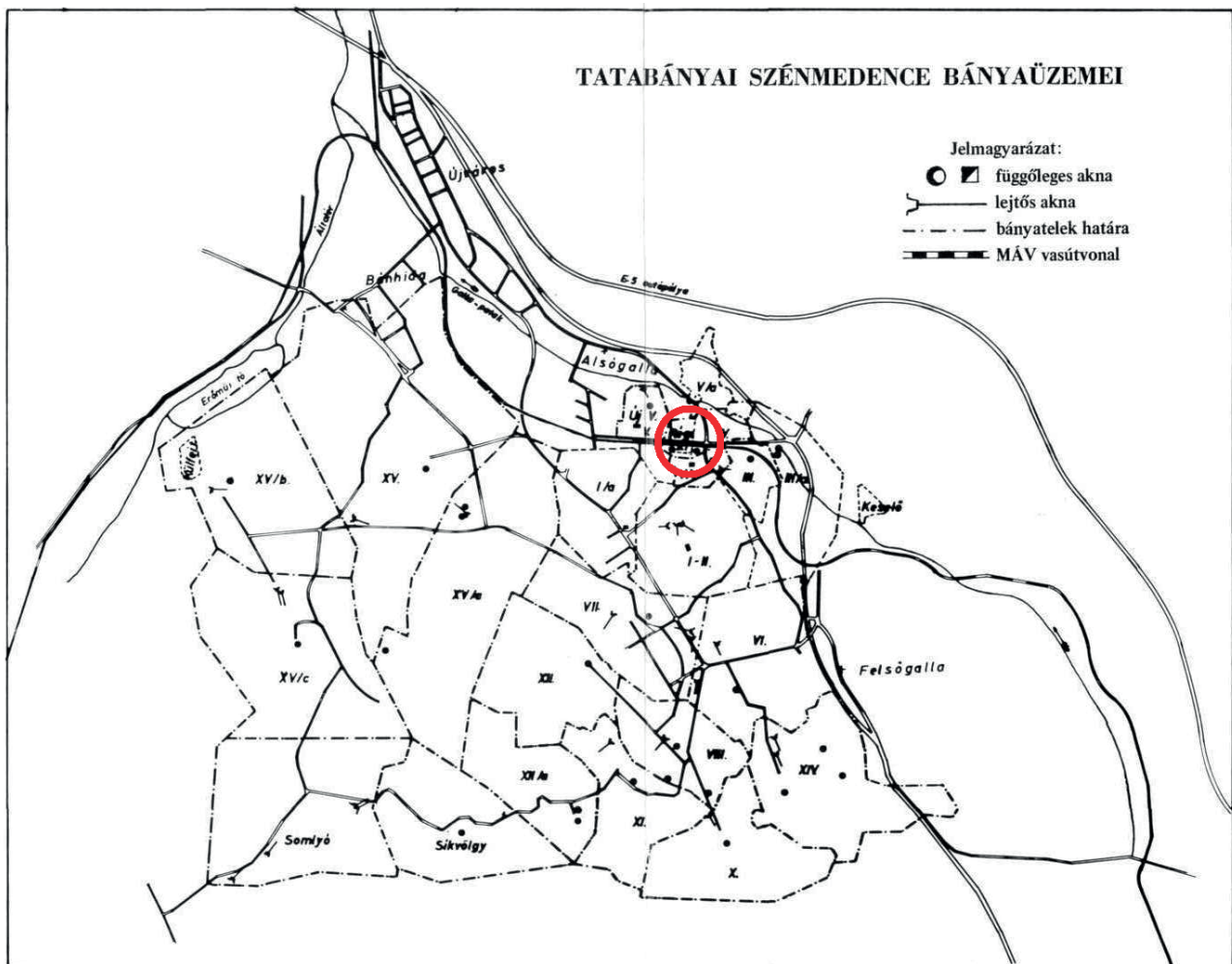
9 LUPA Nr. 25453. <https://lupa.at/25453> (utolsó elérés: 2021. december 1.)

10 NOVOTNIK 2016, 103.

11 Ez úton köszönöm Schmidt Mayer Csabának a fordításban nyújtott segítségét.

12 Habsburg birodalom kataszteri térképek/Alsógalla 1885. <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2047856.625313829%2C6033952.976535313%2C2055647.281792038%2C6039841.736458136> (utolsó elérés: 2022. május 7.)

13 MAHLER 1907, 236–242.

2. kép: A tatabányai bányák elhelyezkedése
Fig. 2: Location of mines in the area of Tatabánya

nem könnyíti meg az a tény sem, hogy a korabeli térképeken a bizonyosan tatabányainak tekinthető vasúti vonalszakasz mellett 1907-ben már több (kb. négy) vasúti őrház is állt. Itt szükséges megemlíteni azt a tényt, hogy a jelenlegi régészeti adatbázisban a lelőhelyet regisztrálók a kataszteri térképen 48-as számmal jelölt őrház környezetéhez feltételezték.¹⁴ Most azonban a rendelkezésre álló helytörténeti forrásokból kiindulva véleményünk szerint az előbbtől eltérő helyre is lokalizálható a keresett temető, illetve valószínűsíthető egy, a közelében fekvő település megléte is.

Ennek a kutatásnak az első, lehetséges adatait a megtalálók személye, illetve a bejelentés módja adhatja meg: az 1907-ben megtalált sírokat a MÁK Rt. jelentette be, ezért okkal feltételezhető, hogy azok bányaművelés vagy az ehhez kapcsolódó föld-

munkák során kerültek felszínre. Az OMBKE Tatabányai Szervezete honlapján az egykori aknákat bemutató térképen jól látszik, hogy a korban létező és jelölt vasúti őrházak nem mindegyike közelében folyt bányaművelés, illetve építkezés a megtalálás időpontjában.¹⁵ (2. kép) Ezért a további vizsgálatot két őrházra, a jelenlegi lelőhelyként szereplő 48. számúra, illetve a megközelítőleg a mai Alsógalla vasútállomás mellett fekvő nem sorszámozott vasúti őrházra szűkíthetjük. A keresett lelőhely lokalizálását az adatbázisban szereplő 48. számú vasúti őrházhoz kétségessé teszi a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvében 1907-ben szereplő egyik bejegyzés. Ez egy őskori agyagedény lelőhelyeként Felsőgalla „Régi faluhely”¹⁶ dűlőt külön lelőhelyként jelöli meg (itt helyezkedett el az adatbázisban szereplő vasúti őrház is), míg a sírokban talált,

¹⁴ <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/50976> (utolsó elérés: 2022. május 2.)

¹⁵ Tatabányai aknák térképe (2013) <https://ombke-tatabanya.hu/tatabanyai-aknak-terkep> (utolsó elérés: 2021. december 3.)

¹⁶ MNM Adattár 17/1907.

leltározott leletanyag előkerülési helyeként Tatabánya szerepel.¹⁷

Egy másik megközelítési lehetőség maguknak a síroknak, illetve az 1907-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került leletanyagnak a vizsgálata lehet. Az „*Archaeologiai Értesítő*” közlése szerint a helyszínre érkező dr. Mahler Ede jelenlétében két sírt bontottak ki, melyek oldala és fedlapja, korábbi, 2–3. századi sírkövek lapjából volt összeállítva oly módon, hogy azok feliratos része kifelé volt. A feltárt síroknak ez a fajta kialakítása a 4. századra viszonylag pontosan datálható. A sírkövekben felhasznált mészkő átlagos sűrűsége legalább 1800 kg/m³,¹⁸ ami átlagosan kb. 800 kg-os súlyt mutat sírkövenként, mérettől függően. Ezért okkal feltételezhetjük, hogy mivel a kövek legtöbbször egészben került beépítésre a sírokba, ezeket valószínűleg viszonylag rövid távolságból szállították ide. Ebben az esetben egy olyan, korábbi településnek is kellett a közelben léteznie, amely legalább ennyi, a maga idején viszonylag költséges, jó minőségű kőfaragványt tudott állíttatni halottainak.

Ugyanakkor a sírkövekkel együtt a múzeumi leltárkönyvben szereplő leletanyag is több mint zavarba ejtő.¹⁹ Egyrészt a kapcsolódó bejegyzések számszerűleg jóval több mellékletet sorolnak fel, mint amennyi a két feltárt sírban lehetett, és a késő római időszakra keltezhető, illetve a kor sírmellékleteiként ismert tárgytipusok mellett oda korban nem illő tárgyak is rendre felbukkannak. Leginkább az a három, ezüstből készült nor-pannon fibula lóg ki a sorból, melyek egyértelműen a kora római, bennszülött női viselet tartozékai.²⁰ Mivel az „*Archaeologiai Értesítő*” közlése inkább a felhasznált sírkövek szövegének elemzésére szorítkozik, felmerülhet a gyanú, hogy a bekerült leletek egy részét nem is a sírokban találták, csupán azokkal együtt szolgáltatották be a múzeum munkatársának. Ezt támasztja alá a leltárkönyv ide vonatkozó utolsó bejegyzése „*A Magyar Általános Kőszénbánya – Részvénytársulat ajándéka, Mahler Ede hivat. kiküldetésének eredménye*”, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum adattárában fennmaradt levél piszkozata is,²¹ melyben március 2-ai keltezéssel, tehát a sírok megtalálása után a múzeum kéri a MÁK Rt.

alelnökét a „*széntelegen előfordult*” római leletek átadására. Mindez abba az irányba mutat, hogy a leletek egy része más, nagyobb szabású bányászati földmunkák kapcsán kerülhetett elő, illetve arra, hogy a leletanyag alapján feltételezhető, 2–4. századra keltezhető temető(k) és településnyom felszámolása 1907-ben éppen folyamatban volt, vagy korábban megtörténhetett.

Feltehetően az akkori leleteknek sem mindegyike került a MÁK Rt. közvetítésével a Magyar Nemzeti Múzeumba. Kovrig Ilona 1937-ben kiadott, a pannoniai fibulákról írt művében említést tesz egy, a Győri Múzeumban található ezüst nor-pannon fibuláról, melynek találási helyeként Tatabányát jelöli meg, és a szerző szerint párhuzama a Magyar Nemzeti Múzeumba került példánynak.²² Sajnos az említett lelet bekerülési körülményei és további sorsa is ismeretlen, a győri Xantus János Múzeum kollégáinak segítségével nem járt eredményel. Sem a fibula, sem az adattári bejegyzés nincs meg a tárgyról.

A település korai időszakához tartozhatott a bronz Bacchus- (Liber-) szobor is,²³ melynek kialakításán tökéletesen látszik, hogy az nagy valószínűséggel egy 3. század eleji kocsis díszítésére szolgált. Amennyiben annak idején nem szórványleletként találták meg, az analógiák alapján akár az is feltételezhető,²⁴ hogy valamikor egy kocsitekmezés részeként került földbe.

A feltételezett kora római település, illetve a hozzá kapcsolódó temető lokalizálásához az utolsó támpontot a tatabányai szénbányászathoz kapcsolódó szakirodalom szolgáltatta. Az első forrásunk „*A Tatabányai Szénbányászat Története 1894–1994*” című, 1994-ben kiadott munkában található,²⁵ melyben a tatabányai szénbányászat kezdeteinél a következő szerepel:

„*Mint érdekes körülmény említhető meg, hogy a volt külfejtés helyén egy régi római lakóház alapjait a kiásáskor a széntelepbe beépítve találták... a házalap a kemény eocén külfejtési szénben volt.*” Tehát egy olyan helyet kellett keresnünk, amely közel esik a vasúthoz (egy vasúti őrházhoz), illetve területén korábban (feltehetőleg már 1907 előtt) külszíni fejtés volt. Csics Gyula pedig a következőről tesz em-

17 Itt szeretnénk megköszönni Vida Istvánnak és kollégáinak az adattári és leltárkönyvi adatok felderítésében nyújtott segítségét.

18 FODOR–KLEB 1986, 36.

19 Az 1907-ben előkerült leletekből több a Tatabányai Múzeum állandó kiállításában látható. A leletek kölcsönzéséért köszönet a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

20 MNM Régészeti leltárkönyv 1907. 22–24. tétel

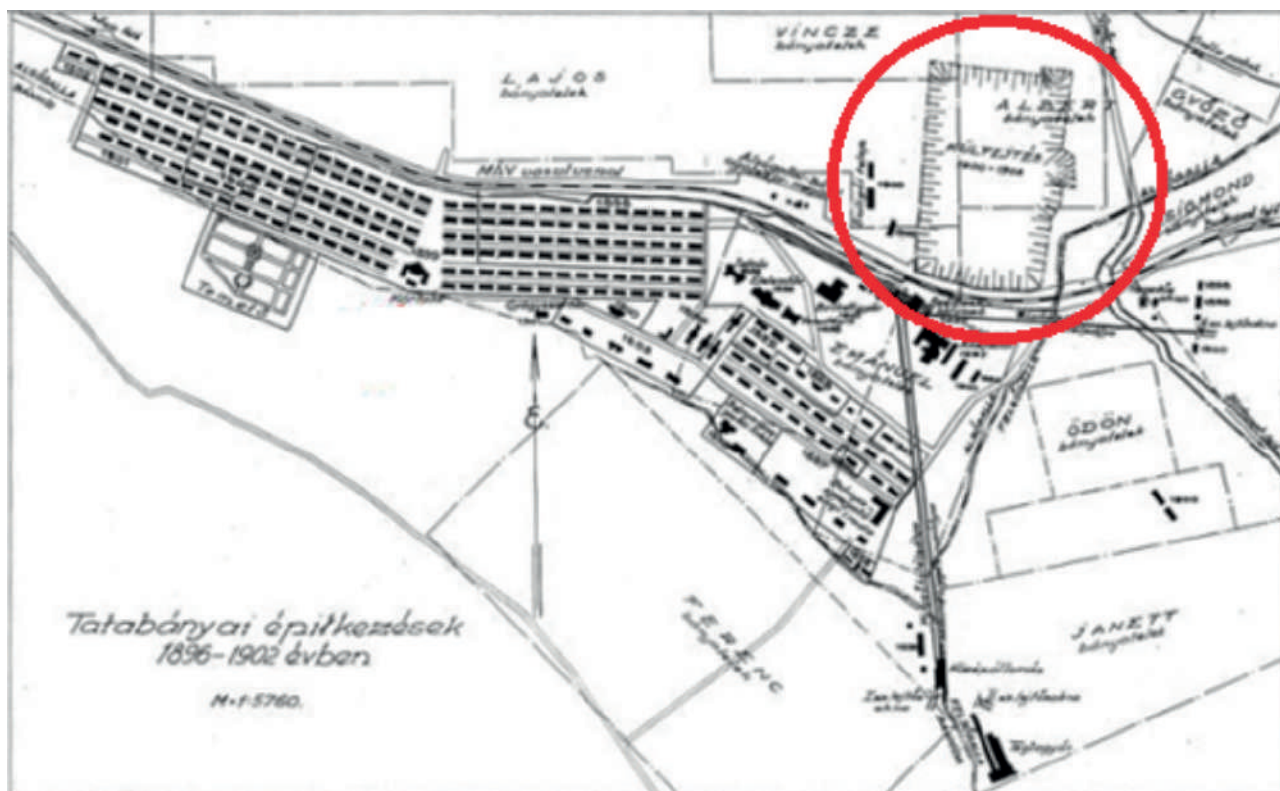
21 MNM Adattár 123/1907.

22 KOVRIG 1937, XXI. tábla 2.

23 MNM Régészeti leltárkönyv 1907. 21. tétel

24 K. PALÁGYI–NAGY 2000, 48. Szomor–Somodorpuszta (KEM)

25 BAJKÓ et al. 1994, 60.

3. kép: A IV. külfejtés a vasúti órházzal
Fig. 3: Shaft IV – an open-cast mine with the railway guard house

lítést „A tatabányai szénmedence bányaiüzemei”²⁶ című kiadvány külfejtésekről szóló fejezetében:

„A régi külfejtések, nevezett IV. bányaiüzem létesítését az tette lehetővé, hogy a szénosztályozó alapozásánál beigazolódott, hogy a széntelep ezen a területen a felszín közelébe került. Ezt az adottságot kihasználva 1900 novemberében indult meg az első tatabányai külfejtés.” Ezt támasztja alá még egy fellelhető korabeli forrás is:

„E jelentős mennyiségek kitermelésében az 1900–1903. években átmenetileg szerepet játszott a külszíni fejtés is. Több millió métermáza szén oly csekély mélységben találtatott a föld felszíne alatt, hogy a földréteg eltávolítható volt és a széntelep a nap fényénél fejtetett le.”²⁷

Ezen kritériumok alapján az alsógallai római telep az egykori szénosztályozó, valamint a vasút közelében keresendő, ahol a vizsgált időszakban nagy felületű külszíni fejtést folytattak. És valóban, a bányaművelés idején készült korabeli fotók és térképek is jól bizonyítják egy, a mai Alsógalla

vasúti állomástól a Hármashídig tartó nagy területű külszíni fejtés meglétét, amely pontosan e leletek megtalálásának és beszolgáltatásának időszakában működött.²⁸ (3. kép)

Végül vessünk egy pillantást a második katonai felmérés térképére.²⁹ A modern technikának köszönhetően a mai térkép adatai könnyen átvethetők a korabeli térképre. Ha a feltételezett területet átjelöljük erre a térképre, érdekes eredményre jutunk. A térképen – annak esetleges torzítását is figyelembe véve – ez a terület, a külszíni bánya, a vasúti órház helye jól beleilleszthető a régi térképen egy viszonylag jelentős folyóvíz mellett elvezető, mára már sajnos nem létező, a domboldal magasabb szintjét kihasználó, egyenes vonalú út és maga a folyó, és annak szélesebb ártere közé. Ami a mi esetünkben megfelelhet azoknak a kritériumoknak, ahonnan egy római kori települést és temetőt várunk. (4. kép)

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk annak a megértéséhez, hogy ebben az esetben mi és miért történt,

²⁶ CSICS 1987, 30.

²⁷ FISCHER–SZENDE 1907, 255.

²⁸ Tatabányai aknák térképe (2013) <https://ombke-tatabanya.hu/tatabanyai-aknak-terkep> (utolsó elérés: 2021. december 2.)

²⁹ Magyar Királyság II. katonai felmérése (1819–1869) <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2038687.1243867194%2C6029884.236055616%2C2061956.6861450714%2C6038496.896058708> (utolsó elérés: 2022. június 22.)

maradt még néhány apró adalék hátra. Mert nem csupán az iparosítás fokozott nyomása vagy az emberi hanyagság vezetett oda, hogy a mai Tatabánya városának valószínűleg jelentősebb római kori települése és temetője teljesen eltűnt a föld színéről. Ezt talán a kor szellemiségében is keresni lehet. A kor régészetéről vallott közgondolkodását sokkal inkább a leletgyűjtés, a minél értékesebb, kvalitásosabb leletek múzeumba szállítása jellemezte, mint a különböző jelenségekre (összefüggésekre) való odafigyelés vagy az örökségvédelmi szempontok. Ezt jól szemlélteti az a szerencsés módon megőrzött, már idézett, kézzel írt levélvázlat, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum akkori igazgatója írt a MÁK Rt. igazgatóhelyettesének, és melyben kéri, hogy a vasúti őrház mellett fellelt nagy értékű leletek a „*múzeum által felhalmozásra, valamint megőrzésre*” kerülhessenek. Szemléletes példa lehet még az ugyanebben az időszakban, szintén bányaműveléshez kapcsolódóan előkerült környei kocsisírok, illetve szarkofágok esete is, ahol egy bányaépülethez kapcsolódóan készített meszesgödör ásásánál találták a munkások a két, valószínűleg a késő római korban felhasznált szarkofágot,³⁰ illetve a sírok között és alatt a 2–3. századi kocsisírokat. Ebben az esetben is kitűnik, hogy a sírok megtalálását az építőmunkások, illetve a bánya vezetősége készségesen bejelentette, viszont a temetőhöz tartozó települést valószínűleg nyomtalanul eltüntették.

Jelenleg ásatásra a feltételezett tatabányai területen nincs lehetőség, sőt a nagyfokú bolygatottság miatt sok értelme nem is lenne. Bár csak elméleti elképzeléseink lehetnek a temetővel és a településsel kapcsolatban, de egy esetleges beruházás, csatorna, közműépítés, vasút-pálya-felújítás során előkerülhetnek még olyan bizonyítékok, amelyek alátámasztják kutatásunkat. Mindezt az 56059-es azonosító számon nyilvántartott Tatabá-

nya-Vasúti őrház lelőhely módosítását és a régészeti védettség kiterjesztését javasoljuk az Alsógalla-Vasúti megálló környezetére.

Ezzel együtt a Tatabánya római kori településképeről alkotott eddigi tudásunkat is revideálni kell. A Vasúti őrház lelőhelyen feltárt, a 4. századra keltezhető sírokban másodlagosan felhasznált 2–3. századi kőemlékek közül egyértelműen az asszimilálódott bennszülött lakossághoz kapcsolható az ábrázolt női viselet ábrázolásával Admonia³¹ és Publius Aelius Dasses³² sírköve. Tehát a Bánhidai Erőmű-tói feltárás, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, korainak keltezhető leletanyag és a sírkövek, valamint a szarkofágok felirata és ábrázolásai alapján a 2–3. században a térségben a romanizálódott bennszülött lakosságnak a korábban gondoltnál intenzívebb jelenlétével számolva a jelenlegi város területén virágzó településképet feltételezünk.

4. kép: A lelőhely feltételezett területe a II. katonai felmérésen

Fig. 4: The presumed area of the site on the map of the 2nd military survey

Pál Gabriella
Tatabányai Múzeum, Tatabánya
E-mail: apalgabriella@gmail.com

Kardos László
Tatabányai Múzeum Közösségi Régészeti Csoport
Önkéntese, Tatabánya
E-mail: kardos.laszlo72@gmail.com

³⁰ ALAPI 1913, 36–40.

³¹ LUPA Nr. 746. <https://lupa.at/746> (utolsó elérés: 2021. december 1.)

³² LUPA Nr. 3267. <https://lupa.at/3267> (utolsó elérés: 2021. december 1.)

IRODALOM

- A. PÁL 2000 A. Pál G.: *Madár alakú fibula Tata-bánya-Bánhida, Erőműtő lelőhelyről*. KMMK 7 (2000) 289–293.
- ALAPI 1913 Alapi Gy.: *A környei római sírlelet*. (Der römische Grabfund von Környe) Múzeumi és Könyvtári Értesítő VII (1913) 36–40.
- BAJKÓ et al. 1994 Bajkó A. – Barsi K. – Becker F. – Cserba E. – Deklava Sz. – Nagy Gy. – Stuber Gy. – Weisz T.: *A tatabányai szénbányászat története 1894–1994*. Tatabánya 1994.
- CSICS 1987 Csics Gyula: *A tatabányai szénmedence bányaiüzemei*. Tatabánya 1987.
- FMRU III (Szerk. Redő F.) *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn 3. Komitat Komárom-Esztergom*. Berlin–Budapest 1999.
- FODOR–KLEB 1986 Fodor T. – Kleb B.: *Magyarország mérnökgeológiai áttekintése*. Budapest 1986.
- KOVÁCS–PETÉNYI 2013 Kovács P. – Petényi S.: *Újabb római szarkofág Tatabányáról*. SEP 5 (2013) 113–120.
- KOVRIG 1937 Kovrig I.: *A császárkori fibulák fő formái Pannoniában*. DissPann Ser. II. No. 4. Budapest 1937.
- K. PALÁGYI – NAGY 2000 K. Palágyi S. – Nagy L.: *Római kori halomsírok a Dunántúlon*. Veszprém 2000.
- LÁSZLÓ 2003 László J.: *Vaseszköz lelet Tatabánya 24. lelőhelyről*. MFMÉ – StudArch 9 (2003) 165–169.
- MAHLER 1907 Mahler E.: *Pannoniai feliratos emlékek*. (Második közlemény). ArchÉrt 27 (1907) 231–247.
- NOVOTNIK 2016 Novotnik Á.: *Újabb adatok az elveszett Cl. Valentinus-féle tatabánya-alsógallai szarkofághoz (RIU 696)*. SEP 8 (2016) 102–111.
- FISCHER–SZENDE 1907 Fischer E. – Szende L.: *Ipar, kereskedelem, közlekedés, bányászat*. In: (Szerk. Borovszky S.) Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Budapest 1907, 226–256.
- VÁLYI 1799 Vályi A.: *Magyar Országának leírása II*. Buda 1799.

QUESTIONS ABOUT THE ROMAN FINDS DISCOVERED IN TATABÁNYA IN 1907... OR WHERE ARE THE ROMANS?

Gabriella Pál – László Kardos

The existence of Roman settlements in the area of modern-day Tatabánya and its surroundings is supported by limited excavations, survey data, fragments of stone and *tegula*, and tool depots discovered through instrumental surveys. Based on the currently registered find sites, these traces can be found in all directions around the city, indicating intensive settlement. Evidence of Roman presence in the city area also includes funerary findings. In Tatabánya–Kertváros, a richly decorated sarcophagus, dating to the second half of the Severan period based on its inscription and decoration, was discovered during a water pipe excavation in 1989. Apart from this, there is another known Roman-era sarcophagus from Tatabánya. A sarcophagus discovered in the 18th century, now lost and known only from historical sources, was acquired by the Piarist Order in Tata after its discovery. A student from there made a drawing of

it in 1810. A fragment of this sarcophagus is preserved in the Kuny Domokos Museum in Tata, and it has been suspected that it could have originated from the aforementioned tomb chest. In addition to the sarcophagi, late Roman funerary practices are also known from the area of Tatabánya. In 1907, fragments of early Roman gravestones and objects from late Roman burials were transferred to the Hungarian National Museum from the site of the Tatabánya Railway Guardhouse. Some of these objects likely belonged to the burials, while others date to the early Roman period. Unfortunately, neither the documentation at the National Museum nor the study published in the Archaeological Bulletin provides information on the exact location of the finds. This study attempts to find possible answers to localize the site and to better outline the Roman-era settlement landscape of the present-day city.

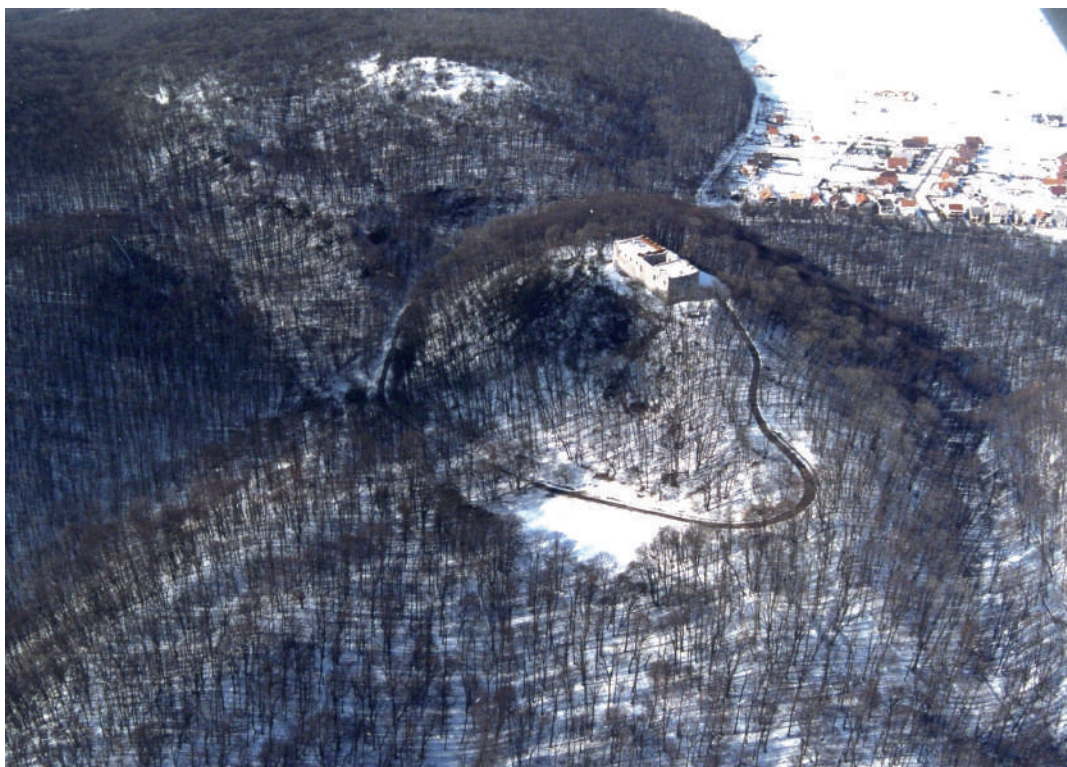
Translated by Luca Altdorfer

A GESZTESI VÁR ÉS KAPCSOLATRENDSZERE A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN A KERÁMIALELETEK ALAPJÁN

Kovács Bianka Gina

A gesztesi vár a mai Komárom-Esztergom vármegye déli részén, a Vértes hegységben fekszik. A vár a mai Várgesztes községtől délre, egy közel 400 méteres magaslatra, természetes sziklatömbre épült. (1. kép)¹

1. kép: Légifotó a gesztesi várról (forrás: www.civertan.hu)
Fig. 1: Aerial photo of the castle of Gesztes (source: www.civertan.hu)

A GESZTESI VÁR TÖRTÉNETE

*Középkor*²

A Vértes Győrffy György szerint már a 10. századtól,³ a források alapján pedig a 13. század közepén–14. század elején biztosan a Csák nemzetség birtokai közé tartozott.⁴ A tatárjárás után a Csákok a területen várépítkezésbe kezdtek: a hegység délnyugati sarkán építették fel Csókakő várát a Dudariak, és szintén ekkor készülhetett Oroszlánkő vára is, melyet a nemzetség Trencsényi ága birtokolt. Ez

utóbbi valószínűleg már a század végén lerombolhatták, ugyanis annak birtokosa, István kegyvesztett lett. Feltehetően ezért vette meg a Trencsényi ág Csókakő várát, és ezért kerülhetett sor Gesztes várának felépítésére is a hegység középső részén.⁵

A várról szóló első írott adat 1326-ból származik. A fennmaradt oklevél szerint Károly Róbert ekkor elcserélte két Tolna megyei várát (Dombó, Nyék) a Csák nemzetség Trencsényi ágából származó

¹ FELD 2005, 9.

² A vár középkori történetével legutóbb Schmidt Mayer Richárd foglalkozott részletesen: SCHMIDTMAYER 2005 és SCHMIDTMAYER 2015

³ GYÖRFFY 1987, 325.

⁴ SCHMIDTMAYER 2015, 13–14.

⁵ GYÖRFFY 1987, 335, 338; SCHMIDTMAYER 2015, 22–23.

Istvánnal és Péterrel, azok négy egymáshoz közel fekvő várával, Gesztessel, Csókakővel, Csesznekkel és Bátorkővel.⁶ A király célja ezzel a birtokcserével elsősorban a korábban ellene harcoló Csákok eltávolítása volt a területről, mely Buda, Székesfehérvár, valamint a Győr–Fehérvár főútvonal biztonságát növelte.⁷ Ezt követően egy-egy 1332-ben és 1335-ben kelt⁸ oklevél szerint Csór nembeli Tamás volt Gesztes királyi várnagya.⁹ Később, valamikor a század második felében az ő fia, Gönyüi János lett a vértesi várak többségének, így Gesztesnek is a honorbirtokosa. A János címei között megjelenő „vértesi ispán” alapján Schmidtmayer Richárd arra következtet, hogy ebben az időszakban a király az Árpád-kori erdőispánságokhoz hasonló szervezet alakíthatott ki a Vértés területén. (Emellett szól az is, hogy Károly Róbert a szomszédos bakonyi erdőispánságot is újraszervezte.) Mindenesetre a század második feléből már több adat is utal az uralkodók vértesi vadászataira. Gesztes egészen 1379-ig maradt Gönyüi János kezében, majd a király rendelkezésére Himfi Benedekre szállt, aki 1380. évi haláláig birtokolta. Ezt követően úgy tűnik, hogy a vár egészen 1405-ig közvetlen királyi kezelés alatt állt.¹⁰ Ebben az időszakban több forrás is bizonyítja a királyi jelenlétet: Zsigmond király saját váraként említette Gesztest egy 1387-es oklevelében, a következő évben pedig feleségével, Mária királynéval együtt többször is tartózkodott a várban, sőt hitvese még egy oklevelet is kiadott ott.¹¹ Nem sokkal később, 1397-ben azonban a Lackfiak hűtlensége következtében Zsigmond kezébe került a közeli Tata, ahol az uralkodó hamarosan várat építtetett, és e sokkal jelentősebb épület felé fordította figyelmét. Természetesen ettől függetlenül vadászatok céljára továbbra is használhatta vértesi várait, azonban többet nem értesülhetünk a király gesztesi tartózkodásáról. Az ezt követő időszakban, a 15. század folyamán már elsősorban nem vadászati célokra szolgált a vár, hanem inkább terjedelmes birtokainak köszönhette jelentőségét. A század elején, 1405-ben a vár Zsigmond húga, Margit, majd annak férje, Hohenzollern Frigyes birtokába került, akinek Zsigmond kénytelen volt biztosítékul odaadni a német-római császárrá választásához való jelentős anyagi hozzájárulását fedezve.¹²

Valószínűleg már a következő évben, de legkésőbb 1417-ben újra királyi kézben volt a vár. Ekkor a források szerint közös, német származású várkapitánya (Silstrang Erik) volt a szomszédos Vitány várával.¹³ Ezt követően, 1422-től Zsigmond uralkodása végéig a győri ispán, Rozgonyi István rendelkezett Gesztes vára felett.¹⁴ A következő forrás arról számol be, hogy 1435-ben Habsburg Albert itt tartózkodott.¹⁵ 1438-ban ő adta zálogba az erősséget a Rozgonyiaknak, akiknek azt, bár nehézségek árán, de a halálát követő zavaros időszakban is sikerült megtartaniuk. Ez a helyzet azonban csak 1444-ig tartott. Újlaki Miklós, akinek a felesége Rozgonyi Margit volt, az Ulászló király várnai elestét követő zavaros időszakot kihasználva megszállt több Rozgonyi-birtokot, bár azok nem a leányágot illették. Azt, hogy Gesztes is az ő kezébe került ekkor, bizonyítja az 1444-ben itt kiállított oklevele. A vértesi várak elfoglalásával Újlakinak sikerült várpalotai központját északról biztosítania.¹⁶ Azonban a következő években a Rozgonyi család belső és a környező birtokosokkal való viszállyai miatt a vértesi várak gyakran cseréltek gazdát, egyedül Gesztes maradt huzamosabb ideig Újlaki kezén, amit többek között az 1455-ben Kapisztrán János számára innen írt levele is alátámaszt.¹⁷ A helyzet 1458-ban, Mátyás trónra kerülésével változott meg, hiszen a Hunyadi László halálában bűnrészesnek tartott Újlakival szemben a király ekkor a vértesi várak ügyében Rozgonyi János igényeit erősítette meg, aki nem mellesleg a Szilágyiak révén Mátyás unokatestvére volt. Azonban János a következő évben elhunyt, így a király által számára írásban biztosított várakat ténylegesen birtokba venni nem tudta. Újlaki ezután gyorsan megegyezést kötött a János birtokait öröklő másik Rozgonyi-ággal, melynek értelmében lemondott Vitány és Csókakő iránti igényéről, és így cserébe az övé maradt Gesztes, valamint megkapta Gerencsért is.¹⁸ Néhány évvel később, 1464-ben a Rozgonyiak megpróbálták újra érvényesíteni zálogjogukat, de ez nem sikerült nekik, mivel a várat a források szerint 1465-ben és 1492-ben is még az Újlakiak birtokolták.¹⁹ A Mátyás halálát követő zavaros időkben Újlaki Miklós fia, Lőrinc előbb Corvin János, majd Miksa oldalára állt. Ez még nem vezetett birtokai elvesztéséhez, azon-

6 FELD 2005, 13.

7 SCHMIDTMAYER 2005, 9.

8 G. SÁNDOR 1964, 163.

9 FELD 2005, 13.

10 SCHMIDTMAYER 2015, 38.

11 G. SÁNDOR 1964, 163.

12 SCHMIDTMAYER 2005, 17–18.

13 G. SÁNDOR 1964, 163; SCHMIDTMAYER 2015, 43–44.

14 FELD 2005, 28.

15 NÁ CZ 1899, 141.

16 SCHMIDTMAYER 2005, 27–28.

17 SCHMIDTMAYER 2015, 218–219.

18 SCHMIDTMAYER 2005, 40–41.

19 G. SÁNDOR 1964, 163.

ban 1494-ben felmerült, hogy együttműködött az országot megtámadó törökökkel, aminek következményeként birtokai egy részét elvette tőle a király.²⁰ Gesztes várát a király a herceg ellen indított hadjáratának keretében, ostrommal szerezte meg, majd a következő évben az ostromban részt vevő temesi ispán, Somi Józsa kapta zálogba a várat és az uradalmat 10 000 forintért.²¹ Az új tulajdonos lehetséges, hogy állandó lakhelyként használta az épületet, és még az adományozás évében vendégül látta Ulászlót, amit a király ott kiadott oklevele támaszt alá.²² Somi Józsa 1508-as halálát követően fia, Gáspár örökölte Gesztest, aki jelentős anyagi problémákkal küszködött. Így elképzelhető, hogy elzálogosította Gesztes tartozékainak egy részét, melyek egy 1521-es forrás szerint már nem tartoztak a várhoz. A másik eshetőség, hogy már korábban kikerült a tulajdonából a vár és uradalma, így nem neki köszönhető a várhoz tartozó birtokok megcsappanása. Az mindenesetre biztos, hogy 1519-ben már királyi tulajdonban volt a vár, ugyanis ebben az évben enyingi Török Imre II. Lajostól adományként igényelte azt. Valószínűleg ekkor még nem került a család birtokába a vár, ugyanis egy 1525-ös adat szerint Imre fia, Bálint megpróbálta elfoglalni azt, ahogy az ezen tevékenységet tiltó oklevél bizonyítja. A vár és birtokai nemsokára mégis a Török család kezébe jutottak.²³

Kora újkor – újkor

A vár életében nagy változást jelentett a törökök megjelenése, akik először 1529-ben ostromolták meg az erősséget.²⁴ Az építmény, bár eredetileg nem ilyen célra épült, ettől kezdve katonai funkciót kapott. Azonban nem tartozott az erősebb várak közé, így mivel határterületen feküdt, a század folyamán többször is gazdát cserélt, de 1557-től jórészt a törökök kezén volt huzamosabb ideig. Alárendeltebb szerepét helyőrségének száma is mutatja, mely ebben az időben 50 fő körül mozgott. Ez a helyzet a század végén, a tizenöt éves háborúnak köszönhetően változott meg, amikor a törökök 75 főre emelték a várvédők létszámát. Ennek ellenére a háború folyamán gazdái a hadi viszonyoknak megfelelően váltották egymást. Véglegesen 1605-ben sikerült visszafoglalniuk a keresztény hadaknak, ettől kezdve már nem került török kézre

az erősség.²⁵ A vár és birtokai jogilag a 16. század folyamán az enyingi Török család tulajdonában maradtak, akikről a Nyáryakra szállt. Tőlük szerezte meg 1628-ban Esterházy Miklós,²⁶ aki 1647-ben zálogba adta a Csáky családnak. Ez arra utal, hogy akkor még használható állapotban lehetett az épület. Nem sokkal később, 1652-ben viszont már javításokra volt szükség, melynek költségvetése fennmaradt.²⁷ Sajnos arról nincs információ, hogy mikor hagytak fel a vár katonai jellegű használatával, de valószínűleg a 17. század végén. Esterházy Miklós halála után a birtokot fiatalabb fia, Ferenc kapta. Viszont annak fia Rákóczi oldalára állt a szabadságharcban, így megfosztották birtokaitól. Ennek köszönhetően a várat később testvére, József kapta meg a királytól, akinek birtokba iktatása 1721-ben történt meg. Az erről fennmaradt dokumentum szerint az épület ekkor már elhagyatott és tartózkodásra alkalmatlan volt.²⁸ Így Esterházy 1733-ban engedélyt adott köveinek elhordására a majki kamalduli rendház, valamint a vár alatti faluba érkező sváb telepések házáinak építéséhez, aminek következtében 1759-ben már romként említik az erősséget. Az épület és birtokai egészen 1945-ig az Esterházyak tulajdonában maradtak.²⁹

A vár funkciója a középkorban

Mivel a vár létezéséről először az uralkodó kezére való jutásakor értesülünk, így nem lehet rekonstruálni, hogy a Csákok birtoklása alatt milyen funkciót töltött be, de a 14. századi honorbirtokosok idejéről sem árulnak el sokat ilyen szempontból a források, nincs róla adat, hogy az épületben tartózkodtak volna. A század második felében azonban felépült az új vár, melynek kezdeti szerepe nem kétséges. Ugyan Nagy Lajos itteni látogatásáról nincsen adat, de a vár Zsigmond uralkodásának elején a királyi mellékrezidenciák közé tartozott, az uralkodó és kísérete többször tartózkodott a falai között. Egy-egy ilyen látogatás alkalmával elsősorban a pihenés, a szórakozás és a vadászat miatt kereshette fel az épületet az uralkodó. Azonban Tata már említett 1397-es megszerzését követően csökkent a vár szerepe.³⁰ Ezt követően a főúri birtoklás idején sem rezidenciáját, sem mellékrezidenciáját nem helyezte ide egyik tulajdonos sem. Újlaki Miklós ugyan több alkalommal tartózkodott

20 SCHMIDTMAYER 2005, 46.

21 FEDELES 2012, 105–106, ill. 129–130.

22 FELD 2005, 28; SCHMIDTMAYER 2005, 46.

23 SCHMIDTMAYER 2015, 119.

24 G. SÁNDOR 1964, 163; G. SÁNDOR 1975, 168.

25 G. SÁNDOR 1964, 163–164; PÁLFFY 1999, 41, 47, 82, 91; HEGYI 2007, 77, 83, 652–655.

26 FÜLÖP 1994, 145.

27 G. SÁNDOR 1964, 164.

28 FÜLÖP 1991, 53; FÜLÖP 1994, 146.

29 G. SÁNDOR 1964, 164.

30 SCHMIDTMAYER 2015, 198–200.

a várban, de Gesztes korábbi szerepéhez képest így is egyértelműen háttérbe szorult: a család várpalotái mellékrezidenciája mellett inkább csak kiegészítő területként, a birtokai miatt volt szerepe.³¹ A Somiak esetében ugyan felmerült, hogy akár lakóhelyként is használhatták az épületet,³² azonban az írott források ezt nem támasztják alá. Az enyingi Török család birtoklása is hasonló az őket megelőző főúri családokéhoz: bár Török Bálint többször is felkereste a várat, rezidenciát nem alakított ki benne.³³ Kérdéses, hogy ha lakóhelyként nem is használták, de a hozzá tartozó uradalom központjaként funkcionált-e az épület. Mivel az eddigi adatok alapján nem alakult ki alatta váralja település, a legközelebbi falvak 5–10 km-es távolságban voltak tőle, így Schmidtmayer Richárd úgy véli, hogy nem feltétlenül töltötte be a vár az ura-

dalmi központ szerepét a középkorban.³⁴ A kora újkor viszont nagy változást hozott, és a korábitól teljesen eltérően hadi funkciót kapott az épület.³⁵

A vár birtokai a középkorban

» Az írott források alapján

A vár birtokaira vonatkozóan több forrás is fennmaradt a középkorból. Az 1326-os cserét rögzítő oklevélben a király kezébe kerülő négy várhoz tartozó településeket együtt sorolták fel, így a Gesztes uradalmát képezőket Schmidtmayer Richárd a földrajzi közelség és a későbbi adatok visszavetítésével különítette el. A 15. századból szerencsés módon több adat is rendelkezésre áll: 1440-ben a közeli Vitányvár tartozékaival együtt írták össze a vár birtokait, de egy 1453-as oklevél regesztája már csak a gesztesi uradalmat mutatja be.

1326	1440/1453	1460	1495/1497
Csákvár	Csákvár	Csákvár	Csákvár
Cset/Oroszlánkő	Oroszlánkő	Oroszlánkő	Oroszlánkő
Környe	Környe	Környe	Környe
Dad	Bokod	Bokod	Bokod
Tata	Kömlőd	Kömlőd	Kömlőd
Szentiván	Dad	Dad	Császár
Etyek	Gerencsér	Gerencsér	Majk
Csetke	Árki	Árki	Bobak
Ondó	Dabos	Dabos	
Semlyénfölde	Hosszúváma	Hosszúváma	
Szák birtokrész	Egyházasváma	Egyházasváma	
talán Váma birtokrész	Őrsáp	Őrsáp	
+ esetleg Szár, Vál, Tabajd	Sárisáp	Sárisáp	
	Szacska puszta	Dudar	
	Szentmihály	Kabod	
	Kisigmánd	+ vámok: Környe, Pázmánd, Bőny és Szentvid	
	Tarján		
	+ vámok: Bőny, Pázmánd és Szentvid		

1. táblázat: A vár birtokai az okleveles adatok alapján (SCHMIDTMAYER 2015 alapján)
Table 1: The castle estates, according to charters (based on SCHMIDTMAYER 2015)

31 SCHMIDTMAYER 2015, 219.

32 FELD 2005, 28.

33 SCHMIDTMAYER 2015, 220–221.

34 SCHMIDTMAYER 2015, 250–251.

35 G. SÁNDOR 1964, 163–164.

Ezt követően 1460-ból, majd a század végéről, 1495-ből és 1497-ből vannak még adatok az uradalom kiterjedésére vonatkozóan. A század végi adatok alapján a birtok méretében jelentős csökkenés ment végbe. A források alapján három közeli település volt, ami végig a várhoz tartozott a középkor folyamán: Csákvár, Oroszlánkő és Környe. De a 15. század folyamán a Vértestől északnyugatra fekvő Bokod és Kömlőd végig, Dad, Gerencsér, Árki, Dabos, Hosszúvama és Egyházaskövér pedig hosszabb ideig legalább részben a vár birtokát képezte. Ezenkívül időnként távolabbi, más vármegye területén fekvő birtokok is megjelentek a tartozékok sorában, mint az Esztergom megyei Őrsáp és Sárísáp, illetve a Veszprém megyei Dudar.³⁶ (1. táblázat)

» Régészeti azonosítás

A forrásokban szereplő települések jelenleg három vármegye területén fekszenek. Ezek közül a „Magyarország Régészeti Topográfiaja” sorozat keretében a Veszprém megyei (Dudar) és a Komárom-Esztergom megye keleti felén fekvők (Őrsáp, Sárísáp) azonosítása már megtörtént. Dudaron a mai református templom középkori eredetű, így feltételezhető, hogy a település körülötte helyezkedett el.³⁷ Sárísáp belterületét Árpád-kori kerámiák alapján azonosították a középkori Sárísáppal,³⁸ az egykori Őrsápként meghatározott le-

lőhelyen pedig 13–14. századi kerámiatöredékeket találtak.³⁹ Fejér megye templomos helyeit vizsgáló munkájában Stibrányi Máté összegyűjtötte az adatokat Árki, Csákvár és Ondód egyházairól, melyek területén korábban régészeti feltárás is történt, illetve néhány település esetén a középkori birtokhatárokat is sikerült rekonstruálnia 18. századi térképek alapján (a vár birtokai közül: Bokod, Ondód, Egyházaskövér, Gerencsér).⁴⁰ E területeken olyan régészeti feltárás, mely nemcsak a templomot vagy temetőjét, hanem településobjektumokat is érintett, eddig csak kettő esetben volt: Csákváron egy késő középkori épület maradványai kerültek elő Nádorfi Gabriella kutatásai során,⁴¹ Mór-Árkipusztán pedig Kulcsár Mihály tárt fel egy 13–14. századra keltezhető kemencét, mely vélhetően az egykori Árki településhez tartozhatott.⁴² A mai Komárom-Esztergom vármegye délnyugati részén lévő birtokokról még ennél is kevesebbet tudunk. Környe területén a legkésőbbi, ásatásból ismert településobjektumok a 13–14. századból származnak, azonban azok sem az egykori Környe településhez tartozhattak.⁴³ Ezenkívül Tata területéről ismeretek még késő középkori leletek.⁴⁴ A többi egykori, eddig beazonosított település területén egyelőre még csak terepbejárások, helyszíni szemlék történtek.⁴⁵

A VÁR KÖRNYEZETE

Vízrajz

Az egykor a várhoz tartozó települések elhelyezkedésében fontos szerepe volt a korabeli vízhálózatnak. A vártól északra, északnyugatra fekvő területek, így a vár egykor arra elterülő birtokai is az Által-ér (a középkorban Rákos-patak) vízgyűjtő területéhez tartoznak. A vártól délre elnyúló térség, így az egykor a birtokát képező Csákvár is a Császár-víz vízgyűjtő területén fekszik.⁴⁶

Úthálózat

A Vértes hegység a középkori Magyar Királyság központi részének, a *Medium Regninek* (Buda–

Esztergom–Fehérvár háromszög) közvetlen közelében helyezkedett el, így nem meglepő, hogy számos jelentős útvonal haladt el a szomszédságában. A korszakban az egyik legjelentősebb út a Buda és Bécs közötti kereskedelmi útvonal volt. Ennek egyik szakasza, mely már a 13. században kialakult, a hegység északi peremén vezetett keresztül, érintve Bicske és Bánhida vámszedő helyeket. Bánhidától két különböző útvonalon is tovább lehetett haladni: a délebbi Győrig Bana és Bőny vámját érintette, a másik Tatán és Komáromon keresztül vezetett Pozsonyba. A Buda felől Pápára tartóknak Galla település környékén kellett letérni

36 SCHMIDTMAYER 2015, 226–231.

37 MRT 4, 92–93. (25/1. lelőhely)

38 MRT 5, 307. (19/15. lelőhely)

39 MRT 5, 260. (14/7. lelőhely)

40 STIBRÁNYI 2015; STIBRÁNYI 2017, 374–375.

41 NÁDORFI 1984, 87. Az ásatásról késő középkori leletanyag nem ismert.

42 KULCSÁR 1998, 157.

43 PÁLÓCZI HORVÁTH 1971, 68.

44 KOVÁCS 2018

45 Pl. Gerencsér: Oroszlány – Gerencséri-ér mente, Schmidtayer Richárd helyszíni szemléje, 2012. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/11211> (utolsó elérés: 2022. május 31.)

46 MAROSI-SOMOGYI 1990, 666, 686.

a már említett főútvonalról, és a környei vámnál tudtak átkelni a Rákos-patakon (ma Által-ér). Ez az útvonal a Vértes északnyugati szélén haladt végig.⁴⁷ A hegységtől keletre vezetett végig az Esztergomot Fehérvárral összekötő út, mely Bicskénél keresztezte a Buda–Bécs útvonalat.⁴⁸ Szintén Bicskénél kellett elfordulniuk azoknak a Veszprémbe utazóknak is, akik útjuk során nem kívánták Székesfehérvárat érinteni. Ez az út Csákváron és Palotán keresztül vezetett.⁴⁹ A hegységtől délnyugatra pedig a Győről Fehérvár felé vivő út helyezkedett el, mely a nyugatról Jeruzsálembé vezető zarándokút részeként az ország egyik fő nemzetközi útvonala volt.⁵⁰ Ezek az utak tulajdonképpen a mai főútvonalak előzményeinek tekinthetők. A fontosabb utak lényegében a Vértest kikerülték, de a hegységen is át lehetett azért jutni észak–déli irányban, valószínűleg a Környe–Gánt–Zámoly útvonalon.⁵¹

Környező várak és települések

A Vértesben Gesztesen kívül több más vár is állt a középkorban. Ezek többsége még az Árpád-kor végén épült, emelésük a Csákok nevéhez fűződik. A „*Képes Krónika*” hagyománya szerint a Csákok első várát még a névadó Csák vagy annak apja, Szabolcs építette fel a mai Csákváron. Ez képezte a Vértesben kialakult birtokuk központját, azonban 1046 körül az országba érkező Vazul fiai a trónért folytatott harcuk során lerombolták.⁵² Ezt követően a Csákok központjukat a Vértes erdeiben építették fel, ahol a 12. század elején monostort alapítottak (Vértesszentkereszt, középkori nevén Vérteskeresztúr), mely egészen a törökök megjelenéséig működött.⁵³ Valószínűleg ennek közvetlen közelében állhatott a nemzetség lakóhelye is.⁵⁴ Nagyobb mértékű várépítkezések csak a tatárjárás után történtek a területen. A hegység nyugati peremén emelkedő Csákokő várának első említése 1299-ből való. Valószínűleg még ezt megelőzően, az 1250-es évek végén építhette fel a Csák nemzetség dudari ága, akiktől 1290 körül vette meg a trencsényi ág. 1326-ban Geszteshez hasonlóan ez a vár is királyi tulajdonba került. Az épület 1430-ig volt királyi kézen, utána a Rozgonyiak voltak a birto-

kosai, majd a század végén a Kanizsaiakhoz került. A törökök 1544-ben foglalták el, és kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1687-ig az ő kezükön maradt.⁵⁵ Katonai szerepe 1690-ben szűnt meg, amikor elrendelték a hadifelszerelés elszállítását.⁵⁶ A hegységben kelet felé haladva a következő vár Gerencsér, mely Vértesszentkeresztől alig 2 km-re helyezkedik el. Az épület Geszteshez hasonlóan szintén vadászatok céljára épült, Nagy Lajos gerencséri tartózkodásáról először 1364-ből van adat. Az írott források alapján még Zsigmond is többször látogatást tett itt vadászatai alkalmával. A 15. század közepén azonban Gerencsér is a Rozgonyi család különböző ágai és az Újlakiak közötti hatalmi harc színtere lett, míg végül Gesztes vár tartozékként 1460-ban Újlaki Miklóshoz került. Az épületet várként igazából csak ebben az időszakban, 1459-ben említik először. A vár 1526 után már nem szerepel a forrásokban, a török háborúban valószínűleg nem játszott szerepet.⁵⁷ Nagyjából a hegység középső részén építette fel a trencsényi ág Oroszlánkő várát a tatárjárás után. Azonban nem sokkal később, 1295-ben III. András kártevőnek kiáltotta ki Márk fia Istvánt, és valószínűleg leromboltatta a várat.⁵⁸ Végül a hegység északkeleti részén helyezkedik el Vitány vára, melynek építtetője eddig még ismeretlen. Első írásos említése 1324-ből való, amikor már királyi kézen volt az erősség. Sorsa nagyon hasonlóan alakult Geszteshez, amit az is mutat, hogy többször közös várnagy állt az élükön. A 15. század folyamán ez is a Rozgonyi–Újlaki birtokviszályok egyik célpontja volt. Ez az erősség is 1543-ban került török kézre, a tizenöt éves háború folyamán azonban végleg elvesztette jelentőségét, így 1597-ben a császári csapatok felrobbantották.⁵⁹

A hegység mentén vezető útvonalak miatt érdemes néhány szót a közeli városokról is szólni. Elsőként meg kell említeni, hogy a Vértes Buda második piackörzetének (8 mérföld) a peremén helyezkedett el.⁶⁰ A várhoz a légvonalban legközelebb fekvő város Székesfehérvár volt. Fontosabb lehetett azonban Tata közelsége, mely 1357 és 1387 között szerezte meg a mezővárosi rangot. A tatai vásár már ezelőtt is fontos szerepet töltött be a

47 GLASER 1929, 149, 152, 258.

48 GYÖRFFY 1987, 341.

49 GLASER 1929, 155.

50 GYÖRFFY 1987, 340.

51 SCHMIDTMAYER 2015, 12.

52 SCHMIDTMAYER 2005, 5; HATHÁZI 2010, 31–33.

53 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 84, 96; HATHÁZI 2010, 31–33.

54 SCHMIDTMAYER 2010, 70.

55 TEREI et al. 2011, 39.

56 HATHÁZI 2010, 137.

57 SCHMIDTMAYER 2010, 72–78.

58 GYÖRFFY 1987, 338.

59 LÁSZLÓ 2014, 98–102.

60 PETÉNYI 2010, 215; KUBINYI 1973, 24.

régióban, később pedig országos jelentőségre tett szert. A jó földrajzi elhelyezkedésen kívül az ott álló vár is a település gazdaságát fejlesztő tényezők közé tartozott. Tata eredetileg a Lackfi család birtokközpontja volt. Tőlük szerezte meg 1397-ben Zsigmond, és ezt követően az ott álló vár – a Rozgonyiak 1426 és 1472 közötti zálogbirtokosságát leszámítva⁶¹ – a 16. század elejéig szinte folyamatosan királyi kézen volt, és az uralkodók kedvelt tartózkodási helyei közé tartozott.⁶² A mezővárosban működő számos malmon kívül érdemes még megemlíteni fazekasságát, melyről az első írott adat 1614-ből származik, a 18. században pedig már a legfontosabb fazekasközpontok közé tartozott a település.⁶³ A gesztesi vár alatt nem alakult ki váralja település a középkor folyamán.⁶⁴ (A mai

Várgesztes – német nevén Gestitz – település létrejöttét Esterházy József 1730 körüli telepítésének köszönhető.⁶⁵) A várhoz legközelebb eső jelentősebb település északon Bánhida, délen pedig Csákvár volt.⁶⁶ Az előbbi település fontossága abban rejlett, hogy ott lehetett átkelni az Által-éren, amiért cserébe vámot kellett fizetni. A település első ismert okleveles említése 1288-ból származik, és a 14. század végétől Vitány várának birtokai közé tartozott.⁶⁷ Csákvár ezzel szemben, ahogy láttuk, a Geszteshez tartozó birtokok részét képezte. A Csákok már említett, valószínűleg itt elhelyezkedő korai várán kívül fontos még megemlíteni, hogy a település a 18. század végétől szintén a legjelentősebb fazekasközpontok közé tartozott.⁶⁸

A VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A vár területén eddig két alkalommal folyt régészeti kutatás. (2. kép) Először az épület helyreállításához kapcsolódóan 1960–1962-ben G. Sándor Máriának nyílt lehetősége ásatást végezni, melynek során elsősorban a belső várat és annak környékét tárták fel. Az épületen belül a helyiségek betöltése mind újkorinak bizonyult, viszont faltokban sikerült megtalálni az eredeti padlószintet. A belső udvar déli felén előkerült az egykori lépcsőfeljáró alapozása, valamint egy kb. 130 cm átmérőjű üreget is találtak, mely valószínűleg ciszterna lehetett. Az épületen kívül nagyobb mértékű volt a kutatás, a keleti homlokzat előtti szakaszon 3 méteres szélességben, északon és délen pedig 7–10 méteres szélességben, teljes felületen feltárták a területet, melynek során elsősorban a 16–17. századi rétegek kerültek elő. Az ásatás nagy eredménye volt az északi oldalon, a kapu előtt, illetve attól nyugatra elhelyezkedő bonyolult védműrendszer feltárása. Szintén újdonság volt a déli torony megtalálása, melynek létezéséről korábban nem tudtak. A vár kora újkori életéhez szolgáltatott további adalékot az ásatás során előkerült, a belső vár köré épült, összedőlt kályhák maradványai. Biztosan középkori réteget egyedül az északi torony előtt, kis

szakaszon sikerült feltárni, ugyanakkor az elővédműrendszer feltöltése is gazdag középkori leletanyagot tartalmazott.⁶⁹

Az erősség területén 2003-ban nyílt újra lehetőség kutatásokat végezni. Ekkor a Feld István vezetésével folyó munkálatok elsősorban a külső várat érintették, illetve falkutatást végeztek a belső várban. A feltárás során részben a korábbi ásatás kutatóárkait meghosszabbítva, részben újakat nyitva határozták meg a vár külső falának egykori alaprajzát. A kutatás eredményeképpen kiderült, hogy a fal viszonylag vékony, kb. 1 m vastagságú, szabálytalan hatszög alakú volt, kisebb kőkocakból készült, az északkeleti részén pedig egy 4×4 m-es kaputorony helyezkedett el. Ezenkívül sikerült megállapítani, hogy a külső vár területén a középkorban a maihoz képest kb. 1,5-2 m-rel mélyebben lehetett a szint, tehát a belső vár akkoriban sokkal jobban kiemelkedett környezetéből. (3. kép) Két ponton nyílt lehetőség falkutatásra: a belső vár udvarának déli homlokzatát, valamint a keleti szárny egy kisebb részletét vizsgálták.⁷⁰ Ennek során mintát vettek a belső folyosó fakonzol maradványaiból, melynek dendrokronológiai elemzését Grynaeus András végezte el.⁷¹

61 B. SZATMÁRI 1975, 277.

62 PETÉNYI 2010, 215.

63 KEMECSI 1995, 33.

64 SCHMIDTMAYER 2005, 70.

65 HARTDÉGEN–RABAZZI 2008

66 SCHMIDTMAYER 2005, 70.

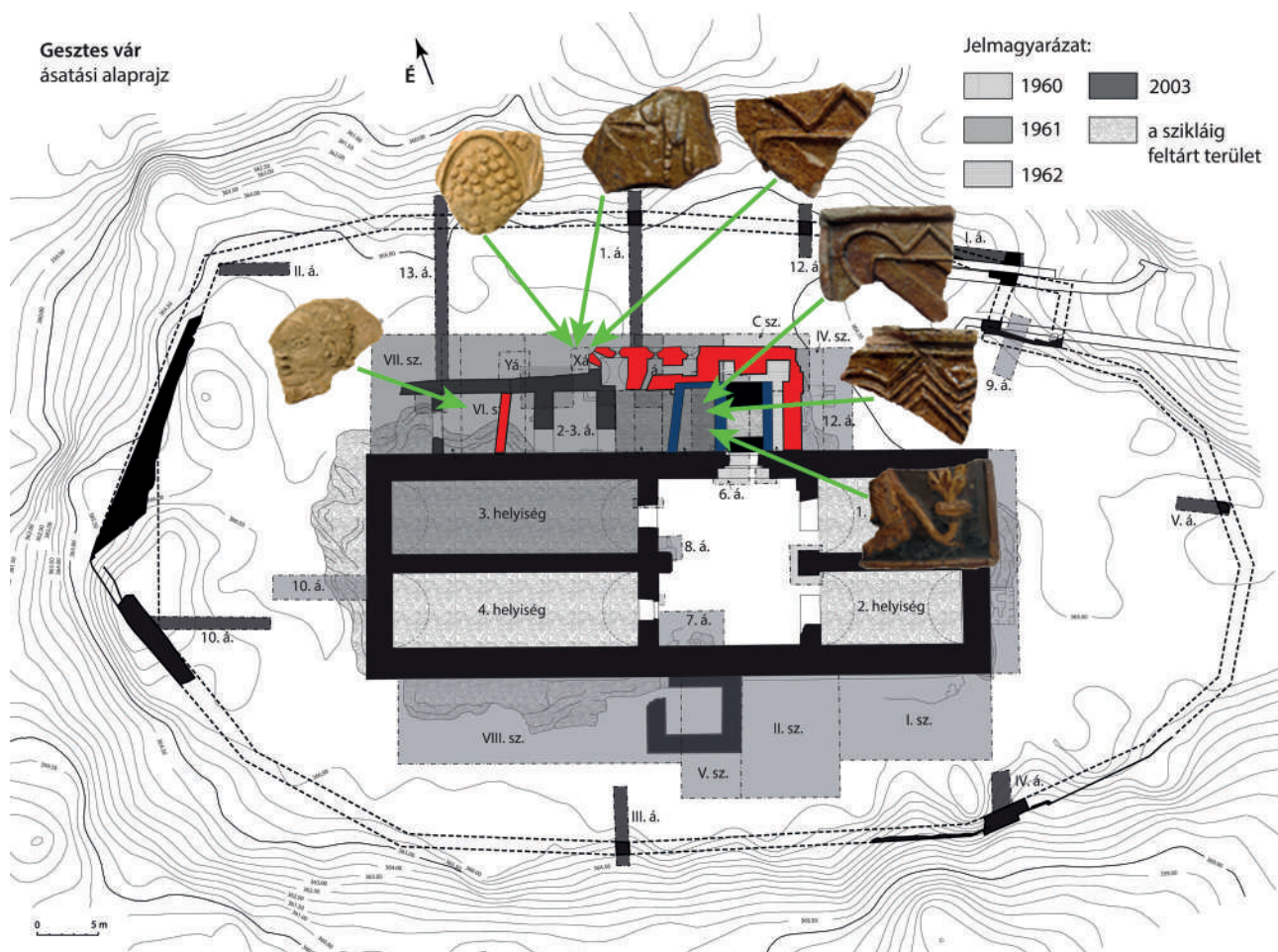
67 SCHMIDTMAYER 2005, 54.

68 KRESZ 1987

69 G. SÁNDOR 1960; G. SÁNDOR 1961; G. SÁNDOR 1962; G. SÁNDOR 1964

70 FELD 2003

71 A pontos korhatározás egyelőre nem volt lehetséges, viszont Vitányvár fakonzoljaival egykorúak a minták. LÁSZLÓ 2016, 166.

2. kép: A feltárások összesítő alaprajza (G. SÁNDOR 1960, 1961, 1962 és FELD 2003 alapján), az építési periódusok és a kályhacsempék előkerülési helye
Fig. 2: Ground plan of the excavations (based on G. SÁNDOR 1960, 1961, 1962 and FELD 2003), the construction periods and the (approximate) location of the stove tiles

A VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A vár kutatásainak köszönhetően ma már elég pontosan felvázolható az építéstörténete, mellyel mindkét ásátásvezető részletesebben foglalkozott a várról szóló munkáiban.⁷² A következőkben az ő megállapításait foglalom össze röviden.

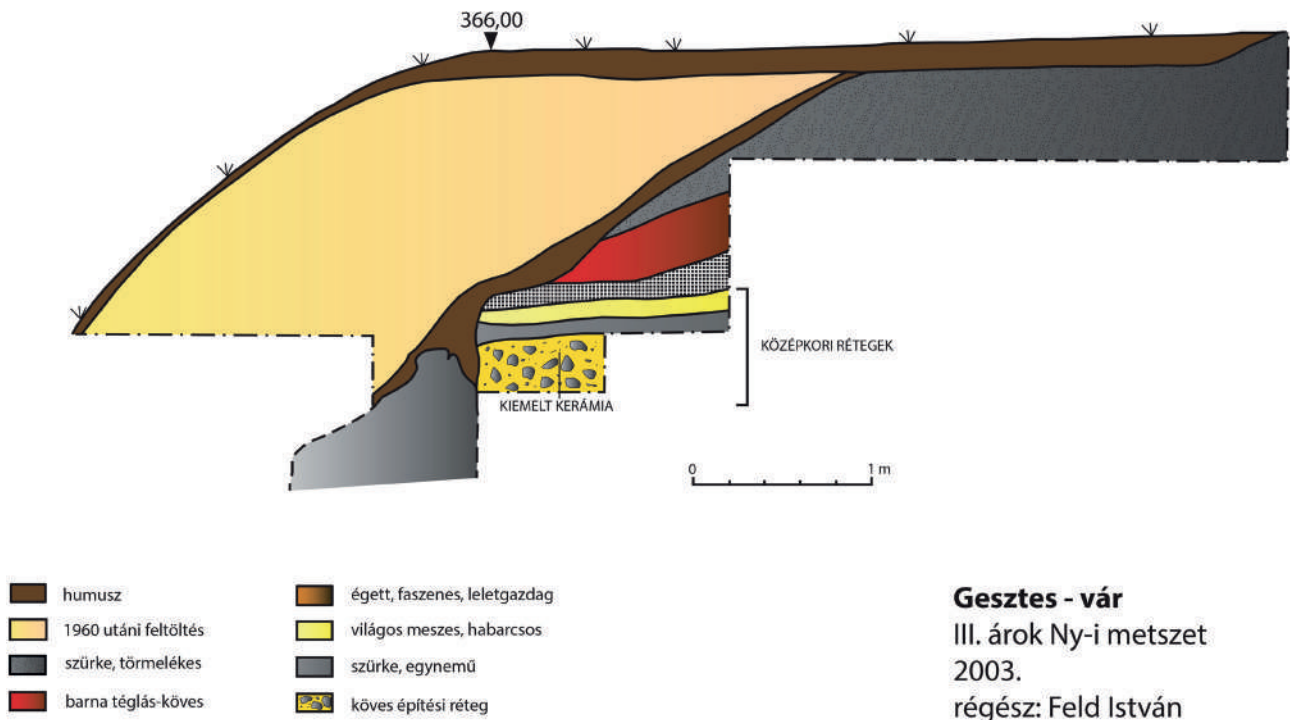
Az 1326-os oklevélben említett vár nem azonos a ma álló épülettel. Bár az ásátásokon nem került elő erre utaló nyom, valószínűsíthető, hogy a korábbi vár a mai helyén állt, és az új építése előtt elbontották, ahhoz hasonlóan, ahogy Diósgyőr esetében már bebizonyosodott. Ezen új vár építési idejéről azonban szintén nem rendelkezünk írott forrással, így csak valószínűsíthető, hogy Nagy

Lajos uralkodásának második felében, esetleg közvetlenül azt követően kezdték el építeni. Viszont az biztosnak tűnik, hogy 1388-ban már állt, mivel Zsigmond és Mária itt tartózkodott.⁷³ Ez az új, ma is álló épület felépítésében nagyon hasonló Nagy Lajos vadászkastélyaihoz, csak némileg redukált változatban, amire a terepviszonyok miatt lehetett szükség. A belső épület téglalap alaprajzú, nyugati szárnya hosszabb, a keleti rövidebb, és köztük egy négyzet alakú, zárt udvar helyezkedik el. Ennek az udvarnak az északi részén nyílik az eredetileg felvonóhídon megközelíthető várkapu.⁷⁴ A kaputól nyugatra a homlokzathoz egy torony kapcsó-

⁷² G. SÁNDOR 1964; G. SÁNDOR 1968; G. SÁNDOR 1975; FELD 2005; FELD 2018

⁷³ FELD 2005, 15–18; SCHMIDTMAYER 2005, 16; FELD 2018, 34.

⁷⁴ FELD 2005, 21–26.

3. kép: A III. árok metszetrajza (FELD 2003 alapján)
Fig. 3: Section drawing of trench III. (based on FELD 2003)

lódott, melyben az ásató feltételezése szerint a vár kápolnája helyezkedhetett el.⁷⁵ A belső udvaron körben konzolos folyosó kötötte össze a két szárny emeleti helyiségeit. A konzolok az északi oldalon kőből készültek, viszont a déli részen fából voltak, ami vagy egy építkezés közbeni tervmódosításra, vagy pedig későbbi átépítésre utal. Az épület déli homlokzatához kapcsolódó tornyot csak erről a folyosóról lehetett egykor megközelíteni. Maga a torony később épülhetett a várhoz, mivel saját északi fala van, viszont építési idejét nem sikerült meghatározni. Az épület szárnyai a földszinten két-két helyiségre tagolódtak. Az emeleti rész belső osztása sajnos ismeretlen, ahogy az épület eredeti magassága és lezárása is. A régi ábrázolások és az előkerült nyílászkeretek száma alapján egy második emelettel is számolni lehet. Az épület déli homlokzatának keleti felén egy zárterkély lehetett, valamint a nyugati részén is találtak konzolokat, melyek szintén egy zárt erkély vagy egy árnyékszék jelenlétére utalnak.⁷⁶ Ezenkívül a vár északi homlokzatán elhelyezkedő, részben *in situ* megmaradt ablakkeretek érdekesek, melyekhez hasonlóak többek között a visegrádi palotából ismertek,⁷⁷ ahol újabban 1358 utánra keltezik őket.⁷⁸ Az előkerült

gótikus nyílászkeretek mind ebben az időszakban készültek. A külső vár 14. századi építésére nem került elő bizonyíték, így nem kizárt, hogy későbbi. Az ásások során előkerült 15. század végén–16. század elején készült nyílászkeret-törödékek alapján a várat valószínűleg a Somiak kisebb mértékben átépíthették, korszerűsíthették.⁷⁹ Ezt követően a török időkben történtek jelentősebb építkezések. Az ásató feltételezése szerint még a hosszabb török birtoklás előtt, 1543 és 1558 között kerülhetett sor a belső vár kapujának kettős farkasvermes rendszerrel való megerősítésére. Viszont valószínűleg már a törökökhöz köthető ennek többszintes, kazamatás védműrendszerre bővítése. Ehhez hasonló eddig nem került elő az ország területén, csak keleti párhuzamai ismertek. Szintén a törökökhöz köthető a kapu fölötti két őrfülke építése, melyek az emeleti folyosóról voltak megközelíthetőek. G. Sándor Mária szerint a déli torony is ekkor készülhetett, valamint a belső vár körül feltárt kályhákat is a törökök építették. Ezen kályhák jelenléte arra utal, hogy a belső és a külső vár közötti területen ebben az időszakban könnyű szerkezetű házak állhattak. Valószínűleg a 16. században elpusztult a külső várfal egy része

⁷⁵ G. SÁNDOR 1964, 176.

⁷⁶ FELD 2005, 21–27.

⁷⁷ BUZÁS 1990, 30–35.

⁷⁸ TÓTH 2002

⁷⁹ FELD 2005, 27–28.

is az északi oldalon, így föld-fa szerkezetű sáncot készítettek helyette, mellyel egyúttal a szintet is jelentősen megemelték a külső és a belső várfal

között, illetve néhol ágyúpadot is kialakítottak. Az említett belső kapu előtti védműrendszer már ezen szintemelés után készült.⁸⁰

A VÁR KAPCSOLATAI A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN A KERÁMIALELETEK ALAPJÁN⁸¹

A két feltárásból összesen mintegy 22 000 kerámia-töredék⁸² található jelenleg a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében. Az 1960–1962-es ásatás anyagának restaurálása⁸³ és selejtezése is megtörtént a feltárást követő évtizedekben. Ennek során a múzeum egykori aktuális gyakorlata szerint lelettípusok szerint szétválogatták az anyagot. Mindössze egyetlen doboz – melynek tartalmát zacskózáva hagyták – tanúskodik arról, hogy eredetileg ismert volt a szelvéyszám és a megtalálás mélysége is. Ezeket az adatokat a metszetrajzokkal összevetve akár lehetőség lehetett volna a leletek pontosabb korhatározására is. A szétválogatott darabok mintegy felén 1-től 400-ig terjedő számozás van, mely abból adódik, hogy a restaurálás során az eredeti zacskókat beszámozták,⁸⁴ és az így kapott számokat feltüntették a leleteken. Azonban a számokat feloldó listának jelenleg csak egy kis része van meg, így az előkerülési helyet ennek megfelelően csak a tárgyak egy részénél lehet beazonosítani.⁸⁵ Ezenfelül néhány esetben, egyes jellegzetes daraboknál az ásatási napló is segítséget nyújt ilyen szempontból. Ez, a múzeum egykori leletkezelő gyakorlatából adódó információvesztés sajnos pótolhatatlan. A 2003-as feltárási kerámiaanyaga (4318 töredék) mosott, de selejtezésére, restaurálására még nem került sor. A várból ismert

kerámiaanyag többsége – az ásatások során feltárt rétegeknek megfelelően – a kora újkorra keltezhető. A leletanyagnak mindössze kb. a 15%-át teszik csak ki az egyértelműen a középkorra keltezhető töredékek.

Az 1960–1962-es ásatás fémleletei közül jelenleg kettő tárgy van restaurálva (egy lakat és egy csontnyelű kés), illetve egy zacskónyi restaurálatlan fémanyag (17 db) van még a múzeumban. Az ásatási és a restaurálási napló tanúsága szerint más fémleletek is előkerültek a feltárási során, azonban azok jelenleg lappanganak.⁸⁶ A 2003-as feltáráson 149 fémleletet találtak, köztük egy 1577-es ezüstpénzt. A darabok restaurálása még nem történt meg, de egyértelműen a középkorra keltezhető lelet nincsen köztük. Az üvegleleteket a régi feltárástól 15, az újból négy töredék képviseli. A kerámia-, üveg- és fémleleteken kívül még néhány festett vakolattöredék is van a leletanyagban, melyek az északi toronyban kerültek elő.⁸⁷ A feltárási során talált kőfaragványok részben visszaépítésre kerültek, részben a várban maradtak. Az ott őrzött darabok felmérését és fotódokumentációját Gál Tibor és Máthé Géza 1982-ben elvégezte, később pedig Feld István foglalkozott az anyaggal,⁸⁸ de teljes körű feldolgozásukra, publikálásukra még nem került sor.

80 G. SÁNDOR 1964, 176–177; G. SÁNDOR 1975, 168; FELD 2005, 30.

81 Ezúton is köszönöm G. Sándor Máriának és Feld Istvánnak, hogy engedélyezték számomra az ásatásaik során előkerült leletanyag feldolgozását.

82 A ragasztott és a kiegészített tárgyakat egynek számolva.

83 Kiegészített darabok (pl. tál alakú kályhaszemek) csak a kora újkori leletek között vannak.

84 Valószínűleg az azonos feliratú zacskók azonos számot kaptak, mert néhány szám jelentősebb mennyiségű leleten szerepel.

85 A feldolgozás során a számokat feloldó listát többszöri keresés ellenére sem találtuk. 2022 őszén találta meg Deminger Csilla egy részét a múzeumban, melyet ezúton is köszönök neki.

86 Így az ásatási napló alapján hiányzik legalább 3 db pénz, egy török rézbogrács, egy vascsat, egy bronz karkötő, va-

lamint néhány patkó, nyílhegy és vasgolyó. G. SÁNDOR 1961. A restaurálási napló ismert része 57 db fémleletet említ.

87 A vakolattöredékek az északi torony keleti feléből kerültek elő. A darabok 210–260 cm mélyen kerültek elő. 260 cm-es mélységben döngölt agyag szintet találtak, melyre a torony északkeleti sarkában egy kemence épült. (G. SÁNDOR 1961, 9, 36.) Az ásató egy, a toronyban előkerült vakmérnök töredék alapján azt feltételezi, hogy ez a helyiség lehetett egykor a vár kápolnája. (G. SÁNDOR 1968, 176.) Amennyiben a helyiség valóban kápolna volt, akkor hasonló jelenség figyelhető meg Gesztesen is, mint a közeli Csókakő várában. Ott ugyanis a török időkben szintén egy fűtőberendezést építettek a kápolnába. (HATHÁZI 2010, 144–146.) A gesztesi leletanyagban összesen 30 db vakolattöredék található. Ezek alapszíne fehér, és vörös, zöld, illetve fekete festett sávok vannak rajtuk.

88 FELD 2005

A következőkben a középkori kerámiaanyagot mutatom be, és megkísérlem felvázolni az előforduló típusok alapján kirajzolódó kapcsolatrendszerét a várnak. A kérdés vizsgálata azért is érdekes, mert az épület különböző tájegységek találkozási pontjánál fekszik, ami felveti a lehetőséget, hogy több terület termékei is eljutottak a várba, több gyártási hely piackörzete metszheti egymást a térségben.⁸⁹ Célszerű lenne a várból származó leleteket összehasonlítani a birtokait képező települések anyagával is, de ahogy láthattuk, egyelőre az uradalom területéről nem áll rendelkezésre ehhez megfelelő leletanyag.⁹⁰ Így a vizsgálatot a tágabb környékről származó, publikált, hasonló korú anyagok alapján tudtam elvégezni, illetve számos, elsősorban az Északkelet-Dunántúlon elhelyezkedő lelőhely feltárási és terepbejárási anyagát tanulmányoztam közvetlenül is.⁹¹

Konyhai kerámia

» Fazekak

A kerámiaanyag legnagyobb részét természetesen a fazéktöredékek alkotják. A fent már említett indokok miatt (rétegviszonyok szinte teljes hiánya) a feldolgozás során kizárólag a jellemzőik alapján lehetett elkülöníteni a középkorra keltezhető darabokat a kora újkoriaktól. Szerencsére az anyag, soványítás, mázhasználat és a formai eltérések miatt ez nem okozott nehézséget, azonban meg kell jegyezni, hogy a 16. században a régebbi és újabb formák, technológiák minden bizonnyal egyszerre voltak jelen, melyek elkülönítésére nem volt lehetőség.

A leletanyag nagyon töredékes, így a középkori anyagban nem sikerült a fazékperemeket aljakkal

összetársítani, aminek a következtében egyetlen edény teljes profilja sem ismert. Ennek megfelelően a típusok elkülönítésénél a Holl Imre által kidolgozott gyakorlatnak⁹² megfelelően a darabok anyaga szolgált a csoportosítás fő támpontjaként, az edények méretarányait nem tudtam figyelembe venni. A csoportok mindegyike már gyorskorongon készült, melyet szabályos formájukon, egyenletes falvastagságukon kívül az aljtöredékeiken látható levágásnyomok is bizonyítanak. Ez egyúttal arra is utal, hogy ezek a fazekak már iparszerűen, elsősorban eladásra készültek.⁹³ A jellegzetes budai fehér kerámia, mely technológiailag már elmáradtabbnak számított a 14. században,⁹⁴ nem képviselteti magát a leletanyagban. Ugyanígy festett példányok sincsenek. A mázas fazekak korhatározása problematikus, elképzelhető, hogy van az anyagban a 16. század első negyedére keltezhető mázas típus, azonban ennek elkülönítése a rétegviszonyok hiányában egyelőre nem sikerült.

A középkori jellegű fazekak eléggé egységesek (kb. 2500 töredék, min. 427 db edény) csak két nagyobb csoportot lehetett köztük egyértelműen elkülöníteni. Egyik csoportjukat a halványsárga, sárgásfehér, illetve világos rózsaszín színű darabok alkotják, melyek néhány esetben helyenként narancssárgára égtek.⁹⁵ A környékbeli hasonló korú leletanyagokban megfigyelhető tendenciának⁹⁶ megfelelően a késő középkori fazekak közül ez a típus képviselteti magát legnagyobb számban (kb. 75%). Az ide sorolható töredékek soványítása általában kissé nagyobb szemcséjű, gyakran fekete szemcséket is tartalmazó homokkal történt, de néhány darabnál ezenkívül nagyon apró kavicsot is használtak. Anyaguk feltűnően hasonlít a várban

89 SCHMIDTMAYER 2015, 13.

90 Egyedül Tatáról áll rendelkezésre nagyobb mennyiségű leletanyag, azonban ez a vizsgált időszakban csak rövid ideig képezte a gesztesi vár birtokát, így inkább csak környékbeli összehasonlító anyagként használom. A környei feltárás anyaga a gesztesi vár anyagához képest korábbi.

91 Ezúton is köszönöm a tatai Kuny Domokos Múzeumnak (Petényi Sándor, Schmidtmayer Richárd), a székesfehérvári Szent István Király Múzeumnak (Pokrovenszki Krisztián, Belegrai Tamás), az esztergomi Balassa Bálint Múzeumnak (Merczi Mónika, Kocsis Anita), a vespréi Mátyás Király Múzeumnak (Kocsis Edit), a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumnak (Gönczi Vivien, Pátkai Ádám), a szekszárdi Wosinszky Mór Múzeumnak (Vizi Márta), a komáromi Duna Menti Múzeumnak (Csuthy András), a győri Rómer Flóris Múzeumnak (Deák And-

rea), a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrumnak, a Tatabányai Múzeumnak, illetve B. Benkhard Lillának, Benkő Eleknek, Feld Istvánnak, Hatházi Gábornak, Kolláth Ágnesnek, Kovács Gyöngyinek, Mordovin Maximának és Zatykó Csillának, hogy engedélyezték számomra leletanyagaik megtekintését.

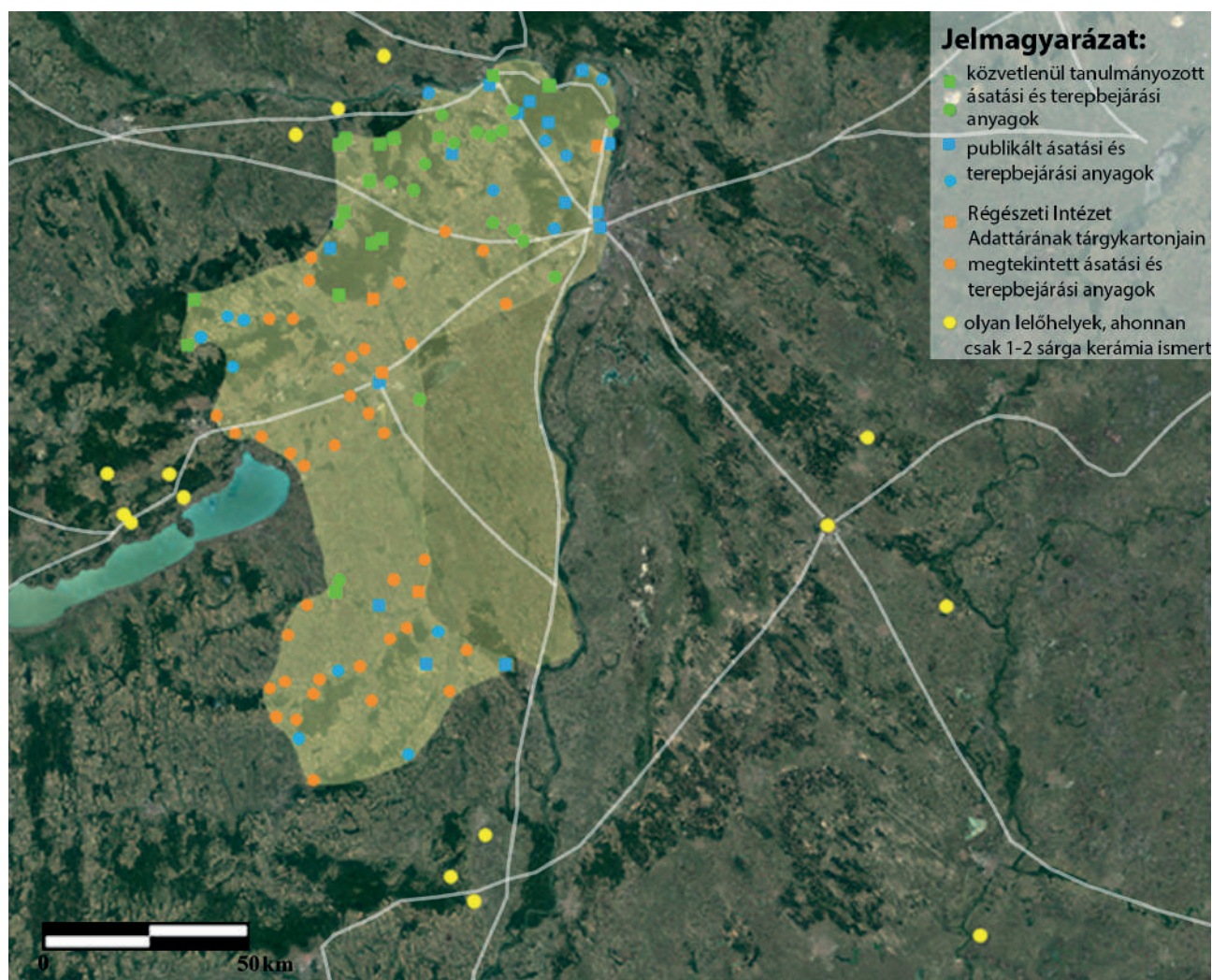
92 HOLL 1952; HOLL 1963

93 PETÉNYI 1996, 23.

94 HOLL 1963, 346.

95 A korszak fazekaskemencéiben az eltérő helyen lévő kerámiák akár különböző színárnyalatot is kaphattak az égetés során (sokszor egy-egy edény is több színben játszik), ezért soroltam ezeket a formailag hasonló, de színárnyalatban néha eltérő darabokat egy csoportba.

96 Pl. KOVÁCS 2018; KOVÁCS 2021a; KOVÁCS 2021b; KOVÁCS 2021c

4. kép: A késő középkori sárga kerámia elterjedési területe (a jelenlegi ismeretek szerint) a főbb útvonalak jelzésszerű jelölésével (sárga színezéssel a regionális piackörzet jelölve, világosabb sárgával adatok hiányában ennek feltételezett kiegészítése a Duna vonaláig)

Fig. 4: The spread of the late medieval yellow pottery (according to the current knowledge), with indications of the main routes (the regional market area is marked in yellow)

előkerült, később tárgyalt Zsigmond kori kályhacsempékéhez. Az ide sorolható darabok méretei széles határok között mozognak: peremátmérőjük 12–30 cm közötti, melyen belül a 16–18 cm a leggyakoribb, aljátmérőjük 6–17 cm között mozog, falvastagságuk pedig 0,3–0,7 cm. Az űrtartalom a töredékesség miatt nem volt megállapítható, de a peremátmérők és a párhuzamok alapján 1–25 l közötti lehetett, a többség pedig a 3–5 l-es kategóriába tartozhatott. A darabok peremkiképzése kevésbé változatos, de a kihajló, lehajtott, enyhén legömbölyített forma és ennek variánsai az uralkodók (1–2. tábla), ezenkívül csak néhány hullámosra nyomkodott peremű darab fordul elő. (1. tábla 6) Füle egyik edénynek sem volt.

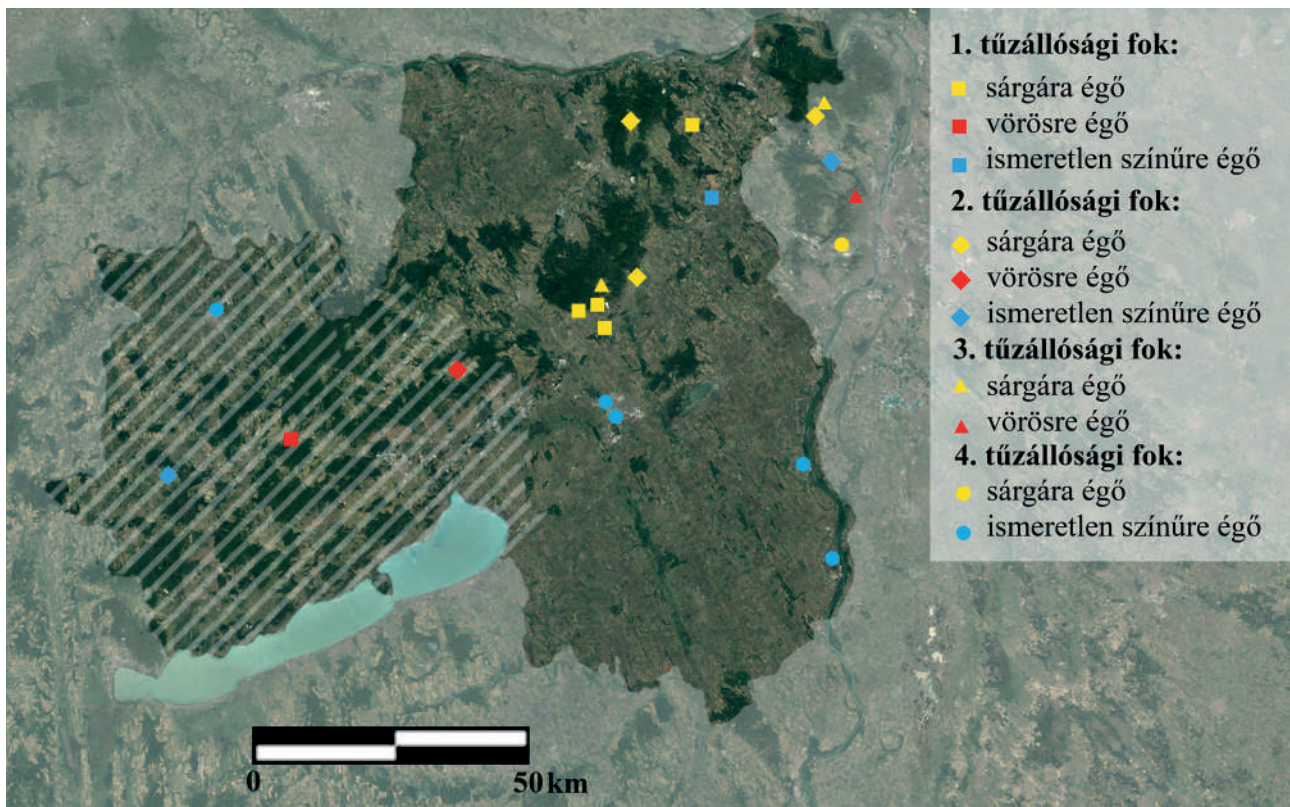
A budai vár anyagában Holl Imre elkülönített egy sárga és rózsaszínű kerámiákból álló csoportot, melyek soványítása a fehér kerámiákéhoz képest kissé durvább, szemcsés. Az ide sorolható edények megjelenése általában a szürke, redukált égetésű (úgynevezett „osztrák”) formákat utánozza. Megfigyelései szerint a budai anyagban ezek a 14. században tűntek fel, és jelenlétük a 15. században is folyamatos volt.⁹⁷ Később ezt a kerámia-csoportot más lelőhelyek anyagában is sikerült kimutatni (pl. ozorai vár,⁹⁸ felsőnyéki vár,⁹⁹ Székesfehérvár¹⁰⁰). Úgy vélem, a gesztesi darabok is ehhez a körhöz tartoznak. Gesztesen – és általában az északkelet-dunántúli késő középkori leletanyagokban – feltűnően magas ezeknek a sárgás

⁹⁷ HOLL 1963, 345–346, 351.

⁹⁸ FELD–GERELYES 1985, 166–169; FELD et al. 1989, 181, 8. kép

⁹⁹ MIKLÓS 1988, 210, 233.

¹⁰⁰ SIKLÓSI 1993, 76, 6–7. kép

5. kép: Agyaggyerőhelyek a Vértes és a Gerecse környékén
 (MATYASOVSKY-PETRIK 1885 és KALECSINSZKY 1905 alapján)
 Fig. 5: Clay deposits around the Vértes and Gerecse mountains
 (based on MATYASOVSKY-PETRIK 1885 and KALECSINSZKY 1905)

színű edényeknek az aránya, illetve sárgás színű darabok már a késő Árpád-kori kerámiák között is nagy számban jelen vannak.¹⁰¹ Ez alapján feltételezem, hogy az említett csoport készítési helyét – legalább részben – ezen a területen kell keresni. Kérdéses, hogy ez a sárgás szín az égetés módjából adódik, vagy maga a használt agyag sárgásra égő típus. A századforduló környékén készült gyűjtések alapján a Vértes és a Gerecse lábainál jó minőségű, sárgásra égő tűzálló agyaggyerőhelyek találhatóak. (5. kép)¹⁰² A Vértes déli oldalán fekvő, sárgás színű tűzálló agyagot használta az újkorban a csákvári fazekasság, valamint ezt az agyagot már a római korban is alkalmazták.¹⁰³ Feltételezhető, hogy ez a középkorban sem volt másként, a tárgyalt sárgás csoportot valószínűleg a két hegység környékén,

a helyi agyagból gyárthatták. Erre bizonyítékot a bajna-csimai égetőkemence szolgáltatott, ahol még kiégetetlen edények is előkerültek. Vágner Zsolt ezek égetésével kísérletezve kimutatta, hogy az agyag, melyből készültek, önmagában sárgás színűre ég.¹⁰⁴ A századforduló környéki nyersanyaggyűjtések és a régészeti kutatásokból ismert késő középkori edényégető kemencék, műhelyanyagok alapján (6. kép) a sárgás kerámia gyártásával a Gerecsétől keletre, valamint a Vértes északi és déli lábánál mindenképpen számolni kell.¹⁰⁵ A közölt és az általam tanulmányozott leletek alapján az elterjedési területe is egyre jobban kirajzolódik ennek a sárgás, sárgásfehér színű kerámiának (4. kép): elsősorban a Kelet-Dunántúlon volt jellemző, északi elterjedési határa úgy tűnik,

101 Gerecsétől nyugatra: Tata-Kossuth tér 16. (KOVÁCS 2018, 36); Gerecsétől keletre: az MRT 5-höz gyűjtött telepbejárás anyagok alapján (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom); Vértestől délre: a Siklósi-hagyaték tárgyleíró kartonjai alapján (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet Adattára)

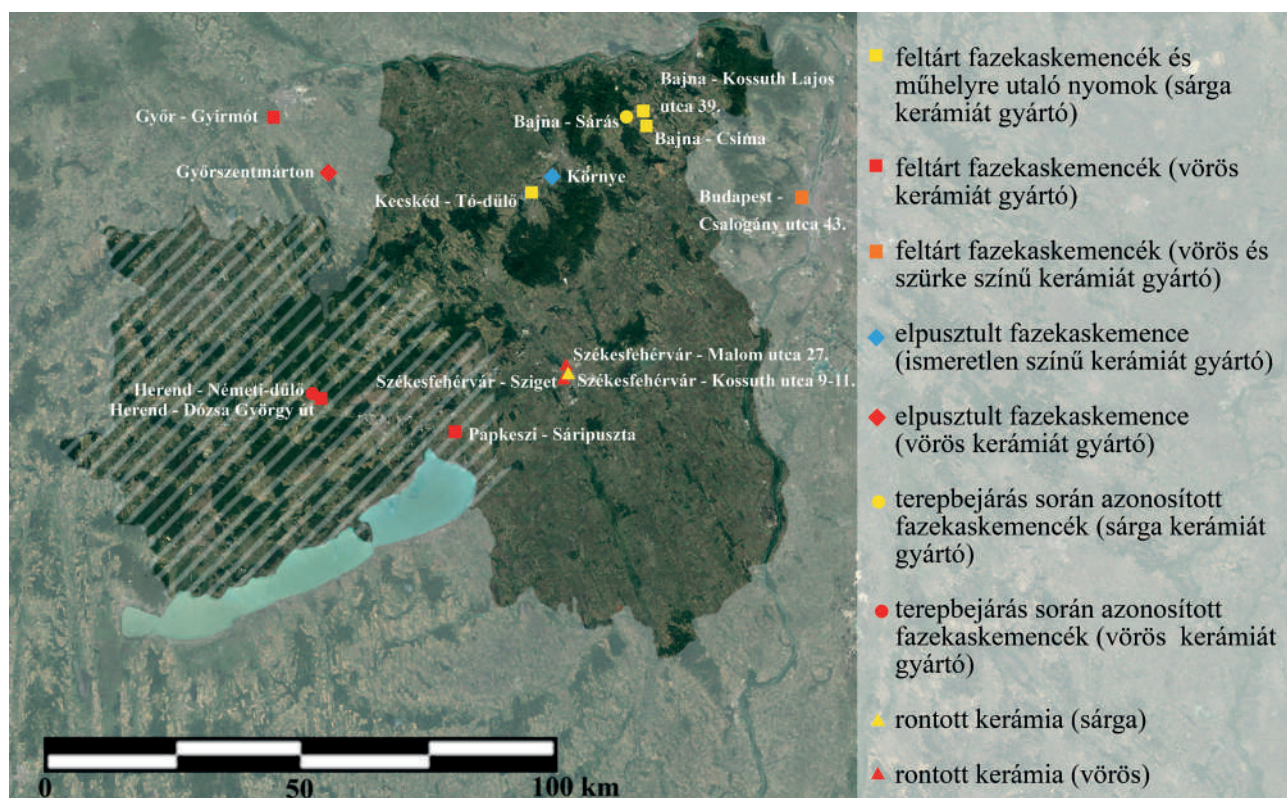
102 MATYASOVSKY-PETRIK 1885; KALECSINSZKY 1905 alapján (A főzéshez használt kerámiák készítéséhez a tűzálló agyagok sokkal alkalmasabbak. Ilyen

agyaggyerőhelyek a Kárpát-medencében a hegyek lábainál találhatóak.)

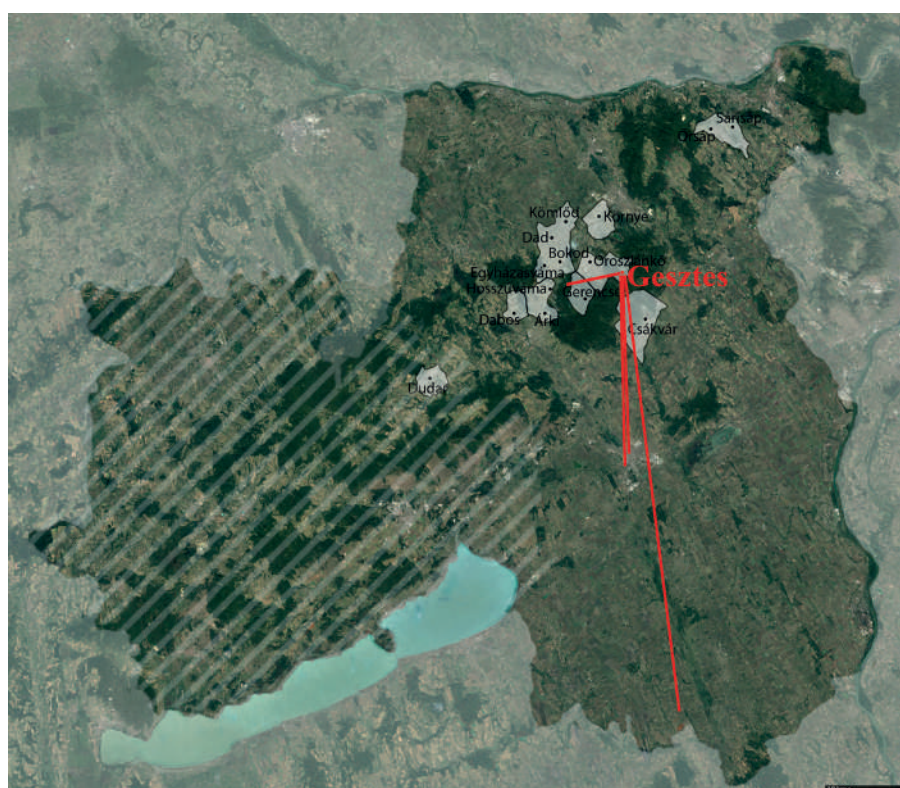
103 CSUPOR-CSUPORNÉ 1998

104 VÁGNER 2002, 332–333.

105 Anyagvizsgálatok eddig csak a csókakői vár 15. századi leletanyagán történtek a környéken, mely alapján a Vértes környéki eredetét egyelőre még csak részben sikerült bizonyítani (vö. KOVÁCS 2023).

6. kép: Ismert késő középkori fazekaskemencék és műhelyre utaló nyomok a környékén
 Fig. 6: Known late medieval pottery kilns and finds which refers to pottery workshops in the area

7. kép: A gesztesi vár birtokai 1460-ban (SCHMIDTMAYER 2015 alapján)
 és a várból származó pecsétminták kapcsolatai
 Fig. 7: The estates of the castle of Gesztes in 1460 (after SCHMIDTMAYER 2015)
 and the relations of the stamp patterns on the finds from the castle

hogy a Duna vonaláig nyúlt, délen pedig a mai Tolna vármegye közepéig¹⁰⁶ volt jellemző ez az áru. A Dunától keletre nagyon kevés példány jutott el, csak a főbb útvonalak környékéről ismert néhány darab.¹⁰⁷ Nyugaton a Balaton vonalánál csak ritkán jutott tovább ez a termék, a mai Veszprém és Győr-Moson-Sopron vármegyében már a vörös kerámia a domináns.¹⁰⁸

Érdeemes szót ejteni még a fazekak díszítéséről. Nagyobb részüknél a vállon egyszerű, bekarcolt egyenes vonalak, hornyolatok figyelhetők meg. (1. tábla) Néhány edény (kb. 6%) vállán pecsét-hengerrel készített díszítés található, melyek mintázata az egyszerű függőleges vonalaktól a bonyolultabb, X-ekkel tagolt mintákig terjed. Pecsét-hengerrel díszített vállú fazekak már a 12–13. században megjelentek osztrák területeken,¹⁰⁹ a 13. század folyamán pedig az ország nyugati peremvidékén (pl. Sopron, Kőszeg), illetve Buda környékén is előfordult néhány ilyen edény, valószínűleg a Duna közvetítő szerepének köszönhetően.¹¹⁰ Holl Imre a 14. századtól már helyi gyártással is számolt, a 15. század második felére pedig a vidéki műhelyek is átvették a technikát, a típus széles körben elterjedt.¹¹¹ A közeli Vértesszentkeresztről származó darabokat a 15. század elejére keltezi az ásató.¹¹² Ezzel szemben az ozorai vár anyagából közölt hasonló fazekak a 15. század végére–16. század elejére datálhatók.¹¹³ A pecsétminták pontos vizsgálatával a különböző lelőhelyekről származó, egy műhelyben készült darabok beazonosítása is lehetségessé válik. A motívumok alapján a gesztesi vár ellátásában úgy tűnik, hogy a Vértestől északra és délre fekvő műhelyek egyaránt részt vettek. Az előbbivel való kapcsolatot a vértesszentkereszti apátságban megjelenő teljesen azonos pecsétminta bizonyítja (2. tábla 6–7), míg utóbbira egy másik, Székesfehérváron és Igaron előforduló motívum (2. tábla 8–10), valamint egy székesfehérvári fazék mintája (2. tábla 11) utal. Utóbbi Gesztesen egy tálon jelenik meg. (2. tábla 10) Ez azért különös, mert

logikai alapon egyszerűbb lenne észak felől ellátni a várat, mint délről átszállítani a hegyen a kerámiát, főleg, hogy mindkét helyen hasonló minőségűt gyártottak. Így talán az, hogy délről is érkezett áru az épületbe, azzal lehet összefüggésben, hogy a vár birtokai közé tartozott a Vértes déli oldalán fekvő Csákvár is. (7. kép)¹¹⁴ Elképzelhető, hogy hasonló helyzet állt fent, mint a sümegi várhoz tartozó Deáki falu esetén, ahol egy 1524-es forrás alapján bizonyos adókedvezményekért cserébe az ottani fazekasok edényeket szolgáltatottak a vár konyhájára.¹¹⁵

Összességében a sárgás színű fazekak eléggé egységes csoportot alkotnak, így a darabok pontosabb, kizárólag formai alapon történő keltezése egyelőre nem volt lehetséges. A szakirodalom alapján valószínűsíthető, hogy a várban a 14. század végétől egészen a 16. század elejéig–közepéig használtak ilyen világos anyagú fazekakat. A jól datálható párhuzamok alapján úgy tűnik, hogy a típus gyártása – valószínűleg a török háborúknak köszönhetően – a 16. század közepe táján megszakadt.¹¹⁶

A sárgás anyagú csoporttól élesen elkülöníthető egy másik típus, melynek anyaga vöröses, illetve sötétrozászászínű. (3. tábla 3–7) Ezek soványítása is eltér az előző csoporttól, ugyanis az agyaghoz apró kavicsokat kevertek. A fazekak 12–24 cm-es peremátmérőjűek, de többségük a 15–18 cm-es mérettartományba tartozik, aljátmérésük 6–13 cm, falvastagságuk 0,5–0,6 cm. Az ide sorolható példányoknál csak egyfajta peremkiképzés figyelhető meg, mely minden esetben visszahajtott, az edény falához nyomott, és enyhén legömbölyített. Ezenkívül a darabok peremének belső felén gyakran hornyolat fut, mely valószínűleg a fedő megtartását segítette elő. Fül ennél a csoportnál sem volt megfigyelhető. Ez a fazéktípus is ismert már a szakirodalomban. Hasonló kiképzésű darab – a 15. század második felére, 16. század első felére keltezve – előfordul többek között Sarvalyon,¹¹⁷ illetve

106 Pl. ozorai vár (FELD–GERELYES 1985), felsőnyéki vár (MIKLÓS 1988)

107 SZABÓ 1938; PARÁDI 1963, 17. kép/4.

108 HOLL–PARÁDI 1982a; HOLL–PARÁDI 1982b; KOVALOVSKY 1969; TOMKA 2011

109 CECH 1989, 167–168. és Taf. 1/A3.

110 HOLL 1973, 203–204.; HOLL 1992, 27. és 44–46. kép; TEREI 2010, 25. ábra 7. kép

111 HOLL 1963, 346.; FELD–GERELYES 1985, 166–169.

112 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 33. tábla/1–3, 6–7, 10, 12. kép

113 FELD–GERELYES 1985, 169, 4/4–5. kép

114 Csákvár esetén ugyan egyelőre nincs bizonyíték középkori fazekasműhely létezésére, azonban az agyaggyerőhelyek és az újkori csákvári fazekasság megtelepedését figyelembe véve valószínűnek tűnik, hogy a középkorban is történt a területén kerámiagyártás.

115 HOLL–PARÁDI 1982a, 110.

116 Pl. az ozorai vár zárt leletgyűjtéseiben a típus a 16. század második felében már nem jellemző. FELD et al. 1989, 181.

117 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 154/2.

a Veszprém megyei falvak terepbejárásai anyagában.¹¹⁸ De a típus a Kelet-Dunántúlon is gyakori, így Székesfehérvárról¹¹⁹ és az ozorai várból is közöltek hasonló példányokat, de a vértesi lelőhelyeken (pl. csókakői vár, Vértesszentkereszt,¹²⁰ Vitányvár¹²¹) is előfordul. (8. kép) Az ozorai darabok esetén publikálók megállapították, hogy a típus a Balaton tágabb környékén terjedt el, és legkorábban a 15. század második felétől lehet vele számolni, illetve még a 16. század közepső harmadában – második felében is jelen volt a zárt lelet-együttesek tanúsága szerint. Ezenkívül a forma időbeli változását is sikerült regisztrálniuk, a későbbi daraboknál a vállrész hangsúlyosabb, illetve a fedőhorony is csak azoknál jelenik meg.¹²² Gyártásuk eddig a Balatontól északra bizonyított,¹²³ de a vörösre égő agyag könnyebb hozzáférhetősége alapján máshol is elképzelhető. A gesztesi darabok mindezek alapján nagyobb részt már a 16. században készülhettek. Lehetséges, hogy a sárgás edényeket gyártó műhelyek megszűnése után érkeztek nagyobb mennyiségben a várba.

» *Bogrács*

A leletanyagban ez a jellegzetes Árpád-kori edénytípus mindössze két töredéssel képviselteti magát (3. tábla 1–2), melyek valószínűleg egy edényhez tartoztak. A darabok vörös anyagúak, törésfelületük azonban szürke, soványításuk nagyon durva, apróra tört kavicsal történt. Az edény kézi korongon készülhetett, külső felülete egyenletesre van simítva. A teljes bogrács alakja nem határozható meg, de az edény a Takács Miklós-féle kategóriák¹²⁴ közül az ívelt aljú, fémbográcsot utánzó típusba tartozhatott. A töredékek pereme T alakú, melyet az átszúrt résznél sem vastagítottak meg. Párhuzamai a közeli Kisalföldről ismertek, az ottani lelőhelyek leletanyaga alapján készített kronológiájában Takács Miklós ezt a peremtípust a 13–14. századra keltezte.¹²⁵ A töredékek külső felülete égett, ami bizonyítja, hogy az edényt használták. Az edénytípus gesztesi előfordulása felveti a kérdést, hogy mennyire lehet számolni azzal,

hogy a 14. század végének királyi környezetében még használtak cserépbográcsot. Ez nem tűnik túl valószínűnek, de természetesen nem is zárható ki teljes bizonyossággal. Így a darabot nem lehet a korábbi, Árpád-kori vár elhelyezkedésével kapcsolatban egyértelmű bizonyítékként értékelni.

» *Budai vörös lábas*

A biztosan középkorra keltezhető lábasokat egy töredék képviseli. A darab vörös anyagú, nagy szemcséjű homokkal és nagyon apró kavicsal soványított. Az edényt kívül fehér engóbréteg, belül pedig sötétzöld máz borítja. Pereme kihajló, megvastagodó, fedő felfekvésére alkalmas, peremátmérője 23 cm. Oldalát enyhe élbordázás díszíti, lábai hiányoznak, de a töredék profilja, magassága alapján egyértelmű, hogy lábas része lehetett. A darab jellemzői alapján a budai vörös kerámia csoportjába sorolható. A típus Holl Imre megállapításai szerint 1460 és 1480 között tűnt fel a budai vár anyagában. A Budán és környékén (Nyék, Pomáz, Visegrád, Esztergom, Vác) nagyobb mennyiségben jelen lévő áru fejlettebb, városi műhely, valószínűleg a budai városi fazekasok terméke lehet.¹²⁶ Távolsági lelőhelyeken ritkán, és alacsony mennyiségben fordul elő a típus (pl. ozorai vár,¹²⁷ bajnai kastély¹²⁸). (8. kép) Ebbe a körbe illeszkedik a gesztesi vár is, ahova speciális funkciója (ételek pirítására és sütésére használták), illetve magasabb minősége miatt kerülhetett az edény.

» *Fedők*

A fazekakkal együtt fedőket is használtak a főzés során. A fedők a 13. század közepétől vannak jelen a magyar leletanyagban, valószínűleg nyugati hatásra terjedtek el.¹²⁹ A gesztesi anyag fedői közül szintén anyag alapján különítettem el a középkori jellegűeket (mindössze 10 töredék, melyből 6 db perem-, 3 db fedőgomb-, 1 db palásttöredék). A darabok mindegyike kúpos fedőhöz tartozott, melyek a lapos fedőkkel egyszerre jelentek meg az országban, de később, a középkor folyamán ezek váltak általánossá,¹³⁰ így nem meglepő, hogy a gesztesi

118 Pl. MRT 3, 6. kép/2–3, 35. kép/27–28, 39. kép/23.

119 SIKLÓSI 1982, 1. kép

120 Pl. KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 86.1.312.

121 Pl. LÁSZLÓ 2014, 4. tábla/1.

122 FELD et al. 1989, 180, 5–6. kép; GERELYES–FELD 1986, 174.

123 Herend–Németi dűlő lelőhelyen terepbejárás során ezt a típust gyártó fazekaskemencék maradványait sikerült megfigyelni (Gönczi Vivien és Kovács Bianka Gina terepbejárása, 2022). Németi települést, mellyel

a topográfia azonosítja a lelőhelyet, utoljára 1557-ben említik lakottként, utána elnéptelenedett (MRT 2, 104).

124 TAKÁCS 2010, Abb. 1.

125 TAKÁCS 1993, 13. tábla; TAKÁCS 1996, 168–169.

126 HOLL 1963, 351–352.

127 FELD–GERELYES 1985, 173; FELD et al. 1989, 184–185, 14. kép/1–2.

128 Esztergomi Balassa Bálint Múzeum, leltározatlan (B. Benkhard Lilla ásatási anyaga)

129 FELD 1987, 263.

130 PARÁDI 1958, 158.

késő középkori fedők mindegyike ehhez a típus-hoz tartozik. A példányok sárgásfehéres anyagúak (1. tábla 1–3), soványításuk nagyobb szemű, szemcsés homokkal történt. Anyaguk nagyon hasonlít a sárgás színű fazekakéhoz, így valószínűsíthető, hogy ugyanazon műhelyekben készítették őket. A darabok gyorskorongon készültek, melyet a fedőgombokon látható levágásnyom is bizonyít. Mindhárom fedőgombot szögletes profilúra képeztek ki. A peremek között több típus is előfordul, pl. peremén horonnyal tagolt, kiszélesedő, enyhén lekerekített vagy kissé behúzott peremű. A peremek átmérője 15–20 cm közötti, vagyis a kisebb és a közepe méretű fazekakhoz használták őket.

» *Grafitos és szürke, redukált égetésű kerámia*

A leletanyagban egy jól elkülöníthető csoportot alkot a szürke, redukált égetésű, általában grafitos kerámia. Ha a kerámiaedények agyagába grafitot kevernek, azzal az edények néhány tulajdonsága lényegesen megváltoztatható, előnyösebbé tehető. Így mind a főzéshez használt fazekak, mind az öntőtégelyek esetében – melyek a leggyakoribb grafitos anyagú edénytípusok – hasznos, hogy a grafit hatására lényegesen nő az edény hővezető képessége, a hőtágulása viszont csökken, ami javítja az edény ellenálló-képességét a hőmérséklet ingadozásaival szemben. Ezenkívül bizonyos mennyiségű (az edény anyagának kb. 15%-ánál több) grafit hozzáadásával az edény hidrofób lesz, ami a főzőedényeknél és az öntőtégelyeknél is előnyös tulajdonság, illetve a szintén gyakori grafitos anyagú kancsók kedveltségét is megmagyarázza. Mivel a grafit kémiaiilag igazából szén, így a kerámia égetése során teljesen elégne. Ezt a problémát azzal küszöbölték ki, hogy ezeket az edényeket kivétel nélkül redukációs eljárással égették ki, így nem érte oxigén a grafitot, és nem égett el.¹³¹ Magyar területeken sajnos nem volt grafitlelőhely, viszont a mai Ausztria, illetve Csehország déli részén több helyen is előfordult ez a nyersanyag, főként a Duna közelében.¹³² Így nem meglepő, hogy a grafitos kerámia gyártása is elsősorban a Duna mentén elhelyezkedő nagyvárosokban (pl. Bécs, Passau) indult meg, ahova a folyón könnyedén elszállíthatták az alapanyagot. A Duna ezenkívül fontos szerepet játszott ezen kerámia kereskedelmében is, melyet elsősorban vízi útvonalon szállítottak, és így

nyugaton egészen Ulmig, keleten pedig Belgrádig eljutott,¹³³ de elsősorban csak a Dunához közeli lelőhelyeken kerül elő.¹³⁴ A grafitos áru kis mennyiségben már a 9–10. században, és azt követően az Árpád-korban is előfordult a mai Magyarország területén.¹³⁵ Holl Imre kutatásai alapján nagyobb mennyiségű behozataluk a 13. század második felétől kezdődött, de virágkoruk a 15. századra tehető. Valószínűleg már kisebb mértékben, de még az 1541 utáni időszakban is lehet számolni importjukkal.¹³⁶ A grafitos darabokon kívül nagy mennyiségben jelen vannak hasonló formájú, szürke színű, redukált égetésű, de grafitot nem tartalmazó edények is az országban. Éppen emiatt vetődött fel az a lehetőség, hogy a típust helyben, elsősorban a Magyar Királyság északnyugati részén is gyárthatták.¹³⁷ Ennek az árutípusnak egy további jellegzetességét képezik az edények peremére pecsételt bélyegek. Az egyik legfontosabb gyártási hely, Bécs esetében 1431-ből maradt fenn egy rendelet, mely előírta a megfelelő minőségű kerámiák bélyeggel való megjelölését, melynek hitelesítő és minőségjelző szerepe volt. Azonban nem ekkor vezették be ezt a szokást, a leletanyag alapján már korábban is gyakran megjelölték így az árukat, és 1431 után sem volt törvényszerű a használata, elsősorban az export céljára készült edényekre került rá a bélyeg. Ugyanez a rendelet többek között azt is megtiltotta, hogy bekenjék grafittal a nem grafitos anyagú edényeket, és így magasabb áron értékesítsék. Azonban a rendelkezést valószínűleg nem mindenki tartotta be, amit az is alátámaszt, hogy 1527-ben megerősítették.¹³⁸

Gesztesen mindössze 32 töredék (min. 17 edény) tartozik ebbe a szürke csoportba, melyek többsége fazék lehetett. A darabok többnyire viszonylag durván, apró kavicsal soványítottak, a többségük grafitot is tartalmaz. A peremtöredékek átmérője 18 és 25 cm, az aljtöredékeké 14,5 és 24 cm közöttiek. A peremek közül sajnos csak három darabon szerepel pecsételt bélyeg (4. tábla 2–4), melyek közül az egyik töredék grafit nélküli. (4. tábla 2) Vizi Márta a Decs-Etén előkerült darabok vizsgálatakor kísérletet végzett, melynek során bebizonyosodott, hogy a fazekak peremének domborúsága, illetve eltérő méretei miatt azonos pecsétlővel eltérő mintát is létre lehet hozni.¹³⁹ Éppen ezért a gesztesi darabok teljes pecsétképe sem vehető ki teljesen, de az

131 DUMA 1980

132 SCHARRER-LIŠKA 2007, 15–16, Abb. 1.

133 VIZI 2000, 177.

134 SZABÓ 1938, 103; HOLL 1963, 168.

135 Pl. MERVA 2016

136 HOLL 2005, 89–90.

137 FELD 2008, 310–311.

138 HOLL 1963, 166; VIZI 2000, 178.

139 VIZI 2000, 182.

biztosnak tűnik, hogy mindhárom esetben a Holl Imre által bécsiként meghatározott¹⁴⁰ pecsét valamilyen variánsáról lehet szó. A darabok korhatározására csak a peremformák alapján nyílik némi lehetőség. A peremek közül csak három darab rendelkezik erőteljesebben megvastagodó, enyhén kihajló széllel, ami az analógiák alapján korábbinak tűnik, mint a másik 11 peremtöredék, melyek sokkal jobban visszahajlanak.¹⁴¹ Az előbbi darabokat véleményem szerint inkább a 15. század első felére lehet keltezni, míg a többi már a 15. század második felére, illetve a 16. századra tehető. Egy töredék tartozik egyértelműen a korai darabok közé: egy anyagában grafitot nem tartalmazó, viszont fényes, grafitos bevonattal ellátott darab. (4. tábla 1) A töredék peremén egy kitüremkedés figyelhető meg, melyen a későbbi pecsétek elődjének tekinthető minta látható. Hasonló edények más lelőhelyeken is előfordulnak, melyek alapján a darabot valószínűleg a 14. századra keltezhetjük.¹⁴²

A többi töredék (3 db) egy nagy méretű kancsóhoz tartozott. (4. tábla 5) Az edény világosszürke anyagú, durván, nagy kavicsdarabokkal soványított, felülete az alját kivéve sötétszürke, grafitos engóbbal van bevonva. A kancsó pereme behúzott, alatta egy borda fut körbe, vállát pedig egy bekarcolt vonal tagolja. Sajnos a megmaradt töredékein nincsen bélyeg. Hasonló edény természetesen több lelőhelyről is ismert, így magyar területről pl. Budáról, Visegrádról és Tatáról. A budai darabot Holl Imre a 16. század végére–17. század elejére keltezi.¹⁴³ A visegrádi töredék tulli analógia alapján a 15. század végére–16. század elejére lett datálva.¹⁴⁴ Ez utóbbira látszik mutatni egy szintén alsó-ausztriai, pénzzel keltezhető edény, mely 1540 körül kerülhetett földbe.¹⁴⁵ Így valószínűleg a gesztesi példány is inkább még a 15. század végén vagy a 16. század első felében érkezhetett a várba.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy bár a várba – valószínűleg a közeli kereskedelmi útvonalaknak köszönhetően – eljutott az ország középső terüle-

tein gyakori grafitos kerámia, de kevés példánnyal képviselteti magát. Természetesen ez az alacsony szám abból is adódhat, hogy az ásatás során nagyrészt csak a török kori szintek lettek feltárva. Az előkerült darabok jellege alapján az árutípus az épület megépülésétől kezdve a 16. század háborús időszakáig kis mennyiségben mindig jelen volt a várban, de természetesen nem zárható ki teljesen a későbbi, a török fennhatóság idejére tehető beáramlása sem, ugyanis ezt már máshol is sikerült bizonyítani.¹⁴⁶

» Asztali kerámia

A jelentős mennyiségű középkori fazéktöredékhez képest a középkori asztali kerámia alig képviselteti magát a leletanyagban. Az ide sorolható töredékek folyadéktárolókhöz, poharakhoz és tálakhoz tartoztak. Az asztali kerámia alacsony számát egyrészt az okozhatja, hogy sokáig asztali használatra inkább fából, illetve előkelő környezetben üvegből és ónból készült edényeket használtak, a kerámiák szerepe a 15. századtól kezdett el nőni.¹⁴⁷ A másik magyarázat az ásatás kiterjedése, hiszen – ahogy a fentiekből kiderült – nem történt meg a vár teljes területének feltárása, illetve a kutatott részekben is nagyrészt csak a török kori szinteket találták meg. Az, hogy a leletanyagból a jellegzetes 15. századi díszedények (külföldi és hazai készítésűek egyaránt) szinte teljesen hiányoznak, a fentiekben kívül talán a vár alsóbbrendű szerepével, nem állandó lakhelyként való használatával is magyarázható.¹⁴⁸ Bár a továbbiakban bemutatott színvonalas kályhák jelenléte talán mégis inkább azt valószínűsíti, hogy nívósabb kerámiát is használhattak a várban, csak az ásatáson ezek nem kerültek elő.

» Folyadéktároló edények

A biztosan középkori jellegű folyadéktárolókhöz tartozó töredékek száma rendkívül alacsony (50 db).¹⁴⁹ A 80%-uk a fazekaknál már megismert sárgás színű, nagy szemcsés soványítású példány.

140 HOLL 1963, 53–55. kép

141 Pl. TÓTH 2006, 53.

142 Pl. PILKOVÁ–CHOMA 2011, Tab. 1; HOŠŠO–LESÁK–RESUTÍK 2002, Obr. 5; HOLL 1992, 51. kép

143 HOLL 2005, 90; ill. Abb. 50/2.

144 TÓTH 2006, 54; ill. 125. ábra

145 STEININGER 1964, Nr. 151.

146 Pl. Budán (HOLL 2005, 90) és Visegrádon (TÓTH 2006, 54)

147 HOLL 1992, 26.

148 Akár az is elképzelhető, hogy az utazó királyi udvar az

asztali edényeket magával hordozta, és ezért található kevesebb ilyen jellegű kerámia az anyagban. (Köszönöm B. Benkhard Lillának, hogy felhívta figyelmemet erre az eshetőségre.)

149 A folyadéktárolók aljtöredékeinek szétválasztása a fazekaljaktól problematikus, nem biztos, hogy az égsnyomok hiánya elég bizonyítéknak tekinthető. Az anyagukban a perem- és oldaltöredékeknél sem mutatkozott szignifikáns különbség, így az alapján sem lehet egyértelműen elkülöníteni a folyadéktárolókhöz tartozó darabokat.

A legtöbb darab egyszerű oldaltöredék, de néhány perem-, illetve fültöredék is van az anyagban. A darabok gyorskorongon készültek. A peremtöredékek, melyek mind kancsókhöz tartoztak, bordázással tagolt szájkiképzéssel rendelkeznek, a fültöredékek kör- vagy enyhén lapított átmetszetűek. Az egyik töredék (5. tábla 1) egyszerűbb profilja és kisebb durvább anyaga alapján talán a többinél korábbi keltezését sejtet. A másik, több bordával ellátott típus anyaga némileg finomabb. Formailag hasonló kancsók széles körben ismertek a Dunántúlról sárga (pl. Buda,¹⁵⁰ Ozora,¹⁵¹ Vértesszentkereszt,¹⁵² Tata,¹⁵³ Bajna-Csima¹⁵⁴) és vörös anyagból egyaránt (pl. Kőszeg,¹⁵⁵ Sarvaly,¹⁵⁶ Gyórszentmárton,¹⁵⁷ Csepely,¹⁵⁸ Felsődörgicse¹⁵⁹). Az analógiák datálása alapján a gesztesi darabok valószínűleg a 15. század második felére vagy a 16. század első felére keltezhetők.¹⁶⁰

Egy apró kiöntőcső töredék is előkerült (5. tábla 4), mely anyaga alapján szintén a sárgásfehér színű folyadéktárolók csoportjába tartozik. Hasonló kiöntőcsővel rendelkező, kisebb méretű, valószínűleg olaj vagy ecet tárolására használt példányok ismertek Budáról és Sarvalyról.¹⁶¹ A felsorolt darabok mindegyikének oldalát festés vagy más díszítés borította, így nem a konyhai, hanem az asztali kerámia közé sorolták azokat.¹⁶² Lehetséges, hogy a gesztesi töredék is egy hasonló edényhez tartozott, de az sem elképzelhetetlen, hogy egy nagyobb méretű példány része volt, melyhez hasonló Kőszegről,¹⁶³ illetve Sarvalyról került elő.¹⁶⁴ Az edénytípust kisebb mennyiségű savanyúság eltételéhez vagy ecetkészítéshez használhatták.¹⁶⁵ Mindkét típus esetén a párhuzamok a 15. század második felére keltezhetők, de Tatán formája alapján korábbra datálható példány is előfordul.¹⁶⁶

A töredékek kisebb része (10 db) vörös anyagú, viszonylag durván, nagy szemcsésű homokkal és apró kavicsokkal soványított. (5. tábla 3) A darabok többsége itt fültöredék. A töredékek alapján a vörös anyagú példányok is gyorskorongon készültek. Az egyetlen peremdarab felálló, legömbölyített formájú, alul borda tagolja, egyszerű hurkafüle a peremből indul ki. Hasonló töredékek Kőszegen,¹⁶⁷ illetve Sarvaly¹⁶⁸ és Nagykeszi¹⁶⁹ falvak ásatásain is kerültek elő, melyek a 15. század második felére keltezhetők. A fültöredékek némelyikén lyuk figyelhető meg. A korszak vörös anyagú folyadéktárolóira más lelőhelyeken is jellemző a fül feléig végigfutó lyukasztatás.¹⁷⁰ A párhuzamok alapján valószínűleg a gesztesi darabok is a 15. század második felében készülhettek.

» Poharak

Néhány sárgásfehér színű pohártöredék is található az anyagban (12 db, min. 8 edény). A darabok többségének (5. tábla 5–6, 8–9) hasonló anyaga, de finomabb soványítása (apróbb szemcsésű, részben sötét színű homok) van a sárgás színű fazekakéhoz képest. Peremük kihajló, átmerőjük 10–11 cm-es, oldaluk 0,3 cm vastag, és enyhe bordázással vagy hornyolással díszített. Aljtöredékeik talpgyűrűs kiképzésűek, de egy hullámos díszítéssel ellátott darab is van köztük, átmerőjük 5–5,5 cm, aljukon látszik a gyorskorongról való levágás nyoma. Három töredék (min. 2 edény) egy ennél fehéresebb színű, még finomabb anyagú típushoz tartozik (5. tábla 7, 10), melynek oldaltöredékeit erőteljesebb hornyolás díszíti. Az egyetlen ide sorolható aljtöredék talpkarimája kevésbé hangsúlyos, alján nincs levágásnyom, hanem rücskös. Talpátmerője 4,6 cm, oldalvastagsága 0,3 cm.

150 HOLL 1963, 36. kép, 78. kép 4.

151 FELD–GERELYES 1985, 6. kép 1; FELD et al. 1989, 15. kép 4–6.

152 MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 32. tábla 1, 2, 6.

153 Pl. Tata – Kossuth tér 16. (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2016.13.4.169, 196.)

154 PETÉNYI 1996, 95–96. kép

155 HOLL 1992, 57. kép 9–10, 67. kép 1.

156 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 47/1, Abb. 158/4, Abb. 168/2, Abb. 169/2, Abb. 171/2, Abb. 172/2.

157 TAKÁCS 2021

158 KOVALOVSKZI 1969, 33. kép/jobbs alsó

159 PINTÉR 2006, 15. kép

160 Pl. HOLL 1963, 351; FELD et al. 1989, 186–187.

161 HOLL 1963, 353, ill. 45. kép; HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 48/2.

162 HOLL–PARÁDI 1982a, 100.

163 HOLL 1992, 133. kép 1–2.

164 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 47/2–3, Abb. 48/3, ill. Abb. 158/3, 5.

165 KOLLÁTH et al. 2021; Az újkorban a hasonló kerámiákat (a kiöntőcsöves kantákat) ecetes vagy savanyító edényként használták (LAJKÓ 2015, 133; IGAZ–KRESZ 1965, 111–112)

166 Tata – Kálvária-domb (KDM Régészeti Gyűjtemény, leltározatlan)

167 HOLL 1992, 69. kép 1.

168 HOLL–PARÁDI 1982a, Abb. 158/4.

169 HOLL–PARÁDI 1982b, 11. kép 1.

170 Pl. Sarvaly (Holl–Parádi 1982a, Abb. 60/1.), Tata – Kossuth tér 16. (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2016.13.4.268.)

A késő középkorra jellemző, hogy minden térségben más formájú poharakat gyártottak.¹⁷¹ A gesztesi poharak formailag egy típusba tartoznak. A sárgás színű darabokhoz hasonló anyagú és formájú poharak széles körben előfordulnak a tágabb környék lelőhelyein,¹⁷² valószínűsíthető, hogy esetükben is a sárgás színű edényeket gyártó műhelyek termékeiről van szó. A finomabb, fehér színű poharak képviselői a környékről is ismertek (pl. Vértesszentkereszt,¹⁷³ tatai vár,¹⁷⁴ Bajna-Csima¹⁷⁵), de Budán is gyakoriak, és távolabbról is került már elő példányuk (pl. ozorai vár). Ez utóbbit publikálói a budai városi fazekasság termékeként határozták meg.¹⁷⁶ Ezt látszik megerősíteni a gesztesi példány rücskös alja, mely arra utal, hogy a korongról nem levágták, hanem leemelték a darabot. Ez a jelenség Holl Imre megállapítása alapján a 15. századi budai fehér poharaknál is előfordul.¹⁷⁷ Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a Bajna-csimai fazekaskemencék anyagában is megjelenik a típus.¹⁷⁸ A gesztesi példányok anyaga hasonló, de véleményem szerint nem tűnik teljesen azonosnak a Buda környéki fehér kerámiákéval. Elképzelhetőnek tartom, hogy Bajna környékén is gyártották a típust, de ebben a kérdésben csak az ott feltárt fazekaskemencék leletanyagának részletes feldolgozása fog megoldást hozni. Így a gesztesi darabok készítési helyét a fentieknek megfelelő bizonytalansággal valószínűleg Buda vagy Bajna környékén kell keresni.

» Tálak

Az asztali edények utolsó csoportját két mázatlan, pecsételéssel díszített tál töredékei képviselik. Az egyik finomabb anyagú, rózsaszínes-sárga színű, széles peremét háromszög alakú mintával díszítették, oldalán pedig négyzet, illetve levél alakú pecsétbenyomások szerepelnek. (5. tábla 11) Ez utóbbihoz hasonló levelek budai darabokon¹⁷⁹ és székesfehérvári töredéken¹⁸⁰ is feltűnnek, míg

a háromszög mintával a budaiakon kívül nagykanizsai példányokon is találkozhatunk.¹⁸¹ A másik gesztesi töredék (2. tábla 11) anyaga szintén sárgás, de soványítása kissé durvább, nagyobb szemcséjű homokkal történt, pereme pedig jóval keskenyebb a másik példányénál. A díszítések nem csak a belsőjét, hanem a külső felületét is befedik. Egy keretbe foglalt, X-et formáló pecséten kívül megjelenik rajta egy a már bemutatott háromszög alakúhoz hasonló pecsétminta is, de ezek elhelyezése sokkal esetlegesebbnek, koncepció nélkülinek tűnik. Külső felén szintén a háromszöges minta szerepel, illetve feltűnik rajta egy, a fazekáról ismert körpecsétlővel készült díszítés is. Ez arra utal, hogy a műhelyben, ahol a tálát készítették, pecsételt vállú fazekakat is gyártottak, amit egy azonos mintával díszített székesfehérvári fazék támaszt alá. (2. tábla 12)¹⁸²

Az országban más lelőhelyeken is előfordulnak pecsételéssel díszített asztali kerámiák. Négy tárgy-típuson lehet megfigyelni a minták előfordulását: a leggyakoribbak a pecsételt poharak és tálak, illetve néha a kancsókat és a fedőket is díszítették. Ezen asztali kerámiák elterjedési területe sokkal nagyobb, mint a már tárgyalt pecsételt vállú fazekaké, úgy tűnik, hogy míg a főzőedények ily módon való díszítése csak az északkelet-dunántúli fazekások repertoárjába tartozott, addig az asztalra kerülő edények pecsételése a Dunántúl¹⁸³ és az ország más részein¹⁸⁴ is hódított. Az ismert edények és töredékek több különböző műhely szétválasztását teszik lehetővé. Holl Imre a budai anyagok vizsgálata során az asztali edények között először kettő pecsételéssel díszített csoportot tudott elkülöníteni (budai díszkerámia I–II. csoport): az egyikbe a fehér vagy sárgás anyagú, mázas, illetve mázatlan darabok, a másikba a vörös anyagú, fehér engóbos, mázas poharak és tálak tartoznak.¹⁸⁵ Később ez más típusokkal is kiegészült, melyek a budai várban kis számban, de képviseltették magukat.¹⁸⁶

171 FELD–GERELYES 1985, 173.

172 Pl. Várgesztes–Kisvár (KOVÁCS 2021a, 1. kép/3); tatai vár (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 69.1.2), Tata – Kossuth tér 16. (KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2016.13.29.42); Székesfehérvár – Szent Anna-kápolna (SIKLÓSI 1993, 7. kép)

173 LÁSZLÓ–SCHMIDTMAYER 2008, 41. kép

174 KDM Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 77.4.2.

175 PETÉNYI 1996, 88. kép

176 FELD–GERELYES 1985, 173, 8. kép/3.

177 HOLL 1963, 351.

178 PETÉNYI 1996, 25, 88. kép

179 HOLL 1963, 54. kép

180 Székesfehérvár–Sziget (johannita kolostor) lelőhelyről: HUN-REN BTK Régészeti Intézet, Siklói-hagyaték karton (Szent István Király Múzeum Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 79.215.)

181 PARÁDI 1965, 53. ábra/8.

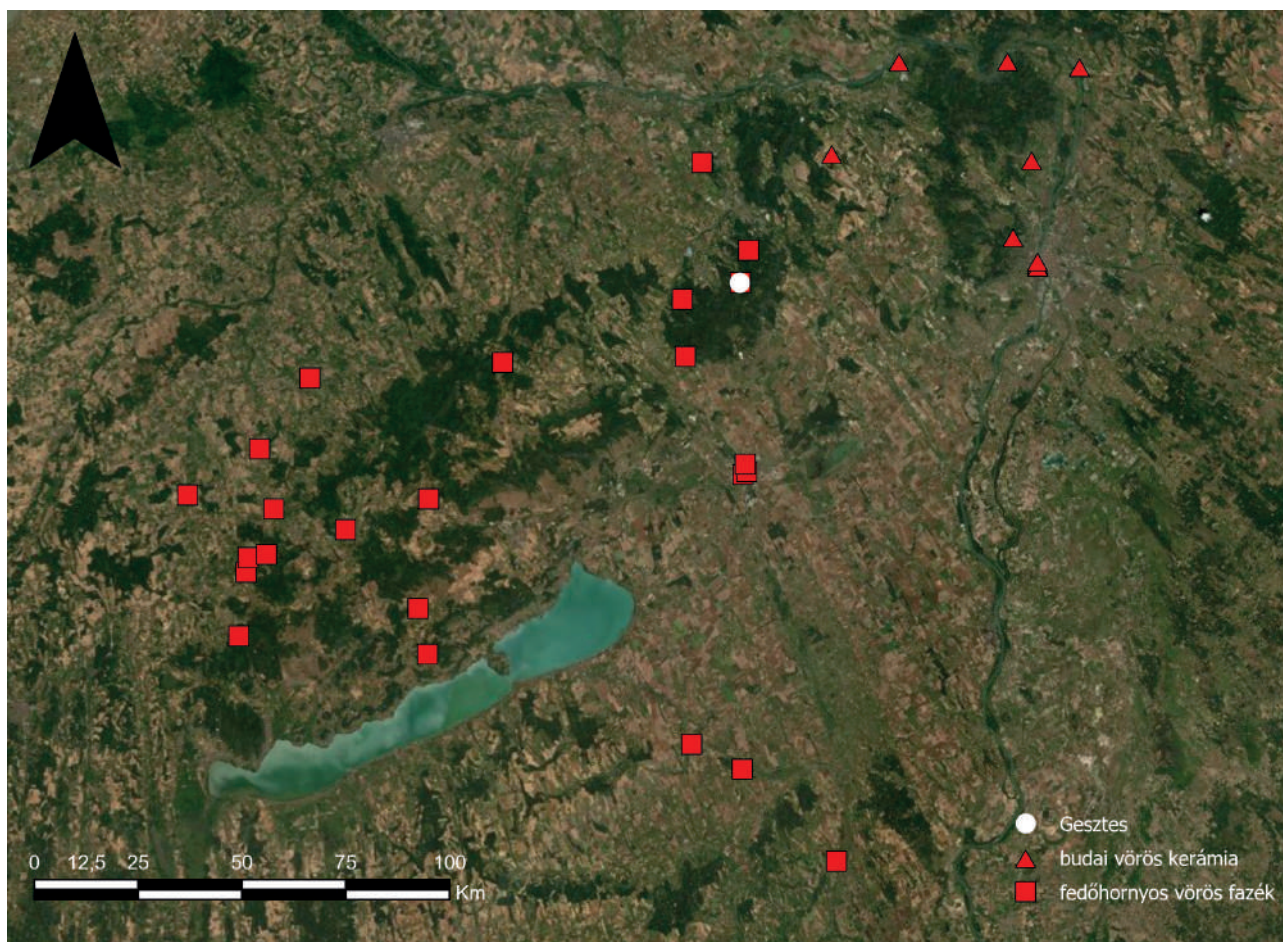
182 Székesfehérvár – Szűcs Gyula utca: HUN-REN BTK, Régészeti Intézet Adattára karton (Szent István Király Múzeum Régészeti Gyűjtemény, ltsz.: 55.196.1.)

183 Pl. PARÁDI 1965, 163; KOVÁCS 2021b, 267–272.

184 Pl. HOŠŠO 1983, Obr. 3; HOŠŠO 1984, 136–147; BENCZE 2008; BENKŐ 2004, 4. tábla/12.

185 HOLL 1963, 355.

186 HOLL 2005, 377–382.

8. kép: A vörös anyagú kerámiatípusok elterjedése
Fig. 8: The spread of red ceramic types

A gesztesi darabok tulajdonságai alapján az I. csoportba sorolhatók. E csoportba számos képviselői úgy tűnik, hogy nagyrészt a *Medium Regni* területére koncentrálnak,¹⁸⁷ viszont mázatlan változataik távolabb is megjelennek.¹⁸⁸ Míg a mázas darabok minőségük és elterjedési területük alapján is valószínűleg budai mesterek termékei lehetnek, addig a mázatlan példányoknál ez nem egyértelmű. Mivel a két gesztesi tál anyaga és színvonala nagyon hasonlít a környék pecsételt vállú fazekaiéhoz, így úgy vélem, hogy helyi műhelyben készülhettek.¹⁸⁹

Kályhás kerámia¹⁹⁰

A középkori kerámia-leletanyag jelentős részét a kályhaelemek alkotják, melyek nagyjából kályhaszemek töredékei, de kisebb mennyiségben a kályhacsempék is képviseltetik magukat.

Gesztesen viszonylag kevés középkori kályhacsempetöredék került elő (124 db). A töredékek azonban jellegzetesek, így több egykori kályha darabjait is el lehetett különíteni a csempék anyaga, készítéstechnikája, illetve analógiái alapján. Sajnos egy-egy kályhacsempetípust általában csak 1-2 töredék képvisel.

» Nagy Lajos-kori vagy kora Zsigmond-kori mérműves kályha

A legkorábbi kályhához tartozó töredékek többsége négyzetes, áttört előlapú csempéhez tartozott, melyek zárt, tál alakú hátrésszel rendelkeztek. (6. tábla 3–6) Az előlapjukat egyszerű, négykaréjos mérmű díszítette, melynek kerete tagolt volt. A töredékek halványsárga anyagúak, soványításuk durvább, szemcsés homokkal történt. A darabok

187 HOLL 1963, 362–364.

188 Közölt mázatlan darabok a *Medium Regni* területéről: budai királyi palota (HOLL 2005, Abb. 41.); pomázi kastély (MRT 7, 49. tábla/12–13); Esztergom-Helembasziget (helyi, nem budai műhely termékének gondolják)

(PARÁDI 1965, 159, 51. kép); Közölt mázatlan darab távolabbi lelőhelyről: Ivánca (HOLL 1963, 65. kép)

189 Anyaga és színvonala is nagyon hasonlít a környék pecsételt vállú fazekaiéhoz.

190 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kocsis Editnek a darabok meghatározásában nyújtott segítségéért.

falvastagsága viszonylag nagy (kb. 1-1,2 cm), az előlap oldalhosszúsága 25 cm, a hátrész egyik darabnál sincs meg teljesen, de az aljának átmérője 15 cm-es volt, így a mélysége 20 és 25 cm közötti lehetett. A keretek kialakítása eléggé egyenetlen, az előlap és a hátrész összeillesztéséhez sok plusz agyagot nyomkodtak a csempe belsejébe. A darabok előlapján a mérműves díszítés késsel lett kialakítva. A töredékeket elég jó minőségű, vastag máz borítja, bár nem minden esetben fedi be teljesen, egységesen őket. Azokon a felületeken, melyeket nem fedett be a máz, a csempék anyaga minden esetben sötétebbre (narancs-, illetve vöröses színűre) égett. A töredékeket borító mázak színe változatos: a világoszöldtől a sötétzöldön át a barnáig nyúlik a színskála, illetve mázatlan darab is előfordul, ami tovább növelhette az egykori kályha sokszínűségét. Hasonló kialakítású csempék több lelőhelyről is ismertek, így Budáról,¹⁹¹ Visegrádról,¹⁹² Diósgyőrről,¹⁹³ illetve kolostori környezetből is (székesfehérvári johannita rendház¹⁹⁴ és Vértesszentkereszt¹⁹⁵), bár ezek anyaga, profilja, illetve a legutóbbinak a mérete is jelentősen eltér a gesztesi példányokétól. A leletanyagban a már bemutatott típuson kívül még kettő másikat lehetett rekonstruálni, melyek szintén ehhez a kályhához tartozhattak. Az egyik egy sarokcsempe (6. tábla 2), mely egyik felének kialakítása teljesen megegyezik a négyzetes típuséval. Ehhez kapcsolódik egy dongás félcsempe, melyet két függőleges oldalán a négykaréjos darabokéhoz hasonló orrtag díszít. Hasonló kialakítású sarokcsempét sikerült Diósgyőrön is rekonstruálni.¹⁹⁶ A másik típus egyetlen példányát (6. tábla 1) a darab anyaga, máza, illetve készítési módja alapján lehetett ehhez a kályhához kapcsolni. A töredék dongás kialakítású, felső részét pedig áttört mérmű díszíti, melynek mintázatát szintén késsel vagdoszták ki. A darabnak pontos párhuzama egyelőre nem ismert. A feljebb felsorolt analógiák többségét Nagy Lajos uralkodásának idejére lehet keltezni. A legkorábbi ezek közül a visegrádi kályha volt, melyet az 1360-as években már el is bontottak, vagyis még előtte, az 1340-es vagy az 1350-es években kerülhetett sor a felállítására.¹⁹⁷ Ezzel szemben az említett diósgyőri kályhát 1370 és 1382 között építhették. A budai és a székesfehérvári darabok is inkább erre az időszakra utalnak. Egyedül a vértesszentkereszt csempe korhatáro-

zása tér el ezektől, mely az ásató szerint egy Nagy Lajos-kori hagyományokat folytató Zsigmond-kori műhely terméke lehet. Holl Imre újabb munkájában ezt a datálást megkérdőjelezte, és feltételeSEN a kolostor Nagy Lajos-kori átépítéséhez kötötte a darabot, de elismerte azt is, hogy a típus egyszerűsége miatt később is ismert lehetett.¹⁹⁸ Mindezek alapján a gesztesi darabok korhatározása sem egyszerű. Mint említettem, a felhozott párhuzamok nem tekinthetők pontos analógiáknak, mind technológiailag, mind formailag megfigyelhető bizonyos eltérés közöttük. Így a gesztesi kályha építési idejére csak egy bővebb időintervallumot lehet megadni, miszerint a kályhát 1370 és 1405 között állíthatták.

» Zsigmond-kori címeres kályha

A kályhacsempe-töredékek nagy része biztosan a Zsigmond-korra keltezhető. (7–8. tábla) Ezek a darabok formailag eléggé változatosak, de anyaguk, minőségük és készítési technológiájuk azonos. A töredékek anyaga halványsárga, de sok esetben nem egyenletesen égett át, így a töréssel közepes vagy egyik fele általában vörös. Az agyag soványítása viszonylag durva, szemcsés homokkal, illetve nagyon apró kavicsokkal történt. A darabok előlapjának vastagsága 0,6–0,7 cm, a csempék széleit pedig kb. 1 cm vastag, egyszerű léckeret zárja le, melyet részben az előlap felhajításával, részben a hátrész hozzátapasztásával alakítottak ki. A hátrészt, mely 0,8–0,9 cm vastagságú, az előlap hátoldalához plusz agyag odatapasztásával rögzítették. A töredékek egy részét barnássárga vagy zöld máz borítja, mely minden esetben engőb nélkül került az agyagra. Mind a sárga, mind a zöld mázban nagy, barna szemcsék figyelhetők meg, mely a gesztesi kályhacsempe-töredékek közül csak ezekre a darabokra jellemző. A töredékeken egyértelműen megfigyelhetők a kályhák használatának jelei: a legtöbb darab hátulján különböző erősségű égésnyomok vannak, míg némelyik hátsó fele csak vörösre égett. Ezenkívül van néhány olyan töredék is, melyeken nincsenek ilyen nyomok. Ez az egyes kályhacsempék kályhán belüli elhelyezkedéséből adódhat, ugyanis lehettek a kályhának olyan részei, melyeket szinte egyáltalán nem ért a füst.

Az ebbe a csoportba sorolt töredékek egy része (9 db) mázatlan. Ezek közül a legszebb darab egy

191 HOLL 2007, 222; ill. 2. kép 2.

192 KOCSIS–SABJÁN 1998, 13–14, ill. XII. tábla 34 (az ún. áttört liliomos csoport III/2. számú típusa); KOCSIS 2010, 366–367.

193 BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2007, 31; ill. 37. kép

194 HOLL 2007, 222; ill. 2. kép 6.

195 MEZŐSINÉ KOZÁK 1984, 195, ill. 3. kép 1.

196 BOLDIZSÁR–KOCSIS–SABJÁN 2007, XXXVII. tábla

197 KOCSIS 2010, 365–366.

198 HOLL 2007, 222.

szerecsenfejes kályhacsempe töredéke (7. tábla 3), melyből sajnos csak maga a szerecsenfej maradt meg. Ennek a típusnak mázas változata több lelőhelyről is ismert, így Budáról a palotából, a Mária Magdolna templom környékéről és a Szentpétermártír külvárosból, illetve Pomáizról és Vértesszentkeresztről.¹⁹⁹ Az analógiák alapján a töredék egy dongás hátú, téglalap formájú csempéhez tartozhatott, mely egy sarokcsempe része lehetett. Az előkerült hasonló darabok egy része – így a Szentpétermártír külvárosban talált töredékek – még az Anjou-korra keltezhető. A darabokon látható címert Végh András Szerecsen Jakab és János pénzverő kamaraispánokhoz kötötte, bár címerük nem ismert.²⁰⁰ Az általuk veretett szerecsenfejes dénárokat 1366 és 1385 között használták, így az előkerült többi lelettel összhangban Végh a késő Anjou-korra keltezte ezeket a darabokat. Azonban a budai palotában előkerült példányok mind méretükben, mind plasztikai részleteikben eltérnek az előbbi daraboktól. Ezek Holl Imre szerint már egyértelműen a Zsigmond-korra keltezhetőek, így ő a Zsigmond-kori I. csoportba sorolta a típust (20. típus), ami 1401/1402 előtt készült. Viszont fontos megemlíteni, hogy a vértesszentkereszti darab bizonyítja, hogy a típust később is felhasználták.²⁰¹ A gesztesi töredék mérete és megformálása egyértelműen a későbbi, budai darabokhoz hasonló, valamint anyaga is azonos a többi gesztesi, Zsigmond idejére keltezhető töredékével, így minden bizonytalanság nélkül ez a csempe is a Zsigmond-korra datálható.

Szintén mázatlan két szőlőfürtöt ábrázoló töredék. (7. tábla 4–5) A szőlőindás díszítésű kályhacsempéknek több típusa is ismert,²⁰² azonban a gesztesi darabok – az egyiken található kis levélkék alapján – talán egy Vértesszentkeresztlen előkerült, háromszögletű oromcsempéhez hasonló csempék részeit alkothatták,²⁰³ de egy másik, négyzetes típushoz való tartozásukat sem lehet teljesen kizárni. Ez utóbbira utalhat egy szintén mázatlan töredék is, mely a többitől eltérően kettes kerettel rendelkezik. E négyzetes típus mázas változatai a budai palotából és Vértesszentkeresztről, mázatlan, szürke, redukált égetésű darabjai

pedig Pestről ismertek.²⁰⁴ Mezősiné Kozák Éva az előbbi, csak Vértesszentkeresztlen előforduló típust a Zsigmond kori I., míg a másikat a II. csoportba sorolta.²⁰⁵ Holl Imre újabb munkájában már mindkét típust az I. csoporthoz rendelte (24. és 25. típus).²⁰⁶

Az utolsó mázatlan töredék egy négyzetes csempe sarka (7. tábla 6), melyen sárkányfej látható. A darab valószínűleg egy, a Holl Imre által a késő Zsigmond-korra keltezett, két összefonódó sárkányt ábrázoló csempe töredéke lehet (IV. csoport 2. típus). A típus mázas példányai a budai palotában és Pomázon is előkerültek.²⁰⁷

A mázas töredékek egyik legérdekesebb csoportját mindössze két töredék alkotja (7. tábla 1–2), melyek vakmérműves, háromszögletű oromcsempéhez tartoztak, amit forgó halhólyagok díszítettek. A töredékeket fűzőld máz borítja, viszont anyaguk kicsit eltér az eddig tárgyalt csempékétől, inkább fehéres színű, így a világos máz jobban tudott rajta érvényesülni. A csempét Holl Imre a kora Zsigmond-korra, 1387 és 1408 közé keltezte (I. csoport 8. típus).²⁰⁸ Párhuzamai a budai palotából, Visegrádról, a várpalotai várból és a budai Szentpétermártír külvárosból ismertek.²⁰⁹ A visegrádi Fellegvárból előkerült példányokat Kocsis Edit már a késő Zsigmond-korra keltezte.²¹⁰ A gesztesi töredékek kapcsolatban érdekes, hogy a vár közelében elhelyezkedő Kisvár épületében a típus több példánya is előkerült. Itt a kályha alapját is sikerült feltárni, azonban az ásatási megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy abba soha nem gyűjtöttak be.²¹¹ Korábban ezekkel kapcsolatban feltételeztem, hogy a nagyvárból vihették le a Kisvárhoz a csempéket, és használták fel másodlagosan.²¹² Azóta kiderült, hogy egyrészt a nagyvári példányok anyaga jóval világosabb, mázuk kicsit eltérő színű. Másrészt méretük is különbözik, és biztosan más nyomdúccal készültek, hiszen a kisvári darabok mintája sokkal elmosódottabb, kevésbé domborodik ki. Továbbá a nagyvári töredékek belsején erőteljes, a használatból adódó koromnyomok vannak. A kisvári példányoknál ezzel szemben csak másodlagos égésnyomok figyelhetők meg, ezért sem tartom valószínűnek, hogy használaton kívül kerültek volna az

199 HOLL 1990, 83, ill. 30. és 32. kép; HOLL 2002, 357, 362, ill. 14. kép; VÉGH 2002, 620, ill. 5. kép 2.

200 VÉGH 2002, 620, ill. 5. kép 2.

201 HOLL 2002, 362.

202 Pl. BOLDIZSÁR 2012

203 MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 184, ill. 2. kép 3.

204 HOLL 2002, 357, ill. 2. és 3. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 186, ill. 3. kép 2.

205 MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 184, 186.

206 HOLL 2002, 357.

207 HOLL 1958, 243, ill. 57. kép

208 HOLL 1958, 228.

209 HOLL 1958, 228, ill. 34. kép; HOLL 1984, 4. ábra; HOLL 2002, 364; VÉGH 2002, 621, ill. 9. kép

210 KOCSIS 2006, 132, ill. 36. kép

211 KOVÁCS 2021a

212 KOVÁCS 2014, 237; KOVÁCS 2016, 173.

épületbe. A kisvári példányok összességében véve rosszabb minőségűnek, inkább utánzatnak tűnnek, akár a későbbi gyártást sem zárom ki esetükben.²¹³

A barnássárga mázas töredékek közül az egyik egy sisakot ábrázol (8. tábla 1), mely egy téglalap alakú csempe része lehetett. Ezt a darabot G. Sándor Mária egyik tanulmányában már közzétette, és Nagy Lajos címerének töredékeként értékelte azt.²¹⁴ Azóta Holl Imre is megvizsgálta a töredéket, és úgy véli, hogy a darab talán az Eberhard-címer része lehetett (I. csoport 15. típus), melynek csempéken való használatát legkésőbb 1400-tól már indokoltnak tartja.²¹⁵ Azt, hogy a töredék egy ilyen csempéhez tartozhatott, megerősíti a címerpajzsok egy apró töredéke is. Végh András megkérdőjelezte Holl Imre azonosítását: szerinte már Vilmos pécsi püspök – aki 1374-ben halt meg – is ugyanezt a címet használta, valamint azt is kérdésesnek tartja, hogy ábrázoltak-e még a Zsigmond-kori kályhacsempéken akkor már elavultnak számítató csöbörsisakot.²¹⁶ A gesztési példány esetében azonban több mint valószínűnek tűnik a Zsigmond-kori keltezés, hiszen a csempe minden jellemzője szépen illeszkedik a most tárgyalt csoportba.

Két másik, barnássárga mázas töredék (8. tábla 4, 7) is címeres csempéhez tartozhatott, melyek Holl Imre szerint Ozorai Pipó címerét ábrázolhatták. Ő a darabokat 1404 és 1426 közé keltezi.²¹⁷ Szintén címeres ábrázolhatott egy harmadik hasonló töredék is. (8. tábla 8)

Ebbe a csoportba sorolható további kettő, orosz lánt ábrázoló töredék (8. tábla 2–3): az egyiket valamikor zöld máz borította, a másikat pedig a már ismert barnássárga. A csempék valószínűleg a két farkú cseh orosz lánt ábrázolhatták, mely Holl Imre szerint 1402-től van jelen a magyarországi csempéanyagban.²¹⁸ A jellegzetes, gótikus farokrészletet ábrázoló darab formailag pontos, de zöld mázas párhuzama a közeli csókakői várból ismert.²¹⁹

A fentiekén kívül még van néhány apróbb töredék (pl. 7. tábla 5–6, 9), melyek anyaguk és másuk alapján szintén ehhez a csoporthoz tartoznak, azonban kis méretük miatt nem lehetett beazonosítani, hogy milyen csempéhez tartoztak.

Az itt felsorolt csempék anyaga, minősége és technológiája megegyezik, így valószínűsíthető, hogy egykor egy kályha részét képezték. Az analógiák alapján ennek építési ideje már a késő Zsigmond-korra, 1400 utánra tehető. Ezen belül Holl Imre elképzelhetőnek tart egy 1410 előtti kályha-állítást, mivel akkor a vár még a király, illetve 1405-től pedig a húga, Margit hercegnő tulajdonában állt.²²⁰

» További 15. századi csempés kályhák

A várban állított további, csempékből készült kályhákra csak néhány töredék utal. A leletanyagban van néhány szürke, redukált égetésű töredék, melyek mérműves csempékhez tartozhattak. (pl. 9. tábla 1–2) Ezek anyaga világosszürke, az előző Zsigmond-kori csoportnál kissé finomabb, de viszonylag nagy szemcséjű homokkal soványított. A darabok külső felülete enyhén fényes, sötétszürke színű, de nem grafitos. A készítési technikájuk alapján valószínűleg a késő Zsigmond-korra keltezhető.²²¹

További öt, fehér anyagú, zöld mázas töredék átört mérműves kályhacsempékhez tartozott. (9. tábla 3–4) Ezek pontosabb korhatározása jellegzetes technológiai jegyek híján egyelőre nem volt lehetséges.

Négy másik töredék (9. tábla 5) – melyek akár egy csempéhez is tartozhattak – már egy későbbi kályhára utal. Ezek az úgynevezett lovalakos kályha sokszirmú rozettás csempéjének töredékei.²²² A darabok barnászörös anyagúak, finom homokkal soványítottak és zöld mázasak. A minta elég éles lenyomatú rajtuk, tehát valószínűleg eredeti negatívról készülhettek, vagyis a darab a lovalakos kályha műhelyének terméke lehet. Budán az első lovalakos kályhák állítására Holl Imre szerint V. László uralkodása alatt került sor.²²³ Azonban más lelőhelyek anyagai arra mutatnak, hogy a kályhatípus inkább csak később terjedt el, így pl. a tatai vár lovalakos kályhájának felállítására az ásató, Szatmári Sarolta szerint inkább már akkor kerülhetett sor, amikor a vár 1472-től újra királyi kézbe került.²²⁴ Feld István is inkább a kályhák 1470 utáni állítása mellett foglalt állást.²²⁵

213 KOVÁCS 2021a

214 G. SÁNDOR 1964, 175, ill. 81. ábra

215 HOLL 1971, 165, ill. 119. kép; HOLL 2010, 327.

216 VÉGH 2002, 620.

217 HOLL 2010, 730, ill. 17. ábra 2.

218 HOLL 2002, 632.

219 HATHÁZI–KOVÁCS 2024, 10. ábra/4.

220 HOLL 2010, 730.

221 HOLL 1998 alapján

222 Párhuzamok pl. Buda: HOLL 1971, 153. kép (16. típus); TAMÁSI 2004, Abb. 13; sárga mázzal: Diósgyőr: BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, LXX. tábla 2 (2. típus).

223 HOLL 1958, 266.

224 SZATMÁRI 1986, 82.

225 FELD 1987, 279.

Végül néhány apró töredék alapján még legalább egy csempéből készült kályha állításával lehet számolni. Az ehhez a kályhához tartozó négyzetes, áttört díszítésű csempék hátrésze vörös, előlapja pedig fehér, nagyon finom soványítású agyagból készült. (9. tábla 6) Hasonló anyaghasználat figyelhető meg a diósgyőri vár késő Mátyás- és Jagellókorra keltezett kályhacsempéinek egy részénél.²²⁶ A dongás csempék ezzel szemben teljesen fehér anyagúak. (9. tábla 7) Hasonló anyagú és formájú csempék ismertek pl. a visegrádi palotából²²⁷ és a tatai várból.²²⁸ A mázazás mindkét típus esetén zöld színű. A párhuzamok alapján a kályhát valószínűleg az 1480-as vagy az 1490-es években, esetleg a 16. század elején állíthatták.

» Kályhaszemek

A kályhaelemek legnagyobb részét a kályhaszem-töredékek teszik ki, melyek döntő többsége már kora újkori, azonban a középkori darabok száma is jelentős. Ezeket a fazekakhoz hasonlóan elsősorban anyaguk és formájuk, illetve méretük alapján tudtam elkülöníteni a későbbiektől.

Elsőként egy hagyma alakú, tetején zöld mázzal borított csoportot (10. tábla 1) kell megemlíteni, melyből nagyon kevés töredék került elő (3 db). Teljes méretük a töredékesség miatt nem szerkeszthető ki. Hasonló, felül mázas, hagyma alakú kályhaszemeket a Zsigmond-kori kályhák tetején szoktak alkalmazni.²²⁹ Ezen töredékek anyaga nagyon hasonló a két Zsigmond-kori kályháéhoz, így feltételezhetően azok közül az egyiknek a részét képezhették, valószínűleg inkább a biztosan Zsigmond idejére keltezhetőét.

Egy következő csoportot alkotnak a sárgásfehér színű kályhaszemek, melyek anyaga, szemcsés soványítása szintén nagyon hasonlít a Zsigmond-kori kályhacsempéjéhez, és egyúttal a fazekak sárgásfehér színű csoportjához. Az ide sorolható töredékek nagy része (78 töredék) tál alakú kályhaszemhez tartozott (10. tábla 7), melyek falvastagsága 0,8–1,2 közötti volt, peremük vízszintesen levágott, nincsen lekerekítve, és sarkuk is derékszögű. Oldalhosszúságuk és mélységük sajnos nem volt mérhető, de vélhetően arányaikban a mérműves kályhaszemek hátrészeéhez lehetnek hasonlóak. Ezen tál alakú szemek némelyikén mázpötty vagy -csík volt megfigyelhető. (10. tábla 8) Az nem tűnik

valószínűnek, hogy ezek a kályhaszemek a csempés kályhák részét alkották volna, így inkább arról lehet szó, hogy annak darabjaival együtt égették őket, melyekről lefolyt rájuk a máz (erre utal az is, hogy némelyik töredékre az égetéskor szomszédos darab agyagából is odaragadt egy kis rész). Ezenkívül a tál alakú szemek közül néhánynak (4 db töredék) a belső felületét grafitral vonták be. Ugyanilyen sárgásfehér anyagból mázatlan, hagyma alakú szemek is készültek (37 db töredék) (10. tábla 2–3), valamint néhány háromszög alakú oromszem töredéke is előkerült. (10. tábla 6) Ezek felső csúcsa felül nyitott, bikónikus formájú volt. (10. tábla 4–5) A csoportba sorolható kályhaszemek formáik alapján a 15. századra keltezhetőek.²³⁰ A máznyomos darabok alapján ez legalább részben leszűkíthető a Zsigmond-korra.

Egy másik csoportot képeznek az előzőekhez hasonló kiképzésű, de rózsaszín anyagból készült, szintén szemcsés homokkal soványított kályhaszemek. Ilyen anyagból csak négyzetes és háromszög formájú, tál alakú szemek kerültek elő (46 töredék) (10. tábla 9–10), melyek méreteikben, arányaikban hasonlóak az előző csoporthoz. A négyzetes szemek között itt is volt néhány (7 db töredék) grafitral bevont belső felületű darab. (10. tábla 10)

Az utolsó csoportot a vörös anyagú, durva, nagy kavicsos soványítású kályhaszemek alkotják. Ilyen anyagból is több típus készült. A kályha nagy része egyszerű, négyzetes, tál alakú szemekből állt (299 db töredék), melynek két változata volt megfigyelhető. (11. tábla 1–2) Ezek oldalhosszúsága 22–23 cm-es, mélysége 15–16 cm-es, vastagsága pedig kb. 1 cm-es volt. Két ilyen anyagú sarokszem töredéke került még elő: az egyik sarka a dongás és a tál alakú szem találkozásánál csak szögletesre van simítva (11. tábla 4), míg a másikat ezen a helyen kötélszerű fonat díszíti. (11. tábla 5) Ezek alapján az ilyen anyagú kályhaszemek akár két külön kályhához is tartozhattak. Ide sorolható hagyma alakú szem mindössze egy került elő (11. tábla 3), viszont az ép formában, így méretei megadhatók (átmérő: 9,8 cm, vastagság: kb. 1 cm, magasság: 16,5 cm). A darab tetejét és alját hornyolatok díszítik. Pontos párhuzama a közeli vértesszentkeresztii apátságból ismert, melyet a 15. század második felére kelteznek.²³¹

226 BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, 59.

227 KOC SIS 2010, 46. kép

228 SZATMÁRI 1989

229 Pl. HOLL 1971, 166; BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007, 40–41. kép; MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 190. (külön kemence részeként értelmezve)

230 Hasonló formák ismertek pl. a visegrádi Fellegvárból (KOC SIS–SABJÁN–TÓTH 2006, 106–109), gesztesi Kísvár (KOVÁCS 2021a)

231 MEZŐSINÉ KOZÁK 1996, 124. kép

» A kályhák lehetséges építetői

Az analógiák alapján való keltezés a vár birtoklás-történetével összevetve úgy tűnik, hogy a mérműves kályhát a vár építéstörténetének megfelelő bizonytalansággal Nagy Lajos vagy Zsigmond építtethette. A címeres kályha biztosan Zsigmond uralkodása alatt készült, építtetése elképzelhető, hogy Margit hercegnőhöz vagy Hohenzollern Frigyeshez kötődik. A sűrke, illetve a fehér anyagú mérműves kályha építését pontosabb korhatározás híján egyelőre nem lehet konkrét tulajdonoshoz kötni. Az a kályha, melyben a lovagalakos kályha csoportjába tartozó csempe helyet kapott, Újlaki Miklós vagy Újlaki Lőrinc nevéhez köthető, a töredékek alapján ismert legkésőbbi csempés kályhát pedig minden bizonnyal a Somiak állíttathatták. Ezeken kívül úgy tűnik, hogy az anyagban legalább három különböző, egyszerű szemeskályha elemei is jelen vannak, (melyek közül az egyik a máz nyomok alapján valószínűleg együtt készülhetett a Zsigmond-kori kályhával). Ezek feltételezhetően alárendeltebb funkciójú helyiségek fűtésére szolgálhattak.

A középkori leletek előkerülési helye

Az 1960–1962-es ásatásból származó anyag már említett szétválogatása miatt a pontos előkerülési helyet nem minden középkori leletnél lehetett megállapítani. Néhány kályhacsempe-töredék esetében az ásatási napló, a publikációk, illetve a kiállított darabokon szereplő feliratok tartalmaznak erre vonatkozó információkat. Ezek mindegyike a Zsigmond-kori címeres kályhához tartozott, és az épület északi homlokzata előtt álló elővédműrendszer különböző pontjain kerültek elő: három töredék a kaputól nyugatra elhelyezkedő farkasveremben,²³² három az északi torony előtt,²³³ a szecsenfejes töredék pedig az elővédmű legnyugatibb helyiségéből.²³⁴ (2. kép) A szelvényben, ahol az utóbbi töredéket találták (VI. szelvény), a metszefal elbontásakor 80 cm mélységben a sziklaalapon egy 1553-as érem látott napvilágot.²³⁵ A kályhacsempe viszont ettől a résztől északra került elő, ahol nem érték el a sziklát, hanem kb. 220 cm mélységben megálltak egy lejárt szintnél. A leletet a legmélyebben fekvő feltárt rétegben találták sok tetőcserép társaságában. A szelvény keleti felén, a török korban kialakított farkasvermet

180 cm mélységig bontották ki, melyből az alsó 45 cm 15. századi leletanyagot tartalmazó réteg volt az ásatási napló adatai alapján. Egy további helyen értek még el tisztán középkori leletanyagot tartalmazó réteget: az északi torony előtt nyitott kutatóárokban (2. kép/X árok), ahol a kályhacsempék 2 méteres mélységben kerültek elő.²³⁶ A kaputól nyugatra lévő farkasveremben talált kályhacsempedarabok későbbi leletanyaggal vegyesen helyezkedtek el.²³⁷ A zacskószámokkal ellátott leletek között hét olyan szám volt, ami egyértelműen csak középkori leleteket, elsősorban a mérműves és a Zsigmond-kori címeres kályhához tartozó kályhacsempéket, sárgás színű kályhaszemeket és sárgás színű fazéktöredékeket tartalmazott.²³⁸ Már a feldolgozás során valószínűnek tűnt, hogy ezeket az együtteseket lehet azonosítani az ásatási naplóban említett, a torony előtt, illetve a VI. szelvényben talált középkori rétegsorok anyagával. A számokat feloldó lista azóta ismertté vált részében ezek közül kettő szám előkerülési helye szerepel: az 1-es számmal ellátott darabok a VI. szelvényben, a farkasvermen belül, a 33-assal pedig a torony előtti kutatóárokban, 2 m mélységből kerültek elő. Ugyanakkor az 1-es számmal ellátott leletek között egy a Zsigmond-kornál későbbi, a 15. század végére–16. század elejére keltezhető kályhacsempe-töredék is szerepel. (9. tábla 6) Mivel az ásatás során rögzített információ ebben az esetben csak az előkerülés helyét rögzítette, a mélységet vagy réteget nem, így előfordulhat, hogy ez a darab egy felsőbb, későbbi, de szintén még középkori leletanyagot tartalmazó rétegből származik. Azonban az is elképzelhető, hogy valamikor a 16. század során egyszerre töltötték fel a területet a középkori leleteket tartalmazó réteggel/rétegekkel. Az viszont eléggé valószínűnek tűnik, hogy az elővédműrendszer építésekor legalább részben megbolygatták ezeket a rétegeket, így kerülhettek a kapu melletti farkasverembe a Zsigmond-kori kályhacsempék.

A 2003-as ásatás során egy helyen értek csak el középkori rétegsort: a belső vár déli felén, a külső várfalon belül kb. 120 cm mélységtől kezdve csak középkori leleteket tartalmazó rétegeket tártak fel. (2–3. kép)²³⁹ Természetesen mindkét feltáráson tartalmaztak késő középkori leleteket a kora újkori rétegek is.

232 G. SÁNDOR 1962, 4.

233 G. SÁNDOR 1964, 175.

234 G. SÁNDOR 1961, 35.

235 G. SÁNDOR 1961, 36.

236 G. SÁNDOR 1961, 33–37 + ásatási jelentés; illetve a kiállított kályhacsempéken szereplő feliratok alapján.

237 G. SÁNDOR 1962, 4.

238 1-es, 33-as, 77-es, 90-es, 97-es, 99-es és 198-as szám.

239 FELD 2003

ÖSSZEGRZÉS

A Vértes északi felén fekvő gesztesi vár első említése 1326-ból származik, építése valószínűleg a környéken az Árpád-kor végén birtokos Csák nemzetséghez kötődik. Ez a korai vár azonban nem azonos a ma álló épülettel, utóbbit formái, műformái alapján az 1370–1380-as évekre keltezik, építése Nagy Lajos vagy Luxemburgi Zsigmond nevéhez köthető. A vár nem hadi célokra készült, hanem uralkodóink és kíséretük vértesi vadászataik során szálltak meg benne. Az épület és birtokai a 15. században magánföldesúri kézbe kerültek, de mindvégig fontos, befolyásos főúri család volt a tulajdonosuk (Rozgonyi, majd Újlaki család). A várban eddig két alkalommal folyt régészeti kutatás: 1960–1962 között G. Sándor Mária, majd 2003-ban Feld István vezetésével végeztek feltárást a területén, melyek során nagy mennyiségű leletanyag látott napvilágot. A leletek többségét a kerámiák teszik ki, melyek egy része a késő középkorra keltezhető. A korszak kerámiaanyagának részletes vizsgálatával több kapcsolatot is ki lehetett mutatni más lelőhelyek anyagával. (A leletanyag arra, hogy az Árpád-kori vár a mai helyén állt volna, sajnos nem szolgáltatott egyértelmű bizonyítékot: az anyagban szereplő két bográcstörredék akár a 14. századra is keltezhető.)

Egyszerű konyhai kerámiákkal, így fazekakkal, fedőkkel az aktuális tulajdonostól függetlenül nagyobb részt a környék fazekasműhelyei láthatták el a várat. A túlnyomó többségben lévő sárgás színű edényeknél a közeli gyártási hely szinte bizonyosnak tűnik. Vannak arra utaló jelek, hogy ezek a műhelyek legalább részben a vár egykori birtokaiban működtek, de ennek alátámasztásához további adatokra lesz még szükség. A pecsételt díszítésű fazekak alapján azt viszont sikerült bizonyítani, hogy a Vértestől északra és délre fekvő műhelyekből egyaránt érkezett áru a várba. A jóval kisebb mennyiségben előforduló vörös színű fazekak akár távolabbról is származhatnak, a várban előforduló típus gyártása egyelőre Veszprém megyében bizonyított. Egy lábas törredéke budai vörös kerámia körébe tartozik. Az edény valószínűleg speciális funkciója miatt juthatott ilyen távolságra, lehetséges, hogy a helyi műhelyek még nem gyártották a típust. A konyhai kerámiák szintén kis csoportját alkotja a szürke, redukált égetésű, grafitos, illetve

grafit nélküli, úgynevezett osztrák kerámia. Ezek a darabok mindenképpen távolabbról, kereskedelmi áruként érkeztek a területre. Jelenlétük az anyagban valószínűleg a Bécs–Buda útvonal közelségével magyarázható. Az asztali edények nagyon alacsony számban képviseltetik magukat az anyagban: mindössze néhány sárga és vörös színű kancsó, finom anyagú, sárgásfehér színű poharak, illetve kettő pecsételt tál törredékei fordulnak elő. Ezek esetében szintén környékbeli gyártással számolhatunk. Némiképp meglepő, hogy az import asztali kerámiák teljesen hiányoznak az anyagból. Ez az ásatás kiterjedésével és a más anyagból készült asztali edények előnyben részesítésével egyaránt magyarázható. Ugyanakkor a vár alsóbbrendű szerepe, nem állandó lakhelyként való használata is szerepelhet az okok között.

A kályhacsempék az egykori tulajdonosok társadalmi helyzetét, kapcsolatait is tükrözik. A legjobb rálátásunk ilyen szempontból a vár építését követő évtizedek vonatkozásában van: mind a mérműves, mind a címeres kályhák jól illeszkednek motívumkincsükkel a korabeli királyi és főúri rezidenciákat, mellékrezidenciákat fűtő kályhák sorába. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a kályhacsempék anyaga nagyon hasonlít a környéken gyártott, sárgás színű konyhai és asztali kerámiákéra, ami felveti a helyi készítés lehetőségét. Szintén erre utalhatnak a hasonló anyagú és mintakincsű kályhacsempék a közeli vértesszentkeresztai apátságból és a csókakői várból, de a kérdésre csak további vizsgálatok adhatnak majd választ. A sárgás színű, mázatlan kályhaszemeknél ugyancsak környékbeli gyártási helyre gyanakodhatunk. Az anyagban néhány mázpöttyös darab is előfordul, ami felveti a lehetőséget, hogy a csempés kályhakkal legalább részben egyszerre, egy műhelyben készültek a darabok. A 15. század második felének díszes kályháira mindössze néhány törredék utal. Ezek anyaga minden esetben eltérő a helyi kerámiák anyagától, nagy valószínűséggel nem a környéken készültek. Az egyszerű, mázatlan, durva soványítású, vörös színű kályhaszemek viszont megint csak környékbeli műhelyből származhatnak a pontos vértesszentkeresztai párhuzamok alapján.

*Kovács Bianka Gina
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet, Budapest
E-mail: kovacs.bianka@abtk.hu*

IRODALOM

- BENCZE 2008 Bencze, Ü.: *Date preliminare privitoare la ceramica ștampilată din Transilvania: Secolele 14–16*. In: (Ed. Rădulescu, G.) *Vasaria Medievalia*. Bistrița 2008, 80–90.
- BENKŐ 2004 Benkő E.: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban – A Kolozsvárba olvadt Szentpéter falu emlékei*. Kolozsvár 2004.
- BOLDIZSÁR 2012 Boldizsár P.: *A szőlőinda-díszes kályhacsempe változatai az esztergomi vár leletanyagában*. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. <https://archeologia.hu/content/archeologia/129/boldizsar-szoloindadiszes-kalyha.pdf> (utolsó elérés: 2022. április 29.)
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2007 Boldizsár P. – Kocsis E. – Sabján T.: *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 6. Miskolc 2007.
- BUZÁS 1990 Buzás G.: *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota*. *Lapidarium Hungaricum* 2. Pest megye 1. Budapest 1990.
- CECH 1989 Cech, B.: *Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Tulln, Niederösterreich*. *ArchAust* 73 (1989) 167–222.
- CSUPOR–CSUPORNÉ 1998 Csupor I. – Csuporné Angyal Zs.: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- DUMA 1980 Duma Gy.: *Cserépedények graffitartalmának gyakorlati jelentősége*. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 7 (1980) 13–26.
- FEDELES 2012 Fedeles T.: *A király és a lázadó herceg*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27. Szeged 2012.
- FELD 1987 Feld I.: *Keramika*. In: (Szerk. Marosi E.) *Magyarországi Művészet 1300–1470 körül I*. Budapest 1987, 261–281.
- FELD 2003 Feld I.: *Várgesztes – Gesztes vára, 2003*. Régészeti kutatási dokumentáció. KDM Régészeti Adattár 2020.36.
- FELD 2005 Feld I.: *Gesztes várának kutatástörténete*. *Castrum* 2 (2005) 9–30.
- FELD 2008 Feld I.: *Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai*. In: (Szerk. Kubinyi A. – Laszlovszky J. – Szabó P.) *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon*. *Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest 2008, 297–316.
- FELD 2018 Feld I.: *A gesztesi vár kutatási elődokumentációja, 2018*. (Kézirat)
- FELD et al. 1989 Feld I. – Gerelyes I. – Gere L. – Gyürky K. – Tamási J.: *Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. *CommArchHung* (1989) 177–206.
- FELD–GERELYES 1985 Feld I. – Gerelyes I.: *Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. *CommArchHung* (1985) 163–182.
- FÜLÖP 1991 Fülöp É. M.: *A Tata-gesztesi Eszterházy-uradalom megszervezése a XVIII. század első felében I*. *KMMK* 4 (1991) 53–73.
- FÜLÖP 1994 Fülöp É. M.: *A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán*. In: (Szerk. Kubinyi A.) *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Pápa 1994, 143–174.
- G. SÁNDOR 1960 G. Sándor M.: *Gesztes vára. Ásatási dokumentáció, 1960*. MÉM MDK Tervtár 25895
- G. SÁNDOR 1961 G. Sándor M.: *Gesztes vára. Ásatási dokumentáció, 1961*. MÉM MDK Tervtár 25896
- G. SÁNDOR 1962 G. Sándor M.: *Várgesztes, várásatás, 1962*. MÉM MDK Tervtár 25896
- G. SÁNDOR 1964 G. Sándor M.: *A gesztesi vár építéstörténete*. *FolArch* 16 (1964) 163–178.
- G. SÁNDOR 1968 G. Sándor M.: *A Vértes hegység középkori várai*. *KMMK* 1 (1968) 245–251.
- G. SÁNDOR 1975 G. Sándor M.: *Gesztes*. In: (Szerk. Gerő László) *Várépítészetünk*. Budapest 1975, 165–170.
- GERELYES–FELD 1986 Gerelyes I. – Feld I.: *Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból*. *CommArchHung* (1986) 161–182.
- GLASER 1929 Glaser L.: *Dunántúl középkori úthálózata*. *Századok* 63–64 (1929–1930) 156–157, 163–164.
- GYÖRFFY 1987 Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 2*. Budapest 1987.
- HARTDÉGEN–RABAZZI 2008 (Szerk. Hartdéken S. – Rabazzi Stepancsics G.) *Várgesztes – Gestitz*. *Várgesztes* 2008.
- HATHÁZI 2010 Hatházi G.: *Csókakő vára az írott és régészeti források tükrében*. In: (Szerk.) Béni K. – Erdős F. – Fülöp Gy. – Hatházi G.) *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. *Csókakő* 2010, 15–151.
- HATHÁZI–KOVÁCS 2024 Hatházi G. – Kovács Gy.: *Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban*. In: (Szerk. Kovács Gy. – Zatykó Cs.) *A tudománynak gazdag ágai... Tanulmányok Benkő Elek hetvenedik születésnapjára*. Budapest 2024, 157–186.
- HEGYI 2007 Hegyi K.: *A török hódoltság várai és várkatonasága II. A budai vilájet várainak adattára*. Budapest 2007.
- HOLL 1952 Holl I.: *Használati és díszkerámia a budai várpalotából*. *ArchÉrt* 79 (1952) 179–185.

- HOLL 1958 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon I.* BudRég 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1963 Holl I.: *Középkori cserépedények a budai várpalotából, XIII–XV. század.* BudRég 20 (1963) 335–394.
- HOLL 1971 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon II.* BudRég 22 (1971) 173–192.
- HOLL 1984 Holl I.: *Dunántúli kályhacsempék.* VMMK 17 (1984) 209–220.
- HOLL 1990 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon IV.* ArchÉrt 117 (1990) 58–95.
- HOLL 1992 Holl I.: *Kőszeg vára a középkorban. Az 1960–1962. évi ásatások eredménye.* Budapest 1992.
- HOLL 1998 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon VI.* BudRég 32 (1998) 291–308.
- HOLL 2002 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII.* BudRég 35 (2002) 357–380.
- HOLL 2005 Holl, I.: *Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda.* Budapest 2005.
- HOLL 2007 Holl I.: *Anjou-kori kályhacsempék.* ArchÉrt 132 (2007) 219–240.
- HOLL 2010 Holl I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció.* In: (Szerk. Benkő E. – Kovács Gy.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.* Budapest 2010, 709–756.
- HOLL-PARÁDI 1982a Holl, I. – Parádi, N.: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly.* Budapest 1982.
- HOLL-PARÁDI 1982b Holl I. – Parádi N.: *Nagykeszi középkori falu kutatása.* VMMK 16 (1982) 181–202.
- HOŠŠO 1983 Hoššo, J.: *Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku.* ArchHist 8 (1983) 215–232.
- HOŠŠO 1984 Hoššo, J.: *Die Dekoration der Keramik im Hoch- und Spätmittelalter in der Slowakei.* Musaica 17 (1984) 127–144.
- HOŠŠO–LESÁK–RESUTÍK 2002 Hoššo, J. – Lesák, B. – Resutík, B.: *Nálezový súbor z odpadovej jamy patricijského domu na Františkánskom námestí č. 6 v Bratislavě (Príspevok k poznaniu výbavy bohatej meštianskej domácnosti v prvej polovici 14. storočia).* ArchHist 27 (2002) 607–620.
- IGAZ–KRESZ 1965 Igaz M. – Kresz M.: *A népi cserépedények szakterminológiája.* NÉrt 47 (1965) 87–131.
- KALECSINSZKY 1905 Kalecsinszky S.: *A magyar korona országainak megvizsgált agyagai.* Budapest 1905.
- KEMECSI 1995 Kemecsi L.: *A tatai fazekasság.* KDMGyűjt 4. Tata 1995.
- KOCSIS 2006 Kocsis E.: *A visegrádi Fellegvár kályhacsempé leletei.* In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi Fellegvár. Visegrád régészeti monográfiái 6.* Visegrád 2006, 124–166.
- KOCSIS 2010 Kocsis E.: *A királyi palota kályhái.* In: (Szerk. Buzás G. – Orosz K.) *A visegrádi királyi palota.* Visegrád 2010, 363–377.
- KOCSIS–SABJÁN 1998 Kocsis E. – Sabján T.: *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei.* Visegrád régészeti monográfiái 3. Visegrád 1998.
- KOCSIS–SABJÁN–TÓTH 2006 Kocsis E. – Sabján T. – Tóth B.: *A visegrádi fellegvár középkori és török kori szemeskályhái.* In: (Szerk. Buzás G.) *A visegrádi fellegvár.* Visegrád 2006, 104–123.
- KOLLÁTH et al. 2021 Kolláth Á. – Kovács B. – Kovács Gy.: *Cseberből verembe. Élelmiszertárolás, tartósítási eljárások és tárgyi emlékek a középkori és kora újkori Magyarországon.* Online <https://tti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/havi-szines/cseberbol-verembe> (utolsó elérés: 2022. április 30.)
- KOVÁCS 2014 Kovács, B.: *Von der ungarischen Königsburg zur osmanischen Grenzbefestigung – die Burg Gesztes.* Burgen und Schlösser 2014/4 (2014) 233–241.
- KOVÁCS 2016 Kovács B. G.: *A gesztesi „kisvár”.* Castrum 19 (2016) 172–174.
- KOVÁCS 2018 Kovács B. G.: *Adatok Tata középkori településtörténetéhez – Feltárás Kossuth tér 16. szám alatt.* In: (Szerk. Ringer I.) *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete.* Sátoraljaújhely 2018.
- KOVÁCS 2021a Kovács B. G.: *A gesztesi Kisvár és leletanyaga.* CommArchHung 2019 (2021) 183–205.
- KOVÁCS 2021b Kovács, B. G.: *Late medieval ceramics with stamped decoration in Central Transdanubia.* Antaeus 37 (2021) 249–282.
- KOVÁCS 2021c Kovács B. G.: *A néprajzi adatok hasznosítása a Vértes-Gerecse környéki késő középkori kerámia kutatásánál.* In: (Szerk. Löffler Zs. – Molnár Cs.) *„...járni csak együtt tudnak”.* Régészet és néprajz összefüggései. Szeged 2021, 145–159.
- KOVÁCS 2023 Kovács B. G.: *A Rozgonyiak konyhája. Étkezés a csókakői várban a 15. századi kerámialeletek alapján.* Magyar Régészet – Online 12 (2023/1) 58–66. <https://doi.org/10.36245/mr.2023.1.3>.
- KOVALOVSZKY 1969 Kovalovszky J.: *Ásatások Csepelyen.* VMMK 8 (1969) 235–252.
- KRESZ 1987 Kresz M.: *A csákvári fazekasság.* Székesfehérvár 1987.

- KUBINYI 1973 Kubinyi A.: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: (Szerk. Gerevich L. – Kosáry D.) *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején II*. Budapest 1973, 7–231.
- KULCSÁR 1998 Kulcsár M.: *Mór, Árkipusztá*. Régészeti Kutatások Magyarországon 1998 (2001) 157.
- LAJKÓ 2015 Lajkó O.: „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...”: *Adatok a kora újkori edénműveség és a magyar népi kerámia eredetének kutatásához*. Szeged 2015.
- LÁSZLÓ 2014 László J.: *Egy méltatlanul elhanyagolt vár a Vértesben: Vitány*. KDMK 19 (2013) 95–116.
- LÁSZLÓ 2016 László J.: *Vitány vára*. *Castrum* 19/1–2 (2016) 164–171.
- LÁSZLÓ–SCHMIDTMAYER 2008 László J. – Schmidtmayer R.: *Mátyás országa. Kiállítási katalógus*. Tata 2008.
- MAROSI–SOMOGYI 1990 (Szerk. Marosi S. – Somogyi S.) *Magyarország kistájainak katasztere II*. Budapest 1990.
- MATTYASOVSKY–PETRIK 1885 Mattyasovszky J. – Petrik L.: *Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfesték-iparnak szolgáló magyarországi nyersanyagok részletes katalógusa*. Budapest 1885.
- MERVA 2016 Merva Sz.: „Rejtélyes bélyegű cserépedények”. *Adatok a kislalföldi kora középkori grafitos kerámia kutatásához. A legújabb archaeometriai vizsgálatok eredményei*. In: (Szerk. Kovács L. – Révész L. – Bollók Á. – Gergely K. – Kolozsi B. – Pető Zs. – Szenthe G.) *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Budapest 2016, 521–541.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi*. *CommArchHung* (1981) 179–199.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1984 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi II*. *CommArchHung* (1984) 187–201.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkeresztii apátság*. Budapest 1993.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1996 Mezősiné Kozák É.: *A vértesszentkeresztii apátság kerámia leletei*. In: (Szerk. Fülöp É. M.) *A magyar kerámiaművesség ezer éve: Katalógus*. Tata 1996, 29–31.
- MIKLÓS 1988 Miklós Zs.: *A Tolna megyei nyéki vár (Felsőnyék – Várhegy)*. *BBÁMÉ* 14 (1988) 205–226.
- MRT 2 Éri I. – Kelemen M. – Németh P. – Torma I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 2.) Budapest 1969.
- MRT 3 Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecei és a sümegi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 3.) Budapest 1970.
- MRT 4 Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi S. – Torma I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és a zirci járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 4.) Budapest 1972.
- MRT 5 Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 5.) Budapest 1979.
- MRT 7 Dinnyés I. – Kóvári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I.: *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás*. (Magyarország régészeti topográfiája 7.) Budapest 1986.
- NÁCZ 1899 Nác J.: *A Vértes vidékének történelmi műemlékei*. *AK* 22 (1899) 118–202.
- NÁDORFI 1984 Nádorfi G.: *Csákvár – Szikvízüzem*. *RégFüz* 37 (1984) 87.
- PARÁDI 1958 Parádi N.: *Középkori cserépfedők*. *FolArch* 10 (1958) 155–160.
- PARÁDI 1963 Parádi N.: *Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények*. *ArchÉrt* 90 (1963) 205–251.
- PÁLFFY 1999 Pálffy G.: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr 1999.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1971 Pálóczi Horváth A.: *Környe – Homoküzem*. *RégFüz* 24 (1971) 68.
- PILKOVÁ–CHOMA 2011 Pilková, L. – Choma, I.: *Sídliskové objekty zo stredoveku v Slovenskom Grobe*. *Zborník slovenského národného múzea* 21 (2011) 147–157.
- PINTÉR 2006 Pintér L.: *Dörgicse késő középkori lakóházai*. *VMMK* 24 (2006) 127–146.
- PETÉNYI 1996 Petényi S.: *A középkor második felének kerámiaja. (A fazekasipar új elemei)*. In: (Szerk. Fülöp É. M.) *A magyar kerámiaművesség ezer éve: Katalógus*. Tata 1996, 23–27.
- PETÉNYI 2010 Petényi S.: *A baji nemesi udvarház gazdasági tevékenységéről, különös tekintettel a tímárkodásra*. Tata 2010.
- SCHARRER-LIŠKA 2007 Scharrer-Liška, G.: *Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte*. Mainz 2007.
- SCHMIDTMAYER 2005 Schmidtmayer R.: *Vértes vidéke három várának (Gesztés, Vitány, Gerencsér) története a középkorban*. Szakdolgozat. (Kézirat) ELTE BTK. Budapest 2005.

- SCHMIDTMAYER 2010 Schmidtmayer R.: *Gerencsér és várának története az írott források alapján*. KMMK 16 (2010) 69–85.
- SCHMIDTMAYER 2015 Schmidtmayer R.: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban*. Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE BTK. Budapest 2015.
- SIKLÓSI 1982 Siklósi Gy.: *Török konyha Isztolni Belgrád belvárosából*. Székesfehérvár 1982.
- SIKLÓSI 1993 Siklósi Gy.: *A székesfehérvári Szent Anna-kápolna környékén folytatott régészeti kutatások eredményei*. ArchÉrt 120 (1993) 71–82.
- STEININGER 1964 Steininger, H.: *Die münzdatierte Keramik des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Österreich*. Wien 1964.
- STIBRÁNYI 2015 Stibrányi M.: *Fejér megye középkori templomos helyei*. Doktori disszertáció. (Kézirat). ELTE BTK. Budapest 2015.
- STIBRÁNYI 2017 Stibrányi M.: *A határon álló templomok. A középkori templomos helyek és a településhálózat vizsgálata Fejér megyében*. In: (Szerk. Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á.) Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő. Budapest 2017, 369–386.
- SZABÓ 1938 Szabó K.: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Budapest 1938.
- B. SZATMÁRI 1975 B. Szatmári S.: *Tata*. In: (Szerk. Gerő László) Várépítészetiünk. Budapest 1975, 276–281.
- SZATMÁRI 1986 Szatmári S.: *Kályhacsempék a taitai várból I*. KMMK 2 (1986) 77–92.
- SZATMÁRI 1989 Szatmári S.: *Kályhacsempék a taitai várból II*. KMMK 3 (1989) 5–14.
- TAKÁCS 1993 Takács M.: *A kisalföldi, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére)*. HOMÉ 31 (1993) 447–479.
- TAKÁCS 1996 Takács, M.: *Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene*. ActaArchHung 48 (1996) 135–195.
- TAKÁCS 2010 Takács, M.: *Das Formspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken*. AKorr 40/1 (2010) 139–154.
- TAKÁCS 2021 Takács M.: *Egy mezővárosi fazekasműhely nyomai. Késő középkori kancsóegyüttes Győrszentmártonból*. CollSM 9 (2021) 129–149.
- TAMÁSI 2004 Tamási, J.: *Stücke des Ritterfiguren-Ofens zu Ofen (Buda) aus dem Burgschloss von Ozora – im Kontext der Werkstattbeziehungen*. In: (Szerk. Kovács Gy.) „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest 2004.
- TEREI 2010 Terei Gy.: *Az Árpád-kori Kána falu*. In: (Szerk. Benkő E. – Kovács Gy.) A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Budapest 2010, 81–112.
- TEREI et al. 2011 Terei Gy. – Nováki Gy. – Mráv Zs. – Feld I. – Sárközy S.: *Fejér-megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 3. Budapest 2011.
- TOMKA 2011 Tomka G.: *Beszámoló az Árpás és Mórichida határában 1998 tavaszán végzett régészeti megfigyelésekről*. Arrabona 49 (2011) 323–358.
- TÓTH 2002 Tóth A.: *Törökkori leletegyüttes a budavári királyi palota előterében*. In: (Szerk. Gerey I. – Kovács Gy.) A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. Budapest 2002, 261–268.
- TÓTH 2006 Tóth B.: *A visegrádi fellegvár középkori kerámiaanyaga*. In: (Szerk. Buzás G.) A visegrádi fellegvár. Visegrád 2006, 50–103.
- VÁGNER 2002 Vágner, Zs.: *Medieval Pottery Kilns in the Carpatian Basin*. EJA 5/3 (2002) 309–341.
- VÉGH 2002 Végh A.: *Anjou-kori kályhacsempélelet a budai Szentpétermártír külvárosból*. BudRég 35/2 (2002) 617–632.
- VIZI 2000 Vizi M.: *Grafitos kerámia Decs-Etéről és Ozoráról*. WMMÉ 22 (2000) 177–252.

GESZTES CASTLE AND ITS RELATIONS IN THE LATE MIDDLE AGES ON THE BASIS OF CERAMIC FINDS

Bianka Gina Kovács

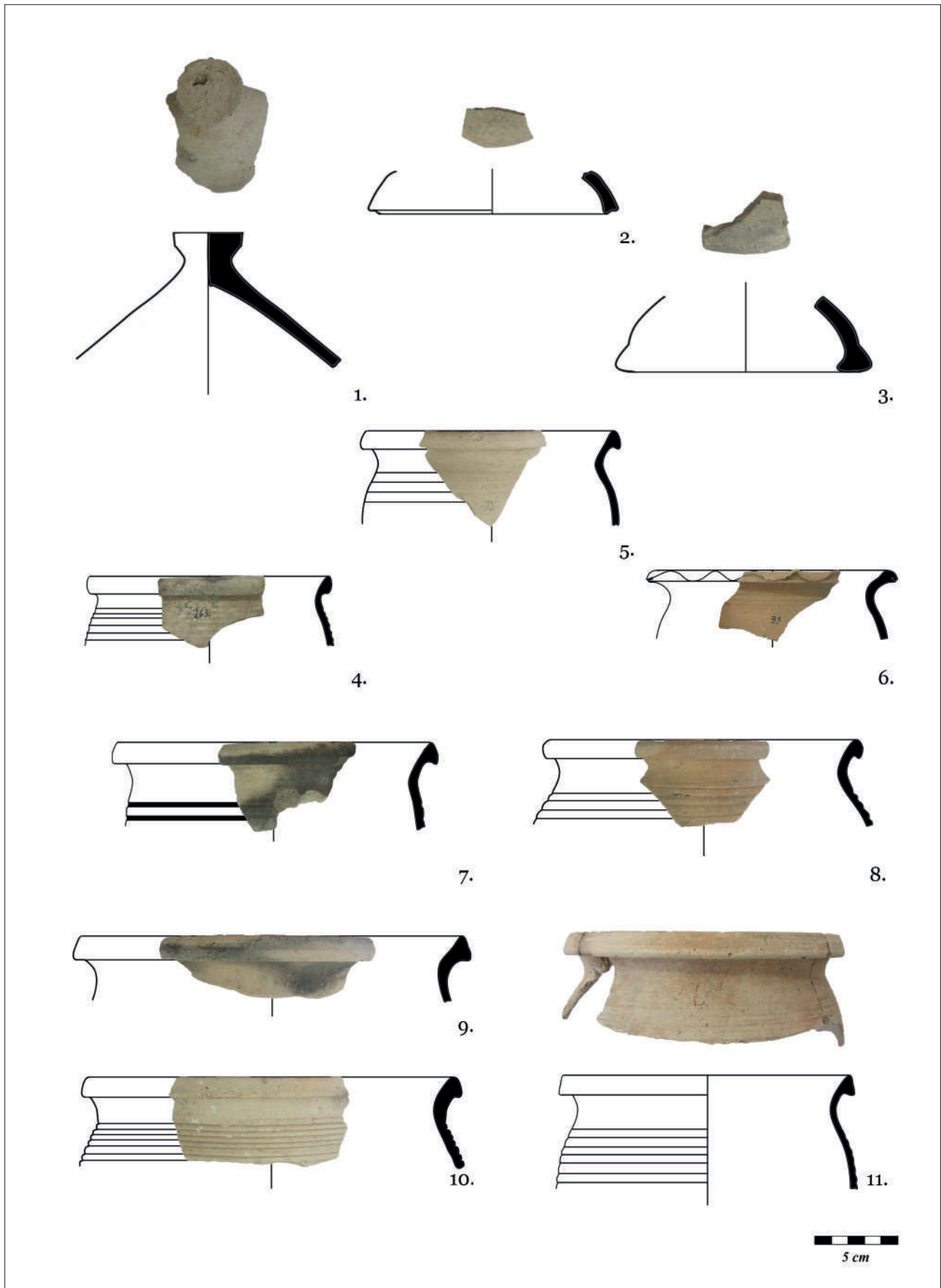
The castle of Gesztes was built on a 400-metre-high hill in the northern part of the Vértes. According to written sources, there was already a castle of Gesztes in 1326, but the present building, based on its forms and architectural shapes, dates back to the 1370s–1380s, and its construction can be attributed to Louis the Great or Sigismund of Luxembourg. The castle was not built for military purposes, but was used by the Hungarian kings and their retinue during their hunts in the Vértes. The building and its estates passed into the hands of private landowners in the 15th century, but they were always owned by an important and influential aristocratic family (Rozgonyi and later the Újlaki families). Archaeological research has been carried out in the castle on two occasions so far: between 1960–1962, Mária G. Sándor and in 2003, István Feld led excavations in the area, which revealed a large amount of artefacts. The majority of the finds are ceramics, a part of which date back to the late Middle Ages. A detailed study of the ceramic material from this period has revealed interesting links with material from other sites.

Simple kitchen ceramics, such as pots and lids, were mostly supplied by potteries in the area to the castle, regardless of the current owner. The yellowish-coloured pottery, which makes up the majority of the finds, a nearby place of manufacture seems almost certain. There is evidence to suggest that these workshops were at least partly located on the former castle estates, but more data will be needed to confirm this. The pots with stamped decoration, on the other hand, show that goods came to the castle from workshops both north and south of the Vértes mountain. The red-coloured pots, which are found in much smaller quantities, may have come even from further afield: the production of the type found in the castle has been proven in Veszprém county for the time being. The fragment of a pot belongs to the red pottery of Buda. This ceramic probably reached this distance because of its special function, it is possible that local workshops had not yet produced this vessel type. Another small group of kitchen ceramics is the grey, reduced-fired, graphite and graphite-free

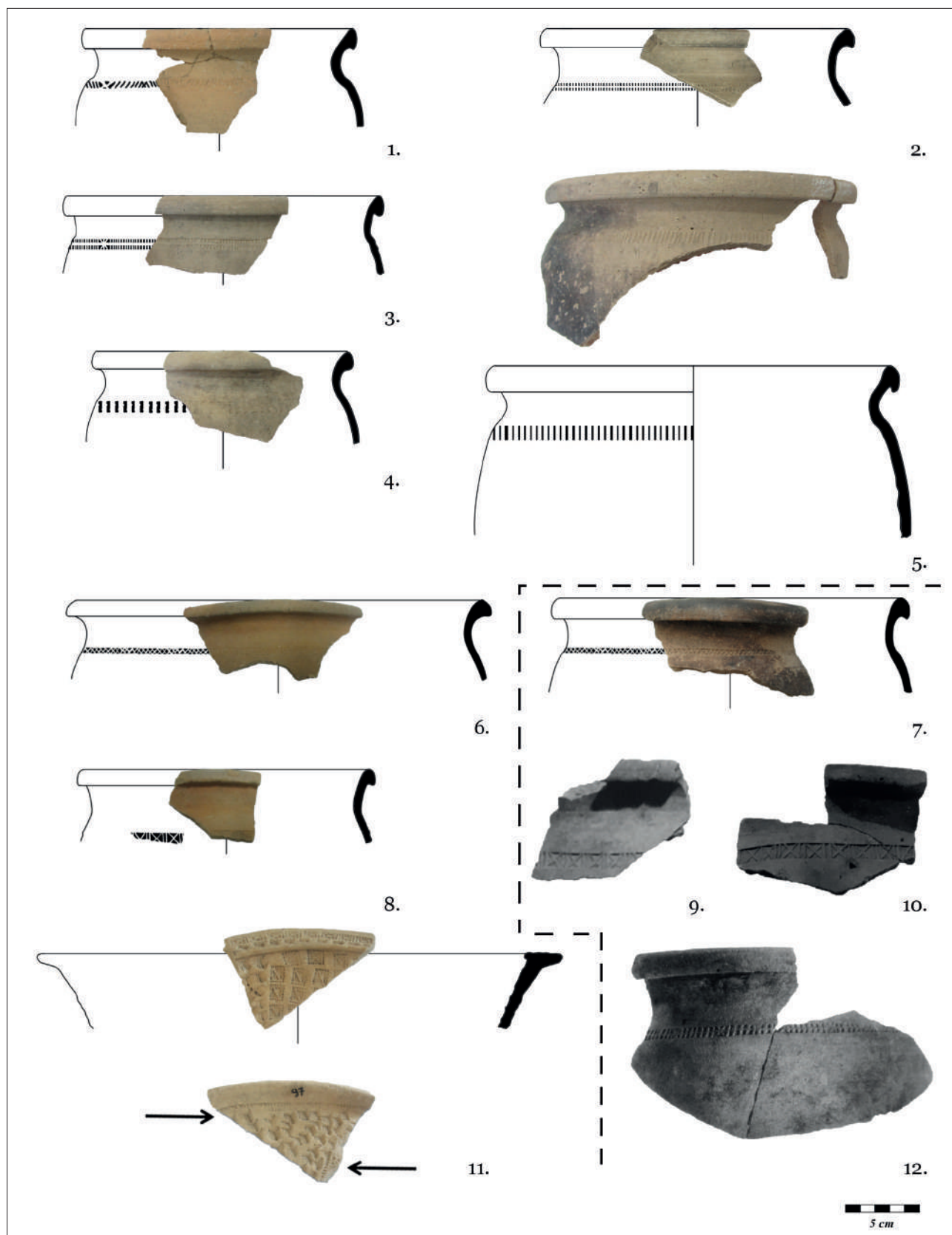
so-called Austrian pottery. These pieces definitely came to the area from further afield, as trade goods. Their presence in the material can probably be explained by the proximity of the Vienna–Buda route. Tableware is very under-represented in the material: there are only a few yellow and red jugs, fine-textured yellowish-white cups and fragments of two bowls with stamped decoration. For these, we can also count on local production. Somewhat surprisingly, imported tableware are completely absent from the material. This can be explained by both the extent of the excavation and the preference for tableware made of other materials. However, the inferior role of the castle, its use as a non-permanent residence, may also be among the reasons.

The stove tiles also reflect the social status and relationships of the former owners. From this point of view, we have the best insight into the decades following the building of the castle: both the stove tiles with tracery decoration and the stove tiles with crest fit well with the motif treasures of the stoves that heated the royal and baronial residences of the period. It is worth noting, however, that the material of the stove tiles is very similar to the yellowish kitchen and table ceramics produced in the area, which raises the possibility of local manufacture. This may also be suggested by the stove tiles of similar material and motifs from the nearby Abbey of Vértesszentkereszt, but only further investigations will answer this question. The simple, yellowish-coloured, unglazed stove tiles also suggest a local production site. There are also a few glazed pieces in the material, which raises the possibility that the pieces were made at least partly at the same time as the tiled stoves, in the same workshop. There are only a few fragments of stove tiles from the second half of the 15th century. They are made of a different material from the local pottery in all cases, most probably not from the area. The simple, unglazed, red-coloured stove tiles, on the other hand, could only have come from a local workshop, again based on the exact analogies from nearby Vértesszentkereszt.

Translated by Bianka Gina Kovács

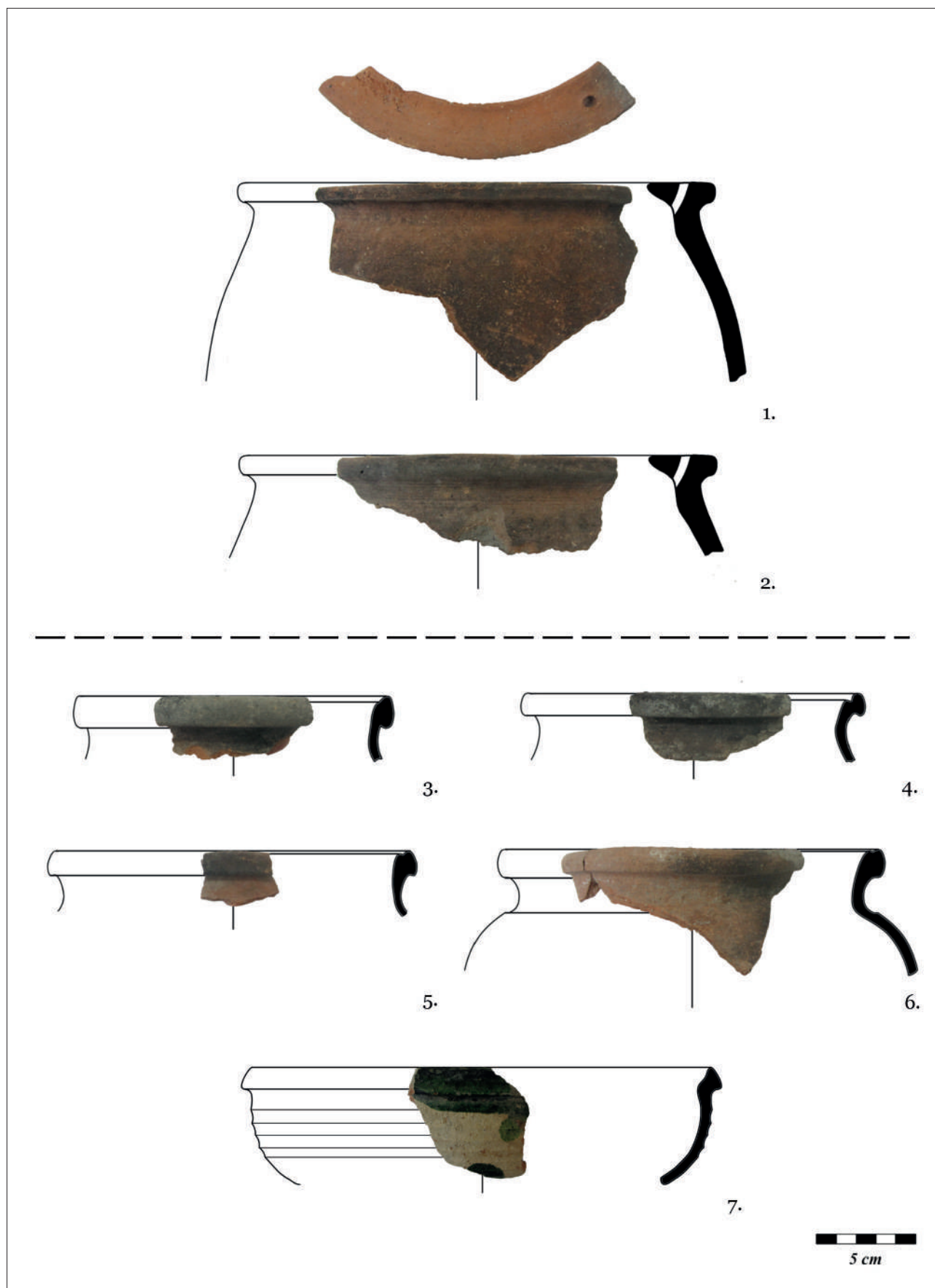

1. tábla: Sárga színű fazék- és fedőtöredékek
Table 1: Yellow cooking-pot- and lid fragments

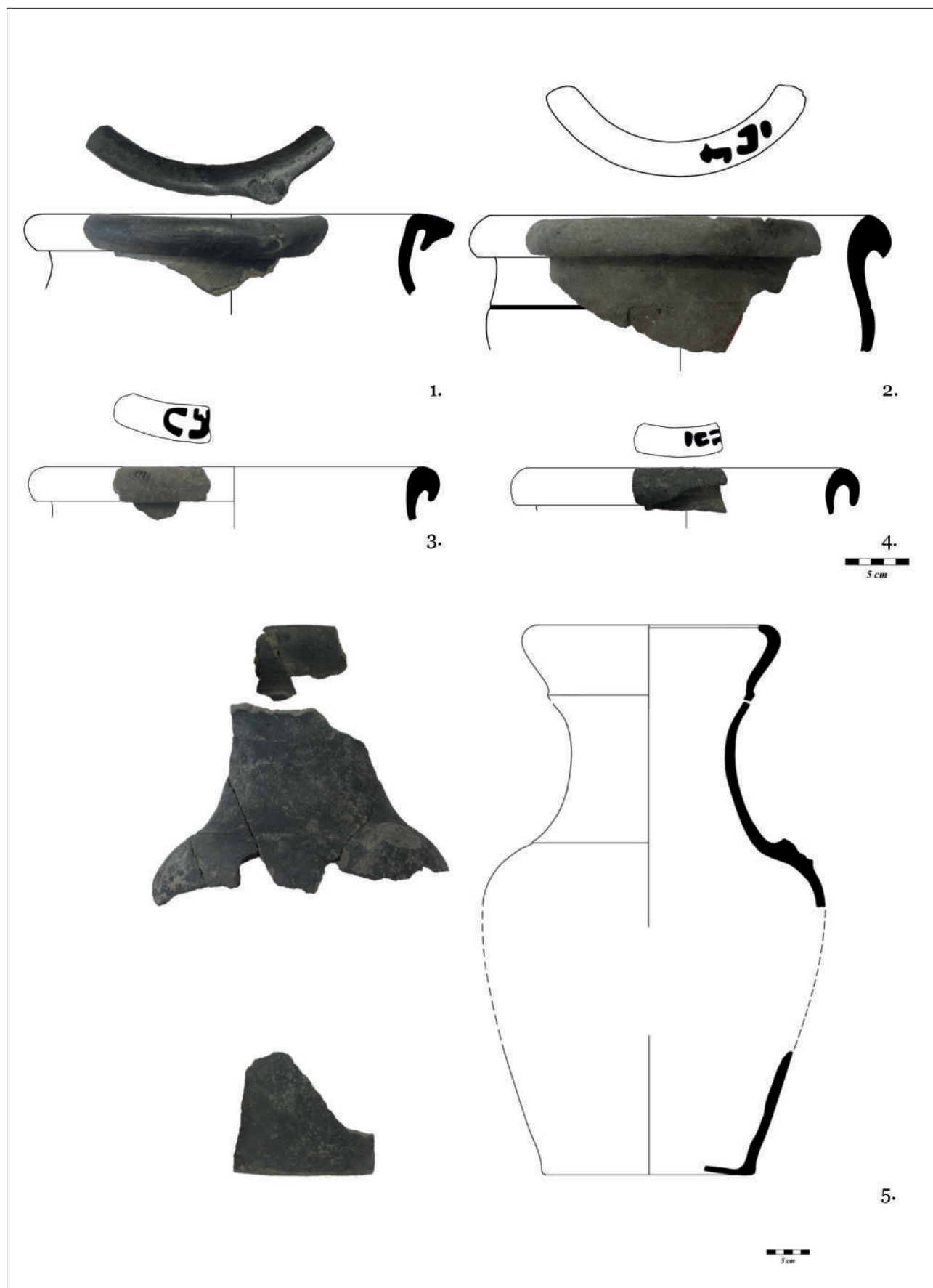

2. tábla: Sárga, pecsételt díszítésű edénytöredékek a várból (1-6, 8, 11.) és azonos mintájú fazekak más lelőhelyekről (7. Vértesszentkereszt; 9. Székesfehérvár – Sziget; 10. Igar – Kemencék; 12. Székesfehérvár – Szűcs Gyula utca; forrás: BTK Régészeti Intézet Adattára, Siklósi-hagyaték)

Table 2: Yellow pottery fragments with stamped decoration from the castle (1-6, 8, 11.) and pots of the same pattern from other sites (7. Vértesszentkereszt; 9. Székesfehérvár – Sziget; 10. Igar – Kemencék; 12. Székesfehérvár – Szűcs Gyula utca; source: Archive of RCH Institute of Archaeology)

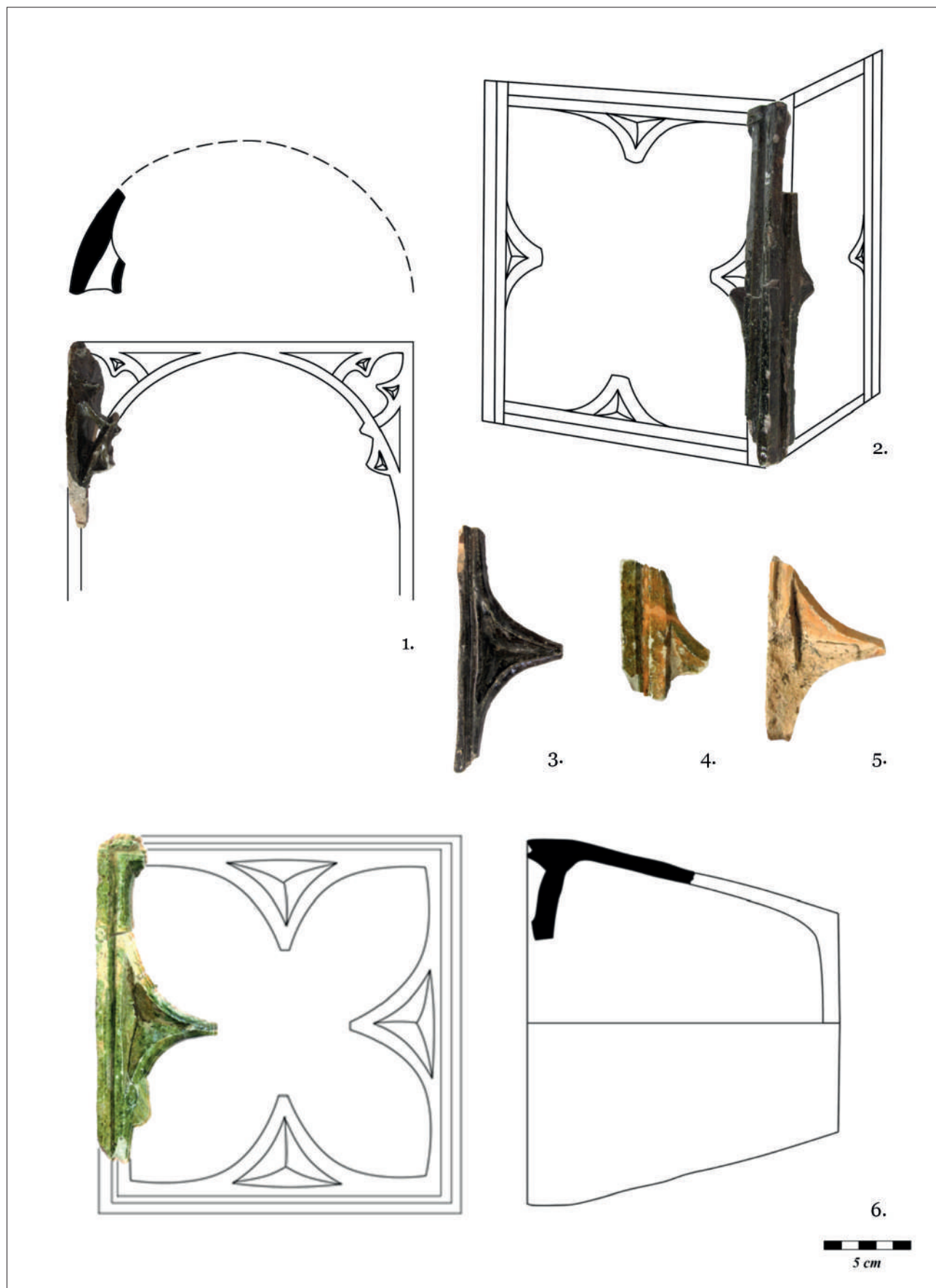
3. tábla: Vörös és mázas edénytöredékek
Table 3: Red and glazed pot fragments

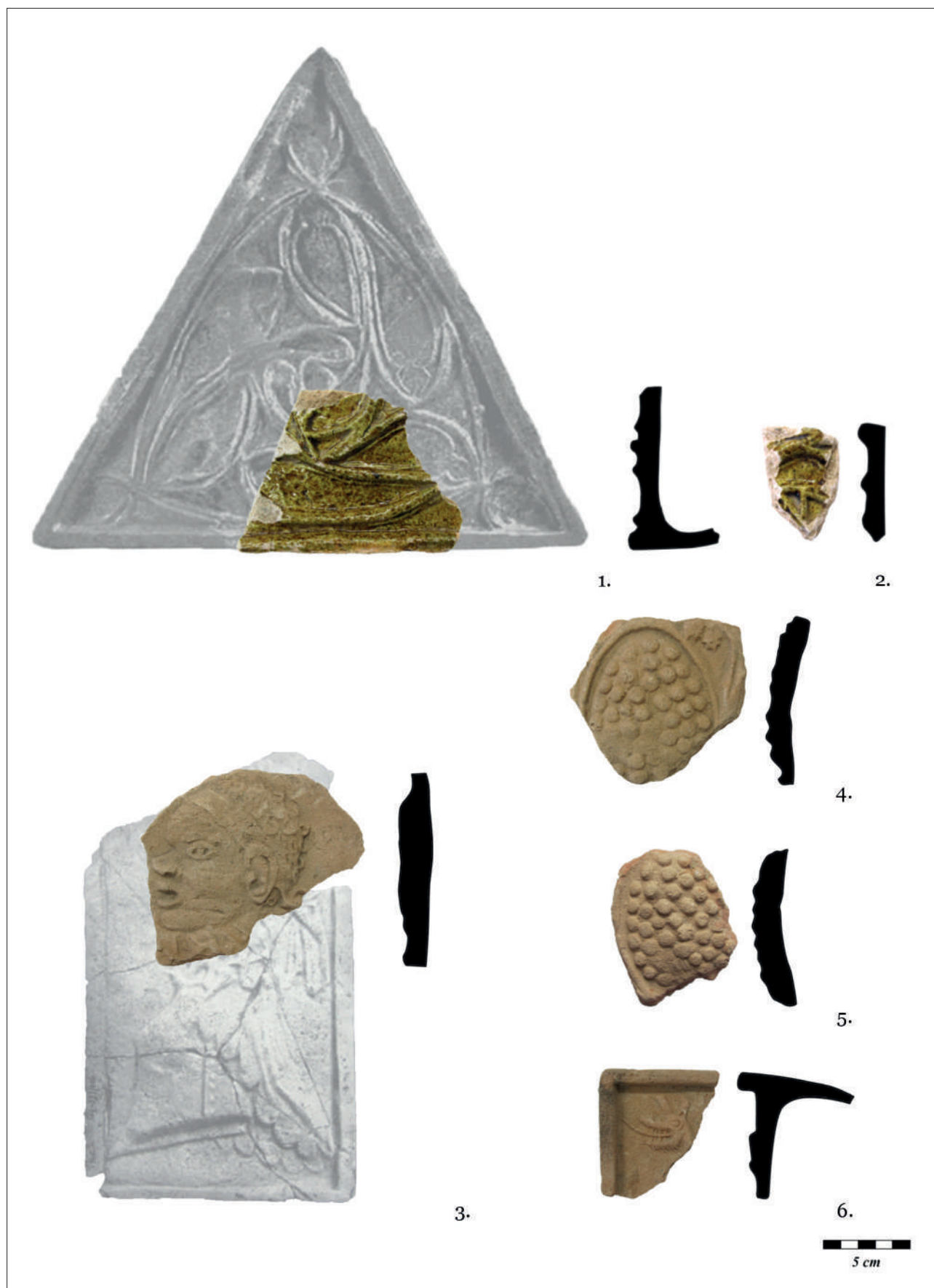
4. tábla: Szürke és grafitos kerámiatöredékek
Table 4: Grey and graphitic ceramic fragments

5. tábla: Asztali edények
Table 5: Tableware

6. tábla: Mérműves kályhacsempé töredékek
Table 6: Stove tile fragments with tracery decoration

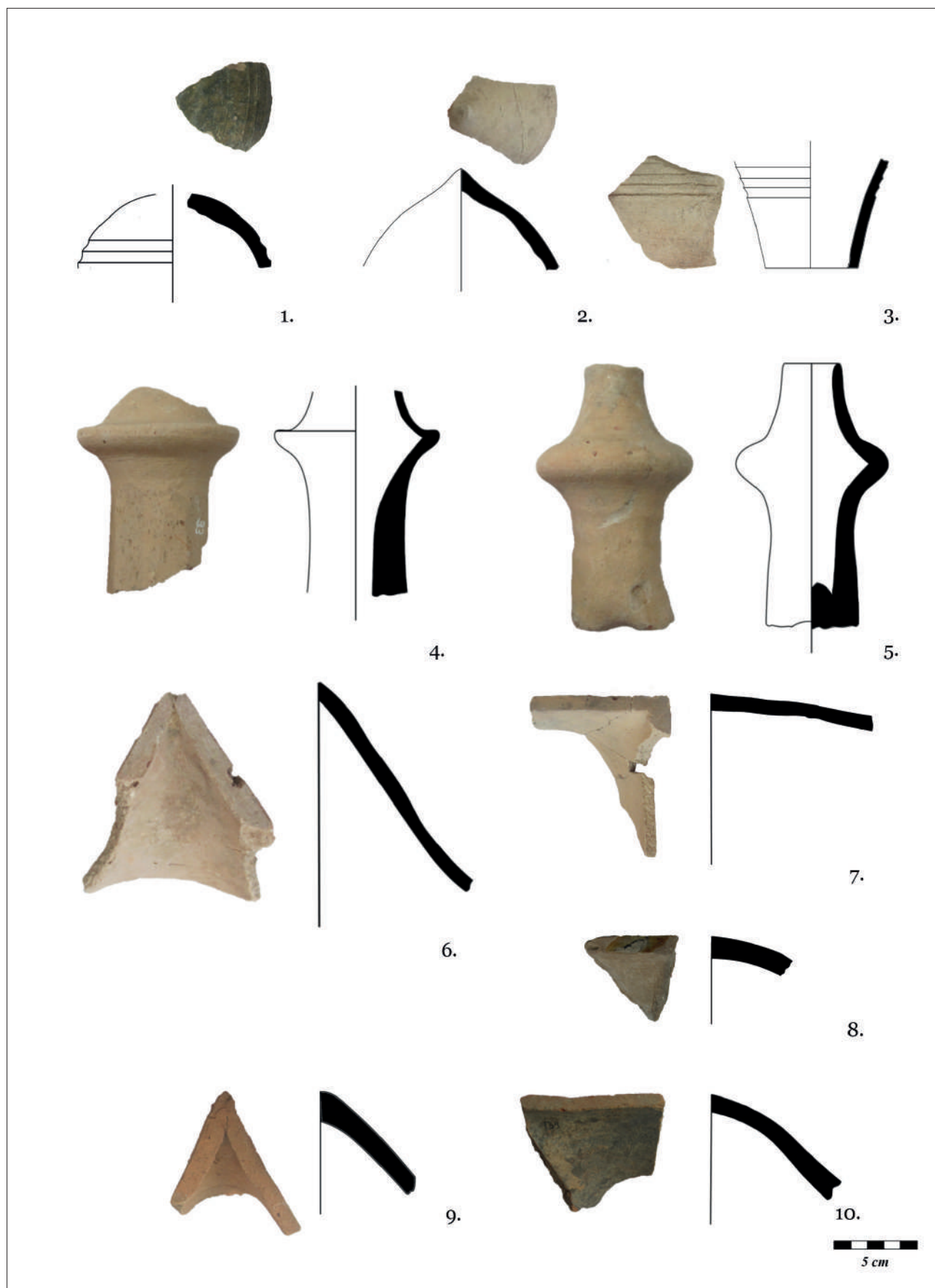
7. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék 1.
Table 7: Stove tile fragments from the Sigismund-period 1.

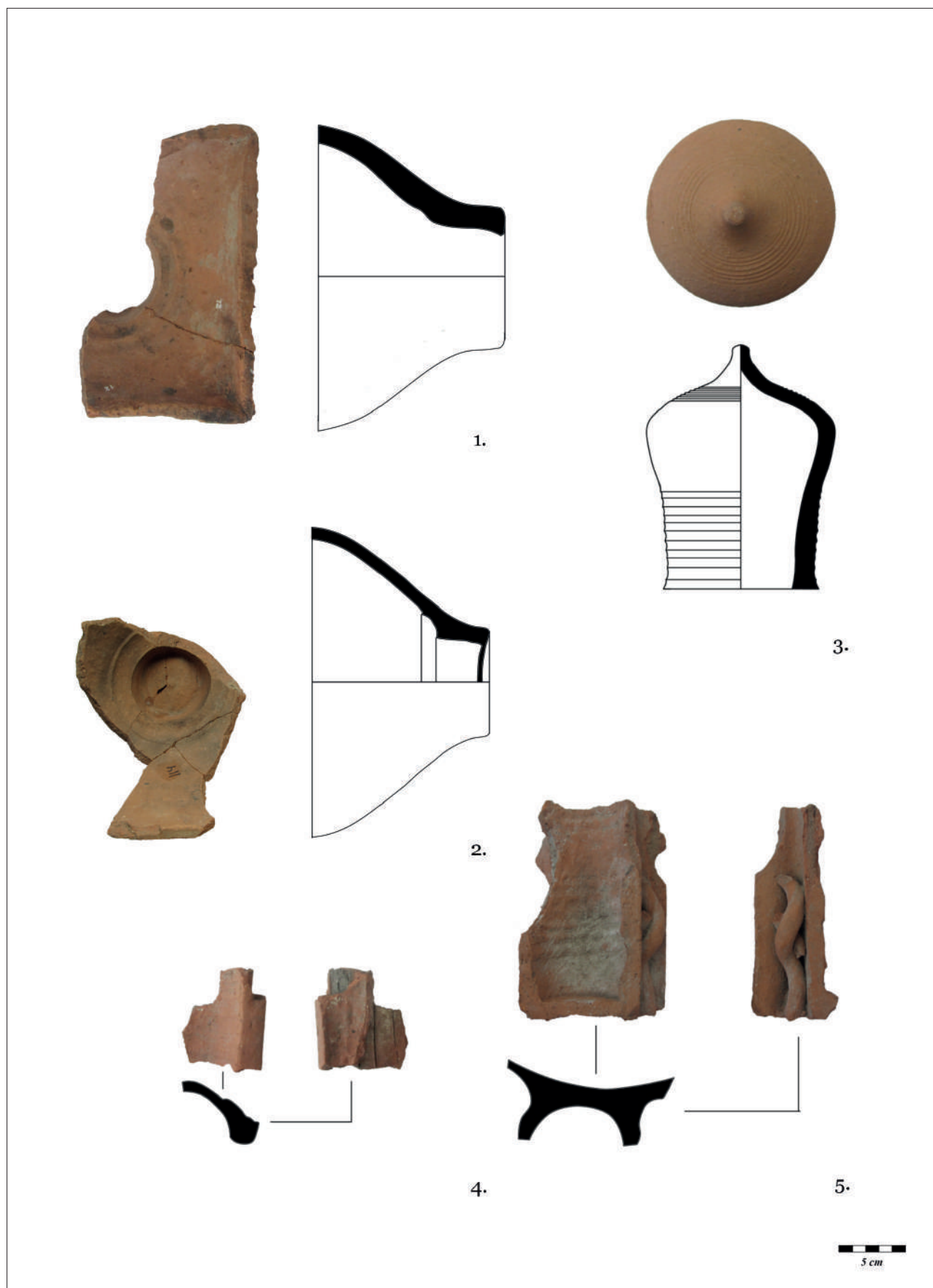
8. tábla: Zsigmond-kori kályhacsempék 2.
Table 8: Stove tile fragments from the Sigismund-period 2.

9. tábla: 15. századi kályhacsempe töredékek
Table 9: Stove tile fragments from the 15th century

10. tábla: Mázas és mázatlan, sárga és világos vörös színű kályhaszem töredékek
 Table 10: Glazed and unglazed, yellow and light red stove tile fragments

11. tábla: Mázatlan, vörös színű kályhaszem töredékek
Table 11: Unglazed, red stove tile fragments

A TATAI ESTERHÁZY-KASTÉLY ŐSGALÉRIÁJA

Kövesdi Mónika

Az Esterházy család ifjabb fraknói avagy grófi ága tatai uradalmának központjában, Tatán a birtok megszerzését (1727) követően több kezdeményezés is történt a család rangjához illő rezidencia építésére, míg végül galántai és fraknói gróf Esterházy Miklós koronaőr, szentpétervári követ birtoklásának idején, 1763-ban valóban megkezdődött az építkezés. A megbízó által jóváhagyott tervek nem valósultak meg, a gróf korai halála (1764) miatt megváltozott az elképzelés. Az 1760-as években az eredeti tervnél jóval szerényebb léptékben és formában épült meg a család kastélya. A terveket Fellner Jakab készítette. Az épületet ma is az 1760-as, 1770-es években magvalósult formában láthatjuk, amint ezt egy ekkor készült alaprajzi vázlat ékesen bizonyítja.¹

A tanulmány a kastély épületének egyetlen helyiségét, a legnagyobb igénytel kialakított, reprezentációs színtérnek szánt emeleti nagyszalon termét mutatja be. A terem sorsa azonos a kastély sorsával. 1945-ig kialakítása, berendezése lakóinak igénye és ízlése szerint többször is változhatott ugyan, de a terem funkciója mindvégig megmaradt. A lépcsőn a vendég pontosan annak a traktusnak az *enfilade*-jába léphetett be, amely ehhez a díszteremhez vezetett. Nyilvánvaló, hogy a két emeleti nagyszalon közül mindig is ez volt a reprezentáció elsődleges színtere, az a helyiség, amelyben az ősök arcképein keresztül ismerte meg a belépő a történelmi nevet viselő házigazda családját.

A DÍSZTEREM

Az emelet keleti részén egymás mellett helyezkedik el két nagy szalon. Az udvar felőli traktus a szóban forgó, családi arcképekkel ékes díszterem, amely díszbédélőként szolgált, „*nagybédélő*” néven találjuk a helyiséget a kastélyleltárakban.² A kert és a tó felőli traktus szalonját uralkodói arcképek díszítették, és díszes szalonként funkcionált.

A kastélyt 1945-ben alakították idegszanatóriummá, majd falai között a városi kórház idegosztálya működött. A főépület szobáiban, szalonjaiban kórtermeket rendeztek be. 1996-ban az állami tulajdonban lévő, műemlék kastélyt kiürítették, évekig várt sorsának jobbra fordulására az épület, mígnem a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram lehetőséget adott a helyreállításra, a termek restaurálására, sőt a hajdani funkciók rekonstrukciójára is. Így támadott fel poraiból az Esterházyak tatai kastélya, díszes termeivel együtt 2021-ben.

1. kép: A kastély udvari homlokzata, 1930-as évek (fotó: Révhelyi Elemér; KDM REH 2014-5586)

Fig. 1: The courtyard facade of the castle (photo: Elemér Révhelyi, KDM REH 2014-5586)

¹ A 18. századi tervrajz vagy felmérés mindkét szintet feltünteti. A helyiségek alaprajza, beosztása a maival megegyező. KDM REH 2014-5494.

² MNL P 209. IV/b. Hitbizományi leltárak. A tatai Esterházy-kastély leltára, 1909.

rokokó, rózsás-lombdíszes stukkó díszíthette, és valószínűleg már ekkor is családi arcképeket helyeztek el itt. Erről a korábbi állapotról sajnos nincsenek dokumentumaink. A díszebédlő berendezését, kialakítását a 19. század végétől tudjuk követni. Ekkor ugyanis, 1897-ben a kastély egy nevezetes esemény színhelyeként került be a krónikákba: I. Ferenc József császár és király, valamint II. Vilmos német császár ekkor érkezett Tatára, a „Kaisermanöver” nevet viselő hadgyakorlatra. Szállásuk a számukra átalakított, felújított és berendezett kastély volt. A tatai napokról, az itteni körülményekről az országos lapok részletesen, képekkel kísérvé tudósítottak; ekkor készültek el az első felvételek a díszteremről.³

2. kép: A kastély első emeleti szalonja, 1897 (fotó: Weinwurm Antal; Vasárnapi Újság XLIV. 1897, 623.)
Fig. 2: The salon on the first floor of the castle (photo: Antal Weinwurm; Vasárnapi Újság XLIV. 1897, 623.)

A felvételeken jól látható a terem elrendezése, legfontosabb elemeként a díszes, cirádás, 19 festmény számára helyet adó falburkolat. Az ajtók felett három *supraporta* kép látható – ezek a faragott keret mögé rögzített festmények mindvégig a helyükön is maradtak. A *supraporta* képek segítségével is rekonstruálható a helyiség története. Kettő közülük (az eszterházai kastély látképei) a 18. századból valók, tehát az eredeti, rokokó kialakítású helyiség hiteles részletei. A harmadik festmény viszont későbbi, és nyilvánvalóan a neorokokó enteriőr részeként került ide: egy tatai látkép, amely megegyezik Ladislaus Edler von Benesch egy Tatan készült, 1894-re datált vázlatrajzával.⁴ Ezzel az évszámmal tudjuk tehát a díszterem felújítását is datálni.

3. kép: A kastély nagyebédlője, 1940 körül (fotó: Kallós Oszkár; MNM Történelmi Fényképtár, ltsz.: 2002.98.)
Fig. 3: The castle's dining room around 1940. (photo: Oszkár Kallós; Hungarian National Museum Historical Photo Department, inv.: 2002.98.)

A díszterem jelen állapotában egy teljeskörűen restaurált tér, egy időkapuszula. A padlót borító, mustrás parkettát ugyan éppen ebben a helyiségben pótolni kellett, a *boiserie* azonban újra teljes pompájában ragyog, a kereteken és a betéteken a zöld három árnyalatában, faragott tagozatain, cirádáin aranyozással. Restaurálták a 19. századi stukkót is. A két kályhafülkébe visszakerültek a töredékekből varázsolt egykori díszkályhák. A falburkolat annak idején az arcképek egységes befoglalása végett, kifejezetten a kiválasztott festmények vakkereteinek méretét figyelembe véve készült; a különböző korú és eredetű festményeket gazdagon faragott, dúsan aranyozott díszkeretek egységesítették – most ezeket a kereteket is az archív felvételek alapján újra kifaragták.

A kastély helyreállítása megindulásakor, a kutatás kezdetén attól tartottunk, hogy a falakon körben két szintben elhelyezett arcképeknek – a kastély többi ingóságához hasonlóan – 1945-ben nyoma veszett, és az eredeti állapot csak az archív felvételek, illetve a kastélyleltárak segítségével határozható meg. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi arcképcsarnoka ugyanakkor több, a tatai kastélyból származó, és a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága által annak idején begyűjtött festményt őriz, szerencsére közülük öt darab éppen a díszterem egykori arcképgalériájából való. Ezen a ponton indult el a kutatás, amelynek során meghatározásra kerültek a koráb-

³ A korabeli leírásokat és felvételeket közli: BÁLINT 2007

⁴ MNM MTKCs Grafikai Gyűjtemény, ltsz.: 59.989.

Ugyanitt látható a veduta *supraporta*-kerettel együtt megrajzolt skicce is, ltsz.: 58.2069.

bi arcképgaléria meglévő, illetve elveszett darabjai, és melynek eredményeképpen a helyreállított kastély restaurált dísztermének falán újra ott ékeskedik egy családi arcképsorozat. Nem egyezik meg

ugyan az Esterházy család birtoklásának idejéből való képcsarnokkal (erre már csak töredékesen volt lehetőség), de megmutatja a család nagyjait, a tatai birtok urait, a kastély építőit.⁵

AZ ŐSGALÉRIA

A falburkolat által kijelölt mezőben 18 kisebb és egy nagy méretű festmény elhelyezésére volt lehetőség. A képek hiányoztak. Fellelhetők-e? Rendelkezésünkre áll-e egyáltalán ennyi arckép? Végül: milyen koncepció alakítható ki a rendelkezésre álló arcképállományból? Ezekkel a kérdésekkel szembesültünk 2016-ban.

4. kép: A kastély nagyebédlője, 2021.
Fig. 4: The castle's dining room, 2021.

Először a még fellelhető arcképek közül kellett megkeresni az innen származókat. Nézzük az archív felvételeket: mely arcképek függtek eredetileg a díszteremben?

Jól kivehető, hogy a két rövidebb falszakaszon egy ovális képmezőbe foglalt, feliratos-címeres családi arcképsorozatból válogattak, olyan vitézek és ősök arcképeiből, akik a család korai történetében, a 17. században éltek. Ebből az archaizáló sorozatból számos darab állhatott a család rendelkezésére, hiszen nemcsak az ebben a teremben elhelyezett nyolc darabról, hanem további öt darabról is tudunk, amelyek a földszinti folyosó falát

díszítették.⁶ A nyugati fal négy arcképe azonosítható és nevezetes: ezek Esterházy Miklós nádort, Esterházy Pált, a hercegnádort, annak feleségét, Thököly Évát, és fiát, Esterházy Mihály herceget ábrázolták. Szerencsés módon ezek (Thököly grófnő kivételével) meg is maradtak a Magyar Nemzeti Múzeumban. A keleti fal arcképei nem maradtak fenn, és az archív felvételek alapján nem határozható meg.

A hosszabb fal nagy méretű, egész alakos portréja körül további négy mellkép függött. Ezek nem a fent jelzett, ovális kivágatú sorozatba tartoztak, hanem önálló arcképként, ragyogó rokokó portréként készültek. Méretbeli hasonlóságuk folytán illeszkedtek az egységes rendszerű falmezőbe. A négy kvalitásos arckép közül kettő nehezen meghatározható női portré, a másik kettő viszont jól azonosítható, fontos férfiképmás – ez utóbbiak a Magyar Nemzeti Múzeumból restaurálás után vissza is kerültek korábbi helyükre.⁷ Esterházy Ferenc tárnokmester és Esterházy Miklós koronaőr, szentpétervári követ képmásairól van szó, apa és fia portréiról. Esterházy Ferenc a tatai birtokot vásárló Esterházy József testvéröccse volt. Éppen az ő három fiával jutott a család 18. századi történetének csúcsára; közülük éppen az ábrázolt Esterházy Miklós örökölte 1762-ben a tatai birtokot, ő vált a tatai ág alapítójává.

A női arcképek közül az egyik képmás az utóbbi években többször is felbukkant aukciókon, mint Martin van Meytens munkája, s mint Esterházy József második feleségét, Sauer Antoniát ábrázoló mű.⁸ Sajnos nem került közgyűjteménybe. Amennyiben elfogadjuk az attribúciót, a festmény megjelöli azt a mesterkört, amely az arcképek megrendelésekor az Esterházy család rendelkezésére állt.

5 A kastély berendezésének munkájában, a kiállítások rendezésében a szerző kurátorként vett részt 2016-tól a 2021-es átadásig.

6 Az ősgaléria-sorozat nagyszámú darabból állt, archaizáló stílusban, ovál képmezőben, derékkivágatban ábrázolva örökölte meg a család nevezetes őseit, címeikkel, azonosító feliratokkal. Az ismert darabok közül a családtörténetben legkorábbi szereplő Esterházy Pál, a zólyomi ág őse, a legkésőbbi pedig Esterházy Mihály

herceg, aki 1721-ben hunyt el. Az ősgaléria a 18. század első évtizedeiben készülhetett.

7 Esterházy Ferenc tárnokmester képmása ismert, korábban már publikálták (BERÉNYI 2014, 512.), ebben az esetben csak rá kellett ismerni a festményre. Esterházy Miklósról pedig számos képmás maradt fenn, így az azonosítás nem volt nehéz.

8 Először közölte: MOJZER 1993, 163.

A korszak legjobb portretistáiról lehet szó, Meytens sem először dolgozott a család számára.⁹

A központi, egész alakos festmény meghatározásában az inventárium segít. „Egy életnagyságú férfi arckép, vörös díszmagyarban, mellette az aranygyapjas rend jelvénye és békekötési okmányok 1791 évből, tatai gróf Esterházy Ferencz nápolyi követ arcképe, Péter Kraft munkája” – jegyzi fel az inventárium. Az archív felvételen jól kivehető a jobbával az asztalon kiterített, díszes okmányra támaszkodó, díszes magyar viseletbe öltözött főúr képe, és kibetűzhető a „Traude Sistovo 1791” felirat a dokumentumon. Sajnos ez a festmény, amely a kastély építtetőjét, a bécsi udvar nápolyi követét ábrázolja, elveszett vagy elpusztult. A fotó alapján elmondható, hogy festőjeként inkább Heinrich Friedrich Fügerre gondolunk, aki többször is dolgozott az Esterházy család megbízására, és akinek egész alakos portréin másutt is megfigyelhető a beállítás hasonlósága, a hátul támaszkodó kéz motívuma. Egyébként a bécsi Belvedere Barockmuseum őriz „Ein ungarischer Magnat, 1790 k.” meghatározással egy Fügernek tulajdonított kisebb képet, amelyben éppen képünk vázlatára ismerhetünk.¹⁰

Az ablakosor felőli, északi fal festményeiről archív ábrázolásunk nincsen. A képeknek helyet adó falmezőkről leolvasható, hogy négy nagyobb és két kicsi kép elhelyezésére adott lehetőséget a burkolat. (A két kicsi képmező végül szándékosan betöltetlen maradt. Anélkül, hogy megzavarná az összképet, mégis megmutatja a díszterem arcképekre épített burkolati rendszerét, és mementóként mutatja a terem sorsát.) Az inventáriumok sem említik sajnos tételesen a festményeken ábrázolt személyeket, és nem örökítik meg a mesterek nevét.

Ezek után azt szeretnénk bemutatni, hogy a meglévő festmények segítségével hogyan épült ki a jelenlegi, családtörténeti összefoglalást jelentő képsorozat.

A tatai kastélyból származó, Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött arcképek a következők:

- Esterházy Miklós gróf, nádor (1558–1645) képmása
- Esterházy Pál herceg (1635–1713) képmása
- Esterházy Mihály herceg (1671–1721) képmása
- Esterházy Ferenc gróf (1683–1754), tárnokmester képmása

- Esterházy Miklós gróf (1711–1764), koronaőr képmása.

Ezeket a képeket szerettük volna eredeti helyükre visszailleszteni, ugyanakkor szerettünk volna felépíteni egy családtörténeti sorozatot, amely a tatai ág őseinek és a tatai birtokosoknak a képmásait vonultatja fel. A meglévő képek kronológiai rendjét a falmezők egységeinek és alakzatának Prokusz-tész-ágyához kellett igazítani, miközben a hiányzó további darabok pótlása is gondot okozott.

5. kép: Ismeretlen mester: Galántai és fraknói gróf Esterházy Miklós nádor képmása, 18. század (MNM MTKCs, ltsz.: 53.109.)

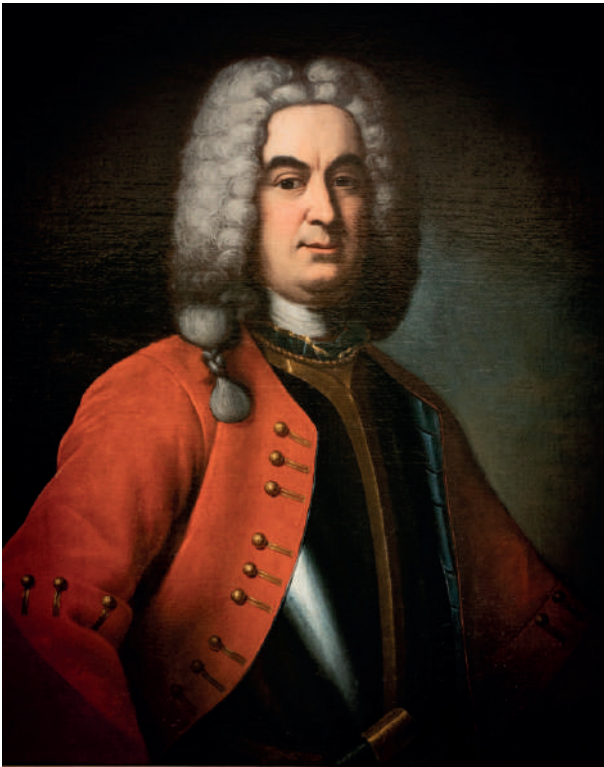
Fig. 5: Unknown master: Portrait of Count Miklós Esterházy, count of Galánta 18. century (MNM MTKCs, inv.: 53.109.)

A Magyar Nemzeti Múzeumban még további tatai eredetű családi arcképek is váraoztak, ezekkel kezdődött meg a hiányzó helyek, képmezők feltöltése. Így ide került szerencsés módon a méretben is ide illő Esterházy József-portré, valamint az országbíró fiának, az ifjabb Esterházy József altábor-

9 A tatai Esterházyak arcképeivel kapcsolatban Buzási Enikő attribúcióját alapul véve olyan neves mesterek jöhetnek szóba, mint éppen Martin van Meytens, vagy Johann Baptist Lampi, Heinrich Friedrich Füger, vagy Joseph Hickel. A megbízásokat a számadáskönyvek

adatai, vagy fennmaradt metszetmásolatok is igazolják. BUZÁSI 1994; KÖVESDI 2020

10 A festményt a bécsi Belvedere barokk gyűjteménye őriz 4820 leltári szám alatt.

6. kép: Ismeretlen mester: Galántai és fraknói gróf Esterházy József országbíró képmása, 1710–1720 között. (MNM MTKCs, ltsz.: 53.128.)

Fig. 6: Unknown master: Portrait of József Esterházy, Count of Galánta, between 1710 and 1720 (MNM MTKCs, inv.: 53.128.)

7. kép: Glünck: Galántai és fraknói gróf Esterházy József Ádám altábornagy képmása, 1730–1740 között (MNM MTKCs, ltsz.: 53.136.)

Fig. 7: Glünck: Portrait of General Ádám József Esterházy, Count of Galánta, between 1730 and 1740 (MNM MTKCs, inv.: 53.136.)

nagynak a képmása is. Három (egyelőre ismeretlen, meghatározatlan, de méretben illeszkedő) grófnői portré egészíti ki az együtttest. Ebben a fázisban már csak a további hiányzó hat falmező koncepcióba illő megtöltéséről kellett gondoskodnunk.

A tatai múzeum 1950 óta őrizte a piarista rendház refektóriumának falán függő, kisebb méretű ősgaléria-sorozatot.¹¹ Ennek darabjaival egészítettük ki a hiányokat, így került, a kronológiát is betartva, a keleti és északi (=ablak felőli) oldal mezőibe Esterházy Ferenc főkancellár, Eszterházy Károly egri püspök, Esterházy János beregi főispán, Pálffy Miklós főkancellár, Esterházy Ferenc nápolyi követ és Esterházy Miklós kamarás képmása. A méretkülönbséget egy sötét tónusú paszpartuval oldotta meg a restaurátor, mígnem a képmező elérte a szükséges, aranyozott díszkeretig nyújtózó méretet. A látvány és az illúzió így tökéletes.

Történeti sorrendben tehát szerepet kap ebben a képmásokban elmesélt családtörténetben az Esterházy familia rangjának megalapozója, Esterházy Miklós nádor, valamint fia, a hercegi rangot elnyert Esterházy Pál. A fraknói grófi ág képvi-

selői közül jelentőségét tekintve a birtokalapító Esterházy József tábornagy korábban ismeretlen, fiatalkori képmását emelhetjük ki, illetve testvérét, a tárnokmester Esterházy Ferencét, akinek fia, Miklós lesz a tatai birtok gazdája, majd annak utódai a felvirágzó tatai línea tagjai. Esterházy Miklós mindkét fia, Ferenc és János is szerepel a családi képtárban, János gróf gazdag és magasrangú apósával, Pálffy Miklós kancellárral együtt. Az utolsó szereplő a család olajban megfestett históriájában Esterházy Miklós János, aki 1856-ig volt a család feje és a birtok ura.

Végül arról a központi festményről szeretnénk szólni, amely a kastélyépítő gróf elveszett, egész alakos képmásának helyére került a rekonstrukció során. A korabeli, hiteles, autentikus, sőt márkás képmások mellé kiválasztottuk a rendelkezésre álló, szóba jöhető arcképpálmányból a méretben legnagyobbat. A falmezőt még így sem kitöltő, de a többinél jóval nagyobb méretű festmény történetesen szintén Esterházy Miklós koronaórt, a bécsi udvar szentpétervári követét ábrázolta, így ő két alakban is szerepel a nagyebédli falán. (A szom-

¹¹ Ezt a kivételes arcképegyütttest publikálta Buzási Enikő. BUZÁSI 1994

8. kép: Louis Tocqué: Galántai és fraknoi gróf Esterházy Miklós képmása, Szentpétervár, 1760 körül (MNM MTKCs, ltsz.: 52.122.)

Fig. 8: Louis Tocqué: Portrait of Count Miklós Esterházy of Galánta, Saint Petersburg, around 1760 (MNM MTKCs, inv.: 52.122.)

9. kép: Galántai Esterházy Miklós gróf képmása, L. Tocqué festménye után rézbe metszette G. F. Schmidt, 1759. (Tatai Városkapu Közhasznú Zrt. ltsz.: 2021/0079.)

Fig. 9: Portrait of Count Miklós Esterházy, engraved in copper by G. F. Schmidt after a painting by L. Tocqué, 1759. (Tatai Városkapu Közhasznú Zrt. ltsz.: 2021/0079.)

szédos szalon diplomáciatörténeti kiállításán még négy további formában mutatja meg magát a birtoklásának idejét tekintve szerény, de történelmi szerepében jelentős, terveiben, álmaiban pedig kifejezetten nagyralátó arisztokrata.)¹²

A festmény asztalánál ülve ábrázolja a talán éppen követi jelentésének fogalmazásával foglaltoskodó grófot. Esterházy Miklós díszruhát visel, mellén kitüntetésekkel – hiszen a képmás éppen e rendjelek megörökítése végett készült. Miután Szentpéterváron Erzsébet cárnőtől megkapta az Alekszandr Nyevszkij-rendet, 1758-ban a cárnő a legmagasabb orosz érdemrenddel, a Szent András-rend nagykeresztjével tüntette ki. Ezután készültek el azok az ábrázolások (festmények, azok nyomán metszetek, bronzszobor, emlékérem), amelyek

gondoskodtak az esemény megörökítéséről, bizonyítva, hogy a cári kegy a család rangjának növelését szolgálta. Jónévű művészek működtek ekkor a cárnő virágzó, rokokó udvarában, többek között a népszerű francia arcképfestő, Louis Tocqué. Tőle rendelte meg azt az arcképet Esterházy Miklós gróf, amely festményünkhöz hasonló tartásban ábrázolja őt, s amelyet jelenleg csak Georg Friedrich Schmidt rézmetszetéből ismerünk.¹³ A metszet és a nagyebédlő falán ránk mosolygó festmény nagy hasonlósága és csekély különbsége (csak a viseletben, a metszeten ugyanis a gróf a díszpáncél mellvértjét viseli) arra enged következtetni, hogy Tocqué két festményt is készített Esterházy Miklós

¹² Egy további, a grófot az 1763-ban elnyert aranygyapjas vitézi láncsal ábrázoló festmény (KDM Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz.: 55.28.) és a Schmidt-féle rézmetszet mellett a cári kitüntetés megörökítésére további különleges ábrázolások születtek, így pl. Alessandro Martelli Esterházy Miklósról mintázott mellszobra, készült Szentpéterváron 1760 körül (KDM Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz.: 94.1.1.), valamint egy emlékérem,

a Szent András-rend adományozása alkalmából 1755. (KDM Történeti Gyűjtemény, ltsz.: 99.1.1.)

¹³ A metszet az Österreichische Nationalbibliothek kép-gyűjteményében megtalálható, emellett a MNM MTKCs gyűjteményében is megvan, de szerencsés módon a tatai kastélyba (NÖF tul.) és az Esterházy-nyárilakba (Tatai Városkapu Közhasznú Zrt. tul.) is került egy-egy példány.

megbízására. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, s most a tatai kastély nagyebédlőjében látható festmény ezek egyike lehet.

A tanulmány egy nagy kalandnak, az 1945-ben kirabolt tatai Esterházy-kastély rekonstrukciójának záró üteméhez, a berendezés történetéhez kapcsolódik. Ennek során a teljeskörűen restaurált, szinte ereklyeként bemutatott terem visszakapta eredeti arcát, és ma újra a díszes burkolatba foglalt családi arcképcsarnok mutatja itt a család történetét, a reprezentatív, díszruhában megörökített, rendjelekkel ékes képmások elevenítik fel az Esterházyak rangját, tekintélyét, nevezetes rokon-

ságát, az arisztokrácia jellegzetes életpályamodelljeit. Mindezt a lehető leghitelesebb módon, eredeti, ráadásul kivételesen kvalitásos képmások segítségével. Itt most minden együtt van: 300 évnyi történelem, melynek során megszületik a dús lombú családfa tatai ága, felépül a kastély, miközben az aula fénye töretlenül sugárzik, s nemegyszer koronás fők tekintete függ a főúri ősök portréin. A felújítás és a rekonstrukció adott lehetőséget a kutatásra, majd az arcképek újjászületésére is, s erre a publikációra, amely a tatai ősgaléria kérdésének rövid összefoglalása lenne.

Galántai és fraknói gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora (1582–1645)	MNM MTKCs ltsz.: 53.109.	olaj, vászon 103×77,5 cm
Ismeretlen női képmás az Esterházy családból	MNM MTKCs ltsz.: 53.137.	olaj, vászon 85×65 cm
Galántai és fraknói herceg Esterházy Pál, Magyarország nádora (1635–1713)	MNM MTKCs ltsz.: 53.108.	olaj, vászon 103,5×77 cm
Galántai és fraknói herceg Esterházy Mihály (1671–1721)	MNM MTKCs ltsz.: 53.110.	olaj, vászon 94×77,5 cm
Galántai és fraknói gróf Esterházy József országbíró (1682–1748)	MNM MTKCs ltsz.: 53.128.	olaj, vászon 92,5×73 cm
Galántai és fraknói gróf Esterházy Ferenc tárnokmester (1683–1754)	MNM MTKCs ltsz.: 53.126.	olaj, vászon 93×73 cm
Louis Tocqué: Galántai és fraknói gróf Esterházy Miklós koronaőr (1711–1764)	MNM MTKCs ltsz.: 53.122.	olaj, vászon 123×100 cm
Ismeretlen női képmás az Esterházy családból	MNM MTKCs ltsz.: 53.129.	olaj, vászon, faroston 92×73 cm
Ismeretlen női képmás az Esterházy családból	MNM MTKCs ltsz.: 53.124.	olaj, vászon 92,5×73 cm
Glünck: Galántai és fraknói gróf Esterházy József Ádám altábornagy (1714–1762)	MNM MTKCs ltsz.: 53.136.	olaj, vászon 81×67 cm
Galántai és fraknói gróf Esterházy Miklós koronaőr (1711–1764)	MNM MTKCs ltsz.: 53.138.	olaj, vászon 84×68 cm
Galántai és fraknói gróf Esterházy Ferenc kancellár (1715–1785)	KDM KGy ltsz.: 55.24.	olaj, vászon 82×65 cm
Galántai és fraknói gróf Esterházy Károly egri püspök (1725–1799)	KDM KGy ltsz.: 55.29.	olaj, vászon 72×54 cm
Johann Baptist Lampi: Galántai és fraknói gróf Esterházy Ferenc nápolyi követ (1746–1811)	KDM KGy ltsz.: 55.22.	olaj, vászon 83×66,5 cm
Erdődi gróf Pálffy Miklós kancellár, országbíró (1710–1773)	KDM KGy ltsz.: 55.23.	olaj, vászon 82×65,3 cm
Heinrich Friedrich Füger: Galántai és fraknói gróf Esterházy János beregi főispán (1748–1800)	KDM KGy ltsz.: 55.20.	olaj, vászon 83,5×64,5 cm
Galántai és fraknói gróf Esterházy Miklós János kamarás (1775–1856)	KDM KGy ltsz.: 55.19.	olaj, vászon 82×65 cm

1. táblázat: A nagyebédlőben elhelyezett családi arcképek jegyzéke
Table 1: List of family portraits in the large dining room

IRODALOM

- BÁLINT 2007 Bálint Cs.: *Az 1897. évi tatai hadgyakorlatok*. Tata 2007.
- BERÉNYI 2014 Berényi L.: *Esterházyak. Egy ezeréves család történetei*. Budapest 2014.
- BUZÁSI 1994 Buzási E.: *Az Esterházyak családi arcképei*. KDMGyűjt 3. Tata 1994.
- KÖVESDI 2022 Kövesdi M.: „Kastélybeli ingók”. *Festmények a tatai Esterházy-kastélyból*. In: (Szerk. Kövesdi M. – Virág Zs.) *Tata Esterházy-kastély*. (A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei I.) Budapest 2022, 373–397.
- MOJZER 1993 (Szerk. Mojzer M.) *Zsánermetamorfózisok. Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben*. Kiállítási katalógus. Budapest 1993.

THE ANCESTRAL GALLERY OF THE ESTERHÁZY CASTLE IN TATA

Mónika Kövesdi

The castle of the Count Esterházy family in Frakno was built in the 1760s. After 1945, the building was robbed, then used as a hospital. Its renovation was completed in 2021, as part of the National Castle Program project. Among the restored spaces, the most important is the upstairs dining room, on the wall of which hung a portrait gallery of the family's ancestors. During the renovation, the author attempted to reconstruct it.

With the help of the archival recordings and the castle inventories, we were able to get an idea of the original arrangement of the family portraits.

Currently, a series of family portraits once again adorns the wall of the restored hall of the restored castle. Although it does not match the picture gallery from the time of the Esterházy family's ownership (this was only partially possible), it shows the elders of the family, the lords of the Tata estate, and the builders of the castle.

The large picture in the center is an unique piece of the castle's art collection. Previously, a full-

length effigy of the Count who built the castle, the Neapolitan ambassador Ferenc Esterházy, hung in this central place, which was lost without a trace after 1945. Thus, alongside the portraits of the time, a larger painting was added, which depicts the crown guard Miklós Esterházy, the ambassador of the Viennese court to St. Petersburg. In the painting, Miklós Esterházy wears a formal dress, with medals on his chest – the effigy was made in St. Petersburg precisely to perpetuate these insignia. In 1755, Count Miklós was awarded the Order of Alexander Nevsky by Tsarina Elizabeth, and then in 1758, the highest Russian order of merit, the Grand Cross of the Order of Saint Andrew. After that, the representations were made that ensured the immortalization of the event. Well-known artists worked at the tsarina's prosperous, Rococo court at that time, including the popular French portrait painter Louis Tocqué. The effigy hanging in the hall of the castle is certainly the work of Tocqué.

Translated by Mónika Kövesdi

A SZENT IX. LAJOS FRANCIA KIRÁLY TISZTELETÉRE SZENTELT MAJKI OLTÁR ÚJABB KUTATÁSI EREDMÉNYEI ÉS ÉRDEKESSÉGEI

Sárossy Péter

A majki kamalduli remetesség egykori igényes berendezéséről leginkább csak a források adnak – korántsem teljes – képet, mivel a rendház 1782. évi feloszlatása után a bútorok javarészt megsemmisültek, illetve szétszóródtak. A berendezés gazdagságáról tanúskodik ugyanakkor néhány fennmaradt darab, köztük a Lengyel Lajos (1702–1762) Somogy vármegyei nemes által 1753-ban Szent IX. Lajos francia király tiszteletére alapított majki cellaház oltára, amely a szákszendi Szent Őrzőangyalok-templom egyik mellékoltáraként maradt korunkra, és amely ma a szákszendi plébánia jóvoltából eredeti helyén, a 11. számú cellaház kápolnájában látható kiállítva. Tanulmányunk célja, hogy a magyar barokk bútorművesség és festészet e jeles alkotását bemutassuk a történeti adatok és a művészettörténeti kutatás jelenlegi ismereteinek tükrében.

Miután II. Lajos király 1525-ben Lengyel László táblabírónak (1507) és fiainak adományozta a szigligeti várat, a Balaton mentén nagyobb Lengyel-uradalom jött létre, amely a Somogy vármegyei birtokközpontot jelentő tóti uradalmat, a szigligeti várat és uradalmat, valamint a fonyódi és ordai várat is magába foglalta.¹ A török hódoltság viszontagságos időszaka után a családnak – ugyan összes birtokát nem tudta megtartani – a tóti uradalom birtokjogát sikerült elismertetnie. A Rákóczi-szabadságharc idején, 1706-ban Lengyel Miklós követtársával, Sankó Boldizsárral Somogy vármegye legtekintélyesebb birtokosaiként nyújtottak be a nemesek sérelmeit és kívánságait tartalmazó emlékiratot Bottyán János kuruc generálisnak, 1708 januárjában, a sümegi várban tartott kerületi gyűlésen pedig Esterházy Antal generális

Lengyel Miklóst somogyi alispáni tisztségre kérte fel, amelyet el is fogadott.² A szabadságharc lezárása után, 1715-ben a somogyi nemes a gróf Nádasdy Tamás főispán által összehívott tisztújító közgyűlés résztvevői között szintén szerepelt.³ Lengyel Miklósnak Martonfalvy Magdolnától két fia volt, I. Gáspár (1713–1755) és Lajos, akik egy 1745. évi osztályegyezség alapján közösen igazgatták a tóti birtokokat. Gáspár halála (1755) után özvegye, Sztrániai Julianna és Lajos felosztották egymás között az örökséget, és maradtak javak közös használatban is.⁴

Lengyel Lajos Nádasdy Teréziával kötött házasságot, aki a család köznemesi ágába tartozó Nádasdy Imre (1681–1737) és Márffy Anna egyetlen leánya volt.⁵ Imre Nádasdy András fia volt, akinek birtokjogát Taródházára I. Lipót erősítette meg 1688-ban, nagyapja pedig Nádasdy Boldizsár Vas vármegyei viceispán, akinek révén a Lengyel és a Nádasdy család már vérrokonsági kapcsolatban állt, Boldizsár anyja ugyanis a tóti Lengyel családból származó Katalin volt. Nádasdy Imre halála után, fiú leszármazott hiányában, Terézia leánya jogot formálhatott anyjával, Márffy Annával együtt leánynegyed és özvegyi jog címén a Nádasdy-javakra, de mivel Batthyány Lajos főkancellár magának tartott igényt a koronára visszaszálló birtokokra, hosszas jogi procedúra következett, amelynek lezárásaként Mária Terézia királynő 1744. január 10-én Márffy Annának és leányának „új” birtokadományként adta a taródházi birtokot és nemesi kúriát, illetve más helységekben fekvő birtokrészeket, azzal a kikötéssel, hogy azokat csak a fiág örökölheti.⁶ A 18. század közepére azonban a birtok felaprózódott, és csak a taródházi uradalom maradéka jutott

¹ KESZTYŰSNÉ 2016, 7–8.

² KESZTYŰSNÉ 2016, 21–22. *A majki remetesség 1733. évi alapításának politikai-szellemi légkörét vizsgálva R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet az alapító családok szerepére a Rákóczi-szabadságharccal összefüggésben. Bár a Lengyeleket nem említi a szabadságharchoz köthető családok és személyek között, érdemes hivatkozni itt Lengyel Miklós abban játszott szerepére. Lásd: R. VÁRKONYI 1999, 76–78.*

³ KESZTYŰSNÉ 2016, 22.

⁴ Bővebben lásd: KESZTYŰSNÉ 2016, 26–28.

⁵ Nádasdy Terézia családjáról, a Nádasdy-birtokokról és a Lengyel családdal való kapcsolatokról lásd: GÁSPÁR 2018, 325–331.

⁶ MNL OLA 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. XXXIX. kötet. 501–503. Idézi: GÁSPÁR 2018, 327. (25. jegyzet)

Nádasdy Teréziának, a házasságba tehát az ehhez tartozó birtokrészeket vitte.

Ami Lengyel I. Gáspárt illeti, mind ő, mind pedig özvegye, Sztrányai Julianna jó kézben tartották a család birtokait, Lengyel Lajos azonban 1762. évi halálakor tetemes adósságot hagyott özvegyére, Nádasdy Teréziára. Az adósságokat az özvegynek ugyan még sikerült megtérítenie, fia, Imre (1745–1799) azonban, mivel költséges társadalmi életet élt a tóti kastélyban, nagy kiadásokba bocsátkozva egyre nagyobb adósságot halmozott fel, amelynek következtében 1794-ben a végrehajtást kellett elrendelni.⁷ Lengyel Imrével fiágon kihalt Lengyel Lajos ága, a birtokokat feleségétől, Majtényi Esztertől született leánya, Lengyel Anna (1768–1843) és annak férje, Kiss Ignác örökölték.⁸ A másik ágon I. Gáspár fia II. Gáspár 1779-ben bárói címet szerzett,⁹ azonban vele ez az ág is kihalt fiágon.¹⁰ A fentiek alapján elmondható, hogy az 1745 utáni bő évtized a jól szervezett és jól jövedelmező birtokok révén stabil időszak volt a Lengyel család történetében. Mindez a korban lényeges művészeti mecénatúra és nemesi reprezentáció gesztusaiban is tükröződött.

Andocson már a középkor óta állt a Szűz Mária-kegykápolna, amely az 1643-tól jelen lévő somogyi jezsuita misszióknak köszönhetően a török hódoltság végére ismert és látogatott búcsújáróhellyé vált.¹¹ Az 1719-ben Andocson megtelepedő ferencesek 1725-ben tették le itteni rendházuk alapkövét, 1739-től pedig egy új templomot kezdtek építeni, amely a középkori kápolnát is magában foglalta szentélyként. A templom berendezésére az 1740-es évek közepén került sor. 1746-ban Lengyel Gáspár Assisi Szent Ferenc tiszteletére készített egy mellékoltárt, ugyanabban az évben pedig Lengyel Lajos egy másik, Szűz Mária-mellékoltárt (ma Jézus szíve-oltár) is emelt. Az itteni Nepomuki Szent János-oltáron is látható a Lengyel-címer, tehát a családhoz köthető. 1747-ben Gáspár a diadalív fölött feliratos Szentháromság-domborművet is készíttetett,¹² Lajos pedig ugyanabban az évben a dúsán faragott szószéket építtette meg a Győzedelmes Szűzanya szobrával,¹³ illetve ferences

1. kép: Az andocsi ferences templom belső tere és a Lengyel család által készíttetett barokk faberendezés (fotó: Horogszegi Tamás, 2022)

Fig. 1: The interior of the Franciscan church in Andocs and the baroque wooden furniture made by the Lengyel family (photo: Tamás Horogszegi, 2022)

hitszónok szentekkel. Lengyel Gáspár adománya volt továbbá egy egész alakos Szent Flórián-szobor is 1747-ből. (1. kép)

1755-ben építtette a tóti Lengyel család a Szent György-hegyen a hegymagasi kápolnát Mária nevének tiszteletére. A nyugati, faoszlopos karzat mellvédjén lévő betétmezők faragott tábláin hét festett bibliai jelenet, az oltárasztal előlapján Szent Rozália, Szent Sebestyén és Szent Rókus domborműve, az oltáron pedig Szűz Mária aranyozott faszobrára látható más szentekkel. Dúsán faragott szószék is

7 GÁSPÁR 2018, 330–332.

8 GÁSPÁR 2018, 331–332.

9 MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. LI. kötet. 63–65.

10 GÁSPÁR 2018, 332.

11 Az andocsi jezsuita misszióról a török hódoltság idején lásd: MOLNÁR 2000, 3–31.

12 A dombormű feliratát és fordítását lásd: PETHŐ 1929, 33–34. A felirat újabb, eltérő olvasata, amelyben sze-

repet játszhat egy 1895. évi átfestés is: „LaVDetVr et eXaltetVr CorDe et LIngVa In Vno trInogVe DeosanCta trInItas”. Fülöp András közlése alapján, akinek ezúton köszönjük, hogy megosztotta a Lengyel családra vonatkozó kutatási eredményeit.

13 A Győzedelmes Szűzanya ikonográfiájáról, illetve ennek példájaként az andocsi Mária-szoborról és oltárról lásd: SZILÁRDFY 2003, 22.

2. kép: A hegymagasi Lengyel-kápolna barokk faberendezése (fotó: Horogszegi Tamás, 2022)

Fig. 2: Baroque wooden furniture of the Lengyel Chapel in Hegymagas (photo: Tamás Horogszegi, 2022)

helyet kapott a kápolnában. A szószékkosáron az evangélisták alakjai, a hangvetőn a Jó Pásztor jelenik meg. (2. kép)

Balatonlellétől délre, a Kis-Hegyen, „régenten tett fogadásának” eleget téve, 1757–1758-ban építtette Sztrányai Julianna, Lengyel Gáspár özvegye a Szent Donát-kápolnát körmenetek tartása céljából.¹⁴ (3. kép) A kápolnában szép faoltár is helyet kapott, amely talán nem az első berendezési-díszítési periódusban, de mindenképpen még ahhoz közeli időszakban készülhetett.¹⁵

Végül meg kell említeni az uradalmi központban, Lengyeltótiban folytatott birtokosi építkezések között, hogy a középkori plébániatemplomot Lengyel Gáspár kezdte átépíteni, 1755. évi halála után azonban özvegyére maradt a templombelső befejezése.¹⁶

A források és a fennmaradt építészeti és tárgyi emlékek alapján a Lengyel család reprezentációs igényei szempontjából a majki kamalduli remeteség is fontos helyszín volt, mégpedig éppen abban az időszakban, amikor a család jelentős építkezései máshol is megvalósultak. Lengyel Gáspár már 1746-ban 600 forintos alapítványt tett Majkon „*pro sacris p(er)petuis*”, azaz örökmisékre.¹⁷ Ezt követte három cellaház építése testvére, Lengyel Lajos részéről, amelyek a remeteséget tervező Franz Anton

3. kép: A Szent Donát-kápolna Balatonlellén (fotó: Horogszegi Tamás, 2022)

3. Fig: The St. Donat's Chapel in Balatonlelle (photo: Tamás Horogszegi, 2022)

Pilgram-féle vezérterv koncepciójának megfelelően valósultak meg a Nepomuki Szent János templom hossz tengelyéhez igazodva, külön cellaház soroként.¹⁸ (4. kép) Első cellaházát 1753-ban – abban az évben tehát, amikor letették a remeteség tervezett templomának alapkövét¹⁹ – Szent IX. Lajos francia király tiszteletére alapította, amint az a homlokzati címer kartusában is olvasható: „*FUNDATIO SPEC-TAB. D. LUDOVICI LENGYEL de TÓTI MDCCLIII*”. Ezt követte 1754-ben a Szent Imre tiszteletére alapított cellaház az épületsor folytatásaként. A két cellaház tituláris szentjének választása bizonyára nem véletlen. A Szent Lajos-cella esetében kézenfekvő, hogy a névválasztás összefügg az alapító nevével, amint ez a korban és Majkon is több helyen megfigyelhető az alapítványtevők esetében. Elég itt a remeteséget alapító Esterházy József által Szent József tiszteletére, Szörényi László szerémi püspök által Szent László tiszteletére vagy Esterházy Ferenc kancellár által Assisi Szent Ferenc tiszteletére

¹⁴ FÜLÖP 2019, 208.

¹⁵ FÜLÖP 2019, 205.

¹⁶ FÜLÖP 2019, 210.

¹⁷ Damiani Péter majki perjel győri püspöknek 1770-ben tett jelentésében felsorolja a majki alapítványokat, itt 21. számmal szerepel Lengyel Gáspár alapítványa. Lásd: GyEL I. Püspöki levéltár. 1. Egyházmegyei Hatóság iratai. V. Szerzetesrendek (Ordines Religiosi) XVII–XIX. sz.

Kamalduliak. Descriptio Foundationis Eremiti S. Joannes Nepomuceni in Praedio Majk existentis (...). 1v.

¹⁸ Damiani Péter idézett jelentésében: „*Spectabilis D. Ludovicus Lengyel de Lengel Tothi Aedificavit 3. Cellas id e(st) 8a In Honorem B(eat)ae V. Mariae. / 9a In Honorem S. Emerici / 10a in Honorem S. Ludovici.*” u. o. 2r.

¹⁹ A templom alapkövének letételéről Kolinovics Gábor is megemlékezik Esterházy Józsefről írt életrajzában: KOLINOVICS 1754, 268–289.

4. kép: A Nepomuki Szent János-templom hossz tengelyében tervezett cellaház sor a F. A. Pilgram vezértervén alapuló bielanyi festményen (fotó: Sólyom Zsolt, 2014)

Fig. 4: The row of cells planned in the longitudinal axis of the Church of St. John of Nepomuk based on the F. A. Pilgram's plan of Majk. Painting of Camaldolese Hermit Monastery in Kraków (Bielany) (photo: Zsolt Sólyom, 2014)

alapított cellaházakra gondolni.²⁰ A Szent Imre-cellaház esetében talán nem tévedünk, ha úgy véljük, a szent választása Lengyel Lajos Nádasdy Teréziától 1745-ben született egyetlen fia, Lengyel

Imre nevével áll összefüggésben. Más cellaházak esetében is megfigyelhető családtaggal összefüggő névválasztás, Esterházy József gróf például 1741-ben tett alapítványából első felesége, gróf Maria

²⁰ Esterházy József (1682–1748) horvát-szlavón bán Szent József tiszteletére szentelt cellaháza az elsők között, 1736–1737-ben épült meg Majkon (ma: 17. számú cellaház). Szörényi László (1670–1752) szerémi püspök 1746-ban alapította cellaházát Szent László király tisz-

teletére (ma: 4. számú cellaház). Gróf Esterházy Ferenc (1715–1785) Assisi Szent Ferenc tiszteletére kancellári kinevezése, tehát 1762 után alapított cellaházat Majkon (ma: 13. számú cellaház).

Franziska von Egkh und Hungersbach (1681–1739) emlékére építtetett cellaházat Római Szent Franciska tiszteletére.²¹

Lengyel Lajos alapításai közül utolsóként, 1755-ben épült meg a nyugati kerítésfalnál a Szűz Mária tiszteletére szentelt cellaház. A rendi szabályzat alapján²² Majkon is vezették a remeteség összes kiadását és bevételeit.²³ Utóbbiak között 1757 májusában, Lengyel Lajos Szűz Mária iránti jámbor áhítatának szép példajaként, egy Mária-szobor készíttetésével kapcsolatos tételt is bejegyezték: „a tekintetes Lengyel Lajos úr az általa a Boldogságos Szűz Szobra számára a szobrálással készíttetett dobozra megtérített 6 Ft-ot. Továbbá aranyra és az aranyműves munkájára kifizetett 6 Ft 40 kr-t, mindösszesen 12 Rf 40 Kr”.²⁴ Mint láttuk, hasonló Mária-tisztelet tükröződik a Lengyel család hegymagasi Mária-kápolnájának és Lengyel Lajos andocsi Szűz Mária-oltárának építésében is.

Szintén a bevételek közt szerepelnek Lengyel Lajos 2000 forintos majki alapítványának rendszeresen fizetett kamatai, amelyek évente 120 forinttal gazdagították a remeteség pénztárát.²⁵ Úgy tűnik, a család hölgytagjai számára is fontos volt a remeteség támogatása. Nádasdy Terézia 1756-ban nagyobb összeget, 100 forintot adományozott a két utolsó cellánál építendő kerítésszakaszra,²⁶

a „tekintetes özvegy Lengyel úrnő” – tehát Sztrányai Julianna, Lengyel Gáspár felesége – pedig 1757 májusában egy márvány szenteltvíztartót szereztetett be Tatán a remeteség számára.²⁷

A Lengyelek majki mecénási szerepe kapcsán két további adatra hívjuk fel még a figyelmet. 1757 májusában „a tekintetes Lengyel Lajos úr cellaházainak és kertjeinek díszítésére” 100 forintot jegyeznek fel a remeteség bevételei között. Az alapítók tehát nemcsak az épületek, hanem azok környezetének alakítását is figyelemmel kísérték, és adományokkal támogatták. A kiadások között is találunk egyébként egy Lengyel-cellakeretre vonatkozó adatot: ugyanabban a hónapban „a Lengyel-kertbe különleges cserepekért” fizetett a remeteség 8 forint 47 krajcárt.²⁸ Egy másik érdekes bejegyzés szerint 1758 januárjában „tekintetes Lengyel úr kőből készült címerének Almásról Majkra való szállításáért” adott ki a majki remeteség kisebb összeget,²⁹ amely adat jól mutatja, hogy a címereket nem mindig helyben vagy a környéken faragták, hanem távolról is érkezhetett a kőfaragvány: a Lengyel-címer esetében például a Dunán szállították Dunaalmásig, majd szárazföldön vitték el Majkra.

A három cellaház homlokzati címere egyébként szinte teljesen megegyezik, különbség köztük egyedül a feliratban megjelenő alapítási évszám.

21 Gróf Esterházy József Maria Franziska von Egkh und Hungersbachhal 1710-ben kötött házasságot, felesége halála után, 1741-ben alapított emlékére cellaházat Majkon (ma: 15. számú cellaház). Az Egkh und Hungersbach családból Leopold Friedrich nyert magyar indigenátust 1729. július 28-án. MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. XXXVI. kötet. 378–380.

22 A montecoronai szabályzat a házgondnok feladataként határozza meg a kiadások és bevételek könyveinek vezetését. REGOLA 1670, 109–110.

23 Fennmaradtak a majki kamalduli remeteség pénztárkönyvei, amelyek minden bevételt és kiadást rögzítenek 1757 januárja és 1782 márciusa között. „Exitus Eremitae Maikensis camaldulenses 1753” és „Introitus Eremitae Maikensis 1753” címmel, az alábbi levéltári jelzeten: MNL OL E 151. Magyar Kamara Archivuma. Acta ecclesiastica ordinum et monialium. Fasc. 25. Bár a címlapon az 1753. év szerepel, valójában 1757-től vannak bejegyzések a pénztárkönyvekben. A majki remeteség műemléki felújítása 2. ütemének keretében a pénztárkönyvek teljes magyar fordítását Darvas Mátyás készítette el, a továbbiakban az ő fordítását használjuk. A GINOP-7.1.1-15-15-0002 számú projektet a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram keretében, „Oroszlány-Majk Kamalduli Remeteség turisztikai

célú fejlesztése II. ütem” címmel, kedvezményezettként a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. és jogelődje, a Forster Központ valósította meg 2015 és 2022 között.

24 „Dominus spectabilis Ludovicus Lengyel restituit pro capsula statuariae Beatae Mariae Virginis sibi per sculptorem curata expensis f 6. Item pro auro, et inauratoris labore solutos f 6 x 40. in simul (...) Rf 12 Kr 40” Introitus (...) MNL OL E 151. Fasc. 25. Fol. 7r.

25 Bevételeként bejegyzett tétel például: „Lengyelianum interesse a die 19. Martii (1)756 usq(ue) eandem diem (1)757 obtingens solutum est (...) 120 Rf” MNL OL E 151. Fasc. 25. Fol. 7v.

26 „Domina spectabilis Nadasdiana ex Tarotház, pro cinctura intra duas ultimas cellas exstructa, obtulit adhuc priori anno (1)756 (...) 100 Rf”. Introitus (...) MNL OL E 151. Fasc. 25. Fol. 6r.

27 „Domina spectabilis Lengyeliana vidua, solvit pro vasculo aquae benedictae sibi ex marmore Tatae curato, duos aureos ordinar(ios) id est (...) 8 Rf 15 kr”. Introitus (...) MNL OL E 151. Fasc. 25. Fol. 7r.

28 „Pro extraordinariis vasculis ad hortos Lengyelianos (...) 8 Rf 47 kr” Exitus (...) MNL OL E 151. Fasc. 25. Fol. 10r.

29 „Pro advectione lapidei insignis Spectabilis d(omini) Lengyel ex Almás ad Majk (...) 1 Rf 30 kr” Introitus (...) MNL OL E 151. Fasc. 25. Fol. 7r.

5. kép: Lengyel Lajos címere a majki Szent Lajos-cella homlokzatán (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)
 Fig. 5: Coat of arms of Louis Lengyel on the facade of the St. Louis cell in Majk
 (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

(5. kép) A Lengyel család címerében – heraldikai értelemben – jobbra forduló, ágaskodó unikornis jelenik meg, amelynek szarvát páncélos kar ragadja meg. Az unikornis az ókori *Physiologus* – és ennek hatására a középkori, moralizáló bestiáriumi – szerint kisebb, gödölyeszerű, vad természetű állat, a feje közepén egy szarvval, amelyet csak úgy lehet vadászni, ha egy szüzet vezetnek elé, ennek ugyanis ölébe hajtja a fejét, és kezessé válik. Szarváról azt is tartották, hogy képes semlegesíteni a mérget. Az egyszarvú a tisztaság szimbóluma volt, ezért gyakori címerállat, Majkon is láthatjuk a Hartvigh család címerében, a mai 1. számú cellaház oromzatán. A majki Lengyel-címerhez nagyon hasonló az andocsi templom Szűz Mária-oltárán megjelenő címer. A Lengyel Gáspár fia, II. Gáspár által 1779-ben megszerzett bárói cím adományozásához kapcsolódó „*Királyi Könyvek*” bejegyzésében, amely szintén ábrázolja a családi címet, a látható és leírt *monoceros*-szarv ugyanakkor nem páncélos karral, hanem rajta átfűzött babérkoszorúval jelenik meg.³⁰

Tanulmányunk közelebbi tárgya az 1753-ban Szent IX. Lajos francia király tiszteletére Lengyel Lajos által alapított cellaház kápolnájának oltára, amely a Hartvigh-cella Nepomuki Szent János-oltárával és egy nagyobb, oromzatán Szent Romu-

6. kép: A szákszendi Szent Őrzőangyalok-templom ma (fotó: Horogszegi Tamás, 2022)
 Fig. 6: The Church of the Holy Guardian Angels in Szákszend today (photo: Tamás Horogszegi, 2022)

aldot megjelenítő oltárral együtt – előbbieik mellékoltárokként, utóbbi főoltárként – szerencsés módon fennmaradtak a száki (ma szákszendi) Szent Őrzőangyalok-plébániatemplomban. A település 1500 körül épült gótikus templomát a torony megtartásával 1776-ban Fellner Jakab uradalmi építész bővítette hajóval.³¹ (6. kép) Berendezésére is ekkor került sor, többek között a három majki oltár feltehetően még a remeteség 1782. évi feloszlása előtti, 1776 körüli átvitelével. Az oltárok Szákra szállításának pontos idejével kapcsolatos bizonytalanság abból fakad, hogy némileg ellentmondóak a vonatkozó adatok. Tombor Ilona szerint a főoltárt és a két mellékoltárt 1776-ban vásárolták Majkról.³² Mindezt megerősíti, hogy a Hartvigh-cella Nepomuki Szent János-oltárának farestaurátori műhelymunkája során, 2014-ben a menzában lévő oltárkő fa foglalatának hátoldalán láthatóvá vált Szily János knini püspök és győri prépost, kanonok viaszpecséttel ellátott hitelesítő papírja (1776. július 28.) és fölötte egy kézzel írt felirat is: „*Ecclesia Szákiensis procuravit (?) Anno 1777*” (7. kép) A feloszlási iratokban, 1782-ben viszont a Nepomuki Szent János-oltárt és a Szent Lajos-oltárt Majkon a fából készült oltárok között írják össze mint olyan asztalosmunkákat, amelyek kisebb templomok mellékoltáráként vagy kórházak kápolnájának

³⁰ MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri Regii. LI. kötet. 63.

³¹ ROZVÁNYINÉ 1964, 24–27.

³² ROZVÁNYINÉ 1964, 27. 7. jegyzet

7. kép: Felirat a Nepomuki Szent János-oltár oltárkövének hátoldalán

(fotó: Horogszegi Tamás, 2022)

Fig. 7: Inscription on the back of the altar stone of the altar of St. John of Nepomuk (photo: Tamás Horogszegi, 2022)

oltáraként használhatóak.³³ Továbbá, a remeteség általános összeírásában (*Conscriptio*) mind a Hartvigh-, mind a Lengyel-cellánál a „cum ara” megjegyzés szerepel, megkülönböztetendő azoktól a celláktól, ahol nincs oltár („sine ara”).³⁴ Utóbbi adatok arra utalnak tehát, hogy a két kisebb faoltár 1782-ben még Majkon állt. Az ellentmondás esetleg úgy oldható fel, hogy az 1782-ben egyébként lakatlan (üres) cellaként szereplő Hartvigh-cellából és Lengyel-cellából valóban elvihették már az 1770-es évek második felében az oltárokat Szákra, a felosztatáskor pedig együtt sorolták fel az általános leírásban a cellák már elszállított és akkor még helyben lévő, felhasználásra javasolt darabjait.³⁵

33 WEISZ 1999, 137–138. A felosztatási anyagban a latin eredeti: *Connotatio Altarium in Privatis Religiosorum Suppressi Conventus Camaldulensium Majkiensis Cellis repertorum (...)* cím alatt. MNL OL C 103. Helytartótanácsi Levéltár. *Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster*. Fol. 37r.

34 MNL OL C 103. Fol. 45v.

35 A forrásadatokról, a két oltár Szákon való felépítésének más részleteiről és a restaurálásról bővebben lásd: SÁROSSY 2021, 35–38.

36 Az „Oroszlány–Majkpuszta. Kamalduli Remeteség Foresteria épületének műemléki rekonstrukciója és turisztikai hasznosítása” című projekt (KDOP–2.1.1/B–2F–2009–008) a Foresteria-épület és udvara műemléki helyreállítását foglalta magában. A projekt során a Nepomuki Szent János-oltár restaurálását Papp Kinga Enikő farestaurátor és Maszelka János festőrestaurátor végezték el 2014-ben. A majki eredetű szákszendi

8. kép: A Szent IX. Lajos király-oltár Majkon, a 11. számú cellaházban (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)
Fig. 8: The Altar of Saint Louis IX in Majk’s cell number 11 (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

A Nepomuki Szent János-oltár fa- és festőrestaurálására az első majki helyreállítási ütem keretében került sor.³⁶ A Szent Lajos-oltár restaurálását a klauzúrára és a kertekre kiterjedő második helyreállítási ütem során,³⁷ 2020–2022-ben végezték

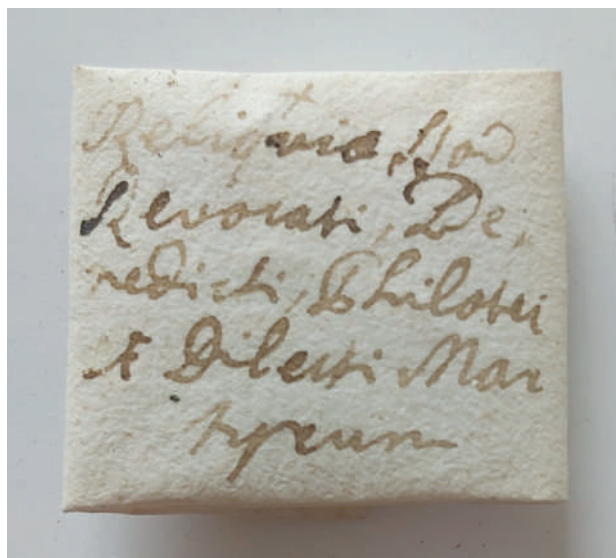
oltárok vizsgálata és leírása a remeteség tudományos és restaurátori kutatása során történt meg 2005–2006-ban. LÁNGI 2006

37 A GINOP–7.1.1–15–15–0002 számú projekt fejlesztése a majki épület- és kertegyüttes alábbi területeit foglalta magában: fogadóépület építése a Majki-tó partján; a Foresteria előtti fogadóudvar rekonstruálása 18. és 19. századi elemekkel; hét cellaház teljes felújítása muzeális funkcióval és a többi tíz, szállásként tervezett cellaház tetőszerkezeti és homlokzati felújítása; a templomtorony teljes körű helyreállítása és látogathatóvá tétele az egykori, nagyobb kriptá feltárásával és bemutatójával, illetve az elpusztult templomhajó falainak jelzésszerű megjelenítésével; a grottakápolna építészeti helyreállítása és belső díszítésének restaurálása; a teraszos mértani kert rekonstrukciója a 19. századi épített elemek tekintetbe vételével; új kiszolgálóépület építése az angolkert déli lezárásánál.

9. kép: Zalka János győri püspök címeres viaszpecsétje a Szent Lajos-oltár oltárkővének hátoldalán (fotó: Horogszegi Tamás, 2022)

Fig. 9: The coat of arms of Bishop János Zalka from Győr on the back of the altar stone of the Altar of St. Louis (photo: Tamás Horogszegi, 2022)

10. kép: Csontereklyéket őrző papír felirata a Szent Lajos-oltár oltárkőben (fotó: Papp Kinga Enikő, 2021)

Fig. 10: Inscription of paper preserving bone relics in the altar stone of the altar of St. Louis (photo: Kinga Enikő Papp, 2021)

el,³⁸ és – miként a Szent János-oltár esetében – ez a restaurálás is tartogatott meglepetéseket.

Maga az oltár elegáns megjelenésű, igényes barokk asztalosmunka, amelynek készítője jelenleg nem ismert.³⁹ A koporsó alakú oltárasztal homlokoldalán a rez-, gyöngyház és csontberakásokkal díszített Lengyel-címer látható ágaskodó unikonissal, amelynek szarvát – hasonlóan a családhoz kötődő cellaházak homlokzati címereihez – páncélos kar ragadja meg. (8. kép) A címer fölött aranyozott, faragott dísz kapott helyet. A retabló felületeit gazdag berakások díszítik, aranyozott fejezetekkel és lábazattal megjelenő félpillérekkel és szélein volutás elemekkel tagolt, a közepén megjelenő oltárképet aranyozott faragványok emelik ki. Az íves oromzati rész két oldalán eredetileg díszvázák és puttók jelentek meg, közepén pedig kis festmény kapott helyet, amely a Szentháromságot ábrázolja.

A Szent Lajos-oltár farestaurátori munkái során az oltárkő fából készített foglatának hátsó oldalán szintén megfigyelhető volt egy hitelesítő papír Zalka János győri püspök (1867–1901) címe-

res viaszpecsétjével. (9. kép) Az oltárkőbe vésett mélyedésben, papírba csomagolva, a felirat alapján Revocatus, Benedictus, Philoteus és Dilectus (?) vértanúk csontereklyéi rejtőztek. (10. kép) Az összehajtogatott papírlapot szintén püspöki viaszpecsét zárta le, ezen címer, fölötté kiterjesztett szárnyú madár, korona és püspöki kalap látható.⁴⁰ A farestaurálás utolsó és lényeges mozzanata volt 2022 tavaszán az elkészült oltár helyszíni installálása, azaz a mai 11. számú cellaház kápolnájában való elhelyezése. Ennek során is több megfigyelést lehetett tenni. Mindenekelőtt érdemes megemlíteni, hogy az összeépített oltár teljes magassága 355 cm volt, ezért a falnál nem, csak a csehsüvegboltozatos kápolna közepén fért el: a helyiség magassága ugyanis a homlokív fölött 332 cm, a záradéknál pedig 356 cm. Bár már a restaurálás során, szemrevételezéssel is látható volt, hogy az oltárasztal és a retabló közé egy 21 cm magas elemet toldottak be, amely felületi kiosztását és díszítését tekintve eltért a felépítmény más részein látható díszítési rendszertől, csak a helyszíni építéskor

38 A Szent Lajos-oltár farestaurálását Papp Kinga Enikő, festőrestaurálását pedig Szentkirályi Miklós (Szentháromság-festmény) és Maszelka János (Szent Lajos király-oltárkép) végezte el.

39 Majkon több oltár esetében szerepelnek adatok a kiadások között, a főoltár készítésében például Franz Xaver Seegen bécsi szobrász biztosan részt vett. Máshol, például a Hartvigh-oltár, vagy a konkrét cellaházhoz nem köthető „Esterházy-oltár” esetében egy bizonyos „kecs-

kédi asztalos” tűnik fel, aki több más asztalosmunkát is végzett a remeteség számára. Sajnos a Lengyel-cellák oltárainak készítőjére/készítőire vonatkoztatható adat egyelőre nem ismert.

40 A rosszul látható püspöki pecsét azonosítása egyelőre kutatási feladat. A restaurálás során Papp Kinga Enikő számos megfigyelést osztott meg, amiért köszönettel tartozunk.

11. kép: Az oltár oromzatának boltozathoz igazított hátsó éle (fotó: Sárossy Péter, 2021)
Fig. 11: The rear edge of the pediment of the altar adjusted to the vault (photo: Péter Sárossy, 2021)

12. kép: A Szentháromság-festmény a Szent Lajos-oltár oromzatán (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)
Fig. 12: The painting of the Holy Trinity in the gable of the altar of St. Louis (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

vált bizonyossá, hogy ezzel az – egyébként vélhetően nem sokkal az oltár után készült – betoldással nem állhatott eredeti helyén az oltár. Az elem kivétele után a 334 cm magas faoltár már illeszthető volt a kápolna északnyugati falához, sőt, két további megfigyelés is magyarázatot nyert: egyrészt az íves oromzat legfelső részének „fózolt” hátsó éle, amely pontosan követte a kápolna boltozati ívének emelkedését, másrészt az oltárasztal hátsó részén levágott sarkok is, amelyek pedig a falsíkhöz képest szögben álló falpillérekhez illeszkedtek. (11. kép)

Fontos feladatot jelentett a Szent Lajos-oltár festett részleteinek restaurálása is. Az oltárkép és az oromzaton helyet kapó Szentháromság-festmény 2012-ben, az oltár Majkra szállításakor már meglehetősen rossz állapotban volt, ugyanis a szákszendi Szent Őrzőangyalok-templom elhúzódó felújítása alatt a három oltár szétszedve állt a hajóban és a sekrestyében. A Szent Lajos-oltárhoz tartozó két festményen jól láthatóak voltak a pergő felületek, szakadások és vászonhiányok. Mivel a festékréteg pergése a két kompozíció, különösen a Szentháromság-festmény megsemmisülésével fenyegetett, 2016-ban Szentkirályi Miklós festőrestaurátor sürgősségi konzerválást végzett a kis oromzati festményen, megmentve e beavatkozással azt az utókornak. (12. kép) A Szent Lajos-oltárkép restaurálását ideiglenes tárolás után⁴¹ Maszelka János festőrestaurátor 2021-ben kezdte el. Ennek során elsőként a teljes felület konzerválását végezte el a festékréteg pergése és helyenként a hordozótól való cserepes elválásai miatt. A konzerválás után a restaurálás legizgalmasabb feladatát az esztétikai kiegészítés kérdése jelentette, különös tekintettel a rekonstrukcióra. Erre ugyanis lehetőséget kínált Révhelyi Elemér egy, a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményében

13. kép: Révhelyi Elemér fotója a szákszendi templomban álló Szent Lajos-oltárról (KDM REH No. 243N)

Fig. 13: Photo by Elemér Révhelyi of the altar of St. Louis in the church of Szákszend (KDM REH No. 243N)

⁴¹ Győri Lajos festőrestaurátor érdeme, hogy a pergő, rossz állapotú festményt szakszerűen tárolta a restaurálás megkezdéséig.

14. kép: A Szent Lajos-oltár összképe restaurálás után
(fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)
Fig. 14: The painted canvas of the altar of St. Louis
before conservation (photo: Pazirik/Zoltán Kovács,
2022)

15. kép: A Szent Lajos-oltárkép tisztított állapotban
(fotó: Maszelka János, 2021)
Fig. 15: Full view of the painted canvas of St. Louis after
conservation (photo: János Maszelka, 2021)

őrzött fotója, amelyet akkor készített, amikor az oltár még összeépítve állt a szági templomban.⁴² (13. kép) A Révhelyi-fotó szerencsés módon éppen szemből, tehát torzításmentesen mutatja az oltárt, annak minden részletével. A múzeum a fényképről nagy felbontású szkennelést készített,⁴³ amelyen jól nagyíthatók voltak azok a részek is, ahol a vászon hiányok mutatkoztak. Több fontos részletnek – például az udvaroncok arcának – beilleszkedő retussal való kiegészítése történetesen így meg az esztétikai helyreállítás során. (14. kép)

A festmény tisztításakor több ismeretlen vagy rosszul látható részlet is előtűnt, amelyek alapján ikonográfiai kérdéseket is pontosítani lehetett, sőt az egész képi program is jóval világosabbá vált. Az oltárképen színpadias barokk beállításban, egy baldachinszerű függöny mozgalmas redői által ki-

emelve, kisebb pódiumon jelenik meg Szent Lajos francia király. Koronás feje körül dicsfény látható, öltözete hosszú, szürkéskék ruha és hermelinprémes palást, nyakában nagyobb aranykereszt függ. (15. kép) A bíbor bélésű függönyön kívül az uralkodói környezetet sugallja a pódiumot borító keleti perzsaszőnyeg is. Középen ifjú térdel, aki hódolata jeléül megcsókolja az uralkodó kezét. Lajos király kézírását nyújt át neki, kezében lúdtoll, a mellette lévő, oroslánmanclás asztalon papírlapok, egy pecsétnyomó, valamint kalamáris látható tinta- és porzótartóval. (16. kép) A pecsétnyomó a tisztítás során vált láthatóvá. A király háta mögött, hangsúlyos pozícióban, egy asztali óra is feltűnik naptárral, amely augusztus 25-ét, Szent Lajos király halálának napját mutatja. (17. kép) A jelenet szemléltető és a királyi aktus hitelesítői a festmény középmezéjét

⁴² Révhelyi Elemér szákszendi fotói a Kuny Domokos Múzeum Történeti Gyűjteményében, a Révhelyi-hagyatékban (KDM REH) találhatóak, azonosító számuk: 240–253. A Szent Lajos-oltárról készített felvétel azonosító száma: 243.

⁴³ Köszönettel tartozunk a tatai Kuny Domokos Múzeum munkatársainak, különös tekintettel Csikós Gábor úrnak a nagyfelbontású digitalizálásért.

16. kép: Íróeszközök és pecsétnyomó a király melletti asztalon, restaurálás után. A Szent Lajos-oltár részlete (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)

Fig. 16: Writing instruments and stamp press on the table next to the king, after restoration. Detail of the Altar of St. Louis (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

elfoglaló udvaroncok. A kép háttérében egy ebédlőterem jelenik meg, amelynek közepén megterített asztal áll, körötte tizenkét emberrel. (18. kép) Az ebédlőbe vezető lépcsőre koronás személy lép fel, aki tálcán éppen sültket visz a társaság asztalára. A király feje körül dicsfény sugárzik. (19. kép) Az asztal körüli személyek öltözetük és a bal szélső alak földre helyezett mankója alapján – amely részlet szintén a tisztításnak köszönhetően vált láthatóvá – szegény emberek, koldusok lehetnek. Mindenki előtt tányér látható, többen talpas üveg-pohárból isznak éppen. (20. kép)

A témák értelmezése céljából végzett kutatásunk alapján a kompozíció két egymástól elválasztott jelenete a Szent Lajos életrajzát megíró Jean de Joinville (1224–1317) krónikáján alapul.⁴⁴ A kép előterében azt a történetet jeleníti meg a festő, amikor a király, halálát érezve közeledni, legidősebb fiát, a későbbi III. (Merész) Fülöpöt magához hívatta, és végakarataként neki szóló intelmeket („*Les enseignements de Saint Louis*”) adott át, amelyeket az akkori szóbeli hagyomány szerint saját kezével írt meg. A krónika a 145. fejezetben a történetet így írja le:

⁴⁴ Jean de Joinville, Champagne sénéchalja, Szent IX. Lajos király bizalmasa, barátja és tanácsadója emlékiratként, hagiográfiai munkaként és gesztaként írta meg királyja életét, amelyet 1309-ben fejezett be. A középkori francia irodalom kiemelkedő alkotása a közelmúltban magyarul is megjelent Csernus Sándor és Cs. Tóth Annamária fordításában. CSERNUS, 2015

17. kép: Óra Szent Lajos király halálát mutató naptárral. A Szent Lajos-oltár részlete (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)

Fig. 17: Clock with calendar showing the death of King St. Louis. Detail of the Altar of St. Louis (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

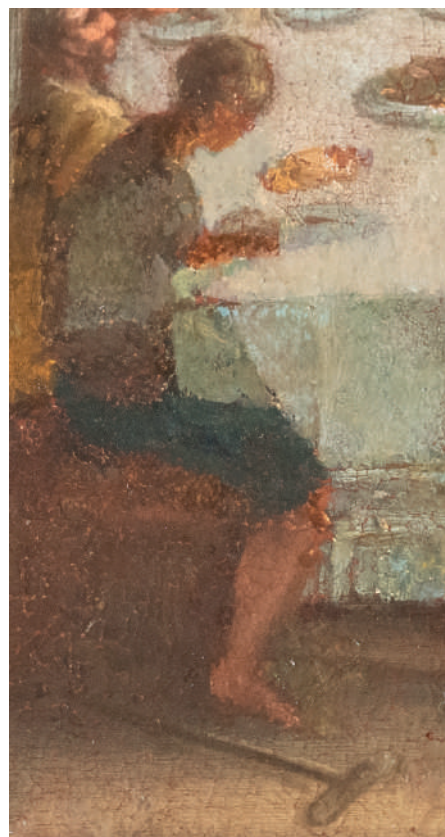
18. kép: Ebédlőterem szegény emberekkel a festmény háttérjelenetén. A Szent Lajos-oltár részlete (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)

Fig. 18: Dining room with poor people in the background scene of the painting. Detail of the Altar of St. Louis (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

19. kép: Szent Lajos király ételt szolgál fel a szegényeknek. A Szent Lajos-oltár részlete (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)

Fig. 19: King St. Louis serving food to the poor people. Detail of the Altar of St. Louis (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

20. kép: Koldus mankóval az étkezési jeleneten. A Szent Lajos-oltár részlete (fotó: Pazirik/Kovács Zoltán, 2022)

Fig. 20: Beggar with crutches in the meal scene. Detail of the Altar of St. Louis (photo: Pazirik/Zoltán Kovács, 2022)

„Csupán szent királyunkról fogunk tehát szólni, s elmondjuk, hogy miután megérkezett Tuniszba, Karthágó vára alá, erős hasmenéssel és püffedtséggel járó betegség támadta meg (...) A király ágyának dőlt, s érezte, hogy nem sok idő múlva elhagyja e földi létet. Magához hívatta tehát a fiát, Philippe urat, s megparancsolta neki, hogy tartsa meg mindazon intelmeket, melyeket végakarataként reá hagy, s amelyeket, mint mesélik, a király saját szent kezével vetett papírra francia nyelven”.⁴⁵

Ezt a részt a fejezetben maguk a Fülöp hercegnek szóló intelmek követik, amelyek – hasonlóképpen Szent I. István magyar király Imre herceghez szóló intelmeihez – bölcs atyai szavakkal készítik fel a trónörököszt a jó és erényes uralkodó számára fontos ismeretekre. Talán nem tévedünk, ha a történetben Lengyel Lajos Imre fiához intézett, képen megfogalmazott „intelmeit” is látjuk.

A következő, 146. fejezet a király halálát mondja el, amelyet szintén érdemes idézni itt, annál is inkább, mert a festmény hangsúlyos óra- és nap-

tárbrázolása a „jó halál” barokkban is közismert gondolatának, az élet kegyelmi állapotban történő befejezésének példajaként is értelmezhető:

„Miután a jó király elmondta tanításait fiának, Philippe úrnak, kínzó betegsége egyre jobban elhatalmasodott rajta. Kérte a Szentegyház szentségeit, s azokat tiszta elmével és józan ítélőképessége birtokában vette föl, ami abból látszott, hogy amikor megkenték a szent olajjal, s a hét zsoldárt mondták, a versek egy részét ő is velük együtt mondta (...) Ezután a szent király egy hamuval borított ágyra feküdt, kezeit a mellén összekulcsolta, majd szeméit az ég felé emelve visszaadta lelkét a Teremtőnek, pontosan ugyanabban az órában, melyben Isten Fia annak idején a kereszten életét adta az emberek üdvözüléséért.”⁴⁶

A festmény háttérében egy szintén Joinville krónikájából ismert történet jelenik meg, amely Szent Lajos szegények iránti szeretetéről és alimizsnálkodásáról szól. Eszerint a király bármerre járt, naponta százhusz szegény embert vendégtelt

⁴⁵ CSERNUS 2015, 255.

⁴⁶ CSERNUS 2015, 258–259. Véleményünk szerint Krisztus megfeszítésére és Szent Lajos halálának órájára utal az

oltárképen az a részlet is, hogy a megfestett óra éppen 9 órát mutat.

meg kenyérrel, borral, hússal vagy hallal, akiknek gyakran maga szolgált fel az ételt. A krónika ezt a 142. fejezetben írja le:

„Már gyermekkorától fogva könyörületes volt a király a szegényekhez és a szenvedőkhöz. Szokása volt, hogy amerre járt, mindenütt naponta százhusz szegény embert vendégelt meg kenyérrel, borral, hússal vagy hallal. Nagyböjt és advent idején megnövekedett a szegények száma, s számos esetben megtörtént, hogy maga a király szolgált fel nekik, ő rakta eléjük az ételt, s mikor eltávoztak, saját kezűleg adott pénzt nekik (...) De különösen a fényes, nagy ünnepek előestéjén hasonlóképpen cselekedett, felszolgálván nekik a fent említett összes táplálékot, mielőtt még ő maga evett vagy ivott volna. Ezenkívül mindennap estebédkor és vacsorakor béna és nyomorék öregemberek vették körül, akiknek annyi ételt adatott, amennyit csak meg bírtak enni, s miután jóllaktak, valamennyi pénzt is magukkal vihettek. Az eddig felsoroltakon felül mindennap oly nagy mennyiségű és oly jelentős alamizsnát adott a király az egyház szegényeinek, a kórházak szegényeinek, a betegségtől szenvedő nyomorultaknak s a szegény diákoknak, továbbá a rászoruló nemesuraknak és -hölgyeknek, a bűnbe esett nőszemélyeknek, szegény özvegyasszonyoknak s gyermekágyas nőknek, valamint olyan szegény kézműveseknek, akik idős koruk vagy betegségük miatt már nem voltak képesek dolgozni, sem a mesterségüket folytatni, hogy képtelenség lenne a számukat megállapítani. Emiatt azt mondjuk róla, hogy boldogabb életű ember volt, mint Titus római császár, akiről pedig azt mesélik a régi írások, hogy módfelett szenvedett és le volt sújtva, ha egy nap senkinek semmit nem adományozott.”⁴⁷

A történet kiemelése a majki festményen bizonyára tudatos a megrendelő, Lengyel Lajos részéről: a szegénység iránti szeretet, nemeslelkűség, könyörületesség és alamizsnálkodás a keresztény uralkodó fontos erényei voltak már a középkorban, és példaként szolgáltak a kortársak számára a 18. században is. A Majkon ábrázolt jelenet morális tanulsága természetes módon találkozott a helyi szerzetesközösség alamizsnálkodási gyakorlatával is, amit a remetesség pénztárkönyvében rendszeresen bejegyzett alamizsnakiadások jól alátámasztanak.

Összegzésül elmondható, hogy a szákszendi Szent IX. Lajos király-oltár mind az intarziás,

dúsan faragott felépítmény nívós technikai kivitelezése, mind az oltárkép átgondolt képi programja és festészeti megfogalmazása alapján magas színvonalon képviseli egy anyagi lehetőségeit tekintve stabil periódusban lévő somogyi köznemesi család mecénási tevékenységét és rangjához illő reprezentációját. Lengyel Lajos három Majkon alapított cellaháza önmagában is nagyszabású koncepció szándékáról árulkodik, hiszen a remetesség alapítóján, gróf Esterházy Józsefen kívül egyedül ez a somogyi nemes építtetett egynél több remeteházat. A kápolna tituláris szentje, Szent IX. Lajos francia király választása mögött bizonyára személyes okok is állnak Lengyel Lajos részéről. Ami magát az oltárképet illeti, elmondható, hogy következetes képi program valósult meg, és hogy a Joinville-krónikából tudatosan választott történetek részleteikben is pontos ábrázolását igényelte a megrendelő. Kérdés persze, és ezért további kutatási feladat is lehet, hogy a középkori krónika milyen formában állt rendelkezésre a 18. században, Magyarországon egy somogyi köznemes számára. Szintén felvethető, hogy a majki kamalduli remeték játszottak-e szerepet a téma kiválasztásában, illetve kidolgozásában. A majki szerzetesi könyvtár 1782. évi leltárában Szent Lajos királlyal kapcsolatos művet egyelőre nem találtunk. Lengyel Lajos és a Lengyel család igényessége ugyanakkor más megrendelésekben is tükröződik: az andocsi szószéken és a templom oltárain, vagy a hegymagasi kápolna karzatának mellvédje, oltára és szószéke esetében is. De a nagyszabású képi programalkotás nem állt távol az akkori agilis majki előljáró, Radossányi László személyiségétől sem, amint azt a refektórium falképei esetében is sejtjük. A fentiek alapján annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a megrendelő igényessége szerencsés módon találkozott Majkon a hely szellemi-lelki fogadókésztségével. Mindezek alapján a majki Szent IX. Lajos király-oltár a barokk korban Magyarországon ritkábban ábrázolt francia szent alakjának önálló és nívós megfogalmazása, amelyet – a másik két majki oltárral együtt – a szákszendi plébánia közössége őrzött meg az utókornak, és amely ma – több mint 240 év után – eredeti helyén kiállítva csodálható meg a Lengyel Lajos által építtetett majki Szent Lajos-cella kápolnájában.

Sárossy Péter
művészettörténész, Budapest
E-mail: petsarossy@gmail.com

⁴⁷ CSERNUS 2015, 248–249.

IRODALOM

- CSERNUS 2015 (Szerk. Csernus S.) *Jean de Joinville: Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. Budapest 2015.
- FÜLÖP 2019 Fülöp A.: „Viharfellegek és zivatarok ellen...” *A balatonlelle-kis-hegyi Szent Donát-kápolnáról*. *Ars Hungarica* 45 (2019) 2. 205–212.
- GÁSPÁR 2018 Gáspár G.: *Taródháza birtokosai a XV. századtól a XIX. század elejéig*. *Vasi Szemle* 2018/3, 322–338.
- KESZTYŰSNÉ 2016 Kesztyűsné Csuti J.: *A tóti Lengyel család*. Kaposvár 2016.
- KOLINOVICS 1754 (Kolinovics G.) *Posthuma memoria Josephi Esterházi de Galantha...* Tyrnaviae 1754.
- LÁNGI 2006 Lángi J.: *Kutatási dokumentáció a majki kamalduli remetesség konventépületében elvégzett restaurátori vizsgálatok alapján, illetve a cellaházak kápolnáiban és a grottakápolnában található festett-, és plasztikus dekoráció állapotvizsgálata*. I–II. 2006. MÉM MDK Tervtár 44539, 44540
- MOLNÁR 2000 Molnár A.: *Az andocsi jezsuita misszió (1642–1684)*. *Levéltári Közlemények* 71 (2000) 1–2. 3–31.
- PETHŐ 1929 P. Pethő L.: *Az andocsi búcsújáróhely ismertetése*. Andocs 1929.
- R. VÁRKONYI 1999 R. Várkonyi Á.: *A magyar Grosbois?* In: (Szerk. R. Várkonyi Á.) *Majk és Grosbois. A kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak*. Oroszlány 1999, 65–78.
- REGOLA 1670 *Regola di S. Benedetto e costituzione della congregazione degli eremiti Camaldolesi di Monte Corona Riviste ed approvate dal sommo pontefice Clemente nono*. Roma 1670.
- ROZVÁNYINÉ 1964 Rozványiné Tombor I.: *Pusztuló falusi műemlékeink: a száki templom*. *Műemlékvédelem* 8 (1964) 24–27.
- SÁROSSY 2021 Sárossy P.: *A majki egykori kamalduli remetesség műemléki felújítása a források tükrében*. In: (Szerk. Bardoly I. – Haris A.) *A kutatás és a helyreállítás kapcsolata a műemlékvédelemben*. Budapest 2021, 9–50.
- SZILÁRDFY 2003 Szilárdfy Z.: *Szűz Mária sajátos ikonográfiai típusa a barokk-rokokó művészetben: a Győztes Immaculata és a Jó pásztornő*. In: *Ikonográfia-Kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Budapest 2003, 20–29.
- WEISZ 1999 Weisz J.: *A majki kamalduli remetesség*. In: (Szerk. R. Várkonyi Á.) *Majk és Grosbois. A kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak*. Oroszlány 1999, 101–142.

RECENT RESEARCH FINDS AND INTERESTING FACTS ABOUT THE ALTAR IN MAJK DEDICATED TO SAINT LOUIS IX, KING OF FRANCE

Péter Sárossy

From the 16th century, the noble Lengyel family acquired significant manors in Somogy County and along Lake Balaton, the center of which was today's Legyeltóti and its manor. In the middle of the 18th century, according to a class agreement (1745), Gáspár (1713–1755) and Lajos (1702–1762) Lengyel, the sons of Miklós Lengyel, jointly managed the manor of Lengyeltóti, but after Gáspár's death his brother accumulated significant debts. Lajos Lengyel's widow, Terézia Nádasdy, managed to repay the debts, but their heir, Imre (1745–1799), took out larger loans again. Through Gaspar I., son of Gaspar II., the family acquired the title of baron in 1779, but with him and Lajos' son Imre both branches of the family became extinct in the male line.

The decade after 1745 can be said to be a stable period in the history of the Lengyel family through well-organized and profitable manors. This was also reflected in the gestures of artistic patronage and noble representation, as evidenced by the Baroque furnishings of the Franciscan church in Andocs, the construction and furnishing of the Lengyel Chapel in Hegymagas, the chapel of St. Donat in Balatonlelle and the parish church in Lengyeltóti.

From the point of view of the noble representation of the Lengyel family, the Camaldolese Hermitage in Majk was also a prominent place, and it was at a time when other significant constructions of the family were being realized. In addition to Gáspár Lengyel's 600 forint foundation for perpet-

ual masses in 1746, Lajos Lengyel's 2,000 forint foundation – and its annual interest – also increased the income of the Hermitage, and the male and female members of the family also made one-time offerings. Lajos Lengyel founded three cells in Majk, which, according to the master plan of Franz Anton Pilgram, who designed the Hermitage, were realized as separate cell lines, adjusting to the longitudinal axis of the church. The year of foundation and the name of the founder appear on the coats of arms of the three cell-houses founded by Louis Lengyel (1753 – St. Louis; 1754 – St. Imre; 1755 – the Virgin Mary).

The altar of the chapel of the cell dedicated to Saint Louis IX. (1214–1270), King of France, along with two other altars from Majk, was placed in the parish church of the Holy Guardian Angels of Szákszend at or before the dissolution of the Hermitage. During the project of the second phase of the renovation in Majk (2018–2020) the wooden parts of the altar were restored. This was followed in 2021 by the restoration of the altarpiece.

Restoration work has enriched the knowledge with a number of valuable additions. During the cleaning of the painting, several unknown or poorly visible details appeared, on the basis of which iconographic issues and even the entire pictorial program could be clarified.

According to the research, the two separate scenes in the composition are based on the chronicle of Jean de Joinville (1224–1317), who wrote the biography of St. Louis. In the foreground of the picture is a scene set before the king's death. For then he called his son Prince Philip to himself, and delivered to him his exhortations for the future reign. In the background of the painting is a story also known from Joinville's chronicle about St. Louis's love and alienation for the poor. In conclusion, the wooden structure of the altar of St. Louis in Majk reveals a great deal of craftsmanship, and the altarpiece also has a well-thought-out pictorial program and significant pictorial qualities. All this is a good reflection of the demanding patronage activity of Lajos Lengyel, a nobleman from Somogy.

Translated by Péter Sárossy

EGY SVÁB ESTERHÁZY-FALU MIGRÁCIÓS TERE A HÁZASSÁGOK TÜKRÉBEN (1800–1850)

Schweininger Péter

A migráció a népmozgalmi folyamatok legnehezebben kutatható összetevője.¹ Ezért a témában fellelt minden konkrét adat értékes darabját jelentheti Magyarország 19. századi demográfiai mozaikjának. Ilyen elemekhez juthatunk egy-egy hely házassági anyakönyveinek vizsgálata után. Mi is hasonló, hasznos ismeretek megtalálásának reményében végeztük el a vizsgálatainkat Szár község *matrikuláival*. A Vértes lábánál fekvő falu a késő rendi korban az Esterházyak tatai uradalmához tartozott.² A grófi család birtokszerző sarja, József utasítására kezdődött meg az akkor már lakatlanul álló hely betelepítése 1729-től.³ Szárra németeket hívtak, a lakosság így egész vizsgált időszakunkban is szinte kizárólag svábokból állt.⁴

Úgy gondoljuk, hogy a települési szempontból exogám házassági kapcsolatok feltérképezése sokat elárul a hely korabeli emberének földrajzi látóköréről, a térről, amelyen belül valószínűleg a legtöbb falubéli mozgott.⁵ A célunk tehát jelen írásunkkal az, hogy választ kapjunk a kérdésre: mely településekkel álltak szorosabb kapcsolatban a korabeli szári emberek? Amikor két ember házassá-

ságot kötött, azt minden esetben a saját vagy szülei tudatos döntése előzte meg, amely nemcsak egymás személyének, hanem egymás családjának, státusának és – vizsgált eseteinkben – lakóhelyének elfogadásáról is szólt. Az esküvő alkalmával vélhetően a szélesebb értelemben vett rokonság is ellátogatott a szertartásnak otthont adó házaspár településére, és bizonyára sok családnál ezek a vendégségek mindkét oldal részéről rendszerekké váltak a menyegző után is. A rokonok ilyenkor eszmét cserélhettek a másik falu emberének mindennapi gondjáról és örömről, a helyi szokásokról, a napi praktikákról, sőt alkalom nyílt az árucserére is. A rendszeres személyes találkozások mellett a postaszolgáltatás segítségét is igénybe vehették, hogy a távolabbi települések lakóival is erős informális hálót tarthassanak életben. Ezen keresztül értesülhettek például arról, ha a másik falu egy háztartásában munkaerőhiány állt be, és gyermeküket az adott településre küldhették szolgálni, ami természetes velejárója volt a migrációs folyamatoknak.

1 A vándorlás vizsgálatának nehézségeiről és a lehetséges kutatási irányokról lásd például: BENDA 2008, 199–215; TÓTH 2009, 181–192.

2 Lásd például: SZABAD 1957, 28.

3 Az 1732. évi uradalmi szerződés másolata. MNL FVL IV.3.c. Acta congregationalia. Közgyűlési iratok. Urbárium, Szár. *Historia Domus*.

4 Kummer György szári plébános egy 1758-ból származó, de néhány évvel korábbi eseményt, a betelepítés első éveit leíró, retrospektív szövegében megjegyzi, hogy a száriak „nemzetiségükre nézve sváb (»suevi«), tisztán katolikus emberek”. MNL FVL IV.3.c. Acta congregationalia. Közgyűlési iratok. Urbárium, Szár. *Historia Domus*. Az 1778-as egyházlátogatási jegyzőkönyvben Broszek József plébános az 1124 katolikus vallású lakos mellett egy lutheránusról és két „szakadárrol” (véltetően görögkeletiekről) tett említést. SzfvPL I.5. Canonica visitatio, Szár 1778. A 19. századra vonatkozóan a másodlagos forrásokból dolgozó „országleíró” Ludovicus Nagy 1167

katolikus mellett 11 evangélikus és 6 zsidó, míg Fényes Elek 1180 katolikus és 4 zsidó vallású szári lakosról írt a művében. NAGY 1828, 23.; FÉNYES 1836, 100. 1840-ben Kopállik Kajetán plébános a lélekösszeírásában 1072 katolikus, 10 zsidó és 2 „helvét” vallású falubélit jegyzett fel. MNL FVL IV.3.c. Acta congregationalia. Közgyűlési iratok. Urbárium, Szár. *Historia Domus*. Az 1850. évi népszámlálás 1101 katolikus és 9 zsidó vallású, etnikai szempontból 1093 német, 8 magyar, 9 zsidó lakost jelöl. MNL FVL IV.153. Székesfehérvári Cs. Kir. Megyehatóság iratai.

5 Anyakönyveink két helyen mutattak hiátust: az 1833. január 1. és február 3., illetve az 1848. március 6. és 1849. november 13. közötti anyagok veszttek el. Utóbbi kapcsán érdekes jelenség, hogy éppen a forradalom és szabadságharc eseményei alatt kötött házasságok adatait tartalmazó lapokat tépte ki valaki. MNL OL Mikrofilmtár AO472–AO474. A1490. Szár római katolikus anyakönyvei.

A szári egyházközségben 1800 és 1850 között legalább 356 olyan esküvőt tartottak, amelyen mindkét házасuló fél szári volt.⁶ Emellett minimum 179 alkalommal történt olyan házasságkötés, amelynek során egy szári és egy nem szári lakos járult az oltár elé.⁷ Utóbbi esetek közül 169-szer jegyezték fel az anyakönyvekbe a nem Szárról érkezett házасfél származási helyét. Véleményünk szerint ez kellő adatmennyiséget jelent ahhoz, hogy az alábbi vizsgálataink egy Szár méretű falu migrációs irányainak feltérképezéséhez érdemben hozzájáruljanak.⁸ Összegyűjtöttük ezért azokat a településeket, amelyek lakosaival a száriak a saját falujukban házasságot kötöttek. A településeket az így kapott házassági kapcsolatok gyakorisága alapján rangsoroltuk.

Az adatok összevetéséből úgy tűnik, hogy a száriak más településsel fennállt házassági kapcsolatainak gyakoriságát alapvetően négy tényező befolyásolta: a távolság, a nemzetiség, a lakosság szám és a gazdasági környezet. Vagyis nyilvánvalóan azoknak a kielégítő gazdasági lehetőségekkel rendelkező községeknek a lakóival kötöttek több kapcsolatot, amelyek közelebb voltak Szárhoz, nagyobb létszámú német nyelvű népességgel rendelkeztek, és a környező természeti-társadalmi infrastruktúra lehetővé tette az egyes gazdaságok viszonylagos fejlődését. Ilyen falu volt az a három település, amelynek lakói közül messze a legtöb-

ben – az összes vizsgált eset 39,6%-ában – esküdték örök hűséget a szári templom oltáránál: Boglár (ma Vértesboglár), Felsőgalla (ma Tatabánya része) és Újbarok. Ezek a helységek közvetlenül Szár szomszédságában feküdtek, széles szántókkal rendelkező határuk akkor is hosszú szakaszon simult egymáshoz. Bár a korszakban egyik község lakosság száma sem érte el az ezer főt, népességük – Szárhoz hasonlóan – szinte kizárólag németajkú személyekből állt, és ez a nem túl nagy összlakosság szám ellenére elegendőnek bizonyult a közöttük működött házасodási piac folyamatos aktivitásához. Ezek a községek vélhetően akkor is jól ismerték egymást, búcsúkor eljártak a másik ünnepeire,⁹ sőt a határbéli munkák során néhány szári paraszt könnyen egy-egy másik községből származó földműves mellett is dolgozhatott a hétköznapokban: több újbarki például Száron bérelt szőlőt.¹⁰ A három falu és Szár társadalmának kapcsolatai tehát sokrétűek voltak, értették egymás anyanyelvét, kultúráját. Ráadásul, ha egy-egy szári gyermek a fenti három községbe költözött, a családtagjaik biztosak lehettek benne, hogy legfeljebb kétórányi járás után viszontláthatják őt. Boglár, Felsőgalla és Újbarok között ugyanis Szár központi helyzetben feküdt, lakosság száma is némileg magasabb volt ezeknél a községeknél, így a házасulandókat rendszeresen kibocsátva az állandó vándorlási utánpótlást biztosító szerepkörben létezett.

6 Fentebb említettük, hogy nagyjából másfél évre vonatkozó anyakönyvi információ hiányzik a forrásainkból, így ebből a szempontból teljesen pontos adatokkal nem számolhatunk.

7 A korszakban Újbarok a szári egyházközség filiájaként működött, és a házassági bejegyzésekben nem jelölték azt, hogy az újbarki vagy a szári templomban történt-e a ceremónia. Ezért egy szári és egy újbarki lakos házasságáról szóló feljegyzés kapcsán az esküvő helyszínét nem lehet pontosan megállapítani. Feljegyeztek néha egy-egy olyan házasságkötést is, amelynek adatai között jelezték, hogy mindkét fél idegen – tehát nem szári vagy újbarki – volt. Így történt ez például akkor, amikor 1808-ban egy katona, Ehrenberger Mihály éppen Száron állomásozva fogadott örök hűséget a helyi templomban Andrási Julianna nevű menyasszonyának. Ezeket az eseteket természetesen nem vettük fel adataink közé, és azokat sem, amikor két újbarki lakos kötött egymással házasságot.

8 Kilenc esetben csak a „jövevény” megjegyzést írták az anyakönyvekbe egy-egy személy neve mellé, egy esetben pedig nem tudtuk azonosítani a településnevet a megrongálódott papírlap miatt. A „jövevény” kifejezést egyébként a legtöbbször „Szár Sutor” vagy egyszerűen csak

„Sutor” (jöttment) beírásként szerepeltették a házassági anyakönyvekben. Anyakönyvi adatbázisunk információi alapján megvizsgálva az egyes életutak vonatkozó szakaszát, megállapíthatjuk, hogy ez a bejegyzés minden esetben azt jelentette, hogy a házасfél valamely más településről érkezett, de Száron élt tovább. Viszont ha a „Sutor” jelző után más településnevet írtak, mint Szár, akkor az azt jelentette, hogy a házасfelek az így megjelölt helyre költöztek tovább. Ilyenre egy esetben találtunk példát: az 1830-ban Száron házasságot kötött Lang József neve mellé a „Sutor Környe” kifejezést rögzítették. A férfi nem is került elő a későbbi szári anyakönyvi bejegyzések között, de a környeiben igen: 1831. december 18-án ott született meg kislfia a szári származású Mayer Anna Máriától. Más esetben egyszerűen csak a településnevet írták az egyik házасfélhez, így ott könnyen azonosíthattuk, hogy honnan származik a vizsgált személy. MNL OL Mikrofilmtár A1809. Környe római katolikus anyakönyvei.

9 Ez a 20. század második felében is szokás volt. SZ. BURG-HARDT 1990, 179–181.

10 MNL OL P 211. IV.26. Községi számadások, Szár 1751–1818.

Település ¹¹	Házasságok száma	Távolság Szártól (km) ¹²	Lakosság (fő) ¹³	Jogállás	Nemzetiség ¹⁴
Újbarok	25	3	467	község	német
Felsőgalla	22	9,4	830	község	német
Boglár	20	7,5	989	község	német
Etyek	7	24,8	1826	község	német-magyar
Tarján	6	21,1	1861	község	német-magyar
Tata	6	27,3	5144	mezőváros	magyar
Martonvásár	6	34,2	1404	mezőváros	magyar-német-szlovák
Nadap	6	33,4	724	község	német
Csákvár	5	13,9	4529	mezőváros	magyar
Bicske	5	10,9	3946	mezőváros	magyar
Baj	4	24,9	887	község	német-magyar
Környe	4	21,7	945	község	német-magyar
Lovasberény	4	25,5	4307	mezőváros	magyar-német
Acsa	3	14,6	1763	község	német-magyar
Alcsút	3	11,2	1054	község	magyar
Kozma	3	10	412	község	német
Zsemlye	3	14,9	533	község	német
Alsógalla	2	13,8	590	község	német
Bia	2	28,8	1426	község	magyar-német
Bodmér	2	3,7	437	község	magyar
Budaörs	2	39,2	2223	község	német
Gesztes	2	12,2	350	község	német
Mány	2	16,5	2317	község	magyar-német
Tolna	2	29,7	510	község	német

1 házasságkötés: Agostyán, Bábolna, Bánhida, Császár, Dad, Érd, Gánt, Göböljárás, Gyermely, Igmánd, Jenő, Kőhányás, Körtvélyes, Magyaralmás, Máriavölgy, Ondód, Perbál, Síkvölgy, Sósút, Szentmiklós, Szomód, Tárnok, Zsámbék

1. táblázat: A más településről érkezett házaspárok lakhelye és a házassági kapcsolatok gyakorisága
Tabelle 1: Wohnsitz von Ehegatten aus anderen Siedlungen und Eheschließungen

11 A ma már más elnevezéssel rendelkező, illetve nem önálló települések (az egyenlőségjel után a mai helyzetük): Alcsút = Alcsútdoboz része; Alsógalla = Tatabánya része; Bia = Biatorbágy része; Gesztes = Várgesztes; Tolna = Vértestolna; Bánhida = Tatabánya része; Göböljárás = Alcsútdoboz része; Igmánd = Nagyigmánd; Máriavölgy = Székesfehérvár része; Ondód = Pusztavám; Síkvölgy = Tatabánya része; Szentmiklós = Dunaszentmiklós.

12 A korban is létezett, kocsival megjárható legrövidebb útvonal hossza az adott település római katolikus temploma és a szári templom között.

13 A tájékoztató jellegűnek szánt státus- és lakosságadatokat – összehasonlítható, releváns elsődleges források híján – Fényes Elek országleíró munkájának 1836-ban kiadott első és 1837-ben napvilágot látott második kötetéből emeltük át. FÉNYES 1836; FÉNYES 1837

14 A nemzetiségi adatokat szintén Fényes Elek munkája

alapján tüntettük fel táblázatunkban. Ahol Fényes nem említette a német lakosság jelenlétét, vagy csak csekély számú németről írt, ott ezt nem jeleztük táblázatunkban. Minden településnél azt a nemzetiséget írtuk előre, amely többségben élt a helyen. Ha egy település kapcsán rendelkezésünkre állt komoly településtörténeti munka, ott ellenőriztük nemzetiségi összetételre vonatkozó információkat is. Így Baj településhez az egyértelmű német többséget, míg Lovasberény kapcsán – ahol a lakosságban jelentősebb volt a németek aránya, mint ahogy azt Fényes jelezte – a magyaránú német kisebbséget írtuk be a táblázatunkba. TÓTH 2013, 70–113.; Lovasberény (Száz magyar falu) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/lovasbereny-8FDF/a-gyarpado-uradalom-9035/> (utolsó elérés: 2021. július 27.)

A sváb falvak fent megnevezett belső köre mellett a száriak több olyan távolabbi településsel is megtalálták a kapcsolatot, amelynek alapja az etnikai-kulturális azonosság volt. A tipikusan sváb – vagyis túlnyomórészt németek által lakott – falvak külső körének népessége már 15–25 kilométernyi távolságra élte életét a száriaktól. Nyilván ezért az innen származó lakosok már jóval ritkábban kötöttek házasságot a szári templomban, de az általunk idesorolt települések kapcsolata falunkkal az egész korszakon keresztül fennmaradt. A házasságkötések esetszámai jól igazodnak a lakosságszámaikhoz, hiszen közülük a két legnagyobb népességgel rendelkező helyről, Etyekről és az uradalmi járási székhelyként működött Tarjánból érkeztek a legtöbben.¹⁵ Ezeket követte a Környérről, illetve a tatai piacon árusított jó bora miatt szélesebb körű gazdasági felemelkedési lehetőségeket kínáló Bajról jött házasfelek csoportja.¹⁶ Ez utóbbi, ezer fő alatti településsel talán ezért kötöttek több házassági kapcsolatot a száriak, mint például a hasonló nagyságú, de majdnem fele olyan távolságra elhelyezkedő Alsógalla lakóival. A szőlőtermelés mint az új háztartások alapításának ökonómiai fundamentuma nyilván Etyeken is tényező lehetett a szári házasság elhívásában, csakúgy mint a minden említett községben rendelkezésre állt kiterjedt szántóföldi állomány. Mivel a házasságkötés egy új gazdasági közösség megszületését is jelentette, nem lehetett mellékes tényező, hogy az idegenből jött házasság családja mely erőforrásokhoz tudott hozzáférni a településének határában és piacán, illetve mit kínált maga a hely a szári házasság számára. Ezért is fontosak voltak tehát a kapcsolatok építésében a lokális gazdasági terjeszkedés szempontjából adott természeti feltételek is. Talán ennek hiányában történt, hogy a korszakban Szárral közös szántóföldi határszakaszt művelő, viszonylag nagy német lakossággal bíró acsai faluközösségből meglepően kevesen érkeztek Szárra házasságkötés céljából.

Hasonlóan alacsony számú kapcsolat született a sváb települések köréből egy jól elkülöníthető csoporttal is: a Vértes belsejében elhelyezkedő falvakkal. Pedig a szomszédos Kozma a 18. század egy időszakában még a szári plébánia filiájaként is működött, de Gánt, Gesztes, Kőhányás vagy Körtvélyes közössége sem lehetett ismeretlen a száriak szá-

mára: a helységek meglehetősen közeli és németek voltak. Ennek ellenére az öt faluból összesen csak hét alkalommal érkezett a szári templomba házasság közel ötven éven keresztül, míg egyéb erdei sváb pusztákról (például Kápolnapusztá) egyetlenegyszer sem. A jelenség elsődleges okai között nyilván szerepet játszott ezeknek a településeknek a kis népessége, ám Újbarok példája alapján látszik, ebből önmagában nem feltétlenül következett a szári házasságkötések alacsony esetszáma. Itt valószínűleg döntő súllyal bírt a Vértesben élő közösségek szegénysége: a szűk határ, a rossz minőségű termőföld, a hidegebb mikroklima által kezeletett földművelési feltételek, amelyek nehezen biztosíthatták a legtöbb szári család gyermekének a státuszreprodukciónak lehetőségét. Az itt élt németek számára az Esterházy-uradalom nagy erdejének majorsági szolgálatra kínált munkáiból származó jövedelem sokszor még a vadak által a vetésben okozott károk kompenzálásához sem bizonyult elegendőnek.¹⁷

Hogyan kerülhetett mégis egy erdőség közepén fekvő, távoli kis falu a fenti táblázatunk első harmadába? Az előbbieket után elsősorban igazán értetlenül szemlélhetjük az információt, amely Szár és a Velencei-hegységben található, a korban kevesebb mint ezer főt számláló német falu, Nadap házassági kapcsolatainak gyakoriságáról tanúskodik. Erről a távoli településről majdnem annyian jöttek Szárra házasságot kötni, mint a fenti öt vértesi helységből összesen. Ráadásul adatunk van arról, hogy 1840-ben legalább négy nadapi tizenéves szolgálfiú is élt három különböző szári háztartásban, ami szerint az idegen lakhellyel akkor bejegyzett szolgálk között származás alapján az övék volt az újbarkiai utáni legnépesebb csoport.¹⁸ Ez önmagában is bizonyítja a korábban megfogalmazott állításunkat a házassági kapcsolatok mögött valószínűsíthető egyéb migrációs folyamatokról és a furcsa jelenségről, hogy Szárnak – a távolsági tényezőket némileg háttérbe szorítva – egy velencei-hegységbeli településsel léteztek több szálon futó kapcsolatai, amelyek 1800 és 1850 között időben is hosszasan elnyúltan, szétszóródva jelentkeztek a házasságkötések között. A szűk határu, kicsi Nadap népszerűségére mégiscsak találhatunk gazdasági okokat, amiben különbözött például a Vértes belsejének falvaitól. Először is jó minőségű bort adó szőlőt

15 SZABAD 1957, 28.

16 TÓTH 2013, 197–221.

17 SZABAD 1957, 72.; HERKE et al. 2011, 53–54; Fényes Elek is megjegyezte Gesztesről és Kozmáról, hogy lakói

a korban többnyire favágásból éltek. FÉNYES 1836, 91. és 170–171.

18 Az 1840. évi lélekösszeírás. MNL FVL IV.3.c. Acta congregationalia. Közgyűlési iratok. Urbárium, Szár. Historia Domus.

termesztettek a határában, ami – mint ahogy korábban Baj és Etyek kapcsán is láttuk – nem elhanyagolható jelentőséggel bírt a házassági kapcsolatok erősítése szempontjából sem.¹⁹ Továbbá a közeli mezővárosok, Lovasberény és Martonvásár, illetve Székesfehérvár szabad királyi városa is bővítette egy esetlegesen odaházasodó szári személy életminőségének szinten tartását vagy felemelését elősegítő szolgáltatások körét.

Voltak ugyanakkor olyan száriak, akik közvetlenül is kapcsolatba léptek magasabb jogállású településeken lakó családokkal. Az itt vizsgált időszakunkban ugyanis legalább 24 mezővárosi polgár kötött házasságot szári úrbéres szülők gyermekével. Ezek a mezővárosi házasságok hét település lakosai közül kerültek ki. Ebből öt város adott nagyjából hasonló gyakorisággal, több alkalommal is férjet vagy feleséget egy-egy szári személynek. A legtöbb Száron kötött házassági kapcsolat a legnagyobb helységgel, Tatával alakult ki, amely a – vele már lényegében akkor egybeépült Tóvárossal – ezek közül a leginkább városiasodott település volt,²⁰ valódi piacörzeti központ.²¹ Természetesen a másik négy város – Bicske, Csákvár, Lovasberény és Martonvásár – is rendszeresen tartott kisebb vásárokat, regionális szinten jelentősebb szerepük természetesen vonzotta a házassági kapcsolatok kialakulását a száriakkal is.²² Bicske és Csákvár emellett vélhetően a közelségével, Lovasberény és Martonvásár pedig a jelentős számú német lakosságával nyújtott még kedvezőbb perspektívát a szári házasságok számára. A németek jelenléte ugyan jóval kisebb arányban, de a másik három említett város lakosságát is jellemezte, ezért történhetett meg, hogy a szárival megházasodó 24 mezővárosi lakos közül 22-nek német vezetékneve volt.

Megvizsgáltuk ezeknek a mezővárosoknak az anyakönyveiben az 1831. évi kolerajárványt követő két évtized házasságkötési bejegyzéseit is. Itt mindössze két olyan alkalomról tudósító adatot találtunk, amikor az oltár elé állt személyek közül az egyik szári volt: mindkét esemény Bicskén történt.²³ Lovasberény kapcsán nem tudtunk információt nyerni, mert a korszakban az ottani plébánia nem jelölte anyakönyveiben a házasságkötés lakhelyét, a csákvári, a martonvásári és a tatai katolikus templomok harangjai viszont biztosan nem hívták egyszer sem a híveiket olyan esküvői szertartásra, ahol az egyik házasságkötés szári volt.²⁴ A házassági kapcsolatok számának összessége tehát ezen a téren majdnem megegyezett a falunkban tartott esküvők számával, vagyis a 19. század első felében a száriak beházasodása a fenti mezővárosi családokba semmiképp sem volt tömeges jelenség. Ugyanakkor azok a száriak, akik a házasságkötésük után mégis a fenti településeken folytatták életüket, nem kerültek teljesen idegen környezetbe. Anyanyelvükhöz hasonlóan rendszerint a jellemzően agráriumhoz kötődő tevékenységi körüket sem kellett feltétlenül lecserélniük, hiszen ezekben a városokban is többségében földművesek éltek. Kezdetben legfeljebb az lehetett szokatlan az elköltözötték számára, hogy nagyobb volt a templom, sok helyen szűkebb a többnyelvű utca, az emberek nem mindig köszöntek egymásnak, és a központban egy hatalmas kastély díszes kapuján időről időre kihajtott egy grófi hintó.²⁵

A száriak házassági kapcsolatait vizsgáló munkánk adataiból kitűnik még egy településcsoport, amelyből néhányan szintén felkeresték falunk templomát, hogy itt tartsák esküvőjüket helyi párjukkal. Ezeknek a településeknek a közös jellemzője, hogy nem voltak mezővárosok, és döntő

19 FÉNYES 1836, 91.

20 GYÜSZI 2004, 209–233.

21 BÁCISKAI-NAGY 1978, 218–229.

22 JAKAB 1969, 355–360. Csákvár (*Száz magyar falu*) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/csakvar-1FCA/ritka-varos-vaghat-elebe-1FCD/> (utolsó elérés: 2021. július 27.); Lovasberény (*Száz magyar falu*) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/lovasbereny-8FDF/a-gyrapodo-uradalom-9035/> (utolsó elérés: 2021. július 27.); Martonvásár (*Száz magyar falu*) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/martonvasar-9DCD/a-mezovaros-1789-es-1848-kozott-9E54/> (utolsó elérés: 2021. július 27.)

23 A lakhely feltüntetése Bicskén csak 1831-től történt a házassági anyakönyvekben. MNL OL Mikrofilmtár AO412. Bicske római katolikus anyakönyvei.

24 MNL OL Mikrofilmtár AO526. Lovasberény római katolikus anyakönyvei; MNL OL Mikrofilmtár AO507–AO510. Csákvár római katolikus anyakönyvei; MNL OL Mikrofilmtár AO441. Martonvásár római katolikus anyakönyvei; MNL OL Mikrofilmtár A1937–1938. Tata római katolikus anyakönyvei.

25 Az öt mezőváros mindegyikében állt egy grófi rezidencia: Csákváron és Tatán az Esterházyaké, Bicskén a Batthyányaké, Lovasberényben a Czirákyaké, Martonvásáron a Brunszvikoké. Lásd a fenti helytörténeti munkák mellett például: FÉNYES 1836, 87–88., 98. és 165–166.

többségben református magyar népesség lakott a területükön. Mindössze két helység – Alcsút és Bodmér – adott közülük egynél több kapcsolatot, de az összes esetszám ezeknek a falvaknak a kapcsán is minimális: csupán négy alkalom. Ha ehhez hozzávesszük, hogy természetesen mind a négyszer katolikus vőlegénnyel, ráadásul ebből háromszor német vezetéknevűvel történt a szári menyasszony frigyre lépése, megerősödhetünk a kapcsolatok ritkaságára fő okként megfogalmazott gondolatunkban. Ezek a községek ugyanis hiába voltak közel falunkhoz, és hiába rendelkeztek széles dűlőkön átívelő, kiváló földekkel, a száriak szinte kizárólagos ragaszkodása az etnikailag endogám házassági kapcsolatokhoz eleve ellehetlenítette az alcsútiakkal vagy bodmériakkal való házasságkötések gyakoriságát. A nyelvi és kulturális azonosság szempontja tehát ebben az esetben felülírta a gazdasági tényezők fontosságát. Jellemző, hogy a magyar Bodmér a korszakban hasonló lakosságszámmal rendelkezett, illetve lényegében ugyanolyan közel helyezkedett el falunkhoz, mint a sváb Újbarok, mégis tizedannyi házasság sem született az ottani közösség és Szár népessége között. Vagyis úgy tűnik, hogy a magyar többségű mezővárosok és községek német kisebbségéből származó házaspárok részére a saját kulturális miliőjük fennmaradása szempontjából sem volt elhanyagolható Szár etnikailag homogén kínálata a házasodási piacon. Ezt a képet egyértelműsíti, hogy a magyar településről érkezett nem német vezetéknevű házaspárok közül az egyik bicskei és bodméri házasságkötés is ugyanabban a családban történt: Gulyáséknál, a korabeli Szár egyetlen cigány gyökerekkel bíró familiájában.

A szári házasságkötések terén kialakult nagyfokú etnikai endogámiát nyilván erősítette a szomszédos falvak magyar lakosságának száriakétól különböző – jellemzően református – vallása is. Ám ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy minden környező, magyar többségű községben viszonylag jelentős katolikus magyar lakosság is élt, a házasságkötések mégsem váltak általánossá velük sem. Ez persze nem jelenti azt, hogy más téren nem volt közöttük kapcsolat. Egy 1840. évi összeírás 51 szári családban szolgált ifjú eredeti lakhelyéről ad tájékoztatást, és ebben többek között csabdi, felcsúti vagy éppen óbarki szolgák is szerepelnek. Ezek a települések mind Szár közvet-

len környezetében található magyar falvak voltak, amelyek lakói közül 1800 és 1850 között, az általunk vizsgált források alapján egyetlenegyel sem kötött házasságot szári személy. Vagyis úgy néz ki, hogy a szolgafogadásnál nyitottabban gondolkodtak a szári családok, ebben az esetben kevésbé számított a háztartásukba fogadott ember anyanyelve és kultúrája, mint egy házasságkötés során. Ezt támasztja alá, hogy az 1840. évi összeírás külön kiemeli, hogy Keggl József szári mészáros jobbágyháztartásában egy bodméri kálvinista fiú is inaszkodott.

Ha az előzőekben bemutatott településcsoportok egyes elemeinek Szárral történt házassági kapcsolatait térben ábrázoljuk, jól kirajzolódik egy alapvetően északnyugati– délkeleti irányban elnyújtott körzet képe, amely valószínűleg a 19. század első felében az elsődleges migrációs mezőt jelentette a száriak számára.²⁶ Ennek a térnek a markáns központi magját a három közeli falu (Boglár, Felsőgalla, Újbarok) adta, míg északnyugati súlypontját a piacközpont Tata és a körülötte sorakozott sváb falvak (Baj, Környe, Tarján, Tolna) íve jelentette. A kapcsolati háló déli irányban még inkább szétterülve és hosszabban elnyúlva folytatódott, majd egymástól nagyobb távolságokban fekvő, már Székesfehérvár vonzáskörzetébe tartozó helyeken (Lovasberény, Martonvásár, Nadap) végződött. Az így kitáguló tér több olyan jelentős magyar nemzetiségű települést – a fentiek mellett például Tóváros vagy Vál mezővárosait – is magában foglalt, amellyel a szári közösségnek házassági kapcsolata ugyan nem volt, de egyéb alkalmak során aktív kibocsátói és befogadói helyként funkcionálhattak a száriak migrációs mezején belül.

Ez a tér kelet felé, a Mészárosok útjával párhuzamosan is egy határozott kiszögelléssel bővült, amelynek központi helyei Bicske és Etyek voltak. Ám ha az alacsonyabb esetszámú kapcsolatok közül hozzáillesztünk néhányat ehhez az irányhoz, láthatjuk, hogy a határok haloványan tovább is tolódtak: Biával és Budaörsszel kettő, Érd mezővárossal, Sósúttal és Tárnokkal pedig egy-egy házassági kapcsolata alakult ki a szári a közösségnek. Vagyis hét szári már közvetlenül Buda mellett talált magának házastársat, de előfordult, hogy egy budai polgár, bizonyos Sinka Antal is Száron temetette el gyermekét 1834-ben, illetve két budaörsi személy is Száron kötött házasságot egymással

26 SZÍJÁRTÓ 1992, 29–46.

1840-ben.²⁷ Mindenesetre annyi érzékelhető, hogy ezek mögött felsejlik a korban gyorsan fejlődő szabad királyi várossal fennálló intenzív kapcsolatok lehetősége is. Ez összecseng a száriak az 1828. évi nem nemesi összeírás egyik kérdésére adott válaszában leírásával: „Tata vásárhelye és városa Komárom megyében van tőlük 4 mérföldre, továbbá Buda 5 mérföldre²⁸ helyezkedik el tőlük, és ezeken kívül alig látogatnak más vásárhelyeket.”²⁹

Nem véletlen tehát, hogy a házassági kapcsolatok gyakoriságának alapján megrajzolt terület is a Tata–Buda tengely mentén nyúlt meg. Megjegyzendő emellett, hogy ez a tér éppen Szár közelében, a Vértes és Gerecse hegységek összeérő nyúlványai között szűkült be. Jól érzékelhető, hogy ezek a domborzati elemek alapvetően inkább elválasztották, mint összekötötték a korabeli embereket. Jellemző, hogy Szárnak Zsemlye (ma Vértesomló) kivételével alig volt kapcsolata a Vértesen túli településekkel, például a viszonylag közeli német község, Kecskéd vagy a vértesi német mezőváros, Mór lakóival egyetlenegy házasságkötés sem történt a falunkban. Ugyanez a helyzet a Dunántúli-középhegységen belül az északkeleti irányban fekvő településekkel is: a Zsámbéki-medencéig még fennállt egy nagyon minimális kapcsolat (Mány községgel kettő, Perbál községgel és Zsámbék mezővárossal egy házasságkötés), de messzebbre már nem nyúltak itt a szálak. Vagyis a 18. században még aktív vörösvári kapcsolat is megszűnt. Ennek oka nyilván gazdasági természetű volt, hiszen a fent leírt – a Szár és Tata közötti vonal mindkét oldalán mérsékelten, a Szár és Budaörs közötti vonaltól pedig mélyen délre hatolva, legyezőszerűen szétnyíló – terület sokoldalú természeti és népességi adottságaival kielégítette a szári háztartások legtöbbszörének önellátó gazdálkodáson túlmutató igényeit. A gazdasági nexusok tere pedig jelentős hatással bírt a házassági kapcsolatok kialakulásának helyére.

Azt, hogy az előzőekben vizsgált 169 idegen településről érkezett házassággal kötött szári házassági kapcsolat döntő többsége valóban kiházás volt, több más, családrekonstrukción alapuló vizsgálatunkban bizonyítottuk. Ehhez kapcsolódik annak a szokásnak az adatainkban is jól tükröződő lenyomata, hogy az esküvőt a legtöbbször a menyasszony településén tartották, míg a pár ezután a vőlegény településére költözött. Ez lehetett ugyanis az oka annak, hogy a 169 más településről érkezett házasság közül 139 férfi volt.

Ebből következik, hogy akár egy sor szári vőlegény is köthetett más településen házasságot, és hozhatta haza új feleségét. Ennek a viselkedésnek a részleges felderítésére is jó szolgálatot tett a következő vizsgálatunk, amelynek során közelebről is megnéztük a három belső körös sváb községgel kötött szári házassági kapcsolatokat a lakhelyválasztás szempontjából. Ezt azért is fontos volt megtennünk, mert a fentebb közölt házasságkötési gyakoriságot mutató táblázat adataiban családka kép rajzolódik ki az élen állók között. Újbarok ugyanis a korszakunkban mindvégig a szári egyházközséghez tartozott, ezért az újbarkiakkal kötött összes házasság szerepel a szári anyakönyvi bejegyzésekben függetlenül attól, hogy azok a szári vagy az ottani templomban történtek-e.

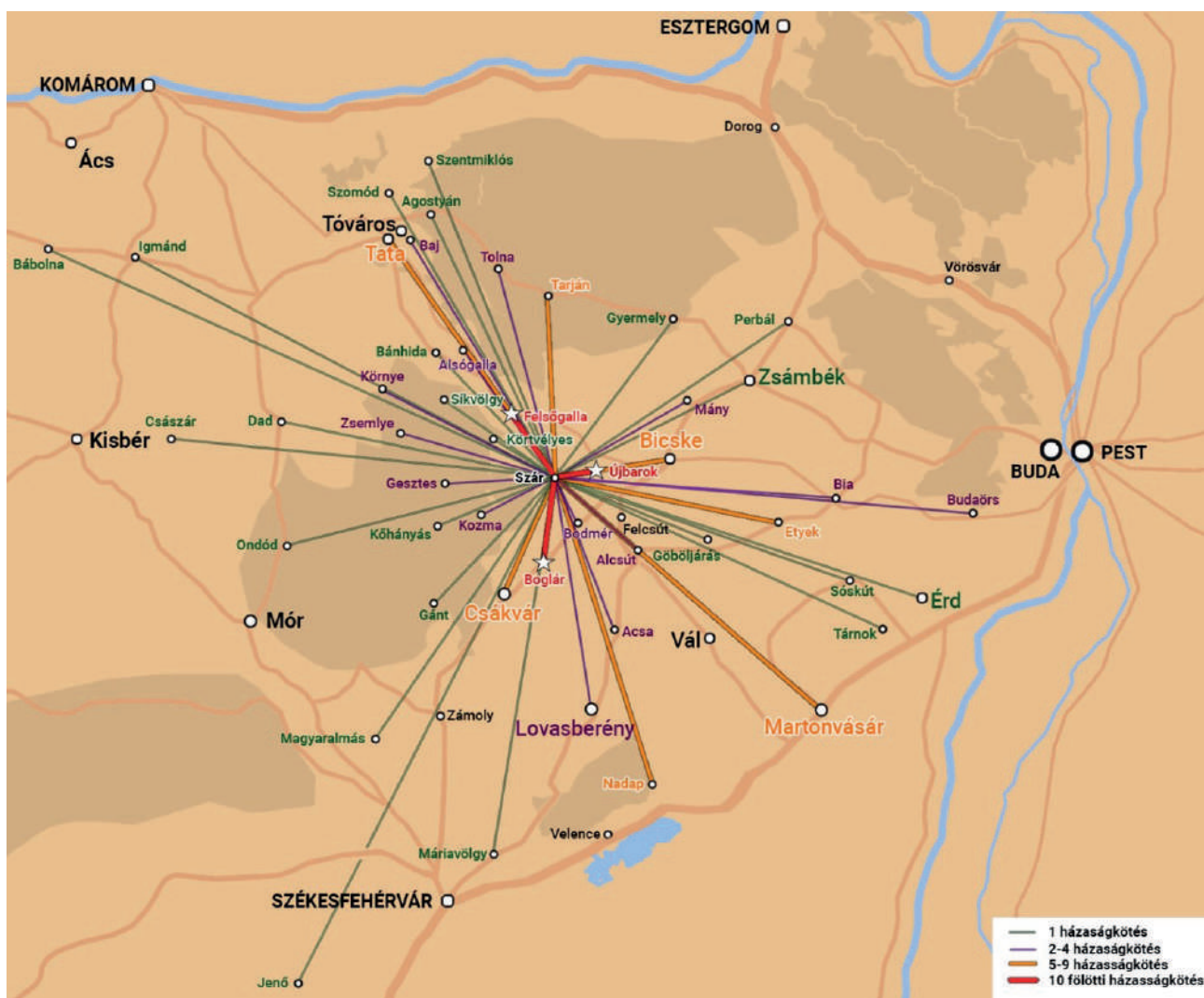
Számba vettük tehát a boglári és a felsőgallai házassági anyakönyvekben talált adatokat azzal a céllal, hogy képet kapjunk az ott megházasodott száriakról is.³⁰ A forrásadottságok miatt a boglári adatokat csak 1807-től tudtuk felvenni, Felsőgalláról viszont a teljes időszakra (1800–1850) vonatkozóan feltüntették a házasságok lakhelyét a *matriculákban*, így az ottani információkból ugyanarról az időintervallumról alkothattunk képet, mint az eredeti szári vizsgálatunk esetében. A házasságkötési esetszámokat így az alábbi táblázat alapján lehetett kiegészíteni.

27 Előfordulhatott, hogy a menyasszony eredetileg szári származású volt, hiszen a családnéve egyezett egy itt élt családdal, de a lány születési adatait nem találtuk meg a fennmaradt plébániai adatok között. Lehetséges ugyanakkor, hogy egyszerűen a jövődöbéli férj és feleség között lévő korkülönbség már némi megvetést válthatott ki a budaörsi közösségből, és ezt akarták mérsékelni az idegenben kimondott esküvel: az anyakönyvek szerint a feleség, Untergassler Katalin 18, a férj, Michlberger Jakab 70 éves volt.

28 Mai hosszsmértékeink szerint: 30 km és 37,5 km. Hosszmérték (segédlet) <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hosszmeretek> (utolsó elérés: 2021. október 5.)

29 MNL FVL IV.9.b. Szár 1828. *Conscriptio Portalis Possessionis Szaár*.

30 MNL OL Mikrofilmtár A0597. *Vértesboglár anyakönyvei*; MNL OL Mikrofilmtár A1947. *Tatabánya római katolikus anyakönyvei*.

1. kép: A szári házassági kapcsolatok tere
Abb. 1: Der Raum der saarer Ehen

Házasságkötések száma szári házassféllel			
Hely	Szári anyakönyvekben	Helyi anyakönyvekben	Összesen
Boglár	20	33	53
Felsőgalla	22	12	34
Újbarok	25	0	25

2. táblázat: A belső körös sváb falvakból származó házaspárok összes házasságkötése szári házassféllel (1800–1850)
Tabelle 2: Alle Ehepartner der Saarer aus schwäbischen Dörfern im inneren Kreis (1800–1850)

A három település helye a száriakkal történt házasságkötések gyakorisága alapján felállított rangsorban így jelentős fordulatot vett. A másik kettőhöz képest kevesebb mint feleakkora lakosságszámú Újbarok visszakerült a harmadik helyre, míg Boglár az élre ugrott. A kapcsolatok száma közötti különbség pedig megnőtt: boglárival több mint kétszer több házasságot kötöttek a száriak, mint újbarokival. Mindezt úgy is állíthatjuk, hogy hat évre vonatkozó anyagunk hiányzik a boglári kapcsolatok közül. Felsőgallán sem találtunk nagy

számban szári házasodót, ráadásul a 12 esetből mindössze három olyan életutat térképeztünk fel, amelyből kiderül, hogy a pár Száron folytatta életét az esküvő után.

A száriak életében tehát a térbeli mobilitás a 18. századi betelepülés után továbbra is jelentős tényező maradt. A 19. század első felében élt falubeliek ugyan már nem több száz kilométeres perspektívában gondolkodtak, mint a Német-római Birodalomból megérkezett nagyszüleik, de a távolság leküzdését a mindennapjaik szerves részévé emelő

mentalitásra továbbra is szükségük volt. Ennek magyarázatául alapvetően a városihiányos földrajzi környezet szolgált: Szár közvetlen környezetében nem fejlődött ki országos jelentőségű nagyváros,³¹ viszont a kor színvonalán álló, mellette futó úthálózat biztosította, hogy folyamatos aktivitásért, sok fáradságos utazásért cserébe a falunk lakói sem ma-

radtak ki a gazdaság vérkeringéséből. Ráadásul így a természetes szaporodás miatt állandó veszélyforrást jelentő túlnépesedés leküzdése kapcsán is folytatni tudták őseik régi népességszám-konzerváló stratégiájának egy fontos elemét: gyermekeik kiházasítását másik településre.³²

Schweininger Péter

ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék,
Budapest

E-mail: schweininger.peter@btk.elte.hu

IRODALOM

- BÁCSKAI–NAGY 1978 Bácskai V. – Nagy L.: *Piac-körzetek a XIX. század eleji Magyarországon*. In: *Ethnographia* 89/1–2 (1978) 218–229.
- BENDA 2008 Benda Gy.: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalma 1740–1849)*. Budapest 2008.
- FÉNYES 1836 Fényes E.: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I*. Pest 1836.
- FÉNYES 1837 Fényes E.: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben II*. Pest 1837.
- GYÜSZI 2004 Ifj. Gyüszí L.: *Tata az ország-leírások és útikönyvek tükrében*. In: (Szerk. Kisné Cseh J.) *Arx - oppidum - civitas. A vártól a városig. Tata évszázadai*. (Annales Tataiensis IV.) Tata 2004, 209–232.
- HERKE et al. 2011 (Szerk.: Herke Zs. – Kmetz K. – Olléné Horváth M. – Waring Zs.) *Vérteskozma története*. Vérteskozma 2011.
- JAKAB 1969 Jakab I. L.: *Bicske története*. Bicske 1969.
- NAGY 1828 Nagy, L.: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Incltyi Regni Hungariae, Partiumque Eidem Adnexarum*. Buda 1828.
- SCHWEININGER 2023 Schweininger P.: *Sváb világok. Népeesség és mentalitás Száron, 1729–1848*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek: Tanulmányok 9.) Budapest 2023.
- SZ. BURGHARDT 1990 Szekeresné Burghardt K.: *Falutörténet és néphagyomány Száron*. Szár 1990.
- SZABAD 1957 Szabad Gy.: *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Budapest 1957.
- Száz magyar falu <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/SzazMagyarFalu-szaz-magyar-falu-1/> (utolsó elérés: 2021. július 27.)
- SZÍJÁRTÓ 1992 Szíjártó M. I.: *Rokonok és mérföldek. A Somogy megyei köznemesség társadalmi kapcsolatainak térbelisége a 18. században*. (Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4.) Kaposvár 1992, 3–44.
- TÓTH 2009 Tóth Á.: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony 2009.
- TÓTH 2013 Tóth K.: *„Ezer esztendő előtted...”. Baj története*. Baj 2013.

31 BÁCSEKAI–NAGY 1978, 227.

32 Erről lásd: SCHWEININGER 2023

DER MIGRATIONSRAUM EINES DONAUSCHWÄBISCHEN ESTERHÁZY-DORF IM SPIEGEL DER HEIRATEN

Péter Schweininger

In dieser Studie stellten wir die Ergebnisse der Untersuchung von exogamer Ehen im schwäbischen Dorf Szár/Saar zwischen 1800 und 1850 vor. Auf dieser Grundlage fanden wir heraus, dass die Folgenden die Wichtigsten für die Saarer bei der Partnerwahl waren: die Entfernung, die Nationalität, die Bevölkerung und die wirtschaftliche Lage. So heirateten die Saarer hauptsächlich die

Bewohner der Siedlungen, die in der Nähe lagen, gute wirtschaftliche Möglichkeiten boten und von Deutschen bewohnt wurden. Anhand dieser lässt sich ein Migrationsraum abbilden, innerhalb dessen sich die Saarer sicher bewegten. Es ist ein Gebiet von etwa 40 km rund um das Dorf, das sich im Süden bis Székesfehérvár, im Westen bis Tata und im Osten bis Buda erstreckte.

Übersetzt von Péter Schweininger

AZ 1809. ÉVI FRANCIA MEGSZÁLLÁS ESEMÉNYEI TATÁN

Bognár Péter

Közismert, hogy az 1809. évi francia háború során a Bécsből kiszorult I. Ferenc¹ augusztus végén Komáromból Tatára tette át székhelyét, és egészen november végéig a mezővárosban tartózkodott. Az uralkodó a tatai tó partján álló Esterházy-kastélyban rendezkedett be, és október 14-én itt írta alá a háborút lezáró, úgynevezett schönbrunni békét is.² Kétségtelen, hogy Tata ekkor vált nagypolitikai események színterévé, a háború egyéb eseményei azonban már korábban is érintették a mezővárost. Júniusban a francia hadsereg megszállta Dunántúl északi térségét, így a tatai lakosok is közvetlenül találkozhattak az ellenség katonáival. A katonák ugyan nem Tatán vertek tábor, hanem két közeli településen, Ácson és Nagyigmádon, az ellátásukhoz szükséges készleteket azonban a környező települések lakosságán hajtották be, így a mezővárossal szemben is támasztottak követeléseket. Bár a francia hadsereg nagyjából két hétig tartózkodott csak a térségben, a helyzet komoly megpróbáltatások elé állította a terület lakosságát.

Annak ellenére, hogy bőségesen állnak rendelkezésünkre levéltári források, ez a téma mindeddig kevés figyelmet kapott. A város történetét összefoglaló munkák ugyan említést tettek az ismert eseményekről, jellegükéből adódóan azonban nem vizsgálták részletesebben ezt a rövid időszakot. Rohrbacher Miklós 1888-ban kiadott, „*Tata története*” című munkájában néhány mondatot szentel csupán a megszállás eseményeinek, az általa leírtakat viszont – az azóta feltárt levéltári anyagok ismeretében – pontatlannak kell tekintenünk.³ Körmendi Géza a város történetének újabb feldolgozásában – a jelen tanulmány alapját is képező

levéltári források ismeretében – egy teljes oldalt szentelt a francia megszállásnak, ám összefoglaló munkáról lévén szó nem nyílt lehetősége a kérdés részletkebe menő tárgyalására, mindössze az események rövid, lényegre törő leírására.⁴

Az Esterházy család tatai levéltárában szerepel egy iratcsomó „*A napóleoni háborúk magyarországi eseményei*” cím alatt,⁵ mely elsősorban Tata mezővárosának 1809. évi francia megszállásáról tartalmaz adatokat. Az anyag gerincét annak a bizottságnak a jegyzőkönyvei alkotják, melyet az uradalmi tisztség és a vármegye helyi szervezetét jelentő tatai járás tisztviselői hoztak létre és működtettek a rendkívüli helyzet kezelése érdekében. A jegyzőkönyveken kívül egyéb, a bizottság működéséhez kapcsolódó iratok (levelek, kimutatások, a francia csapatok átvételi elismervényei) is megtalálhatók itt. A hiánytalannak tekinthető anyag felöleli a bizottság működésének teljes időtartamát. A bizottság tevékenysége elsősorban a mai Tata területére, vagyis a korabeli Tata, Tóváros és Várallya községekre terjed ki, de voltak esetek, amikor az uradalom és a járás egyéb településeit is érintették az intézkedések.

Jelen tanulmány a bizottság működésének bemutatására vállalkozik, elsősorban az említett iratcsomó alapján, melyből megismerhetővé válnak az 1809. évi francia megszállás tatai eseményei. Felhasználásra került továbbá a szintén az Esterházy család tatai levéltárában található, „*1809. évi francia megszállás*” címet viselő iratanyag⁶ is, mely főként leveleket tartalmaz, illetve az uradalom egyes községeiben keletkezett károk kimutatásait.

A FRANCIA CSAPATOK MEGJELENÉSE A TÉRSÉGBEN

A forradalmi Franciaország 1792-ben küldött hadüzenetet a Habsburg uralkodónak, melynek következtében egy két évtizedes, Napóleon uralmának időszakát is érintő háborús eseménysorozat vette

kezdetét. Az európai nagyhatalmak katonai szövetségre léptek Franciaország ellen, így a kontinens 1809-ig bezárólag négy úgynevezett koalíciós háborút is megélt. Ezek közül a Habsburg Monarchia

1 I. Ferenc magyar király (1792–1835), egyúttal II. Ferenc néven német-római császár (1792–1806) és I. Ferenc néven Ausztria császára (1804–1835).

2 SOÓS 2010

3 ROHRBACHER 1888, 156–157.

4 KÖRMENDI 1984, 34–35.

5 MNL OL P 198. *Dominium Tata. Fasc. 78.*

6 MNL OL P 213. *Vegyes iratok I.*

az elsőben (1792–1797), a másodikban (1799–1802) és a harmadikban (1805) is részt vett. A koalíciós háborúk rendre Franciaország győzelmével zárultak, így a Habsburg Monarchiát területi veszteségek érték, nagyhatalmi státusza pedig egyre gyengült. Napóleon csapatai 1805. november 13-án a birodalom fővárosát jelentő Bécsset is elfoglalták, ami a Magyar Királyság területén is félelmet és bizonytalanságot szült.⁷ Néhány napra még Pozsony is francia megszállás alá került. Napóleon sikerei 1806-ra arra kényszerítették Ferenc császárt, hogy lemondjon német-római császári címéről, és megszüntesse a lényegében már csak formálisan létező államalakulatot, a Német Nemzet Szent Római Birodalmát. A császári címet az 1804-ben alapított Osztrák Császárság uralkodójaként bírta tovább.⁸

Az 1807-es portugáliai, majd az 1808-as spanyolországi háború komoly kihívás elé állította Napóleon csapatait. A brit hadsereg által támogatott spanyol gerillák szívos ellenállása jelentős francia erőket kötött le az Ibériai-félszigeten, ezért a német vidékeken csökkent a katonai jelenlét. Ebben a helyzetben a Habsburg vezetés két részre szakadt: a háborús párt, Franciaország szorult helyzetét látva, egy támadó háború megindítását szorgalmazta, a háborúellenes körök azonban óvatosságra intettek. Ferenc császár az előbbi párt véleményét osztotta, így hamarosan megkezdődtek a hadjárat előkészületei.⁹ Az újabb háború természetesen érintette a Habsburg uralom alatt álló Magyar Királyságot is. Az országgyűlés – politikai viták után – megszavazta az uralkodó által kért újoncokat a hadsereg számára, József nádor¹⁰ pedig szervezni kezdte a nemesi felkelést, melyet szükség esetén az ország – és egy 1808-ban, az országgyűlés által szintén megszavazott módosítás értelmében az osztrák örökös tartományok – védelmére vezethettek harcra. Ausztria három hadszíntéren vetette be csapatait: a Duna mentén, Itá-

liában és Galíciában.¹¹ A Duna mentén felvonuló Habsburg főerők megtámadták a Bajorországban összpontosított francia és német csapatokat, de azok visszaverték a támadást, és folyamatos hátrálásra készítették a Károly főherceg¹² parancsnoksága alatt álló sereget. Az Osztrák Császárság területe hadszíntérré vált, 1809. május 13-án pedig Bécs ismét a franciák kezére került, és a sereg Morva-mező térségébe vonult vissza.¹³ Olaszországban János főherceg¹⁴ vezetésével sikeresen nyomultak előre a Habsburg csapatok Eugène alkirály¹⁵ Itáliai Hadseregével szemben, azonban a főserg hátrálása miatt – hogy annak bal szárnyát védelmezni tudják – szintén vissza kellett vonulniuk. János főherceg csapatai – miután a főherceg egy hadtestet Tirolba, egyet pedig Horvátországba irányított – igyekeztek egyesülni a főserggel, azonban a francia hadmozdulatok miatt ezt egyedül Magyarországon át tudták megtenni. Napóleon utasította Eugène alkirályt a visszavonuló sereg üldözésére, mely által a Magyar Királyság is hadi események színhelyévé vált. József nádor I. Ferenc utasítására áprilisban fegyverbe hívta a magyar nemesi felkelést, a csapatok felvonulása és felszerelése azonban – különböző szervezési problémák miatt – rendkívül nehezen és lassan haladt. Mindeközben János főherceg csapatai hamarosan elérték Magyarországot, és Pápán keresztül Győr felé vonultak vissza. Eugène alkirály csapatai utolérték őket, és két ízben is heves utóvédharcok bontakoztak ki, június 7-én Szombathelyen, majd június 12-én Pápán. A nemesi felkelő csapatok élén álló József nádor csatlakozott testvéréhez, és június 14-én Győrnél megütköztek a francia¹⁶ sereggel. Heves csata alakult ki, mely a francia sereg győzelmével zárult. János főherceg csapatai visszavonulásra kényszerültek.¹⁷

A győri csatában részt vevő Habsburg csapatok az este folyamán visszavonultak Ácsig, majd június

7 A Bécs eleste utáni állapotokat jól jellemzi, hogy a papírpénz elértéktelenedésétől tartó katonák a tatai uradalmi pénztárban is igyekeztek bankóceduláikat rézpénzre váltani. MNL OL P 198. Fasc. 78. M(é)lt(ósá)gos udvari tanácsos Bezerédi Bezerédy Ignácz ur elől ülése alatt tartott uradalmi egybe ülés jegyző könyve 25. Mai 1809. 2.

8 VERESS 1987, 7–8.

9 LÁZÁR 2015, 102–104.

10 I. Ferenc császár öccse, Magyarország nádora, a nemesi felkelő csapatok főparancsnoka.

11 VERESS 1987, 23–24.

12 I. Ferenc császár öccse, a császári-királyi sereg főhadparancsnoka.

13 LÁZÁR 2015, 104–105.

14 I. Ferenc császár öccse, a császári-királyi Belső-Ausztriai Hadsereg főparancsnoka.

15 Eugène de Beauharnais, Napóleon fogadott fia, a francia császár feleségének első házasságából származó gyermeke; Itália alkirálya, az Itáliai Hadsereg főparancsnoka.

16 Eugène alkirály seregében nem csupán franciák szolgáltak, hanem jelentős számban érkeztek katonák a Napóleon birodalmához tartozó német és olasz területekről is. Az egyszerűség kedvéért azonban, illetve mert a vizsgált iratokban is ilyen módon hivatkoznak rájuk, a továbbiakban is franciákként kerülnek említésre az alkirály seregének katonái.

17 LÁZÁR 2015, 106–107.

15-én, hajnalban megkezdték az átkelést a Dunán, Újszónyból Komárom felé. Az átvonulás a délelőtt folyamán fejeződött be, és a csapatok a Duna északi partján, Komárom térségében vertek tábor, a déli parton az újszónyi hídnál pedig hídfőállást alakítottak ki.¹⁸ Az őket üldöző franciák a Concó vonalában álltak meg, Ács és Nagyigmánd térségében alakították ki táborukat, ellenőrzésük alá vonva ezzel a területen átfutó, a Győrt Budával összekötő két legfontosabb utat, a Budai utat és a Mészárosok útját. Bár a francia csapatok csak a Concóig szállták meg a területet, a katonák ellátmányát – legfőképp élelmiszereket, kenyeret és bort, illetve a lovak számára a zabot – a folyótól keletre fekvő településekről is behajtották, hiszen a császári katonák és a nemesi felkelők a Duna északi partjára szorulva

nem tudták védelmükbe venni ezeket a községeket. Június 16-án tüzérségi párharc alakult ki a hídfőnél, majd ugyanezen a napon Ács faluban kisebb összecsapás bontakozott ki az osztrák-magyar és a francia csapatok között.¹⁹ Június 18-án francia katonák az újszónyi szőlőig nyomultak előre, és innen indítottak kisebb támadást a hídfő ellen, ami rövid harc után sikertelenül zárult.²⁰ Komárom vármegye déli része azonban így is a francia csapatok kezére került. József nádor elrendelte a Dunán található malmok, kompok és hajók kikötését az északi parton, így a dunai közlekedés megszűntével, valamint az Újszóny térségében zajló harcok miatt a tatai és gesztesi járás települései néhány napra elvesztették a kapcsolatot a Komáromban működő vármegyei hivatalokkal.²¹

A TATAI BIZOTTSÁG FELÉPÍTÉSE

A francia csapatok közeledése arra sarkallta az Esterházy-uradalom és Komárom vármegye tatai járásának tisztviselőit, hogy Tatán egy közös bizottságot hozzanak létre, mely átveszi az események irányítását, és megszervezi a mezőváros életét.

Az Esterházy-uradalmak tatai és gesztesi birtokai Komárom vármegye déli és délkeleti részén terültek el, a gesztesi birtokok emellett Fejér vármegye északi felébe is átnyúltak, így az uradalmak területének nagy része egy hatalmas, egybefüggő birtoktestet alkotott. A vizsgált időszakban a tatai uradalom Esterházy Ferenc gróf, míg a gesztesi az unokaöccse, Esterházy Miklós gróf tulajdonában volt,²² de a két uradalom egymással szoros összefüggésben működött, lényegében egy egységet alkotva, melynek igazgatási központja Tata volt.

Tata az Öreg-tó északnyugati partján feküdt, Tóváros az északkeletin. Várallya az északi parton ékelődött a két mezőváros közé. Ahogyan a kortársak szemében is egy egységet alkotott a három település, úgy a történeti kutatásokra is jellemző, hogy együtt vizsgálják azokat, gyakran egyszerűen „Tata” néven említve a területet. A bizottság jegyzőkönyvei maguk is gyakran említik egyszerűen „a város”-ként a három község alkotta területet. Jelen tanulmány is ezt a gyakorlatot követi, ettől csupán akkor térünk el, ha az iratok is különbséget tesznek a községek között.

A tatai járás Komárom vármegye Dunától délre eső részének keleti felét jelentette. Nyugatról a gesztesi járás, keletről Esztergom, délről Fejér vármegye határolta. Központja Tata volt. A járás és az uradalom területei között nagy volt az átfedés, így vélelmezhető, hogy az egyes településeken felmerülő problémákkal mindkét testületnek foglalkoznia kellett. A központot jelentő Tata helyzete mindkét testület számára kiemelkedően fontos volt, ezért szükségessé vált – egy közös bizottság felállításával – a munka összehangolása.

A bizottság munkája elsősorban Tatára²³ hatott ki. Az intézkedések túlnyomó része a központot jelentő mezőváros életének megszervezésére irányult, ebben az időszakban a testület utasításai határozták meg a város elöljáróinak munkáját is. A járás és az uradalom más településeivel kapcsolatos intézkedések száma nagyságrendekkel kevesebb volt, ezeknek a településeknek a napi ügyeit a háborús helyzetben is elöljáróik szervezték meg. A bizottsági intézkedések – talán épp a fentiek okán – több alkalommal részesítették előnyben a várost, mint a többi községet. Az utóbbiakhoz köthető ügyek legnagyobb részét az uradalommal, főként az élelmiszersegélyekkel voltak kapcsolatosak. Tizenegy alkalomról tudunk, amikor az egyes községek a francia csapatok követeléseinek kielégítése, illetve a lakosság ellátása céljából segélyt

18 VERESS 1987, 164.

19 VERESS 1987, 178–179.

20 VERESS 1987, 185–186.; DOMANOVSKY 1944, 266.

21 ALAPI 1910, 20.

22 FÜLÖP 2022, 63–65.

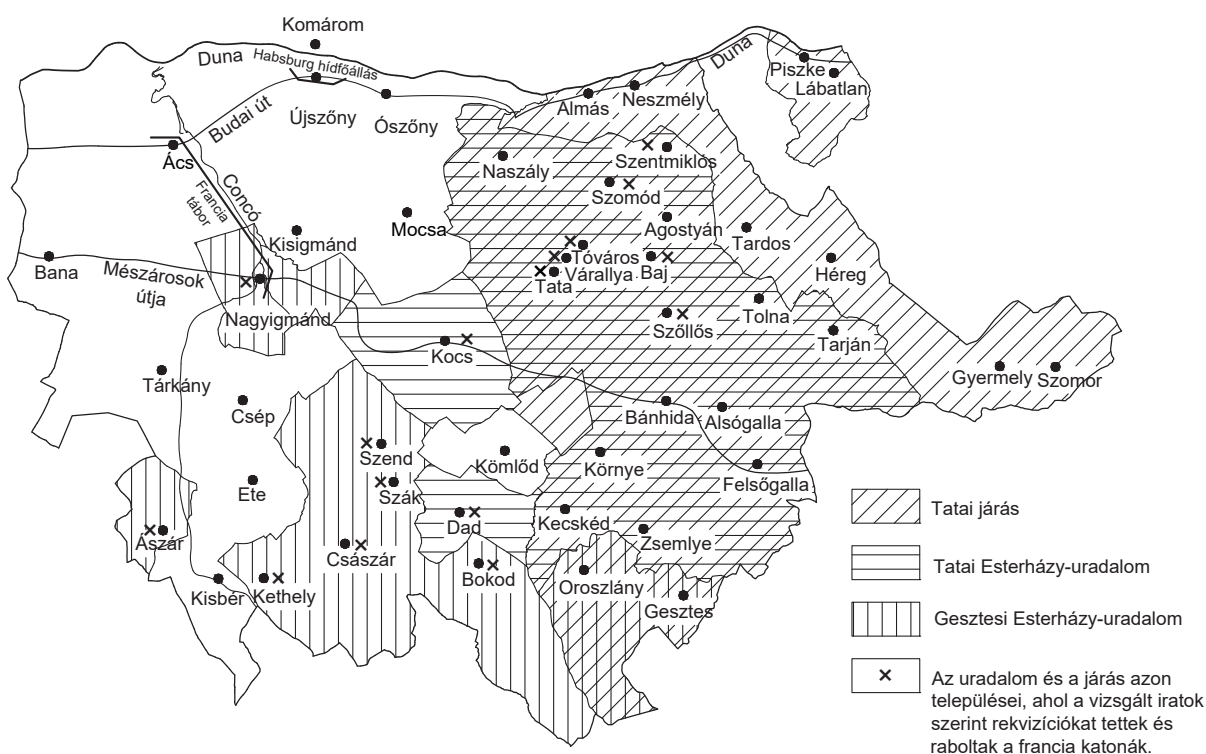
23 A fentebb jelzett módon a „Tata” megnevezés alatt itt a három települést, Tatát, Tóvárost és Várallyát értjük.

kérvényeztek az uradalmi készletek terhére. A segítség minden esetben meg is érkezett, a kért élelmiszerek vagy az ezek megvásárlásához szükséges pénz kölcsönzésének formájában. Az ítélezési ügyekkel, az egyes településeken előforduló szabályszegések tárgyalásával szintén a bizottság foglalkozott ebben az időszakban.

Az uradalom részéről a vezető tisztviselők képviseltették magukat a bizottságban. A legmagasabb rangú tag Szent-Iványi Antal, a tatai és gesztesi uradalmak prefektusa volt. A járás tisztviselői közül a jegyzőkönyvekben megjelenik Huszár László, a tatai járás főszolgabírája, Andor István, a tatai járás másod-alszolgabírája, illetve Morvay Imre és Högyész Antal, a tatai járás esküdtjei. Részt vett a bizottság munkájában Juhász István vármegyei alügyész is, aki azonban nem töltött be járási hivatalt.²⁴ Valószínűsíthető, hogy ő más módon – talán lakása vagy birtoka révén – kapcsolódott a térséghez.²⁵

Egyes jegyzőkönyvek rögzítették a bizottság megnevezését is, „Köz bátorságra ügyelő tisztség” formájában. A bizottság üléseinek helyszínét két jegyzőkönyvben jelölik meg, eszerint a gyűléseket a tatai siralomházban tartották.

Az első ülésre 1809. június 14-én került sor, a következőre 18-án, majd a hónap végéig minden délelőtt, ha a feladatok úgy kívánták, délután is üléseztek. Június 30-ról és július 3-ról nem származnak jegyzőkönyvek, melynek okát abban látjuk, hogy ekkorra a nemesi felkelő csapatok megérkeztek a város határába, kapitányuk pedig megtiltotta a francia követelések teljesítését, ebben az ügyben tehát nem volt szükség intézkedésekre. A bizottság munkáját július 4-én zárták le, amikor is tudomást szereztek arról, hogy az ellenes csapatok visszavonultak nyugat felé. Július 11-én még egy alkalommal összeültek a bizottság tagjai. Ekkor a Bécsből érkező francia propagandát tartalmazó újságokkal kapcsolatban fogalmaztak meg intézkedést.

1. kép: Komárom vármegye térképe
Fig. 1: The map of Komárom county

24 Az iratokban megjelenő vármegyei tisztviselők hivatalának meghatározásához: BOGNÁR–SCHMIDTMAYER–STEGMAYER 2024

25 Juhász István vármegyei pályafutása is a tatai járáshoz köthető, mielőtt 1808-ban alügyésszé nevezte ki a főispán.

1790 és 1805 között a tatai járás esküdti hivatalát látta el. 1794-ben a járás másodalszolgabírájának, 1799-ben pedig aladószedőjének is jelölte a főispán, ezeket a tisztségeket azonban nem nyerte el. BOGNÁR–SCHMIDTMAYER–STEGMAYER 2024, 218.

AZ URADALOM ELSŐ INTÉZKEDÉSEI

A vizsgált iratok között szerepel az uradalmi tiszttség 1809. május 15-i ülésének jegyzőkönyve. Ez a jegyzőkönyv ugyan még a bizottság megalakulása előtt készült, de fontos adatokat tartalmaz arra nézve, hogy az uradalom hogyan reagált az ellenség közeledtére. A május 15-i ülést Bezerédj Ignác régens²⁶ elnöklete alatt, Szent-Iványi Antal prefektus, Miskey János rendes ügyész, Böhm Ignác alügyész, Toronyosy József tatai számvevő, Ladó Pál gesztesi számvevő, Ollé János tatai tisztartó, Heyer János gesztesi számtartó és Nagy Imre, a tatai és gesztesi uradalmak kebelbeli számvevője részvételével tartották. Az irat tanúsága szerint hírek érkeztek arról, hogy az ellenség már Bécs közelében jár – valójában Bécs városa ekkor már két napja francia kézen volt, de ez az információ ekkor még nem jutott el az uradalom tisztviselőihez –, ezért a régens utasításokat fogalmazott meg arra az esetre, ha az ellenség betörne az országba, és elérné az uradalom területét.

Bezerédj elsőként arról tájékoztatta a megjelenteket, hogy Ferenc és Miklós grófok – a háborúból fakadó súlyos drágaságra való tekintettel – az uradalmi tisztviselők javadalmainak korábban megadott kiegészítését az adott évben is biztosítják. Közölte továbbá a grófok azon döntését is, hogy az általuk a háborúba ajánlott és felszerelt katonákat besorozó Szerdahely főhadnagy számára szorgalmas munkája jutalmául egy lovat vagy ahelyett 400 forintot kiutalnak. A kettő közül a főhadnagy szabadon választhatott. Az ülés további pontjaiban a régens utasításokat fogalmazott meg arra az esetre, ha a hadműveletek az uradalom területét is elérnék. Az uradalmi alkalmazottak számára meghagyta, hogy az ellenség betörése esetén szolgálati helyét senki sem hagyhatja el, ellenkező esetben az illető személy állását veszti. Ellenben minden alkalmazott és tisztviselő kötelezettségévé tette „*hogy a köz népre vigyázon, annak minden lépésit, és igyekezetit szemén tartsa, s ha valamit, vagy veszedelmes szándékot, vagy lépésit észre veszi, azonnal minden környül állásokkal együtt a fölsöbbségnek repasentálja, és bé adja*”,²⁷ azonban bármilyen konkrét lépéssel várja meg a felsőbb utasítást. Ezek a sorok jól mutatják a magyar nemesség viszonyát Napóleon politikájához. A császárnak a francia for-

radalom gyermekét látták, aki a rendi világ felszámolására törekszik. Ilyen esetben pedig a francia sereg a betörés után a nemesség ellen uszíthatná a köznépet, így az uradalom jobbágysai is veszélyt jelenthetnek. Az aggodalom végül alaptalannak bizonyult, ugyanis ilyen eseményekre nem került sor. Napóleon 1809. május 15-én kiadott bécsi proklamációjában éppen a nemességet próbálta oldalára állítani a Habsburgokkal szemben, a fennálló rendi viszonyok ellen irányuló retorikát tehát egyáltalán nem alkalmazott. A háborúval kapcsolatos véleményekről, az események hangulatáról azonban mindenképp sokat elárul az, hogy az uradalmi tisztviselők potenciális veszélyforrásként tekintettek az uradalom jobbágyaira.

A jegyzőkönyv következő pontja a seregek élelmezésének ügyével foglalkozik. Az utasítás értelmében, ha az ellenség betörne a környékre, annak élelmezéséről gondoskodni kell, ahogyan a térségben esetlegesen összevont inszurgens vagy császári csapatok ellátásáról is. Arra számítottak, hogy a seregek ilyen esetben lefoglalják a malmokat, ezért az uradalmi alkalmazottak engedélyt kaptak arra, hogy negyedévi gabonajárandóságukat előre magukhoz vegyék, hogy meg tudják azt öröltetni. Kedvezményt kaptak az uradalmi alkalmazottak is, akik fizetésüket rézpenzben vehették fel, hiszen várható volt, hogy a bankócédulák elértéktelenednek. Az 1805. évi tapasztalatok alapján feltételezték azt is, hogy Bécs esetleges elfoglalása után a katonák és a lakosság is az urasági pénztárból akarják majd az elértéktelenedő bankócéduláikat rézpenzre felváltani. A zűrzavar és az erőszak elkerülése végett a régens utasításba adta ennek engedélyezését. Ugyanígy engedélyezte az uraság épületeinek, illetve a tisztek lakásainak átengedését a katonaság számára, ha császári és inszurgens seregek erre a vidékre húzódnának vissza. A jegyzőkönyv utolsó pontja szerint – Szent-Iványi prefektus javaslatára – Bezerédj arra is engedélyt adott, hogy az itt tartózkodó sereg ellátásához, ha szükséges, az uraság marháinak egy részét is levághatják.²⁸ Május közepén tehát az uradalom felkészült a seregek érkezésére, és megtette az ekkor szükségesnek ítélt előkészületeket.

²⁶ Bezerédj Ignác régens volt az uradalom legmagasabb rangú tisztviselője, aki azonban nem tartózkodott állandó jelleggel az uradalom területén. A régens a később megalakuló bizottság munkájában már nem vett részt, feltehetőleg ekkor már elhagyta a térséget.

²⁷ Az idézetek átírása a tanulmányban az iratok eredeti írásmódja szerint történt.

²⁸ MNL OL P 198. Fasc. 78. M(é)lt(ósá)gos udvari tanácsos Bezerédi Bezerédy Ignácz ur elől ülése alatt tartatott uradalmi egybe ülés jegyző könyve 25. Mai 1809. 2–3.

AZ ÉLELMISZER-ELLÁTÁS MEGSZERVEZÉSE

Az uradalmi és a járási tisztviselők első alkalommal 1809. június 14-én ültek össze. Az ülés megtartása, a jegyzőkönyv szerint, azért vált szükségessé, mert hírek érkeztek arról, hogy az ellenség már Győrhez közeledik. Fel kívántak tehát készülni annak eshetőségére, hogy a térségbe is betörhetnek a francia csapatok. Intézkedéseik egyik fő célja az volt, hogy a városban minél több élelmiszert tudjanak felhalmozni. Ezzel egyrészt a város lakosságának ellátását igyekeztek biztosítani, másrészt megpróbálták felkészülni a városba esetlegesen megérkező katonaság követeléseinek kielégítésére. Fentiek érdekében megtiltották, hogy a tatai és tóvárosi piacokon a más településekről érkezők búzát vagy bármilyen más élelmiszert vegyenek. Ennek felügyeletét a három község bíraira, illetve Högyész járási esküdtre, az uradalom részéről pedig Kraner Mátyás építési tiszttartóra bízta. A molnároknak és lisztkereskedőknek megtiltották, hogy lisztet

máshova is szállítsanak, vagy idegeneknek adjanak el. Egyúttal ugyanezen a napon délután három órára a bizottság elé rendelték őket. Hasonlóképpen a kocsmárosok, vendégfogadósok és mészárosok számára is elrendelték a délutáni ülésen való megjelenését, bár esetükben már három héttel korábban is kiadta az uradalom, hogy kellő mennyiségű bort, illetve marhahúst tartsanak készen. Elrendelték továbbá a város kenyérsütő asszonyainál²⁹ lévő búza és liszt összeírását.³⁰

A délutáni ülésen a mészárosok – név szerint: Szokola György, Csader Ferdinánd és Vörös József – arról nyilatkoztak, hogy náluk csupán a lakosság számára egy hétre elegendő készlet van. A bizottság ezért nagyobb mennyiség beszerzésére utasította őket.

Az ülésen a molnárok és a lisztkereskedők is beszámoltak készleteikről, melyről feljegyzést készítettek. (1. táblázat)

Glanz József (molnár) ³¹	150 mérő ³² gabona	50 mázsa liszt
Pirchner József (molnár)	-	-
Walter (Mihály) Czifra molnár	-	-
Hecht József (molnár)	150 mérő gabona	80 mázsa liszt
Hartl (Ferenc molnár)	-	-
Pötörke (Mihály molnár)	12 mérő gabona	
Kiesz Mihály	-	-
Kietreiber (Leopold malombérlő és lisztkereskedő)	60 mérő gabona	-
Varga Mihály (molnár)	8 mérő gabona	-
Zolomi (István molnár)	5 mérő gabona	-
Muraközy (János molnár)	-	-
Engelmann lisztkereskedő	-	-
Oblat Mózes, Szinger Jakab és Arensteiner (lisztkereskedők)	140 mérő gabona	100 mázsa liszt
Berger Fülöp (lisztkereskedő)	25 mérő gabona	-
Mikonya	15 mérő gabona	10 mázsa liszt
Mandl Josef	40 mérő gabona	10 mázsa liszt
Lutz	-	10 mázsa liszt

1. táblázat: A molnárok és lisztkereskedők gabonakészletei
Table 1: Stocks of grain held by millers and flour merchants

29 A kenyérsütő asszonyok olyan parasztasszonyok (gyakran özvegyasszonyok) voltak, akik otthonaik kemencéjében nagy mennyiségben sütöttek kenyeret, és azt a piacon árusították.

30 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus 14. Juni (1)809. 6–7.

31 Az iratban megnevezett molnárok és lisztkereskedők beazonosításához felhasználásra került: STEGMAYER 2017, 217–218.

32 1 mérő = 40 kilogramm

Összesen tehát 605 mérő gabona és 260 mázsa liszt került összeírásra.³³

A sütőasszonyoknál lévő mennyiség összeírására ekkor még nem került sor, a jegyzőkönyvben azonban a későbbiekben elhelyeztek egy lapot, melyen a molnárok és lisztkereskedők készletein túl a sütőasszonyoknál lévő mennyiséget is feltüntették. Ezen a német nyelvű iraton az előbbi adatok mellett az is szerepel, hogy a tatai sütőasszonyoknál 250 mérő gabona és 80 mázsa liszt, a tóvárosiaknál pedig 300 mérő gabona és 50 mázsa liszt volt készleten. A molnárok és lisztkereskedők készleteinél az előző összeíráshoz képest egy helyen igen lényeges eltérés mutatkozik: Kietreiber Leopold malombérlő neve mellett 1000 mérő gabonát tüntettek fel, míg a korábbi összeíráson csak 60 mérő szerepelt.³⁴ A jelentős különbségre a június 18-án és 19-én kelt jegyzőkönyvek bejegyzései szolgálnak magyarázattal. A 18-i ülésen tárgyalták Kietreiber Leopold gabonakereskedő kérvényét, melyben a Tóváros határában lévő két malmához örök kiállítását kérte, mivel attól félt, a várostól elég távol fekvő malmokon rablócsapatok üthetnek rajta, és kifoszthatják azokat. A kérést elfogadták, a két malomhoz 6–6 embert rendeltek, ezeket azonban Kietreibernek kellett étellel és itallal ellátnia, és őt terhelte az örök napi bére is, melyet 5–6 garasban állapítottak meg.³⁵ A másnapi, 19-i jegyzőkönyvben már arról olvashatunk, hogy Kietreiber készleteit „nem akarván magát a liszt el adásra nézve a szabott rendtartáshoz alkalmaztatni” elkobozták, és átszállították az úgynevezett „Baumeister malmába”.³⁶ A készletek eladására a későbbiekben valamelyik kereskedőnek terveztek írásos engedélyt adni. A szállításhoz Baj és Tóváros községeknél három, Tatának pedig tíz szekeret kellett biztosítania. A tóvárosi bírakat utasították továbbá arra is, hogy maguk közül egy biztost válasszanak, akinek feladata volt „arra vigyázni, hogy a mint valami napról napra meg öröletik azonnal bé hozatasson”. Ezek szerint tehát úgy tervezték, az elkobzott gabonát folyamatosan őrlik majd a malomban, ahonnan raktározás céljából máshová szállították át. Kietreibert másnap 10 órára a bizottság elé rendelték, mivel kiderült, a nála lévő készletekről hamisan nyilatkozott, valós készleteinél 940 mérővel keve-

sebb gabonát vallott be a bizottságnak. Valószínű, hogy az árut máshova akarta szállítani, megsértve ezzel a liszteladás feltételeit. Elképzelhető, hogy épp a malmok védelmére kivezényelt öröknek tűnt fel, hogy ott a Kietreiber által bevallottnál sokkal nagyobb mennyiségű gabonát tároltak.³⁷

A lakosság ellátása érdekében további intézkedéseket is tett a bizottság. A június 18-án kelt jegyzőkönyv első pontja arról számol be, hogy tatai és tóvárosi lakosok, kölcsön formájában, búzát kértek az uradalomtól. Elrendelték tehát a kérelmezők lajstromának megvizsgálását, hogy a valóban szükségét szenvedők számára segílyt utalhassanak ki. Ezt a feladatot Tóvároson Károli József számvevői hivatalsegédre, Tischler jegyzőre és Borbély Mátyás városi esküdtre, Tatán pedig Nagy Imre kebelbeli számadóra, illetve Ollé János tiszttartóra és Udvardy János tatai ispánra bízta.³⁸

A tatai lakosok június 9-én fogalmazták meg levelüket, melyben gabonát kérvényeztek az uradalomtól. Arra hivatkoztak, hogy az évben rossz volt a termés, és „mivel Katonasággal szüntelen terhelte” voltak, az is hamar elfogyott, így pénzért kellett gabonát vásárolniuk. A háborús időben azonban az árak folyamatosan emelkedtek, nem tudtak tehát elegendő mennyiségű gabonát szerezni.³⁹ A katonaság állandó jelenlétére való hivatkozás nyilvánvalóan még nem a francia csapatokra vonatkozott, hiszen azok a levél megírásának időpontjában még nem voltak jelen a városban. Nem úgy a nemesi felkelő csapatok, melyek május-júniusi felvonulása érintette a települést. Komárom vármegye 1809. május 13-i közgyűlésén tárgyalták azt a jelentést, mely a nemesi felkelő csapatok várható érkezéséről, és a vármegye községeibe való beszállásolásáról szólt. A jelentés szerint Tatára a Fejér vármegyei gyalogság két századának beszállásolását tervezték. A katonák számára a komáromi katonai raktárakból szándékoztak kenyeret és zabot kiutalni, a szükséges széna és fa megvásárlását pedig a főszolgabírók feladatává tették. A katonaság jelenléte ily módon – az előzetes tervek szerint legalábbis – nem terhelte volna a községek lakosságát. Hogy ez a törekvés nem hozta meg a várt eredményt, mi sem igazolja jobban, mint a tataiak levele, melyben a katonai jelenlétet nevezik meg,

33 MNL OL P 198. Fasc. 78. Folytatása az mai nap reggel meg határozott a Köz bátorságra czélozó rendtartásoknak. Tata, 14. Junii (1)809. 8.

34 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocolum consessus ad 14. Junii (1)809. 9.

35 MNL OL P 198. Fasc. 78. A köz bátorságra ügyelő tisztség consessusának jegyző-könyve ad 18. Junii (1)809. 11.

36 Nepomucenus-malom. STEGMAYER 2017, 220.

37 MNL OL P 198. Fasc. 78. A belső köz bátorságára ügyelő tisztség-ülésinek jegyző könyve Junii 19. (1)809. 13.

38 MNL OL P 198. Fasc. 78. A köz bátorságra ügyelő tisztség consessusának jegyző-könyve ad 18. Junii (1)809. 11.

39 MNL OL P 198. Fasc. 78. Alázatos instantiájok az buzára szükségük lévő tataiaknak. 29.

mint szegénységük egyik okát.⁴⁰ Május végén és június elején a gyülekező nemesi felkelő csapatok már folyamatosan vonultak át a térségen, ami, a várost érintve, szintén nehézségeket okozhatott. A kölcsönért folyamodó levélhez a lakosok egy listát is mellékeltek, melyen száz kérelmező neve szerepelt.⁴¹ Egy bővített lista is fennmaradt június 14–15-i keltezéssel, melyen már 295 tatai kérelmező neve látható.⁴² Ugyanilyen listát állított össze Tóváros lakossága is június 14-én, melyen 275 név szerepelt.⁴³

A tóvárosi kérelmezőkkel kapcsolatos vizsgálatot gyorsan lefolytatták, és már a június 19-i ülésen döntést hoztak: 33 kérelmező megsegítését találták szükségesnek. Számukra azonban nem búzát vagy rozst utaltak ki, hanem 5–6 forintot kaptak az uradalmi pénztárból, melyből maguk vehették meg a szükséges gabonát (amennyiben találtak eladó készleteket). Láthatóan az uradalom is igyekezett megtartani készleteit, felkészülve ezáltal az ellenség megjelenésére. Sajnos nem maradt fent adat arról, hogy hány tatai lakosnak utaltak ki segílyt. A több száz kérelmező ugyanakkor hatást gyakorolhatott a bizottságra, az ülésen felmerült ugyanis, hogy az uradalmi raktárakban lévő gabonát szétszortják a rászorulóknak között. A kérdés megtárgyalását követően azonban mégis a készletek megtartása mellett döntöttek.⁴⁴

A június 18-i ülésen elrendelték, hogy az uradalmi földeken folytassák a megkezdett kaszá-

last, amivel 60–70 napszámossal tudták munkát biztosítani. A kaszások napszámát 75 krajcárban, a gyűjtőket 60 krajcárban állapították meg. Ugyanezen az ülésen Oblat Moyzes, Szinger Jakab és Arensteiner lisztkereskedők kérelmét is tárgyalták, mely szerint a „*Tanko malmában*”⁴⁵ egy komáromi lisztkereskedő 25 mérő gabonát megőrltetett, és mivel „*Tata és Komárom között a Comunicatio megszűnván a tulajdonos a lisztért ki nem jöhet*”, kéri, hogy azt ők árusíthassák a lakosság számára. A kérést engedélyezték, azzal a kitételrel, hogy a tulajdonos esetleges megjelenésére még 3–4 napot várni kell. Amennyiben nem érkezne meg, a lisztet a kereskedők, elismervény ellenében, átvehetik. Szent-Iványi prefektus jelentést tett az ülésen arról, hogy az uradalom baji pincéjében tárolt nagy mennyiségű bor őrzésére 24 embert rendelt ki Baj, Tata és Tóváros községekből. A strázsák napi 12 garast kaptak. A prefektus intézkedését a bizottság helyesnek ítélte meg. Mindeközben a francia sereg Győr felől már megérkezett a térségbe, és Ácson, illetve a gesztesi uradalom részét képező Nagyigmádon alakították ki táborukat. A közhangulatot jól jellemzi, hogy több uradalmi alkalmazott is levelet fogalmazott, melyben kérték szolgálati helyük elhagyásának engedélyezését, és hogy számukra az uradalom negyedévi fizetésüket előre utalja ki. A kérést, Bezerédj régens korábbi utasításával összhangban, elutasították.⁴⁶

A KÖZBIZTONSÁGGAL KAPCSOLATOS INTÉZKEDÉSEK

A bizottság már az első, június 14-i ülésén is lépéseket tett a közbiztonság fenntartása érdekében. Megszervezték a város védelmét ellátó rendszert, melyet a lakosok szolgálatával működtettek. Az intézkedés okát a következőképpen határozták meg: „*mivel a belső köz bátorságot leg inkább a szökő rabló nép, akár az a mienk, akár az ellenségé legyen, rablás, gyuitogatás, és más efféle kártételek és hatalmaságok által fel bontani és meg zavarétani szokták*”, ezért az ilyen szökött, fosztogató csapatok elleni védekezés az intézkedések elsődleges célja, nem

pedig az esetlegesen ide érkező ellenséges csapatok elleni támadás. Elrendelték, hogy minden háznál, „*minden különböztetés nélkül, akár az uraságé, akár nemessé, akár más Lakossé legyen*”, egy férfi lehetőleg mindig otthon legyen, lehetőségeihez képest felfegyverkezve, és jeladásra egy meghatározott helyen megjelenjen.

A várost, vagyis a három községet hét kerületre, vagy ahogy nevezték, kapitányságra osztották, és a kerületek élére egy-egy kapitányt állítottak a következőképpen:

⁴⁰ ŠAN A.XI.1. Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 26. kötet. 180–181.

⁴¹ MNL OL P 198. Fasc. 78. Más rendbéli tatai szükelkedőknek nevei, kik a monstani nagy szükségükben a Méltóságos Urasághoz buzáért annak árával most közelgető új esztendő napjáig léendő kegyes várakozás mellett alázatosan folyamodnak. Tata, 9. Junii 1809. 31.

⁴² MNL OL P 198. Fasc. 78. Tataiak Buzát irattak. 1809 14 et 15. Junii. 33–36.

⁴³ MNL OL P 198. Fasc. 78. Specificatio Toovarosiensis. Tóvár(os) die 18. Junii 1809. 19–21.

⁴⁴ MNL OL P 198. Fasc. 78. A belső köz bátorságára ügyelő tisztség-ülésinek jegyző könyve Junii 19. (1)809. 13.

⁴⁵ Sándor-malom. STEGMAYER 2017, 220.

⁴⁶ MNL OL P 198. Fasc. 78. A köz bátorságra ügyelő tisztség consensusának jegyző-könyve ad 18. Junii (1)809. 11.

„a, Tata

1: a piarcsi vidék, a Burgundia és Fehér keresztie uczákkal egy szakaszt formálván léssen Miskey János ord fiskális Ur Kapitánysága alatt – a jel adásra ezen szakaszból minden háztul egy fegyveress ember a piacon meg fog jelenni.

2: a Komáromi ucza úgy mint második szakasz léssen Böhm Fiskális Ur Kapitánysága alatt, ezen szakasz a jel adásra öszve gyülekezik a Komáromi ucza közepén lévő hidnál.

3: a Kotsi ucza, a Csurgo allyával és Kertallával úgy mint harmadik szakasz léssen Nagy Imre exactor ur kapitánysága alatt, ezen szakasz a jel adásra az tisztartó lakása előtt fog öszve gyülekezni

4: Neustift és Kertalla⁴⁷ léssen tatai ispány ur⁴⁸ Kapitánysága alatt, öszve jöveletek léssen a Neustifti Kortsma előtt

b, az egész Várallya

léssen Nagy János várbéli hadnagy ur kapitánysága alatt, ki is a Katona ucza, Svaiczera ucza, és Piaristák ucza végeiket strázsáltatni fogja öszve jöveletek helye léssen a vár előtt

c, Toováros

6: Két szakaszokra osztatván, a Békahegy, Szőlösi ucza, Too part, és egész piac vidékje, egész az Ehrenberg vendégfogadoig léssen Kraner ur kapitánysága alatt öszve jöveletek helye, léssen ugyan Kraner ur lakása előtt az Agostyáni, Szomodí, Almási, és Kietreiber uczája pedig a barátok vidékjeivel együtt léssen Károli ur Kapitánysága alatt, öszve jöveletek helye léssen a harang lábánál.”⁴⁹

Az egyes kerületek méretei között igen nagy eltérés mutatkozott, azonban a kisebb kapitányságok utcái némileg sűrűbben lakott területek voltak. A gyülekezési pontokat az adott kerületeken belül központnak tekinthető helyszínekre igyekeztek elhelyezni, még akkor is, ha így a gyülekezési pontok több esetben is igen közel feküdtek egymáshoz. A kerületek felosztásában a három község különállása is érvényesült, hiszen az egyes kerületek nem nyúltak át más községek területére. Kertallya területét a délutáni ülés alkalmával Udvardy János tatai ispán kerületéhez csatolták, mert Nagy Imre kerületét túl nagyra ítélték meg. A kapitányok mellé egy-egy írnot rendeltek, illetve a város esküdtjei közül kettőt-kettőt. Kivételt képezett ez alól Miskey János, aki mellé három esküdtet helyeztek. A kapitányok, a fentiekén kívül,

két-két küldöncöt is mindig maguk mellett tartottak. A védekezéshez szükség volt a városba vezető utak őrzésére is. Ezek a Katona, Svájceráj, Piaristák, Bánhidai, Környei, Dadi, Kocsi, Igmándi, Komáromi, Almási, Agostyáni, Kietreiber malmái, Cseke-tó Töltési és a Szőlösi utak voltak. A védelmi feladatok ellátását, melyet a kapitányok irányítottak, a lakosság kötelességévé tették. Az utasítás szerint a kapitányok az adott kerületből kivezényeltek egy lovas és két gyalogos őrszemet a városba vezető utakra, három járort a kerület utcáira, és egy küldöncöt. Ez összesen hét személyt jelentett. Mivel azonban az egyes kapitányságokhoz több út is kapcsolódott, és ezek mindegyikére szükséges volt őrséget állítani, a kapitányok feltételezhetően hétnél több személyt vezényeltek ki. (Később, június 22-én, mivel arról érkeztek hírek, hogy a környék településeiben, Szákon, Szenden, Dadon, Bokodon, Császáron, Kömlödön és Környén az ellenség katonái közül néhányan raboltak, és a lakosokkal erőszakoskodtak, az őrszemek számát megduplázták, az uraság hajdúi közül pedig egyet éjszakai járőrözésre rendeltek.)⁵⁰ Ezekben a posztokon napi három váltás történt. A váltásokra mindennap 6 órakor, 18 órakor és éjfélkor került sor. A kötelező szolgálat ellen csupán néhányan lázadtak. A bizottság fennállása során öt ilyen esetet tárgyalt. Az első két esetben csak figyelmeztették az érintetteket, ezt követően azonban már egy-egy napi áristomba⁵¹ zárást is kiírtak büntetés gyanánt. Elrendelték továbbá, hogy a kapitány és az esküdtök „ucza vagy szakaszbéli” káplárokat válasszanak, az ő feladataikat azonban pontosan nem rögzítették a jegyzőkönyvben.

Amennyiben az őrszemek veszélyt észleltek, azt jelenteniük kellett, és ha szükséges volt, a prefektus vagy a főszolgabíró utasítást adhattak a harang félreverésére. Erre a jelre a lakosságnak, felfegyverkezve, meg kellett jelennie a kerületenként kijelölt gyülekezési pontokon. Hogy a harang félreverésével egyéb esetekben ne lehessen riadalmat kelteni, kirendelték a tóvárosi harangláb őrzésére Zimmermann Jakab kertészt, Zechmeister Lipót építőmestert és Tischler jegyzőt. Tatán Pál János kasznárt és Pendl Ádám írnot utasították a Szent Kereszt-templom harangjának őrzésére. A fentiek mellett a községi előjáróságok is jelöltek ki embereket ezekre a feladatokra.

47 „Kertalla” a sor fölé írva, nyilvánvalóan a délutáni ülés alkalmával került betoldásra.

48 A tatai ispán Udvardy János volt. MNL OL P 210. – II.b. Konvenciók tabellák, személyzeti kimutatások. 68.

49 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 14. Junii (1)809. 5–6.

50 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 22. Junii (1)809. 101.

51 Kisebbszabadságvesztés, büntetés kitöltésére használt épület vagy helyiség.

2. kép: A város 7 kerülete: 1. Miskey János kerülete; 2. Böhm Ignác kerülete; 3. Nagy Imre kerülete; 4. Udvardy János kerülete; 5. Nagy János kerülete; 6. Kraner Mátyás kerülete; 7. Károli József kerülete
 Fig. 2: The 7 district of the town: 1. the district of János Miskey; 2. the district of Ignác Böhm; 3. the district of Imre Nagy; 4. the district of János Udvardy; 5. the district of János Nagy; 6. the district of József Károli

A város utcáin megnövekedett figyelemnek perze nem mindenki örült. A június 20-i ülés jegyzőkönyve beszámol egy esetről, melyben az éjjeli járőrök egy csizmadialegényt egy özvegyasszony házában találtak. Amikor a legény az „*ekképpen okoztatot botránkoztatásért áristomba vitetett volna, őket tsunyául motskolta és szidta*”, amiért a bizottság büntetését meghosszabbította, a legényt tehát a következő nap reggelig „*kenyér és víz mellett*” fogva tartották.

A bizottság felkészült arra az eshetőségre is, hogy a francia csapatok megpróbálják felgyújtani a várost. Mivel a kor viszonyai között a tűz igen gyorsan terjedt a településeken, ez bevett módszer volt az ellenség erőforrásainak pusztítására. A bi-

zottság utasítást adott tehát a lakosságnak arra, hogy minden háznál tartsanak kádakban, illetve hordókban nagyobb mennyiségű vizet, hogy a tűzoltás szükség esetén elvégezhető legyen.

A június 14-i ülés rendelkezései között szerepelt az a lakosság számára kiadott utasítás, tartva a rémhírek terjedésétől, hogy „*senki hiába való hireket ne támaszson, a város lakosságait hazug hirekkel el ne rémítse, csoportokba a lakosok hireket ne vadásszanak, egy szóval csak azt tévők legyenek, a mit a reájok ügyelő Tiszttség nekik parantsolni fog.*” A vármegye utasításba adta azt is, hogy a vendégfogadók és kocsmák 22 órakor bezárjanak. A községek elöljárósága még ezen a napon kihirdette a rendelkezéseket a lakosság körében.⁵²

AZ ELSŐ REKVIZÍCIÓK

1809. június 20-án a francia csapatok megtették az első rekvizíciót⁵³, 3000 *portio*⁵⁴ kenyeret követeltek. A rekvizíciók során néhány futár elvitte az egyes községekbe a követelt cikkekről készült jegyzéket, melyet a településeknek maguknak kellett összegyűjteni és eljuttatni a táborba. A 20-i követelés a korai órákban érkezhett, ugyanis a bizottság üléséig, melyet délelőtt tartottak, már elküldték a kívánt kenyereket, amit a lakosságtól szedtek össze. Tatáról 1441, Várallyáról 221, Tóvárosról pedig 1338 *portio* kenyeret gyűjtöttek be. A kenyerek begyűjtése néhol a lakosság ellenkezésébe ütközött, voltak ugyanis, akik nem akarták átadni készleteiket. Az ülésen ezek kapcsán vizsgálatot rendeltek el, melynek lebonyolítását Juhász István vármegyei alügyészre bízta. A kenyerek begyűjtése nagy felháborodást váltott ki a lakosság körében, hiszen az uradalom saját készleteivel nem járult hozzá a rekvizíció teljesítéséhez, korábban pedig elutasította a jobbagyok azon kérelmének többségét is, melyben gabonát kértek az uradalmi készletekből. A városban egyre inkább általánossá vált azon vélekedés, hogy az uradalmi gabonakészleteket szükséges lenne a lakosság körében kiosztani. A zúgolódás olyan méreteket öltött, hogy a bizottság számára egyértelművé vált, a konfliktust valamilyen módon kezelni kell. Az aznapi ülésre meghívták a három község elöljáróit, néhány lakost a községek valamennyi utcájából,

valamint a pékeket és a molnárokat. Tájékoztatták őket arról, hogy a készletek 400 mérő tiszta búzából, 225 mérő kétszeresből,⁵⁵ 200 mérő árpából és 51 mérő kukoricából állnak, mely összesen 876 mérőt tesz ki, illetve arról is, hogy az uradalomhoz ekkorra már több mint 600 kérelem érkezett, összesen több mint 2000 mérő mennyiségre. Kijelentették, hogy az uradalom fejenként nagyjából egy mérő kiutalását tudja vállalni, hiszen némi tartalékot is kívánnak fenntartani. A jelenlévők azon kérdésre, hogy ilyen feltételek mellett is kívánják-e a gabona kiosztását, végül nemleges választ adtak. Az ülésen határozat született arról, hogy a gabonát más módon hasznosítják. Ennek kapcsán két célt határoztak meg, a lakosság ellátását, illetve az ellenség követeléseinek kielégítését. Az 51 mérő kukorica és a 200 mérő árpa felhasználásáról nem tettek intézkedést, de elrendelték a 625 mérőt kitevő búza és kétszeres pékek, molnárok és sütőasszonyok között való kiosztását. Mindegyik pék köteles volt azonnal átvenni 36, a molnárok 12, a sütőasszonyok pedig 10 mérőt. A pékek és molnárok által ebből a készletből sült kenyeret a rekvizíciókra kívánták fordítani, míg a kenyérsütő asszonyok által készíttetekkel kapcsolatban úgy határoztak, azokat a piacon árulják majd, egy font kenyeret 10 krajcáros áron számolva. A feladathoz 32 sütőasszony munkáját tartották szükségesnek, a személyek kiválasztását a községek bírúira bízta.

52 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 14. Junii (1)809. 5–8.

53 A rekvizíció igénytámasztás bizonyos javakra, melyeket a lakosságtól hajtanak be, és a hadsereg ellátására hasznosítanak.

54 Egy *portio* két fontnak felelt meg, tehát 100–120 deka-gramm volt.

55 A kétszeres a búza és a rozs keveréke, vegyes vetése.

A molnárokat és pékeket megkérdezték, naponként mennyi kenyeret képesek sütni az átvett gaboná-

ból. A válaszokból még az ülésen feljegyzés készült. (2. táblázat)

	darab kenyér	tömeg (egy darab kenyéré)	fontok ⁵⁶ száma	portiók száma
Wirtl (József) pék	160	3,5 font	560	280
özvegy Gerner Jakabné (pék özvegye)	160	3,5 font	560	280
Glantz molnár	20	10 font	200	100
Hecht (József molnár)	16	10 font	160	80
Walter (József molnár)	18	10 font	180	90
Pirchner (József molnár)	40	10 font	400	200
Hartl (Ferenc molnár)	18	10 font	180	90
Pötörke (Mihály molnár)	20	10 font	200	100
Varga (Mihály molnár)	20	10 font	200	100
Zolomi (István molnár)	8	10 font	80	40
Muraközy János (molnár)	15	10 font	150	75
Kietreiber még hátra van				

2. táblázat: A molnárok és pékek által vállalt kenyérsütésekről összesítő kimutatása
Table 2: Summary of the bread baking undertaken by millers and bakers

Fentiekből láthatjuk, hogy a francia rekvizíciók teljesítésére naponta 1435 *portio* kenyér előállítását tudták vállalni a pékek és molnárok. Ez a mennyiség még Kietreiber vállalatával növekedhetett. A táblázatból látható, hogy Kietreiber az ülésen nem volt jelen, de munkájára számítottak, illetve elvárták azt az előző nap eseményei ellenére is. A pékek és molnárok által megsütött kenyeret mindennap a városházához kellett behordani. Tata és Tóváros elöljárói számára meghagyták, hogy a kenyerek elszállításának lebonyolítására biztosokat jelöljenek ki, akik aztán a városházán a készletet számadás alatt tarják. A tatabányai és a tóvárosi pékek számára engedélyezték, hogy a Kietreibertől elvett készletből 12–12 mázsa lisztet átvegyenek, hiszen a számukra az uradalomtól átadott gabona megőrlésére várniuk kellene. Elrendelték, hogy a pékek és molnárok végezzenek próbasütéseket, hogy láthassák, egy mérő búzából mennyi kenyér süthető. A döntés magába foglalta azt is, hogy ha ez alapján szükségesnek találják, a kenyér árát meg fogják változtatni. Ugyancsak az említett biztosok feladatává tették az eladások felügyelését. Ügyel-

niük kellett, hogy a piacon a kenyeret ne kínálják a meghatározott árnál drágábban, illetve hogy csak a helyiek számára adják el ezeket. A lisztkereskedők számára meghagyták, hogy igyekezzenek gabonát szerezni, melyhez az uradalom szükség esetén pénzkölcsön biztosítását is vállalta.

Arra az esetre, ha a későbbiekben a francia csapatok rekvizíciói a kenyéren kívül másra is kiterjednének, elrendelték, hogy a követelt cikkeket azonnal foglalják le, és erről elismervényt állítsanak ki. Kijelentették, hogy a károk megtérítése a helyzet rendeződése, a megszállítás alóli felszabadulás után történhet meg.

Ezen a napon, június 20-án a bizottság elé rendelték a város sókereskedőit is, és meghagyták számukra, hogy igyekezzenek újabb készleteket szerezni, mivel attól tartottak, a só a későbbiek folyamán hiánycikk lehet. Egyúttal Nagy Imre kebelbeli számadó feladatává tették, hogy a kereskedőknél található készleteket összeírja.⁵⁷

A franciák 21-én reggel újabb rekvizíciót tettek. A várostól 12 000 *portio* kenyeret és 60 akó⁵⁸ bort követeltek. A bor kiállítását az uradalom vállalta

⁵⁶ 1 font = 50–60 dekagramm

⁵⁷ MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocolum consessus ad 20. Junii (1)809. ante prandium. 16–17; Prothocolum consessus ad 20. Junii (1)809. a(nte) meridia. 37.

⁵⁸ 1 akó = 58 liter

magára, a kenyér kapcsán pedig utasította a lakosságot, hogy azt „*minden ki-telhető módon össze szedjék*”. A bizottság azonban látta azt is, hogy lehetetlen ekkora mennyiséget kiállítani. Ha az előző napon számolt napi 1435 *portio* előállítható mennyiséghez a házaknál lévő valamennyi kenyeret be is gyűjtenék, a 12 000 *portio* összeszedése még úgy is reménytelennek tűnik. Ennek megfelelően a szállítmányt kísérő küldöttek számára meghagyták, hogy a kenyereket számolják össze és mérjék meg a szállítás előtt, a franciák táborába érve azonban azzal mentsék magukat, hogy a rövid határidő miatt nem tudtak több kenyeret összegyűjteni, és az elküldött kenyerek megszámlálására sem jutott idő. A jegyzőkönyvekben nincs nyoma annak, hogy a franciák bármilyen intézkedést foganatosítottak volna azért, mert a követelt mennyiséget nem sikerült kiállítani.

Az ülésen kérdésként merült fel, hogy amennyiben újabb követelések érkeznének, még mialatt az előző rekvizíció teljesítésében eljáró küldöttek a szekerekkel vissza nem érkeznek, azt teljesíték-e. A kérdést megvitatták, és abban állapodtak meg, hogy ebben az esetben a város nem teljesít újabb rekvizíciót.⁵⁹

A 21-én tartott ülés jegyzőkönyvének első pontja mindeközben arról tudósít, hogy a bizottság sikeresen felvette a kapcsolatot a vármegyével. A vármegye központja, Komárom a Duna északi partján feküdt, itt működött a vármegyei Állandó Bizottság, melyet májusban hoztak létre, József nádor utasítására, az ország többi megyéjéhez hasonló módon. Mindez azért vált szükségessé, mert a francia csapatok benyomulásával kialakult helyzetben gyors döntéseket kellett hozni, melyekkel nem lehetett megvárni a közgyűlés üléseit. A vármegyei közgyűlés jogköreit tehát – amikor az nem ülésezett – az Állandó Bizottság gyakorolta. Májusban a bizottság tagjává választották Szent-Iványi Antal uradalmi prefektust is, ő azonban a megszállás ideje alatt nem vállalhatott számottevő részt a testület munkájából, hiszen az uradalom területén felmerülő problémák és feladatok miatt nem volt lehetősége tartósan Komáromban tartózkodni.⁶⁰ A tatai „Köz bátorságra ügyelő tisztség” 20-án vette fel a kap-

csolatot az Állandó Bizottsággal. Az utat az almási kompon tehették meg a küldöttek, mely a dunai közlekedés tilalma ellenére is működött. Erről a vármegyei közgyűlés 21-én kelt jegyzőkönyve számol be.⁶¹ A kapcsolatfelvételtől a következő feljegyzés születt a tatai bizottság részéről: „*Az Te(kin)t(e)tes Vármegye permanens Deputatioja ezen Környék Szomorú Környül állásai felől tudósítván Kérettetet, hogy vagy nyerendő fegyveress Kéz által ezen vidéket az ellenség jármátul szabadítsa, vagy ha már egészen magunkra hagyatattván vagyunk, gabonáról s Soorul provideálván, Deputatio által az ellenség egyik feő-Tisztyével a naturálék rendes administratioja éránt végezzen, avagy ezen Tisztséget arra meg hatalmazza.*”⁶² A helyzet súlyosságát, illetve azt, hogy felszabadításuk ebben a pillanatban valószínűtlen, jól átlátták, a hangsúlyt nem is erre fektették, hanem arra, hogy a vármegye segítséget nyújtson az ellenség tisztjeivel való kiegyezéssel a rekvizíciók ügyében, vagy legalább a bizottságot felhatalmazza erre. A bizottságnak tehát ekkorra már szándéka volt a rekvizíciók ütemét és mértékét illetően megegyezni a franciákkal. Az eddigi két nap eseményeiből levonhatták a következtetést, hogy tárgyalások nélkül ebben a tekintetben nem várhatnak következetességet a francia seregtől. Nem lehetett kétségük afelől sem, hogy Komárom városa is rendkívül szorult helyzetben van, hiszen a kapcsolat felvételekor levél érkezett Szent-Iványi prefektushoz, melyben Boros Lajos udvari tanácsos⁶³ kérte, hogy a komáromi ispotály számára Tatáról küldjenek búzát. Komolyabb segítséget élelmiszerek tekintetében tehát nem remélhettek, hiszen Komárom is segítségre szorult.

A jegyzőkönyv másik pontja arról tudósít, hogy az előző napon a kenyérsütés iránt tett rendelkezéseket még nem tudták foganatosítani, ezért a feladat végrehajtására egy-egy biztost neveztek ki. Tatán Arbesser Péter gazdasági hivatalsegéd, Tóvároson Kraner Mátyás építési tiszttartó kapta a megbízatást. A két község egy-egy esküdtet is jelölt melléjük. Mivel az előjárók által kijelölt süttőasszonyok még nem vették át a számukra kiutalt gabonát, erre a feladatra más személyek kijelölését tartotta szükségesnek a bizottság. Ezt szintén

59 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocolum consessus ad 21. Junii (1)809. 39.

60 ALAPI 1910, 13.

61 „Al ispány úr arról tudósítatott, hogy Almásnál egy kompon szüntelen fel s alá jár” ŠAN A.XI.1. Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 26. kötet. 238.

62 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocolum consessus ad 21. Junii (1)809. 39.

63 Boros Lajos ebben az időszakban a sereg ellátásának megszervezésével kapcsolatos feladatokat látott el, többször pedig a komáromi vár erődítési munkálatainak felügyeletével is megbízta a nádor. ŠAN A.XI.1. Komárom vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 26. kötet. 312.

a városi elöljárók feladatává tették. Sajnos nincs bővebb adatunk arra nézve, hogy a gabona átvétele miért nem történt meg.

A jegyzőkönyv rögzíti azt is, hogy megtörtént a kereskedőknél talált sókészletek összeírása; összesen 18 mázsa sóval rendelkeztek. Mivel ezt nem tartották elegendőnek, a kereskedők számára meghagyták, hogy nagyobb mennyiséget szerezzenek be.

Még az ülés alatt megtörtént az, amitől a bizottság tagjai tartottak, újabb rekvizíció érkezett a városba. Ezt a korábban hozott határozat értelmében visszautasították. A visszautasításnak alapot adott az is, hogy a követeléseket hozó katonákkal való tárgyalás során kiderült, ezt a rekvizíciót eredetileg a szomszédos Kocs községnek szánták volna, a kocsiak azonban, mivel a követeléseket teljesíteni nem tudták, Tatára irányíthatták a katonákat. Ezt a jegyzőkönyv alapján feltételezhetjük, mely így fogalmaz: „*ugy látzatván hogy a Kotsiak a reájok méretett Terhet ezen városra háritani akarják*”. A tatai és a tóvárosi elöljárók levelet küldtek Kocsra az ügygel kapcsolatban, melyben megírták, hogy a továbbiakban csak akkor küldenek élelmiszert, ha a rekvizíciót egy főtiszt bizonyíthatóan ide rendelte. Az aznapi szállítmányt kísérő küldöttek számára utasításba adták, hogy ezt ott is közöljék, illetve kérjék, hogy a rekvizíciók teljesítésére mindig legalább 24 órát kaphassanak a községek.⁶⁴

Június 22-én ismét rekvizíció érkezett, egy Kocson tartózkodó, felderítést végző csapat követelt 100 font fehér kenyeret, 12 butélia⁶⁵ toka-ji bort, 6 font cukrot és 3 font kávé. Ez az eddigi követelésekhez képest jelentősen kisebb mennyiségnek számított, ezért teljesítése is könnyebb feladatnak bizonyult. A bort ismét az uradalom készleteiből küldték el, a többit a lakosságtól gyűjtötték be. Csupán cukorból küldtek két fonttal kevesebbet a követelt mennyiségnél. Huszár László főszolgabíró ezen az ülésen úgy rendelkezett, a szomszédos községeknek mindennap 12 szekeret kell Tatára küldeniük, mivel a város nem rendelkezik a megfelelő számú szállítóeszközzel ahhoz, hogy a szükséges élelmiszereket elszállítsa.

A 22-i ülés jegyzőkönyve rögzíti, hogy felolvasták a vármegyétől érkezett választ az előző napon elküldött levelekre, mely alapján egyértelművé vált, hogy a vármegyének nincs módjában segíteni a Duna déli partján fekvő településeken. A tatai

és gesztesi járás községei tehát magukra maradtak, ezért a bizottság 24-ére gyűlést hívott össze Tatára, melyre meghívták a két járás településeinek, illetve uradalmainak küldötteit, hogy együtt tárgyaljanak a súlyos francia rekvizíciók ügyéről. Az ülésen felolvasták Andor István alszolgabíró levélben tett jelentését is, mely arról értesítette a bizottságot, hogy lehetőség nyílhat egy, a Duna északi partján, Radványál lévő gabonáshajó áteresztésére a Duna déli partján fekvő Neszmélyre, így a gabonát megvásárolhatják. A levél tartalmát a jelenlévők úgy ítélték meg, hogy annak „*értelme igen homáloss*”, ezért Juhász István vármegyei alügyészt Neszmélyre küldték, hogy vizsgálja meg a helyzetet.⁶⁶ Ez fontos kérdés volt, mivel a dunai közlekedés tilalma miatt a kereskedők nem tudtak az északi területekről gabonát hozni, ezt a problémát orvosolhatta volna ez a lehetőség, Juhász István azonban Neszmélyről visszaérkezve azt jelentette, hogy a vármegyei Állandó Bizottság megtiltotta az alszolgabíró számára a hajó átszállítását.⁶⁷ Az alügyésznek ekkor azt a feladatot adták, hogy utazzon Komáromba, és személyesen próbálja meg közölni a hajó átszállításának engedélyezését, de 23-án visszatérve ismét elutasító válaszról kellett beszámolnia.

A rekvizíciók átgondolt koordinációjának hiánya tetten érhető a június 23-i eseményekben. Ezen a napon, a bizottság ülésének megkezdéséig, a francia csapatok részéről három különböző rekvizíció érkezett a városba. Ez nyilvánvalóan hatalmas terhet jelentett. A bizottság a községek elöljáróival együtt tárgyalta, hogy miként kezeljék a helyzetet. Felmerült, hogy a követeléseket visszautasítják azzal a hamis indokkal, hogy a városon áthaladt egy nemesi felkelő csapat, mely azóta már továbbment, de elvitték a napi rekvizícióra előkészített kenyeret és bort. Végül úgy döntöttek, lehetőségeikhez mérten teljesítik a követeléseket. A pékek és molnárok által az erre a célra készített kenyerekből elküldték a rendelkezésre álló mennyiséget, a kívánt négy hordó bort az uradalom biztosította, ezenkívül sajtot és vaját is küldtek. A szállítmányt kísérő küldötteknek azt az utasítást adták, hogy először Kocsra menjenek, amennyiben az előőr már nem tartózkodik ott, az élelmiszereket Nagyigmándra vigyék, ha ott sem találnak francia csapatokat, hozzák vissza a szállítmányt. Ezek alapján a követelések Kocsról és Nagyigmándról

64 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 21. Junii (1)809. 39–40.

65 1 butélia = 6 deciliter

66 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 22. Junii (1)809. mane. 100.

67 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 22. Junii (1)809. a(nte) meridia. 101.

érkezhetnek. Nagyigmádon ekkor még bizonyosan tartózkodtak francia csapatok, a szállítmány tehát nem került vissza Tatára. Az eset ismét komoly érvként szolgálhatott amellet, hogy a rekvizíciók ügyében komolyabb tárgyalást kell folytatni a franciákkal.

Mivel a naponta érkező követeléseket még az adott napon teljesítenie kellett a városnak (nem sikerült érvényt szerezni annak a kérésnek, hogy a szállítmányok megküldésére 24 órát kapjanak), ezért a gyorsabb reagálás érdekében elrendelték, hogy a tatai városházánál mindig legyen egy csoport, mely egyből megkezdheti az intézkedést, ha újabb követelések érkeznének. A csoport tagjaival kapcsolatban a jegyzőkönyv így fogalmaz: „*meghagyattatott a tatai bironak, eskütteknek és polgároknak, hogy éjjel nappal mindég a város házánál együtt legyenek, ugyann itt léssen mindég Toováros részirül is két eskütt, és várallya részirül és ordinántzaikkal és ucza hadnagyaikkal Kik a birák segítségekre minden uczábol rendeltettek, együtt.*”

A TATAI ÉS GESZTESI JÁRÁS GYŰLÉSE TATÁN

Június 24-én, a két nappal korábbi meghívásnak megfelelően, megjelentek Tatán a vármegye déli részén lévő egyes uradalmak és községek képviselői: „*Tata Mező várossában öszve gyülekeztvén több rendbéli Tatai és Gesztesi Járásbéli Helységek Elöl Járói, és Uradalmak Küldetjei, ugy mint a Szönyi uradalom Tisztartója, Bainai (bajnai) uraság Kásznárja, Kiss Béri uradalom részirül Zettyko Plebános Ur, nem Külömben az Etei, Tardosi, Héregi, Gyermeli, Szomori, Bokodi, Szendi, Száki, Dadi, Bánhidi, Szölösi, Császári, Aszári, Kettyhelyi, Agostyáni, Tatai, Toovárosi és Várallai Elöl Járok, ugy szinte a Dadi és Szendi nemesség Küldötjei, és a Tatai Uradalom officiolatussával és helyben lévő Te(kin)t(e)tes Vármegye Magistratualis Urakkal öszve ülvén.*”

Az ülésen a küldöttek előadták a településeket és uradalmakat ért sérelmeket, melyeket a francia csapatok rekvizíciói és rablásai által szenvedtek el. A beszámoló alapján öt általános problémát rögzítettek, melyeket a jegyzőkönyvben pontokba foglalva közöltek:

1. Általában az egyes községekben a katonák által elkövetett rablások több kárt okoznak, mint a rendes rekvizíciók.

A június 23-i ülésen tárgyalták Kietreiber Ferenc (Kietreiber Leopold rokona) kérelmét is. Eszerint a Kietreiber Leopoldtól elkobzott lisztet „*senki sem hordja, mind addig pedig még ez el nem Kél uj Örlésbe nem Kaphat*”, ezért kérte, hogy a lisztet Komáromba és Budára elszállíthassa, helyette pedig búzát hozhasson a városba. Úgy tűnik ezek alapján, hogy nagyobb lisztkészlet halmozódott fel, mivel a Kietreiber Leopoldtól elkobzott gabona megőrlése gyorsabb ütemben történt, mint a liszt feldolgozása. A bizottság jóváhagyta Kietreiber Ferenc kérelmét, vélhetően azért, mert a gabonakészletek egyre fogytak, és új készletek beszerzésére nem igen mutatkozott más lehetőség, mint a gabonakereskedő Kietreiber család tevékenysége. Anyoni kikötést adtak mindössze, hogy a készletből a lakosság szabadon vásárolhasson másnap 9 óráig, meghatározott áron (a liszt mázsáját 24 forinttal számolva), és ezt kihirdették a szomszédos községeknek is. A megmaradt mennyiséget Kietreiber Ferenc elszállíthatta.⁶⁸

2. A rekvizíciók rendkívül sűrűn követik egymást, ezért ezek megszervezése sok esetben lehetetlen.
3. Egyes tiszték, sőt közkatonák is rekvizíciónak álcázva rabolnak, valójában felsőbb utasítás nélkül követelnek élelmiszereket.
4. Nagy problémát okoz, hogy a lakosság szekerit, melyeken a követelt élelmiszereket a táborba szállították, a franciák nem engedik vissza. Ez olyan tehertételt jelent a jobbágyok számára, hogy a szállításra nem akarnak előállni, és többen inkább vállalnák az esetleg kiszabott büntetést, megveretést, illetve készek inkább elszökni is.
5. A rekvizíciók mértéke, a követelt élelmiszerek mennyisége nem arányos a települések nagyságával, a franciák ezt nem vették figyelembe a követelések elküldésekor.

Az ülésen ezek után arról tárgyaltak, szükséges-e a községeknek küldöttséget meneszteni a francia táborba, mely tárgyalások útján kieszközölné a települések által naponta vagy hetenként teljesítendő rekvizíciók mértékének meghatározását. Olyan megállapodást tudnának kötni ezáltal, mely

68 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 23. Junii (1)809. 56.

az egyes települések számára teljesíthető lenne. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a francia táborból már két levél is érkezett, amelyekben hasonló küldöttség megjelenését kérték, így bizonyosak lehettek abban, hogy az ellenségben megvolt a szándék az ilyen jellegű tárgyalásokra. Az ügyben vita támadt. A küldöttség menesztését ellenzők érveit felsorolásszerűen rögzítették a jegyzőkönyvben: „a) hogy ekképpen a bizontalan terhet azon helységekre nézve kik deputatiot küldenek bizonyossa teszszük. b) hogy talán ezen meg határozott requisition kívül még is a mellék requisitiok fentmaradnának, és így a terh (teher) meg dupláztattna. c) hogy eztet hazánk és Fölségünk, kikért utolso tsöpp vérünket is fel áldozni készek vagyunk, azon esetre ha az ellenség el távozása hamar történne, roszaa magyarázhatná”⁶⁹

Tehát nem csupán attól félték, hogy a megálapodások rontanának a jelenlegi helyzeten, és még nagyobb terheket jelentenének a községek számára, de felmerült az is, hogy a későbbiekben az ilyen tárgyalásokat az ellenséggel való együttműködésnek, és így végső soron árulásnak tekintené egy későbbi vizsgálat. A kérdés megtárgyalása után úgy határoztak, a követek lakóhelyükre visszatérve számoljanak be az elhangzottakról, és az egyes települések és uradalmak az ügy megvitatása után maguk hozzanak döntést arról, tárgyalnak-e a franciákkal. Az ülés zárásaként ismertették a bizottság eddig tett rendelkezéseit, mely egyfajta iránymutatásként szolgálhatott a többi község és uradalom számára.

A követek ezután hazatértek, az ülésen csupán a bizottság tagjai és a tóvárosi, várallyai és tatai előljárók maradtak. Utóbbi község ismeretlen okból csupán két fővel képviseltette magát. Úgy határoztak, a három község és az uradalom közös küldöttséget állít, illetve a tatai előljárók számára, mivel ilyen kis létszámban voltak csak jelen, azt az utasítást adták, a kérdést előbb vitassák meg a többi előljáróval. A három község számára meghagyták, hogy az esküdtek közül egy-egy személyt válasszának küldöttné, az uradalom pedig két személlyel képviseltesse magát a küldöttségben: Nagy Imre kebelbeli számadó és Zimmermann Jakab kertész kapták ezt a feladatot.

A küldöttség számára pontos utasításokat fogalmaztak meg. Eszerint a tárgyalás kezdetén a küldöttség tagjainak azzal kell menteni magukat a késve történő megjelenést illetően, hogy eddig

nemesi felkelő csapatok tartózkodtak a városban, akik nem engedték az ilyen jellegű tárgyalásokat.⁷⁰ A következő lépésben a küldötteknek afelől kell érdeklődniük, hogy mi lesz a generális kívánsága a városra nézve. Amennyiben termények, élelmiszerek küldésére szólítja fel őket, a küldötteknek meg kell próbálnia a követelések mértékét csökkenteni arra hivatkozva, hogy ezek a községek rendkívül szegények, lakóik pedig többnyire piacról élő mesteremberek, nem pedig földművesek, így nincs nagy mennyiségű élelmiszer náluk. Jelezniük kell azt is, hogy a városnak rossz minőségű, homokos talajú földjei vannak. A küldötteknek ezután meg kell említeniük a táborban fogott szekerek ügyét is, hozzátéve, hogy a lakosság attól retteg, a szekerekkel együtt az embereket sem engedik majd vissza, ezért ők maguk is félelemmel jöttek. Kérniük kell továbbá, hogy a rekvizíciókra hozott szállítmány átvételére bizonyos rangú személyeket jelöljenek ki. Egyúttal fel kell tenniük azt a kérdést, hogy az alacsonyabb rangú katonák követeléseit, rablásait hogyan kezeljék, és fel kell sorolniuk a környéken tapasztalt ilyen jellegű eseteket. Ezzel azt kívánhatták elérni, hogy főtisztek tudomást szerezzenek ezekről, és elejét vegyék a további hasonló eseteknek. Miután a küldöttség mindezeket előadta, és a várható követeléseket megismerte, vissza kell térnie a városba, hogy jelentést tegyen. A küldöttségnek nincs felhatalmazása a követelések elfogadására, a franciákkal való megegyezésre, arról előbb szükséges tanácskozást tartani a városban, a bizottság és a községek előljáróinak részvételével.

Az ülés jegyzőkönyvében rögzítésre került az is, hogy ezen a napon újabb rekvizíció érkezett. Az ellenség azt követelte, hogy másnap 200 zsák zabot küldjenek Ácsra. Ennek teljesítését a város vállalta. A jegyzőkönyvből tudjuk azt is, hogy az előző napon este nyolc órakor 7 francia lovas jelent meg a városban, akik a főszolgabíró házához mentek „*be petsételt paketumot hozván*”. Ez Napóleon híres, május 15-én, Bécsben kelt kiáltványa volt, mely a magyar nemességet volt hivatott meggyőzni a Habsburg-ház elleni lázadásról.⁷¹ Mivel a főszolgabíró nem vette át a papírt, a lovasok elvontak azzal fenyegetőzve, hogy hamarosan három regiment jön a városba. Az esetről jelentést tettek Komáromba, az Állandó Bizottságnak.⁷²

Ugyanezen a napon délután is ülésezett a bizottság. Az ülésről készült rövid jegyzőkönyv

69 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 24 Junii (1)809. mane. 58.

70 Ennek természetesen nem volt valóság alapja.

71 KOSÁRY 1977, 84–85.

72 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 24 Junii (1)809. mane. 58–59.

mindössze egyetlen pontot említ: mivel időközben az Állandó Bizottság megküldte a nádor parancsát, mely arra szólította fel a községeket, hogy a francia csapatoknak semmit ne küldjenek, úgy határoztak,

a továbbiakban a rekvizíciókat nem teljesítik, így természetesen a tervezett küldöttség szervezését sem folytatták.⁷³

A PROKLAMÁCIÓ, A TÚSZEJTÉS ÉS A SARC ÜGYE

Június 25-én 600 francia lovas érkezett a városba. Ez az esemény vélhetően hatalmas riadalmat keltett a tatai lakosok körében. A napi ülés jegyzőkönyve részletesen leírja az eseményeket. A bizottság tagjai és a három község elöljárói már a város határában várták az érkező katonákat, hogy tárgyaljanak velük. A gyors reagálás azt mutatja, hogy a védelmi intézkedések kifejezetten hatékonyak voltak, hiszen onnantól, hogy a francia lovasok az őrszem látókörébe értek, addig, amíg elérték a város határát, az információ eljutott az illetékesekhez, így azok megtehették a szükséges intézkedéseket. A katonák vezetője Napóleon kiáltványát próbálta átnyújtani a város küldötteinek, de ők ezt visszautasították arra hivatkozva, hogy annak átvételét királyuk megtiltotta. Mivel a küldöttség a kiáltványt nem vette át, a 600 lovas, szitkozódó, fenyegetőző vezetőjével az élen, bevonult a városba, ahol a katonák felkeresték a vendégfogadókat, kocsmákat, és fogyasztásukkal 375 forint 42 krajcár kárt okoztak.⁷⁴ Nyilvánvaló, hogy mindeközben igyekeztek a proklamáció példányait is szétszórni. A küldöttség tagjaival, akiket közben az urasági kastélyhoz rendelték, közölték, hogy mivel a proklamációt a minap sem vették át, a várost megbüntetik.⁷⁵ Hatalmas „sarcot” követeltek, 6000 forintot, 30 000 *portio* kenyeret és ugyanennyi húst, bort, zabot, szénát, 40 font kávé, ugyanennyi cukrot, 20 butélia pálinkát és 12 butélia olajat. A pénzt az uradalom kifizette,⁷⁶ a további terményeket illetően pedig sikerült meg egyezésre jutni arra vonatkozóan, hogy napi részletekben teljesíthesse a város a követelést. Az első részletet 3000 *portio* kenyérben, 200 zsák zabban,

4 ökröben, 125 akó borban határozták meg, és a katonák rögtön magukkal vittek 315 *portio* kenyeret, 20 rész posztót, 62,5 font cukrot, 16,25 font kávé, 158 font sajtot, 6 butélia olajat, 8 butélia pálinkát és 8 darab borjúbőrt. A sarc első részletét a városnak még ezen a napon meg kellett küldenie a francia táborba, ennek biztosítására a katonák túszoikat is vittek magukkal, Juhász István vármegyei alügyészt, Morvay Imre járási esküdtet, illetve Tata és Tóváros részéről két-két esküdtet. Utóbbiakat nem nevezik meg az iratok. Az uradalom és a város 2952 *portio* kenyeret, 200 zsák zabot, 156 akó bort és 4 ökröt szedett össze és küldött el. Az előző nap rendelését tehát, miszerint több rekvizíciót nem teljesítenek, felülírta a félelem.

Mikor a szállítmány megérkezett a francia táborba, a túszoikat a legmagasabb rangban lévő Juhász István alügyész kivételével elengedték. A visszaérkezett túszoikat a 26-i ülés jegyzőkönyve szerint arról számoltak be, hogy hasztalan könyörögtek a táborban, az ellenség semmit sem volt hajlandó elengedni követeléseiből, sőt kijelentették, hogy amíg a teljes mennyiséget nem kapják meg, Juhász Istvánt nem engedik vissza. Az alügyész még 25-én két levelet küldött Tatára, egyet a főszolgabírónak Nagyigmándról,⁷⁷ egyet pedig a prefektusnak Ácsról.⁷⁸ Mindkettőben azt kérte, a követeléseket minél előbb teljesítsék, hogy ő hazatérhessen.

A sarc második részleteként Tatáról Ácsra küldtek 48,75 akó bort, melyet ismét az uradalom készleteiből vettek, 2099 *portio* kenyeret, valamint 165 mérő zabot és 2 ökröt. Az ülésen meghagyták a községek elöljáróinak, hogy a francia csapatok által az

73 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 24. Junii délután ismét öszve ülven az uradalmi officialatus a T(ekintetes) Vármegye helybe-lévő magistratualis tiszttal urakkal. 60.

74 MNL OL P 213. – I. Specificatioja azon naturaléknak, melyek requisitio mellett a tatai uradalom, Tata, Tóváros és Várallya részéről administráltatott. 51.

75 A 600 katona megjelenése ugyanakkor bizonyára a francia sereg déli és délkeleti irányú előnyomulásaihoz volt köthető, melynek célja a Székesfehérvár felé előnyomuló Meskó-hadosztály és a Veszprém, Pápa és Sopron irá-

nyába menetelő VIII. hadtest csapatainak visszavetése volt. Lásd: VERESS 1987, 203–204.

76 Bár a pénz kifizetését a jegyzőkönyvben nem rögzítik, de a károk későbbi összeírásánál jelölik az összeget: MNL OL P 213. – I. Specificatioja azon naturaléknak, melyek requisitio mellett a tatai uradalom, Tata, Tóváros és Várallya részéről administráltatott. 51.

77 MNL OL P 198. Fasc. 78. Juhász István Huszár László főszolgabíróhoz címzett levele. 62.

78 MNL OL P 198. Fasc. 78. Juhász István Szent-Iványi Antal prefektushoz címzett levele. 64.

előző napon a városban kiosztott proklamációkat gyűjtsék össze és semmisítsék meg.⁷⁹

Június 27-én hajnali 4 órakor 18 francia katona érkezett a városba, akik kávé, dohányt és zsemlet raboltak, illetve a kocsmákban megittak 13 icce bort. Délután újabb katonák érkeztek, akik elvittek 12 rész posztót, 14 borjút és 3 zsák lisztet, feltehetőleg a sarc fejében. A katonák által okozott károkat 298 forint 40 krajcárra becsülték.⁸⁰

A bizottság 27-i ülésén elsőként egy grébcisi árendás panaszával foglalkoztak, melyből képet kaphatunk a térségben uralkodó hangulatról is. A panasz szerint a szomszédos mocsai helység előljárói – legfőképpen egy Tőzsér István nevű – összeszámolták marháit, és bejelentették, hogy azokat el fogják hajtani, ha szükséges, akár a franciák segítségével is. Az eset felháborította a bizottság tagjait, akik rögtön levelet fogalmaztak a mocsai tisztartónak, amiben felszólították, hogy tiltsa meg a marhák elhajtását.⁸¹ A tisztartó még ezen a napon levelet írt Szent-Iványi prefektusnak, amelyben védelmébe vette a megvádolt Tőzsér Istvánt. A levél szerint a vádlott éppen nem tartózkodott a faluban, így őt kikérdezni nem tudta, de kifejtette, hogy a falu előljárói közül ketten valóban felkeresték a szomszédos helységeket, hogy onnan élelmiszereket kérjenek a rekvizíciók teljesítésére. Ennek során Tömördre, majd Grébcicsre mentek. Miután „Tömördön az francziák által még hátra maradt bort megkostolták Grebicsen vidámab hangon folytatták kolduló úttycokat”. A tisztartó szerint előfordulhatott, hogy a birkás cselédjével a bor hatása alatt tréfálkoztak, de kérte a prefektust, hogy a marhák elhajtásával való fenyegetésről szóló vádaknak ne adjon hitelt, mert Tőzsér, „ámbátor az bort meg isza is de mindég tudgya mit csinál”.⁸²

Ezen az ülésen arról is tanácskoztak, hogy a 25-i követelések fejében továbbra is küldjenek-e szállítmányokat a francia táborba. A kérdés megvitatása után a követelések további teljesítése mellett döntöttek, így ezen a napon újabb 1478 *portio* kenyert, 48,25 akó bort, 177 mérő zabot és két ökröt küldtek el.⁸³

A június 28-i ülés jegyzőkönyvében keserűen számolnak be a proklamációval kapcsolatos fejle-

ményekről. A franciák 25-én szétszórták a városban a proklamáció példányait, a következő napon levélben sürgették az előljárókat, hogy azokat függesszék ki, 27-én pedig azért érkeztek a francia katonák a városba, hogy ellenőrizzék ennek megtörténtét. A katonák megjelenése nagy riadalmat keltett. A bizottság szerint ismeretlen személyek a város kapujára és a templom ajtajára⁸⁴ is kifüggesztették a kiáltványt. A bizottság tagjaiban ez nagy félelmet és tanácstalanságot keltett, mert ahogy írták, „szakasztatyuk, az ellenség föl kontzol, és föl iget, ha rajta szenvedjük, magunk kegyes Fedelmétül hivtelennek tartatunk”. Attól tartottak tehát, hogy amennyiben a kifüggesztett proklamációt leszedik, számolniuk kell az ellenség boszújával, amennyiben pedig fent hagyják, az árulás vádját vonhatják magukra. A kényes kérdésben nem született döntés, a vármegyétől szándékoztak tanácsot kérni, a felelősséget is elhárítva ezzel magukról. Böhm Ignác uradalmi alügyész elküldték tehát Komáromba, hogy az Állandó Bizottság elé tárja az ügyet, és iránymutatást kérjen.

Az ülésen rendelték tetteket arról, hogy ezen a napon 2000 *portio* kenyert, 120 zsák zabot, két ökröt és 50 akó bort küldenek a francia táborba. Mielőtt azonban az ülés véget ért volna, levél érkezett az ellenségtől, melyben követelték, hogy a 25-én kiszabott sarcból hátramaradt valamennyi élelmet még ezen a napon szolgáltatassa be a város. A magyar területen tartózkodó francia sereg ezekben a napokban kezdte meg visszavonulását Bécs térségébe,⁸⁵ és az elvonulás előtt a sereg még igyekezett a lehető legtöbb élelmiszert beszédni a térség községeitől. Bár a bizottság tagjai egyetértettek abban, hogy a kért mennyiség összegyűjtése lehetetlen, megemelték az aznap küldendő élelmiszerek számát 4000 *portio* kenyérre, 300 zsák zabra, 120 akó borra és 6 ökrre. Ez meghaladta a város képességét. Mindössze 41,5 akó bort, 2052,5 *portio* kenyert, 2 ökröt, és 120 zsák zabot tudtak összegyűjteni, ami az első rendelés mennyiségeinek felelt meg, a második utasításnak tehát már nem sikerült érvényt szerezni.⁸⁶

A következő napon, június 29-én, jelentést tett a Komáromból visszaérkező Böhm Ignác, valamint

79 MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 24–25–26. Junii (1)809. 60.

80 MNL OL P 213. – I. Specificatioja azon naturaléknak, melyek requisitio mellett a tatai uradalom, Tata, Tóváros és Várallya részéről administráltatott. 51–52.

81 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 27ik juniusi consessus. 81.

82 MNL OL P 198. Fasc. 78. A tisztartó Szent-Iványi prefektushoz címzett levele. 85–86.

83 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 27ik juniusi consessus. 81.

84 Feltehetően a város legnagyobb templomáról, a központot jelentő tatai Piac téren álló Szent Kereszt-plébánia-templomról van szó.

85 VERESS 1987, 214–217.

86 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 28iki consessus. 87.

a vele tartó, fogságból szabadult Juhász István. Nekik lett volna feladatuk, hogy az Állandó Bizottsággal tárgyaljanak a proklamációk ügyében, jelentésükből azonban az derül ki, hogy az Állandó Bizottság tagjai nem tartózkodtak a városban. Sikerült viszont beszélniük Ghyczy Ferenc másodalispánnal, aki tudtukra adta, hogy ezen a napon várható József nádor megjelenése Komáromban, és javasolta, hogy az ügyben vele értekezzenek. A bizottság elhatározta tehát, hogy küldöttséget menteszt a nádorhoz, melynek tagjai lesznek Huszár László főszolgabíró, Szent-Iványi Antal uradalmi prefektus és két-két esküdt Tata és Tóváros részéről. A küldöttség hamarosan el is indult Komáromba, de a tóvárosi esküdtek nélkül. Az ő távollmaradásuk oka sajnos nem ismert.⁸⁷ Szent-Iványi Antal másnap, június 30-án kelt levelében felidézi az előző napi nádori kihallgatás egyes eseményeit, az azonban nem derül ki, milyen utasítás hangzott el a kifüggesztett proklamáció ügyében. A levélből megtudjuk, hogy nemcsak a proklamációk ügyét említették, de a város és a térség helyzetét is felvázolták tömören a főhercegnek, és a prefektus, kissé talán túlbuzgó módon, javaslatokat tett arra nézve, hogy milyen módon lehetne a vidéket felszabadítani. A prefektus szerint a nádor neheztelni látszott azért, amiért katonai ügyekben tett neki javaslatokat.⁸⁸

Míg Tatán a sarc és a proklamáció okozott nehézséget, a környék falvaiban egyéb komolyabb erőszakos atrocitások is érték a lakosságot. Az Esterházy-uradalom száki ispánjának június 29-én kelt levele arról számol be, hogy 40 francia katona rajta-

ütött a településen, ahol az urasági pincéből 45 akó bort vittek el. Az ispán leírja, hogy a rablás során rá és a helység jegyzőjére pisztolyt, míg a pintér feleségére kardot fogott egy-egy katona. Az eset mély nyomot hagyhatott az ispánban, aki a száki helyzetről érzékletes, de elkésérítő képet festett levelében: „sokszor amellet, hogy könyörögve, és minden meg alázással áldozzuk fel jóságunkat, még is szokták az embereknek kargyuk lapjával kenyegetni hátaikat, és agyon lövésekkel fenyegetnek, ha tudnék Frantziául, már vagy hibáztam volna a Felség ellen, vagy nem, de salva guardiaért⁸⁹ Eugenius v(ice)király előtt meg fordultam volna, azért nem lettem volna Hazám árulója és hivtelen Hazafi.”⁹⁰ Az egészen elkéseredett, árulást fontolgató sorokhoz képest más lelkiállapotot tükröz a mocsai tisztartó július 1-én kelt levele, melyben egy 100 és egy 80 fős francia csapat rablásairól számol be: „bennünket leg siralmassabban ki raboltak, 2 szekér nagy hordó Borokat, és annyi kenyereket, de az hagyán, engem minden pénzemtől és fejér Ruhámtul a Tisztek meg fosztottak, ugy más vagyonomtul, az Plebanos Urra kardot rántottak, annak is valami 75 forintyát el vitték, és szalonnáját. ezt tselekedték sok Jobágyokkal, de az éjjel ésmi rajtunk ütöttek valami 80 el vitték a Plebanost, de most éppen visza jött.” A megpróbáltatások ellenére az árulás gondolata nem jelent meg az uradalmi prefektusnak írt levélben, a tisztartó így zárta sorait: „Én ugyan azt irom a Te(kin)t(e)tes Úr(na)k, hogy semmit sem féljen, én előbb lesznek Áldozatyok azután a Te(kin)t(e)tes Úrnak lehet szabaduló sorsáru gondolkodni; de nem vagyok én is még halálos sebben.”⁹¹

A FRANCIA CSAPATOK TÁVOZÁSA, AZ INSZURGENSEK BEVONULÁSA

A június 29-i ülés alatt, a jegyzőkönyv szerint, egy „Pest, és más vármegye béliekbül állo 172 személybeli”, felderítést végző inszurgens csapat érkezett a városba, mely a mezőn telepedett meg, és tagjai számára egy-egy meszely⁹² bort és fél portio kenyeret szolgáltatott ki fejenként. A katonák a következő három napot a városban töltötték, vezetőjük pedig megtiltotta, hogy a város bármit is küldjön a francia seregnek.⁹³ Az inszurgensek itt-tartózkodásával kapcsolatban különös esetről számol be Szent-Iványi prefektus július 1-én kelt levele. A le-

vél szerint, mivel a francia sereg követeléseinek teljesítésére semmit nem küldtek ezen a napon, a nagyigmándi francia táborból üzenet érkezett a városba. A fenyegető hangú levélben az szerepelt, hogy ha továbbra sem küldenek semmit, a sereg megtámadja a várost. A levél feszült hangulatot teremtett a településen, és a lakosság körében komoly riadalom támadt, amikor az inszurgensek egy 80 főből álló csapata, egy felderítésből Bánhida felől visszatérve, nagy lendülettel átvonult a városon Tardos irányába. A lakosság attól tartott, hogy

87 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 29ik juniusi consessus. 89.

88 MNL OL P 213. – I. Szent-Iványi Antal június 30-án kelt levele. 4–5.

89 oltalomért

90 MNL OL P 213. – I. Copia litterarum D(omini) Spáni Szakiensis. 29–30.

91 MNL OL P 213. – I. Váczi Mihály tisztartó július 1-jén kelt levele. 26.

92 1 meszely = 3,5–4 deciliter

93 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 29ik juniusi consessus. 89.

francia csapatok üldözik őket, melyek így a város felé tartanak. Szent-Iványi prefektus fentebb említett levele erről a következőképpen számol be: „*estve 8 óra felé esik egy kis robaj, némellyek mondják, hogy az haza takaródó birka sereg nagy port vertt az Asszony tója felül, egyszerre csak láttjuk a 80 gyalog insurgenst a városon végig futni, kik Tardosig mentek; már gondoltuk hogy nyomban jönnek utánnok a francziák*”. A helyzet felmérésére a kapitányságok lovasokat küldtek ki az utakra, akik azonban nem találkoztak közeledő ellenséggel, így a nyugalom helyreállhatott.⁹⁴

A bizottság július 1-jén tartotta következő ülését, amelyen ezúttal a szokottnál több személy vett részt. Megjelent az épp a városban tartózkodó Thaly Zsigmond vármegyei főügyész, Tata, Tóváros, Várallya elöljárói, a községek lakosságának több, a városi közösségnek pedig két jeles tagja, a katolikus plébános és a református rektor, Juhász István vármegyei alügyész, az egész uradalmi tisztség, illetve a bánhidai és a naszályi jegyző. A tatai járás vármegyei tisztviselői ismeretlen okból nem voltak jelen.

Az ülés témája az volt, hogy a város továbbra is küldjön-e szállítmányokat a francia sereg számára.

Az ülés összehívására a három község ilyen széles körű képviselőivel azért volt szükség, mert a jegyzőkönyv szerint „*a birák, és esküttek magok között már suttogtak, és tanátskoztak, s igen oda hajlottak, hogy az rájuk vetet sartzbul még hátra lévő kvalitást amenyire kitellik, el köllene küldeni söt ezen szándékjokat jelentették is*”. A három község tehát a tilalom ellenére is teljesíteni akarta a franciák követeléseit, ennek háttérében pedig az állt, hogy a francia táborból egyre keményebb hangú levelek érkeztek, melyek már arról szóltak, hogy a főtisztek engedélyezni fogják katonáik számára a rablást a városban, ha a szállítmányok nem érkeznek meg. A bizottság tagjai elleneztek a tervet, azzal érveltek, hogy a szomszédos helységek teljesítik a rájuk kiszabott rekvizíciókat, a katonák mégis fosztogatják őket, tehát a követelések teljesítése itt sem garantálja a város biztonságát. Felhívták továbbá a községi elöljárók figyelmét arra, hogy amennyi-

ben a tilalom ellenére is teljesítik a követeléseket, később az ellenséggel való együttműködéssel vádolhatják őket. A három község ennek ellenére úgy döntött, elküldik a szállítmányt a francia táborba, és meg is kezdték az élelmiszerek összegyűjtését. Az ülés után két órával azonban megérkezett Tatóra a nagyigmándi kasznárné, aki jelentette, hogy a franciák az éjszaka Nagyigmándot, „*fertelmes rablások, zaklatások, asszonyoknak fertesztetése után*”⁹⁵, kiürítették. Arra nézve ugyan nem tudott információkat adni, hogy Ácsot, ahova a szállítmányokat küldeni kellett, elhagyták-e, de ezzel a hírrel sikerült a községek elöljáróit meggyőzni arról, hogy szakítsák félbe a szállítmány összekészítését.⁹⁶ A franciák valóban kiürítették a térséget, és csapataik nagy részét azokban a napokban ki is vonták Magyarországról, mivel Napóleon Bécs környékén igyekezett összpontosítani seregét. Június 29-től kezdve elvonultak tehát a Győrtől keletre fekvő területeken elhelyezkedő csapatok.⁹⁷

Másnap reggel, július 2-án, megérkeztek a városba a franciák után előrenyomuló csapatok, „*N(em)es Vas, és Győr, ugy szinte Pest vármegyék(ne)k Két Lovas Regementyei*”, akik a tóvárosi temető mellett szálltak táborba. Számukra 5 mázsa hús és 32 akó bor kiutalását rendelte el a bizottság.

A francia sereg elvonulását követően a bizottság július 4-i ülésén úgy határozott, hogy a továbbiakban nincs szükség a 14-én hozott védelmi intézkedésekre, ezért megszüntették a lakosság ezzel járó legtöbb kötelezettségét, csupán annyit rendeltek el az esetlegesen megjelenő kóborló-fosztogató katonáktól tartva, hogy minden utcában folyamatosan két ember őrködjön.⁹⁸

A franciák elvonulásával a város terhei is megszűntek, így a bizottság sem működött tovább. A július 4-i ülés után 11-én tartották meg a következő és egyben utolsó ülést.

A jegyzőkönyv szerint négy pontot tárgyaltak, melyek közül három teljesen egyszerű ítélkezési ügy volt, ezekben a vármegyei tisztviselőknél nem volt szerepük. Az ő részvételüket az ülés negyedik pontja indokolhatta. Bécsből olyan újságok érkeztek a városba, melyek a királyra nézve sértőek

94 MNL OL P 213. – I. Szent-Iványi Antal július elsején kelt levele. 24. A levél részletét korábban úgy közölték, hogy azt a győri csatából menekülő nemesi felkelő csapatok visszavonulására vonatkoztatták (lásd: KÖRMENDI 1984, 35.), ezt a megállapítást azonban tévesnek kell ítélnünk.

95 Az idézet Szent-Iványi 1-jén kelt leveléből származik,

melyben beszámol a kasznárné jelentéséről is. MNL OL P 213. – I. Szent-Iványi Antal július elsején kelt levele. 24.

96 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 1. júliusi öszve ülés. 91–92.
97 VERESS 1987, 216.

98 MNL OL P 198. Fasc. 78. 1809. 2ik júliusi öszve ülés.; 1809. 4ik júliusi öszve ülés. 91–92.

voltak, ezért ezeket beszédtek és megsemmisítették, a főszolgabíró pedig megkérték, hogy tegyen jelentést az ügyről a vármegyei Állandó Bizottságnak.⁹⁹

ÖSSZEGZÉS

A bizottság működésének feltárásával részletes adatokat kaphattunk Tata, Tóváros és Várallya községek életéről a francia megszállás időszakában. A bizottságot a rendkívüli helyzet, a térség francia csapatok általi megszállása hívta életre, és a sereg elvonulásával véget is ért működése. A testületben a vármegye tatai járásának és az Esterházy-uradalomnak tisztségviselői vállaltak szerepet. A bizottság a községi elöljárókkal együttműködve szervezte meg a francia csapatok rekvizícióinak teljesítését, a lakosság élelmiszerral való ellátását és a város védelmét az esetleges fosztogató csapatok ellen. A bizottság munkájának köszönhetően Tatán sikerült elkerülni a környék más településeiben tapasztalt, a megszálló hadsereg katonái által elkövetett szertelen rablásokat és erőszakoskodást. A rekvizíciókra elküldött, illetve a franciák által elrabolt cikkekről folyamatosan feljegyzéseket készítettek, melynek köszönhetően a későbbi-

Ez a bizottság utolsó jegyzőkönyve, a „Köz bátorságra ügyelő Tiszttség” a veszély elmúltával nem ülésezett többé.

ekben lehetőségük nyílhatott a károk rendezésére. A bizottság sikerrel kezelte a lakossággal szembeni egyes konfliktushelyzeteket is. Az uradalmi gabonakészleteknek a város lakosai közötti kiosztása többször is felmerült, azonban a készletek felhasználására végül egy olyan megoldást dolgoztak ki, amelytől azt remélték, egyszerre szolgálhatja a város ellátását és a rekvizíciók teljesítését. A rekvizíciók azonban rendre nagyobb mennyiségű kenyérről szóltak, mint amennyit a gabonából naponta elő tudtak állítani, így folyamatosan szükség volt a lakosság kenyérgészleteinek begyűjtésére is.

A bizottság működése sikeresnek értékelhető. Tatán, a helyben lévő tisztviselői kar irányításával, a községi elöljárókkal együttműködve, sikerült elkerülni a komoly atrocitásokat, garantálták a város biztonságát, és kezelni tudták a felmerülő súlyosabb problémákat.

Bognár Péter
Kuny Domokos Múzeum, Tata
E-mail: bognarpeter21@gmail.com

IRODALOM

ALAPI 1910 Alapi Gy.: *Komárom vármegye és az utolsó nemesi felkelés*. Komárom 1910.
BOGNÁR–SCHMIDTMAYER–STEGMAYER 2024 Bognár P. – Schmidtmayer R. – Stegmayer M.: *Komárom vármegye archontológiája (1713–1849)*. (Fejezetek Komárom vármegye történetéből I.) Tata 2024.
DOMANOVSKY 1944 Domanovszky S.: *József nádor élete*. Budapest 1944.
FÜLÖP 2022 Fülöp É. M.: *Az Esterházy család birtoklása Tatán*. In: (Szerk. Kövesdi M. – Virág Zs.) Tata. Esterházy-kastély. (A Nemzeti Kastélyprogram tanulmánykötetei I.) Budapest 2022, 53–109.

KOSÁRY 1977 Kosáry D.: *Napóleon és Magyarország*. Budapest 1977.
KÖRMENDI 1984 Körmendi G.: *Tata Története 1727-től a polgári forradalomig*. In: (Szerk. Körmendi G.) Tata története II. 1727–1970. Tata 1984, 7–44.
LÁZÁR 2015 Lázár B.: *A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815)*. In: (Szerk. Hermann R.) Magyarország hadtörténete III. Budapest 2015.
ROHRBACHER 1888 Rohrbacher M.: *Tata története*. Tata 1888.
SOÓS 2010 Soós István: *A Habsburgok és a bécsi udvar Tatán (1809. augusztus 22.–november 21.) (Adalékok Tata történetéhez)*. KMMK 16 (2010) 99–106.

⁹⁹ MNL OL P 198. Fasc. 78. Prothocollum consessus ad 11. Julii (1)809. 94.

STEGMAYER 2017 Stegmayer M.: *A tatai és gesztesi járás malmainak írásos forrásanyaga a Kuny Domokos Múzeum Történeti Gyűjteményének tükrében*. KDMK 23 (2017) 199–221.

VERESS 1987 Veress D. Cs.: *Napóleon hadai Magyarországon 1809*. Budapest 1987.

THE 1809 YEAR'S FRENCH OCCUPATION'S EVENTS IN TATA

Péter Bognár

After the battle of Győr, the army of Archduke János retreated and crossed the Duna at Újszóny to Komárom at the 15. of June, and established a bridgehead at Újszóny. The army of viceroy Eugené stopped at the area of Ács-Nagyigmánd. The french army stayed here until the end of the month. In this time they devastated the villages in the area. The town of Tata was the centre of the Esterházy's estate of Tata-Gesztes, and also of the county's one district, which was called the district

of Tata. The estate's and the county's district's officials established a committee, which organized the town's life in these days. The committee also organized the execution of the french requisitions, and they communicated with the army. The study tells about the committee's work, its connection with the town's people, the county's centre, the villages of the area and its communication with the french army.

Translated by Péter Bognár

GHYCZY KÁLMÁN ÉLETE ÉS POLITIKAI PÁLYAFUTÁSA

Pokorny Gábor

Ghyczy Kálmán Komáromban született 1808. február 12-én.¹

1828-ban tette le az ügyvédi vizsgát Budapesten. 1830-ban uradalmi rendes ügyvéddé nevezték ki az uralkodócsalád ráckevei uradalmába, 1831-ben azonban lemondott hivataláról, és visszament Komárom megyébe, mert idejét a magyar közjog tanulmányozásának akarta szentelni.²

A vármegyei karrierje 1833-ban indult, amikor vármegyei aljegyzővé nevezték ki főjegyzői címmel. 1839-ben főjegyzővé választották. 1843-ban Komárom megye egyik követe volt a pozsonyi országgyűlésen. Szinnyey József³ szerint ezen az országgyűlésen „*a jeles tollú ifjú mint kerületi jegyző oly tevékenységet fejtett ki, s oly befolyást gyakorolt a törvényhozás akkori nagy feladatainak eldöntésében, hogy a közvélemény őt már akkor az országgyűlési notabilitások közé sorozta.*”⁴

1844-ben vármegyéje első alispánjává választották meg, és három év múlva ebben a tisztségében ismételten megerősítették. 1847. november elején személynöki ítélmesterré, majd ugyanannak a hónapnak a közepén nádori ítélmesterré nevezték ki, így december elejétől az 1847–1848. évi országgyűlésen mint nádori ítélmester vett részt. 1848-ban a magyar minisztérium megalakulásakor elvállalta az államtitkári posztot a Deák Ferenc vezette igazságügyi minisztériumban. Deák leköszönése után, 1848. szeptember végétől december végéig ő vezette a minisztériumot. Közben nemzetgyűlési képviselő is volt. Decemberben mind az államtitkárságról, mind a képviselőségről lemondott, és visszavonult a magánéletbe. Ápolta gyengélkedő feleségét, Baranyai Borát, és nevelte Ferenc nevű fiát. Felesége 1858-ban elhunyt.⁵

1861-ben Komárom vármegye udvari kerülete képviselőjéül, az országgyűlés képviselőháza pedig egyhangúlag elnökéül választotta. Az 1865. évi országgyűlésen ismét Komárom megyét képviselte.

Ő volt a Balközép Párt másik vezére Tisza Kálmán mellett. A kiegyezés előkészítése idején a 67-es bizottság ülésein főleg közjogi és pénzügyi kérdésekben irányította a vitákat.⁶

A Balközép Párt eleve kezdettől fogva nem volt egységes. Volt egy radikálisabb szárnya, amely mentalitásában közel állt a szélsőbalhoz. Vezetőik Jókai Mór és Keglevich Béla voltak. 1867 őszén éles vita bontakozott ki a nagyobb létszámú Tisza-Ghyczy- és a kisebb létszámú Jókai-Keglevich-csoport között a delegációk elfogadásának vagy elfogadhatatlanságának kérdésében. A vita odáig fajult, hogy 1867 végén – 1868 elején kis híján pártszakadásra került sor. A polémia nem elsősorban pártgyűléseken, hanem mindenekelőtt az újságok hasábjain folyt. A Jókai szerkesztette „*Hon*”-ban, amely a Balközép Párt lapja volt, és az annak ellen-súlyozására indított „*Hazánk*”-ban, amelyet báró Podmaniczky Frigyes szerkesztett. 1868 tavaszán megegyezett egymással a két csoport, és – néhány fő kilépése után – végül is a párt egyben maradt.⁷

1871–1872-re azonban a Balközép Párt – a nagyobbik ellenzéki párt, amelyet Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán vezetett – egyre jobban talajvesztetté vált. Talajvesztettségüket az okozta, hogy céljaikat, amelyeket 1867-ben kitűztek maguk elé, túlhaladta az idő. Be kellett látniuk, hogy a kiegyezést 4–5 évvel annak megkötése után már nem kell védelmezni sem az uralkodóval, sem Ausztriával szemben. Ferenc József ekkorra szilárdan beállt a dualista rendszerre, hogy aztán haláláig, 1916-ig makacsul és görcsösen ragaszkodjon is hozzá. A Balközép Párt másik feladata még 1867-ben az volt, hogy az ellenzékiiséget mérsékelje, a szélsőbal táborát csökkentse. Az idő múltával azonban egyre csökkent az esélye annak, hogy a szélsőbal tábor növekedjen.⁸

A politikai közhangulat ebben az időben koalíciós kormányt várt. 1874. február 8-án a kormánypárti

1 MÚLT-KOR

2 SZIGETI 2013, 10.

3 Szinnyei József (1830–1913) bibliográfus, irodalomtörténész, könyvtáros, lexikográfus.

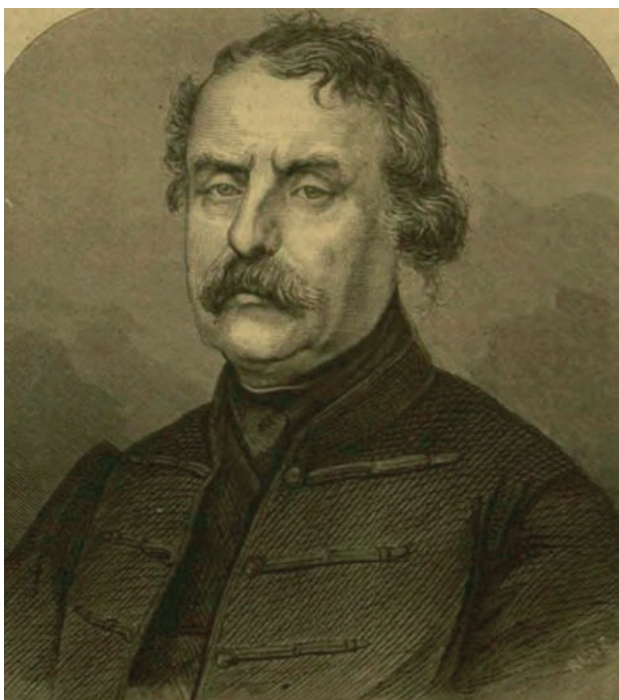
4 SZIGETI 2013, 15–20.

5 SZIGETI 2013, 103.

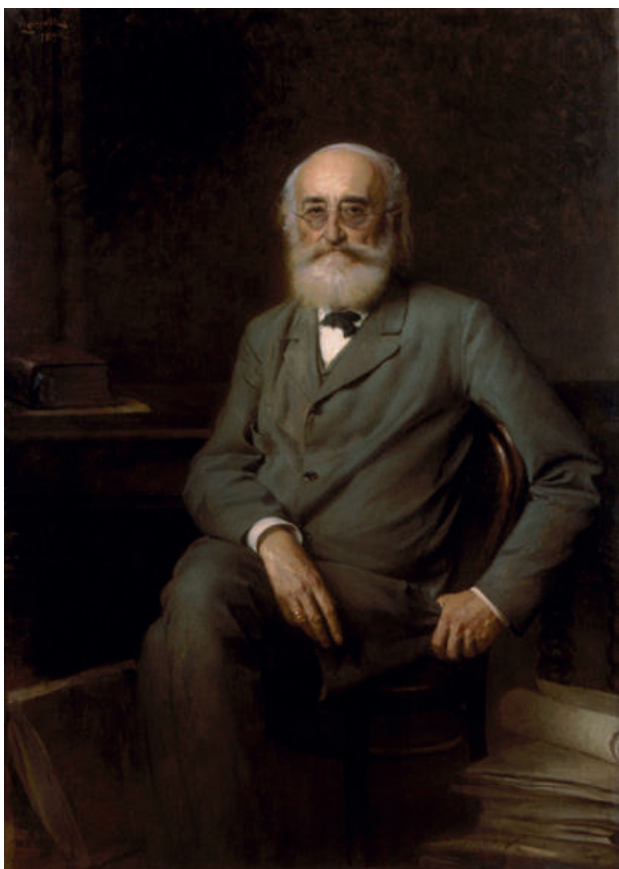
6 SZIGETI 2013, 66–70.

7 KOZÁRI 1996, 99.

8 KOZÁRI 1996, 101.

1. kép: Ghyczy Kálmán (metszet, újságrészlet)
Fig. 1: Kálmán Ghyczy (engraving, newspaper clipping)

2. kép: Horowitz Lipót: Tisza Kálmán
Fig. 2: Lipót Horowitz: Kálmán Tisza

„Pester Lloyd” vasárnapi vezércikkében ezt írta: „az országgyűlés elején megvolt az a többség, melyre a kormány támaszkodhatott; de ne ámítsuk magunkat, ez megszűnt. Ma már nem arról van szó, hogy a magyar miniszterelnököt Szlávynak, Sennyeynek, Lónyaynak, Ghyczynek vagy Tiszának hívják, hanem arról, hogy egyáltalában legyen valaki, aki képes olyan kabinetet alakítani, mely kompakt parlamenti többségre támaszkodik és ismét tudja az ország ügyeit erős kézzel vezetni. Talán nem is szükséges megjegyeznünk, hogy itt nem szólunk kizárólag a Deák-párt különböző árnyalatairól. Bármily kellemetlen legyen is némely ortodox Deák-pártinak, mégsem hallgathatjuk el, hogy minden olyatén új kombináció, melyben Tisza Kálmán és Ghyczy hiányzanak, nem nyújt biztosítékot tartós, nyugodt, az ország zavartalan szellemi és anyagi fejlődését előmozdító kormányzatra.”⁹

A mértékadó magyar politikusok nyomására az uralkodó Szlávyt ekkor Deák-párti-balközépi koalíciós kormány alakítására kérte fel.¹⁰

Maga Ghyczy és Tisza kezdettől fogva nem értettek egyet a kiegyezés megítélésében. Ghyczy nem látott kivetnivalót a delegációk és a közös minisztériumok létrehozásában. Az 1872. évi választások után a balközép szeptember 7-i értekezletén Ghyczy el is mondta, hogy nézete szerint az ország olyan súlyos politikai és gazdasági helyzetben van, hogy a két nagy pártnak, amelyeknek társadalmi bázisa lényegében ugyanaz, fuzionálni kellene, hogy egyesült erővel oldják meg az ország gondjait. A fúzióknak voltak hívei a Deák-pártban és a balközépben is, de ekkor még kevesen. Tisza Kálmán 1872-ben nem látta még elérkezettnek az időt a két párt egyesülésére, még 1874 tavaszán sem. Ghyczy 1873-ban kilépett a balközépből, és 16 volt balközépi képviselővel megalakította a Középpártot. 16 volt Deák-párti is csatlakozott hozzájuk.¹¹

A Középpárt 1873. december 10-i alakuló értekezletén fogadta el az alábbi programnyilatkozatot:

„Az 1867. esztendei kiegyezés feltételei megváltoztatásának szorgalmazásával őszintén felhagyunk. Az 1867-iki kiegyezés alapjára állva, közreműködünk arra, hogy Magyarország államisége mostani alakjában is teljes épségben fenntartassék. Az állami háztartás gyökeres rendezése. Szabadelvű erős kormány, az országgyűlési pártok együttes erélyes közreműködésére.”¹²

9 KOZÁRI 1996, 102.

10 KOZÁRI 1996, 100.

11 KOZÁRI 1996, 103.

12 KOZÁRI 1996, 103.

Kilépése a Tisza Kálmán vezette balközép pártból annak végét jelentette (igaz, hogy egy olyan későbbi szövetség részeként, amelynek miniszterelnöke Tisza lett). „Erkölcsei tekintély dolgában mindjárt Deák Ferenc mellett foglalt helyet” – írta Ghyczyről évtizedekkel később a „Nyugat”-ban Halász Imre.¹³

A Bittó-kormány túlnyomóan Deák-pártiakból alakult, de a pénzügyminiszteri tárcát az ország nehéz gazdasági helyzetében senki sem akarta elvállalni. Ferenc József végül Ghyczyt kérte föl, és Ghyczy némi habozás után elvállalta. Ezt a pozíciót 1874. március 21. és 1875. március 2. közt töltötte be.¹⁴

A pénzügyminiszterséget olyan időszakban vette át, amikor a költségvetés krónikus bajokkal küszködött. A kiegyezés utáni években gazdasági optimizmus lett úrrá az országon, sokan az adók csökkentését várták. A költségvetés valójában adóemelésre szorult, csak ezt senki nem merte kimondani. Ezt a szerepet és a népszerűtlenséget Ghyczy vállalta magára, utat törve utóda, Széll Kálmán adópolitikája számára.¹⁵

„Az adófelemelések igazi apja Ghyczy volt. Széllnek már csak az adoptív-apa szerepe jutott. Ghyczy magára merte venni az adófelemelés indítványozásával járó szörnyű ódiomot s azután magával vitte ezt Igmándi magányába” – írta Halász Imre.¹⁶

A Ghyczy előterjesztette 1875-ös költségvetés azt irányozta elő, hogy a költségvetés hiányából 13 millió forintot adóemelésekből fedezzenek. A költségvetés ellen azonban egykori szövetségese, Tisza kemény politikai hadjáratot indított, és amikor 1875 februárjában pont Tisza vezetésével jött létre a „fúziós kabinet”, Ghyczy távozása elkerülhetlenné vált. A fúziós egyezés szerint azonban utóda, a Deák-párti Széll, az adóemelések híve lett.¹⁷

1875-től 1879-ig ismét a képviselőház elnöke, nagy segítsége volt Tisza Kálmánnak a Tisztelt Ház kézbentartásában. 1885-től haláláig a főrendiház tagja. Budapesten 1888. február 28-án hunyt el.¹⁸

Ghyczy Kálmán nem volt „vérbeli” politikus vagy pártvezér, inkább szakértőnek, tanácskozási elnöknek és mértékadó szakpolitikusként számított.

Pokornyai Gábor

Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom

E-mail: pokornyigabor881@gmail.com

13 HALÁSZ 1915

14 MÚLT-KOR

15 KOZÁRI 2003, 158.

16 HALÁSZ 1915

17 KOZÁRI 1996, 104.

Sokak szerint Deák mellett a másik jelentős tekin-

3. kép: Ghyczy Kálmán domborműves emléktáblája a komáromi szülőháza falán

Fig. 3: Kálmán Ghyczy's relief plaque on the wall of her birthplace in Komárom

tély volt 1867 után a parlamentben. Megfontoltság, lelkiismeretesség, sokszor túlságosan is aggodalmaskodó természet jellemezték, de szakértelmében, becsületességében és önzetlenségében senki sem kételkedett.¹⁹

Komáromban 2003. október 31-én avatták újra elkészített emléktábláját (Ryšavý Boldizsár kőfaragó munkáját) a Nádor utcában álló szülőháza helyén levő épület falán. Az eredeti táblát, Istók János szobrászművész alkotását 1908-ban avatták, amikor azonban 1945-ben Komárom magyar fennhatóság alól másodszor is Csehszlovákiához került, a magyarelles atrocitáshullám közepette az emléktáblát szétverték, és csak a bronz dombormű menekült meg, amelyet Csütörtöki András restaurált.²⁰

18 MÚLT-KOR

19 SZIGETI 2013, 367.

20 Ghyczy Kálmán domborműves emléktábla (Révkomárom) <https://www.kozterkep.hu/7831/ghyczy-kalman-dombormuves-emlektabla> (utolsó elérés: 2022. április 12.)

IRODALOM

- HALÁSZ 1915 Halász I.: *Széll Kálmánról*. Nyugat VIII/17 (1915) <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00181/05724.htm> (utolsó elérés: 2022. április 11.)
- KOZÁRI 1996 Kozári M.: *Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról*. TSz XXXVIII (1996) 99–124.
- KOZÁRI 2003 Kozári M.: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest 2003.
- MŰLT-KOR *Meghal Ghyczy Kálmán, a képviselőház egykori elnöke*. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=19881> (utolsó elérés: 2022. március 12.)
- SZIGETI 2013 Szigeti I.: *Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni. Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*. Budapest 2013.

THE LIFE AND POLITICAL CAREER OF KÁLMÁN GHYCZY

Gábor Pokorny

My study presents the life and political activity of Kálmán Ghyczy (1808–1888), a somewhat forgotten but important politician of his time. Kálmán Ghyczy was politician, lawyer, minister. The politician from Komárom County was part of the liberal opposition in the 1843/1844 parliament, and thanks to his expertise, Kossuth entrusted him with drafting the two most important laws of April 1848, the responsible Hungarian ministry and the law on popular representation. He was Secretary of State in the Ministry of Justice in 1848–1849 under Deák, but did not support armed struggle. He did not take office after the defeat of the War of Independence, but later he was elected President of the Lower House of Parliament in 1861 as a public authority. He feared the possibility of a losing compromise before 1867, so – somewhat of coercion – he joined

the Central Center Party, of which he became chairman and another leader alongside Kálmán Tisza. As the leader of the moderate party of the party, gradually convinced that the compromise was working, but at the same time worried about the growing public debt, he increasingly urged cooperation with the Deák Party and the adoption of a public law fund. In 1873, he seceded from the Left Center and formed with his followers the Central Party, which advocated the rapprochement of the two great parties, and then, took over the finance portfolio in the Bittó government. As minister, he saved the country from state bankruptcy by taking out another government loan. Between 1875 and 1879, he still supported the activities of the new Tisza government as a house president, and then retired from public life.

Translated by Gábor Pokorny

KOMÁROM SZABAD KIRÁLYI VÁROS TÖRVÉNYHATÓSÁGA SZABÁLYRENDELETEI A DUALIZMUS KORÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÉJELGÉSI ÜGYRE

Számadó Emese

TÖRVÉNYHATÓSÁGOK A DUALIZMUS KORÁBAN

A Kecskés László (1913–1995) múzeumvezető, helytörténész, illetve Vasvári Nagy Sándor (1821–1894) komáromi ügyvéd hagyatékából a Komáromi Klapka György Múzeum gyűjteményébe került Komárom szabad királyi városi szabályrendeletek a dualizmus kori helyi közigazgatás számos életterére kitérnek.¹

A dualizmus időszakában, az állami közigazgatás legfontosabb helyi szervei a vármegyei és a városi törvényhatósági szervezetek voltak, amelyek a végrehajtói hatalom gyakorlása mellett a helyi jogalkotásban is fontos tényezőként szerepeltek. Az 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről adott először részletes szabályozást a szabályrendelet-alkotási jogról. A törvénycikk 2. §-a szerint: „Önkormányzati jogánál fogva a törvényhatóság saját belügyeiben önállóan intézkedik, határoz és szabályrendeleteket (statutumokat) alkot; határozatait és szabályrendeleteit saját közegei által hajtja végre; tisztviselőit választja; az önkormányzat és közigazgatás költségeit megállapítja, s a fedezetről gondoskodik; a kormánnyal közvetlen érintkezik.” Ugyanakkor a törvénycikk 5. §-a szerint: „A szabályrendeletek a törvénnyel, s a kormánynak hatályban levő szabályrendeleteivel nem ellenkezhetnek, a községek (faluk, mezővárosok) önkormányzati jogait nem sérthetik, és csak a szabályszerű kihirdetéstől számítandó 30 nap után hajtathatnak végre.”² A törvényhatóságok szabályrendelet-alkotási jogát az állam felügyelet alatt tartotta, így azok csak akkor léptek hatályba, ha az illetékes szakminiszter bemutatási záradékkal látta el.³

A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. törvénycikk a községeknek is adott szabályrendelet-alkotási jogot, ennek a végrehajtása azonban a törvényhatóság jóváhagyásához volt kötve.⁴

A városi törvényhatóságok eltérő megnevezéssel szerepeltek, így voltak köztük szabad királyi címmel rendelkező városok, törvényhatósági joggal felruházott városok, szabad város (Fiume) és a székesfőváros (Budapest). A szabad királyi városok korábban mindnyájan törvényhatósági jogállással bírtak, de az 1876. évi XX. törvénycikk értelmében 28 elvesztette törvényhatósági jogállását.

A törvényhatóság legfontosabb szerve a dualizmus korában a törvényhatósági bizottság volt, amely a hatósági jogokat a törvényhatóság nevében gyakorolta. A törvényhatóság tagjai voltak: a tulajdonképpeni bizottsági tagok, a képviselők és a törvény által meghatározott tisztviselők. A képviselőket fele részben a hatályos önkormányzati választójogi törvény alapján, részben virilis alapon választották meg. Számuk a törvényhatósági jogú városokban 48-nál kevesebb, 400-nál több nem lehetett.⁵ A törvényhatósági bizottság közgyűlése hatáskörébe tartozott a szabályrendeletek alkotása (1870. XLII. törvénycikk 5., 6. és 7. §§-ai). A közgyűlés a bizottsági tagokból és a törvény szerint szavazati joggal bíró városi tisztviselőkből állt, ezek a polgármester, a rendőrkapitány, tanácsosok, fő- és aljegyző, tiszti ügyész, házi pénztárnok, tiszti főorvos, közgyám, számvevő és a levéltárnok voltak.

1 Vasvári Nagy Sándor hagyatékáért Báringér Bélának, a budapesti Központi Antikvárium szakmai vezetőjének tartozunk köszönettel.

2 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000042.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpage-num%3D28> (utolsó elérés: 2022. április 20.)

3 Hallgatólagos jóváhagyásnak volt tekintendő, ha az ille-

tékes miniszter negyven nap alatt nem nyilatkozott a vonatkozó szabályrendeletekről, ebben az esetben a határozat azonnal végrehajthatóvá vált.

4 A szabályrendeletek alkotásával kapcsolatos szabályok változásáról részletesen ír: FÁBIÁN 2005

5 MAGYAR ÁLLAM 2006 http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/4_7.htm (utolsó elérés: 2022. április 20.)

Az 1876. évi VI. törvénycikk alapján a törvényigazgatási bizottság mellett a helyi közigazgatás legfontosabb intézménye a közigazgatási bizottság lett, amely az állam és a törvényhatóság közti intéző és ellenőrző hatóság volt.⁶ Ebben a kormányhatósági elemet, a kinevezett állami hivatalnokok (a főispán, a királyi ügyész, a királyi tanfelügyelő, a királyi pénzügyi igazgató és a királyi állami építészeti hivatal főnöke) képviselték, akikhez a későbbiekben csatlakozott az úgynevezett közigazgatási előadó és a földművelési miniszter szakközege (1882. évi XX. törvénycikk). A bizottságokban a törvényhatósági autonóm tisztviselőket képviselte a törvényhatóság első tisztviselője, az alispán vagy polgármester, a főjegyző, a tiszti ügyész, az árvászéki elnök és a főorvos. Az állami és önkormányzati tisztviselők mellé a törvényhatósági bizottság saját kebeléből két évre 10–10 tagot választott. Az így megalakult közigazgatási bizottság felügyelte,

ellenőrizte a törvényhatóság területén folyó összes – akár választott, akár kinevezett – hatósági közegek által gyakorolt közigazgatást. A törvényhatósági működésről havi, részletes jelentést állítottak össze a kormányzat számára.⁷

Komárom 1745-ben kapta meg szabad királyi városi rangját és az 1876. évi XX. törvénycikk bevezetése után is megmaradt törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi városnak.

Komárom szabad királyi városban a törvényhatósági bizottság tagjainak száma 1884-ben és 1887-ben is (az 1880. évi népszámlálás 13 108 lakosára) 52 fő volt, ebből 26 virilis és 26 választott,⁸ 1903-ban viszont már (miután 1896-ban egyesült Új-Szönnnyel, 1900-ban 16 816 polgári lakosa van), az 1886. évi XXI. törvénycikk 24.§-a alapján 60 főben állapították meg: a tagok fele-fele volt virilis és választott.⁹

KOMÁROM SZABAD KIRÁLYITÖRVÉNYHATÓSÁGI JOGÚ VÁROS SZABÁLYRENDELET-ALKOTÁSA

1896-ban Komárom szabad királyi város törvényhatósága könyv formájában is kiadta szabályrendeleteinek gyűjteményét. Tátray József királyi tanácsos, polgármester ezt a következőkkel indokolta. „Komárom szab. kir. város törvényhatósága megalkotta mindazon szabályrendeleteket, melyek megalkotását különféle törvények köteleességévé tették s melyekre a városnak különösen szüksége volt. És ezen szabályrendeletek mostanáig oly tömeggé szaporodtak fel, hogy azok összegyűjtését tovább választani nem lehetett. Komárom szab. kir. város 6/1632/1894 sz. alatti határozata folytán tehát megbízatván, hogy törvényhatóságunk összes érvényben lévő szabályrendeleteit összegyűjtve, rendezzem sajtó alá.”¹⁰ A két füzetből álló, összesen 484 oldalas szabálygyűjtemény 57 szabályrendeletet tartalmaz.

Az első füzet 1–240. oldalig tart, ebben 24 szabályrendelet van, a legkorábbiak 1877-ből, a legkésőbbiek 1891-ből valók:

- 1) Közigazgatási bizottság ügyviteli szabályzata (1877)
- 2) Árvaszék szervezési és hatásköréről szóló szabályzat (1890)
- 3) Komárom szab. kir. város számvitelére, pénztárkezelésére és ellenőrzésére vonatkozó szolgálati utasítás (1891)
- 4) Dunszigeti kerttulajdonosok társulási és rendészeti szabályzata (1877)
- 5) Az utcára szolgáló házereszek csatornákkal ellátásáról szabályrendelet (1881)
- 6) Gőzcsepplő és egyéb gazd. gépek munkásainak testi megóvásáról szabályrendelet (1883)
- 7) Az uzsoráról és káros hitelügyletekről, a korcsmai hitelösszeg nagyságának meghatározásáról szabályrendelet (1883)
- 8) Lakbérleti szabályrendelet (1884)
- 9) Magánhirdetmények kifüggesztéséről és fenntartásáról szabályrendelet (1884)
- 10) Kórházi rendszabályok (1885)

6 Komárom szab. kir. városának szervezeti szabályrendelete. 1903, 14–15. KGyM

7 MAGYAR ÁLLAM 2006 http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/html/4_7.htm (utolsó elérés: 2022. április 20.)

8 Komárom szab. kir. városának szervezeti szabályrendelete. 1884, 2.; Komárom szab. kir. városának szervezeti szabályrendelete 1887, 2. KGyM

9 Komárom szab. kir. városának szervezeti szabályrendelete. 1903, 2. KGyM

10 Komárom szab. kir. város törvényhatósága szabályrendeleteinek gyűjteménye. Összegyűjtötte: Tátray József kir. tanácsos, polgármester. Komárom 1896, 1. KGyM

- 11) Zsibáruskodásról szabályrendelet (1885)
- 12) Kéményseprési iparról szabályrendelet (1885)
- 13) Rendes járatú időhöz kötött személyszállítási, vagyis társaskocsi-iparról szabályrendelet (1885)
- 14) Városi fogyasztási adópótlék kezelési tárgyában szabályrendelet (1891)
- 15) Letelepülésről és a községi kötelékbe való felvételért fizetendő díjról szabályrendelet (1887)
- 16) Fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat után lemondott tisztviselővel szemben követendő eljárásról szabályrendelet (1887)
- 17) Betegség vagy szellemi fogyatkozás miatt munkaképtelenné vált tisztviselő-, segéd-, és kezelőszemélyzet tagjaival szemben követendő eljárásról szabályrendelet (1887)
- 18) Városi tisztviselők, segéd- és kezelőszemélyzet, rendőri és hajdu-személyzet nyugdíjazásáról szabályrendelet (1888)
- 19) Köztisztasági szabályrendelet (1888)
- 20) Építési szabályrendelet (1889)
- 21) Vidéki iparosok készítményeinek a komáromi hetivásárokon való eladásáról szabályrendelet (1889)
- 22) Külföldiek bejelentéséről szabályrendelet (1889)
- 23) Ebtartási szabályrendelet (1890)
- 24) Kéjtelgés, bordélyházak és kéjhölgyekről szabályrendelet (1883)

A második füzet 241–484. oldalig 33 szabályrendeletet tartalmaz, 1881-ből való a legkorábbi és 1895-ből a legkésőbbiek:

- 1) Egyenes adót nem fizető útdófizetésére kötelezettek összeírása, nyilvántartása és a kötelezettek összeírása, nyilvántartása és a kötelezettség teljesítésének módozatairól szabályrendelet (1890)
- 2) Vágdunai partvámszedési jog házi kezeléséről szabályrendelet (1890)
- 3) Heffler Szilárd árvaház alapszabályai (1890)
- 4) Házaló-kereskedésnek a város területéről való eltiltása tárgyában szabályrendelet (1881)
- 5) Városi közlegelőt használó barmok összeírása és a legelő használatáért fizetendő bérek kivetése és kezeléséről szabályrendelet (1892)
- 6) Csendháborítás eltiltása iránt szabályrendelet (1892)
- 7) Homok-, föld-, agyag- és kavicsfordási díjak tárgyában (1892)
- 8) Közgyűlési határozat a magáncélú bizonyítványok után szedendő díjak megállapításáról (1892)
- 9) Közterek és utcák befásításáról szabályrendelet (1892)
- 10) Húsvágási és közvágóhídi szabályrendelet (1892)

- 11) Gyepmesteri teendők rendezéséről és a gyepmester által magánosok javára teljesített szolgálmányok díjazása tárgyában szabályrendelet (1892)
- 12) Foglalkozást közvetítő és cselédszerzőüzletekről szabályrendelet (1885)
- 13) Bor- és söritaladó, cukor- és húsfogyasztási és szeszitalmérési adó házi kezelése tárgyában szabályzat (1893)
- 14) Vízvezeték kényszer behozatalának keresztülviteléről szabályrendelet (1893)
- 15) Építési anyagoknak a méter-mérték szerint megállapított törvényes méreteiről szabályrendelet (1893)
- 16) A törvényhatóság utain és belterületén hófúvás és árvíz által okozott közlekedési akadályok megszüntetéséről szabályrendelet (1893)
- 17) Közgyűlési határozat a város területén fizetett házbérek minden forintja után 1893. évtől kezdve házbérkrajczár címén 1 krnyi külön pótdószedése tárgyában (1892)
- 18) Piaczi rendtartásról szabályrendelet (1893)
- 19) Városi mérnöki hivatal működése hatásköre és ügykezeléséről szabályrendelet (1893)
- 20) Irrattár kezeléséről tanácsi határozat (1893)
- 21) A házi szemét kihordásának kötelezővé tétele tárgyában szabályrendelet (1894)
- 22) Komáromi menedékház házi szabályai (1894)
- 23) Komáromi szegények menedékházának szervezeti szabályai (1894)
- 24) Komárom város mezőgazdasági bizottságának szervezése tárgyában szabályrendelet (1894)
- 25) Városi rendőrség szolgálati szabályzata (1894)
- 26) Helypénzszedési jog házi kezelési szabályrendelete (1893)
- 27) Szabad kikötő-helyek létesítése tárgyában szabályrendelet (1890)
- 28) Gőz- és kádfürdő kezelési és ellenőrzési szabályai (1894)
- 29) Közutak és vámokról szóló 1890. évi I. tcz. némely büntető határozatainak kiegészítése és módosításairól (1895)
- 30) Dajkaságba adott gyermekek tartásáról és neveléséről (1893)
- 31) A fogadó, vendéglő, kávéház és kávémérési ipar gyakorlásáról (1895)
- 32) Bérkocsi-iparról (1896)
- 33) Komárom városi birtokosság szerv. szabályai (1896)

Nyilván a szabályrendeletek változásai miatt 1907-ben, Domány János királyi tanácsos, polgármester újabb szabályrendelet-gyűjteményt adott

ki.¹¹ Ennek a számozása az 1896. évi szabályrendelet-gyűjteményt folytatja, így a 485. oldalon kezdődik és a 967. oldalig tart. A 45 szabályrendeletet tartalmazó kötet szintén két (3–4.) részből áll.

A harmadik füzet a 485–722. oldalig tart, és 37 szabályrendeletet tartalmaz:

- 1) A törvényhatósági útvonalak mentén lévő állami távbeszélőhálózat jókarban tartásának ellenőrzése tárgyában szabályrendelet (1902)
- 2) A hordár- vagy bérszolga-iparról szabályrendelet (1884)
- 3) Határozat a fizetési előleg tárgyában (1899)
- 4) A sertés-szállásokról és a sertéshízlalás korlátozásáról szabályrendelet (1883)
- 5) A komáromi pusztamonostori hegyközség rendtartása (1899)
- 6) Az 1877. XX. tcz. alapján kiszabott bírságpénzek kezeléséről és felhasználásáról szabályrendelet (1900)
- 7) A Komárom városi zeneiskola szervezeti szabályzata (1895)
- 8) Borellenőrző bizottság szervezeti szabályzata és ügyrendje (1897)
- 9) A kedvezményes vasúti jegyek kötelező használatáról szabályrendelet (1897)
- 10) A húsbehozatal és árusításról szabályrendelet (1896)
- 11) A korcsmákról, sörházakról és pálinkamérésekről szabályrendelet (1896)
- 12) Határozat új épületek községi adómentessége tárgyában (1899)
- 13) Határozat az új épületek községi pótdómentessége tárgyában (1904)
- 14) A városi járdák és csatornák készítéséről és fenntartásáról szabályrendelet (1897)
- 15) A birtokhatár megjelöléséről alkotott szabályrendelet (1894)
- 16) Az ingatlanok telekkönyvi átírása után fizetendő városi díjról alkotott szabályrendelet (1898)
- 17) A gazd. munkások és napszámosok segélyezésére létesített közs. segélyalap szervezési és kezelési szabályrendelete (1898)
- 18) A fogadó, vendéglő, kávéház és kávémérési ipar gyakorlásáról szabályrendelet (1897)
- 19) Az iskolai rend védelme tárgyában alkotott szabályrendelet (1899)
- 20) Az ásványvíz után fizetendő városi fogyasztási illetékről szabályrendelet (1898)
- 21) A bérkocsi-iparról szabályrendelet (1898)

- 22) A közegészségügyi óvintézkedések tárgyában alkotott szabályrendelet (1900)
- 23) Lakbérleti szabályrendelet (1900)
- 24) A helypénzszedési jog házi kezelése tárgyában alkotott szabályrendelet (1900)
- 25) A téli kikötő közbiztonsági szabályrendelete (1901)
- 26) A közsegélyezés és a szegényügy rendezése tárgyában alkotott szabályrendelet (1900)
- 27) A községi faiskoláról, a törvényhatósági utak, közterek és utcák befásításáról szabályrendelet (1901)
- 28) Pótszabályrendelet a városi törvényhatóságnál alkalmazott tisztviselő-, segéd-, kezelő-, rendőri és hajdúszemélyzet nyugdíjazásáról alkotott 1881, 1888. kgy. sz. szabályrendeletéhez (1900)
- 29) A közfogyasztásra szánt sertések leölési és a forgalomba hozott hús egészségügyi ellenőrzési szabályzata (1900)
- 30) Tűzrendészeti szabályrendelet (1897)
- 31) A vágdunai partvámszedési jog házi kezelése tárgyában alkotott szabályrendelet (1901)
- 32) Kéjelgési szabályrendelet (1903)
- 33) Ebtartási szabályrendelet (1903)
- 34) Köztisztasági szabályrendelet (1903)
- 35) Kintornások és egyéb házaló zenészekről szabályrendelet (1903)
- 36) A gyámoltak és gondnokoltak pénzei gyümölcsöztetéséről és a tartalékalap javára levonható jutalékokról alkotott szabályrendelet (1904)
- 37) Kéményseprési ipar szabályrendelete (1905)

A negyedik füzet a 723–967. oldalig tart, és összesen nyolc szabályrendeletet tartalmaz:

- 1) Komárom szab. kir. város területén fogyasztott bor-, hús- és égetett szeszes italok után fizetendő városi bor-, hús- illetve szeszfogyasztási adópótlék kivetése, beszedése, ellenőrzése és kezelése tárgyában szabályrendelet (1899)
- 2) Komárom szab. kir. város számvitelére, pénztárkezelésére és a pénztár megvizsgálásra vonatkozó szolgálati utasítás (1900)
- 3) Komárom városi gázmű üzleti szabályzata (1901)
- 4) Komárom szab. kir. város vízművének használatáról szabályrendelet (1903)
- 5) Komárom szab. kir. város közkórházának alapszabályai
- 6) A komáromi közkórház pénz- és értékezelési szabályrendelete
- 7) Komárom szab. kir. városi közkórház élelmezési szabályzata (1902)
- 8) Komárom szab. kir. város csatornázásáról szabályrendelet (1906)

11 Komárom szab. kir. város törvényhatósága szabályrendeleteinek gyűjteménye. Összegejtette: Domány János kir. tanácsos, polgármester. Komárom 1907. KGyM

KOMÁROM SZABAD KIRÁLYI VÁROS KÉJELGÉSI SZABÁLYRENDELETEI

Míg a középkorban és a kora újkorban a büntetése, addig az 19–20. században a *reglementáció*, vagyis a szabályozás volt a főszerep a prostitúció „állami” kezelésében Európában. A prostitúciót szükséges rossznak tekintették, amit képtelenség volt felszámolni, ugyanakkor az állam ellenőrzése alá akarták vonni, hogy így védekezzenek a nemibetegségek elterjedése és az erkölcstelen életmód ellen.

Magyarországon sem született a dualizmus időszakában külön jogszabályi rendelkezés a prostitúcióra vonatkozóan, hanem a bizonyos törvények egy-egy paragrafusában érintették a tárgykor különböző problémáit.

Az 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről, a nemi betegség oldaláról közelített a prostitúcióhoz: a ragályos betegségek közé sorolja a „*bujakórt*”, de hatósági intézkedést csak abban az esetben ír elő, ha azok nagyobb terjedelemben jelentek meg, illetve kimondja, hogy a „*kéjelgési ügy, mennyiben a közegészségre vonatkozik, rendeleti úton szabályoztatik*”.

Az 1879. évi XL. törvénycikk, a kihágásokról szóló 81.§-a szerint „*kéjnők, a kik a reájuk vonatkozó hatósági szabályokat meg nem tartják: egy hónapig terjedhető elzárással büntetnek*”.

Az 1898. évi XXI. törvénycikk 9.§-a pedig arról rendelkezik, hogy a „*bujakórban*” és egyéb ott felsorolt betegségekben szenvedő szegény emberek ápolási és esetleges szállítási költségeit az állam átvállalja

Az 1908. évi XXXVI. törvénycikk a kerítés vétésével, míg az 1912. évi XLIX. és LXII. törvénycikk a leánykereskedés ügyével foglalkozott.

Az 1913. évi XXI. törvénycikk pedig hat hónapig terjedő fogházzal és ötszáz koronáig terjedő pénzbüntetéssel büntette azt, „*aki kéjnővel vagy tiltott kéjelgésből élő nővel tartatja ki magát*”.

Amint látható, a törvények nem tiltották a prostitúcióval kapcsolatos tevékenységeket, amennyiben ezek a vonatkozó szabályok betartásával történtek.

A törvényhatóságok ily módon saját területükön szabályrendeletekkel próbálták rendezni a prostitúció ügyét.

1867-ben Pest városában adták ki az első modernkori magyar szabályrendelet a kéjelgésre vonatkozóan (melyet 1884-ben és 1907-ben újabbak követtek), és ez szolgált mintául más városok kéjelgési szabályrendeleteinek a megalkotásához. 1880-ban Komárom, Gyulafehérvár, 1882-ben Székesfehérvár, 1884-ben Sopron, 1885-ben Szászsebes és Nagyenyed, 1888-ban Nagyvárad, 1890-ben Győr, Kolozsvár és Keszthely, 1894-ben Gyöngyös, 1895-ben Pécs, 1896-ban Kecskemét, 1905-ben Abbrudbánya, 1909-ben Budapest, 1910-ben Miskolc alkotta meg a maga szabályrendeletét.¹²

Komárom szabad királyi város törvényhatóságának szervezete Pulay Kornél polgármestersége (1867–1875) alatt, 1872-ben, a „*II-od orvos*” feladatként már rendelkezik arról, „*hogy a bordélyházak tisztaság és egészségi szempontokból ügye kellően kezeltessék:*

1-ször, azok a városi kapitányi hivatalba bejegyzendők;

2-ször, a kapitányi hivatalban minden bordélyról külön kéjhölgy-névsor vezetendő;

3-szor, a bordély-tulajdonosok szigorú fenyíték alatt köteleztetnek minden változást a kapitányi hivatalban bejelenteni;

4-szer, minden távozó vagy újjól fogadott kéjhölgy orvosilag megvizsgálandó, nehogy az eltávozó innen, az érkező pedig ide betegséget hozzon.

Ezekután kötelesek az orvosok minden héten kétszer a kéjhölgyek létszámlajstromával ellátva a kijelölt házakban a nőszemélyeket megvizsgálni, az eredményt a vizsgálati könyvecskébe bejegyezni, és erről a kapitányi hivatalnak bejelentést tenni; a csavargó és szolgálat nélküli gyanús nőszemélyeknek a kapitányi hivatal általi befogatását eszközölni, s megvizsgáltatni őket.”¹³

Ugyanakkor jelenlegi ismereteink szerint az első kéjelgésre vonatkozó komáromi szabályrendeletet Komárom szabad királyi város 1880. október 13. és 14. napjain tartott közgyűlésén hagyták jóvá, Tátray József polgármester (1875–1899) alatt.¹⁴

A következő szabályrendeletet 1883. június 13. és 14-én alkotta Komárom szabad királyi város közgyűlése, ezt azonban egyelőre csak az 1903. évi szabályrendelet záradékából ismerjük.¹⁵

¹² TÓTÓ S 2015

¹³ Komárom sz. kir. város törvényhatóságának szervezete. Komárom 1872, 16–17. KGyM

¹⁴ Szabályok a kéjelgés, bordélyházak és kéjhölgyekről. Ziegler Károly nyomdájából, Komárom 1881, 13. ŠAN PAK MMK I. 2194/1882. A szabályrendeletet Katarína

Répásová találta meg a levéltárban. Ezúton is köszönöm a segítségét.

¹⁵ Komárom szab. kir. város törvényhatósága szabályrendeleteinek gyűjteménye. Összegejtette: Tátray József kir. tanácsos, polgármester. Komárom 1896, 682. KGyM

A városi közgyűlés 1903. augusztus 5-én fogadta el a következő szabályrendeletet Domány János polgármestersége (1899–1914) idején.¹⁶

Az 1903. évi szabályrendeletet a városi közgyűlés 1911. április 12-én néhány pontos Pótszabályrendeletben módosította.¹⁷

A KOMÁROMI KÉJELGÉSI SZABÁLYRENDELETEK FŐBB AZONOSSÁGAI ÉS KÜLÖNBSÉGEI

Komárom általunk ismert kéjelgési szabályrendeletei (1880-ban, 1883-ban és 1903-ban elfogadott, valamint az 1912. évi pótszabályrendelet)¹⁸ tulajdonképpen ugyanazon alapelveket vallják a bordélyházakról, a kéjनोंkről, a tiszti orvosok teendőiről, a kapitányi hivatal teendőiről, a rendőrbiztosokról és rendőrközegről, valamint a büntetésekről és eljáró hatóságokról, apró különbségek azonban vannak.

A bordélyházakról

1880, 1883, 1903: csak olyan nő nyithat bordélyházat, aki büntetlen előéletű, 30. évét már meghaladta.

1880, 1883, 1903: bordélyüzlet csak rendőri és egészségügyi tekintetből erre alkalmasnak talált oly házban telepíthető meg, melyben a saját háztartásbeli egyének kivül más nem lakik. A bordélyüzlet tulajdonosa köteles saját telkét úgy az utca felől, mint összes szomszédja felől oly magas kőkerítéssel ellátni, hogy egy azon oldalról se lehessen belátni.

1880-ban a Kalapos és Citrom utcák kivételével, a Szent János utcán túl fekvő városrészt jelölték ki a „vigalmi negyed” részére; 1883-ban a Kalapos és Citrom utcákat, továbbá a Szent János utcán túl fekvő városrészt, a Nádorvonal-sor kivételével. 1903-ban a Kalapos és Citrom utcák, továbbá a Ferenc József rakpart és Nádorvonal-sor kivételével a Szent János utcán túl fekvő városrészben nyithattak bordélyházakat, de ha a Ferenc József rakpartra vagy a Nádorvonal-sorra néző házak bejárata más utcáról volna, bordélyházakul ezek is felhasználhatók. Végül 1903-ban az Újvárosban, a Gyár utca felső részén jelölték ki.¹⁹

Bordélyházak mennyisége a városban: 1880, 1883 és 1903-ban maximum 12 db lehetett. Bordélyházanként a kéjhölgyek maximális létszáma: 1880,

1883-ban 10 fő; 1903-ban 12 fő. A kéjनोंk minimális életkora: 1880, 1883-ban és 1903-ban is 17 év volt.

1880, 1883, 1903: a bordély tulajdonosnője köteles naponta a reggeli órákban, az orvosi vizsgálat napjait kivéve, hölgyeit megvizsgálni, és ha betegséget gyanítana, a vizsgálatot teljesítő tiszti orvosnak, ki különben is a reggeli 8–9 órák között a kapitányi hivatalban tartózkodik, azonnal jelentést tenni, a nőt pedig az orvosi vizsgálat megtörténtéig férfiérintéstől visszatartani.

1880, 1883, 1903: ablakokat egész nap befüggönyözve kell tartani.

1880, 1883, 1903: a bordélyház-tulajdonosok kötelesek felügyelni, hogy a kéjनोंk a szabályokat betartsák, különben őket is megbüntetik.

1903: minden kéjelgésre szánt helyiségben s mindenkor készenlétben tartandó egy mosdóedény, egy korsó tiszta vízzel, egy szappan, egy kendő, egy üveg, a tiszti főorvos által meghatározandó fertőtlenítőszer. (Ez a higiénia szempontjából mindenképpen előrehaladás volt.)

A kéjनोंkről

Abban mindegyik szabályrendelet egyetért, hogy a bordélyházba jelentkező nőknek a rendőrkapitányságon türelmi bárcát kell igényelniük, amelylyel a személyazonosságukat igazolják, kéjelgést csak ennek a birtokában szabad úzni.

Minden kéjनों köteles minden héten kétszer megvizsgáltatni magát, ha nem teszi, akkor a türelmi engedélyét elveszti.

Ha megbetegszik, az orvos utasítása szerint köteles vonakodás nélkül kórházba menni.

Ha vizsgálati napok közelében betegnek érzi magát a kéjनों, köteles orvosnál megjelenni.

A kéjनों nem sétálhat főutcán, sétatéren, nem állhat a bordélyház kapujába, színházban és hang-

¹⁶ Komárom szab. kir. város szabályrendelete a kéjelgési ügyről. Schönwald T., Komárom 1903; ill. Komárom szab. kir. város törvényhatósága szabályrendeleteinek gyűjteménye. Összegyűjtötte: Domány János kir. tanácsos, polgármester. Komárom 1907, 662–683. KGyM

¹⁷ Pótszabályrendelet a kéjelgési ügyről szóló szabályrendelet némely intézkedésének módosításáról. Komárom 1912. KGyM

¹⁸ 1883., 1903. évi szabályrendeletek és az 1912. évi pótszabályrendelet. KGyM

¹⁹ Komárom szab. kir. város 1896-ban egyesült a Duna-jobbparti Új-Szőny községgel, amelyet Komárom-Újvárosnak, vagy Újvárosnak is neveztek. Az 1903-as szabályrendelet ezért rendelkezik már az új településrészen is a bordélyházak elhelyezéséről.

versenyeken csakis a rendőrhatalóság által kijelölt hátsó sorokban foglalhat helyet.

Tisztességes nőket, lányokat buja életre csábítani tilos.

A tiszti orvosok teendőiről

A tiszti orvosok legfontosabb teendője a tárgyban, hogy a „*kéjनोंkre nézve fennálló elővigyázati egészségügyi szabályok pontosan megtartassanak*”, és szükség esetén a megfelelő intézkedéseket megtegyék, illetve természetesen a kéjनोंk rendszeres vizsgálata.

Ugyanakkor a tiszti főorvos köteles minden hónapban egyszer minden kéjनोंt megvizsgálni.

A kapitányi hivatal teendőiről

A legfontosabb a bordélybirtokosokról és a kéjनोंkről pontos, naprakész jegyzék vezetése, a türelmi

bárcák kiadása, illetve a kéjनोंgból eredhető nyilvános botrányok megakadályozása.

A rendőrbiztos és rendőrközegek

A be nem jelentett kéjनोंket, illetve a türelmi engedély nélkül nyitott bordélytelepeket kötelesek felderíteni és a kapitányságnak bejelenteni.

A legsürgősebb veszély (veszekedés, verekedés stb.) eseteit kivéve tartózkodjanak a bordélyokba vagy a kéjनोंk lakásaiba bemenni, de az utcán vagy nyilvános helyeken a tilos kéjनोंgöket a kapitányi hivatalba kötelesek vezetni.

Büntetések és eljáró hatóságok

1903: a bordélyosok akár öt napi elzárással, a kéjनोंk egy hónapig terjedő elzárással büntetendők, ha a szabályrendeletet nem tartják be.

NÉHÁNY SZÓ A KOMÁROMI PROSTITÚCIÓRÓL

Új-Szőny

Az első tényleges kéjनोंkről az 1869-es népszámlálásból van számszerű adatunk, mégpedig Új-Szőnyre vonatkozóan. Ez a Duna-jobbparti település ekkor még nem tartozott Komáromhoz, lakossága 1389 fő volt, és a népszámláláson összesen heten vallották magukat kéjनोंnek.²⁰ Ezek a következők voltak: Felső utca 50-ben: Gábor Mária (szül.: 1840-ben, hajadon),²¹ Felső utca 89-ben: Balog Teréz (szül.: 1833-ban, hajadon), Horvát Kriszta (szül.: 1831-ben, hajadon), Nagy Mária (szül.: 1850-ben, hajadon), Malyes Edit (?) (szül.: 1849-ben, hajadon) és Horvát Katalin (szül.: 1849-ben, hajadon),²² valamint az Országút 101 (102?)-ben: Szép Irma/Anna (?) (szül.: 1845-ben, hajadon).²³

A Felső utca a mai Gyár utca felső (nyugati) része volt. Komárom és Új-Szőny 1896. évi egyesülését követően, a város 1896. október 13-án tartott közgyűlésén változtatták meg a nevét.²⁴ Miután a Felső utcában összesen – saját bevallásuk sze-

rint – hat kéjनों lakott, nyugodtan nevezhetjük Új-Szőny ezen részét a „*vigalmi negyednek*”. (Az egyesített Komárom már említett 1903. évi kéjनोंgési szabályrendelete tehát csupán legalizálta az 1869-ben már létező „*vigalmi negyedet*” Új-Szőny területén.) Azt tehát, hogy 1869-ben állt-e itt önálló bordélyház, nem tudjuk, de tény, hogy az 1848–1849-es szabadságharc után meginduló (pontosabban folytatott), a Duna két partjára kiterjedő nagy erődépítkezéssel Új-Szőnybe (és természetesen Komáromba) nagyszámú magyar, cseh, morva, olasz stb. nemzetiségű iparos és napszámos érkezett, s ezzel nyilvánvalóan megteremtődött a kereslet Új-Szőnyben is az ősi foglalkozást űző hölgyek iránt. Az erődök felépülésével a katonaság megjelenése pedig fenntartotta ezt a fajta igényt a településen.

1886-ból ismerünk egy iratot, mi szerint, a Császári-Királyi Várkormány orvosi vizsgálatot kért Komárom városától a „*Sárga ház*” nevű új-szőnyi

20 Ugyanakkor a statisztikai adatok a kéjनोंk vonatkozásában nem tekinthetők teljes mértékben adathűnek, hiszen „a jellemet lealacsonyító és a társadalom által elítélt vagy a közfelfogás szerint alsóbb rendűnek tekintett foglalkozásokat űző egyének, a minők pl. bordélyosok, kéjनोंk, árnyékszék-tisztítók, stb. foglalkozásukat bevallani restellik, s a foglalkozási rovatokat ők is a legtöbb esetben vagy üresen hagyják, vagy pedig hamisan töltik ki.” NÉP-SZÁMLÁLÁS 1893, 3.

21 Komárom, Felső utca 50. felvételi íve [https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99K-HS84?i=](https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99K-HS84?i=106&wc=QZ77-1DV%3A323642501%2C324001101&cc=1986782)

106&wc=QZ77-1DV%3A323642501%2C324001101&cc=1986782 (utolsó elérés: 2018. június 4.)

22 Komárom, Felső utca 89. felvételi íve <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-899K-HS6V?i=195&wc=QZ77-1DV%3A323642501%2C324001101&cc=1986782> (utolsó elérés: 2018. június 4.)

23 Országút 101 (102?) felvételi íve <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99K-H9P5?i=227&wc=QZ77-1DV%3A323642501%2C324001101&cc=1986782> (utolsó elérés: 2018. június 4.)

24 SZÁMADÓ 2006, 7.

bordélyházban. Mivel azonban ez nem Komárom illetősége volt, a vizsgálatot nem végezték el.²⁵

A település(rész) ismert bordélyháza a Gyár utca és az egykori Kötő utca (ma Eszperantó utca) északnyugati sarkán épült, egyelőre ismeretlen időpontban. Nem tudjuk, hogy azonos volt-e az 1869. évi statisztikai felmérésben említett Felső utcai házzal, amelyben öt kéjő is működött, vagy az 1886-ban említett „Sárga házzal”. Azt tudjuk, hogy hat szobája volt, mindegyikben egy-egy kályha, azokhoz egy-egy kémény tartozott, innen származott a „Hatkéményes” elnevezés. 1942-ben az épület tulajdonosa meghalt, s azt hét gyermeke és haszonélvezeti joggal rendelkező özvegye örökölte. A második világháború után államosították, és (feltehetően 1950-ben) önkormányzati bérlakásokat alakítottak ki benne, majd 1963-ban lebontották, s ezzel eltűnt a komáromi prostitúció utolsó emléke is.²⁶

Komárom

Bár egészen biztosan már 1880-ban – a jelenleg ismert és valószínűleg ténylegesen is az első kéjő szabályrendelet kiadási évében – is „virágzott” a prostitúció Komáromban, 1890-ből ismerjük az erre vonatkozó első statisztikai adatot. Ekkor a még önálló városnak 13 076 lakosa volt, ehhez jött a „véderő” (katonaság) létszáma, 3357 fő és az általuk eltartott 237 családtag.²⁷ A 16 670 fős összlakosságból öt férfi és két nő vallotta magát bordélyosnak (bordélyházat üzemeltetőnek), 65-en pedig kéjőnek.²⁸

Az 1910-es népszámlálás szerint a már egyesített Komáromnak 22 337 lakosa volt (Észak-Komárom:

19 391 fő; Dél-Komárom: 3523 fő),²⁹ ebből 18 863 volt a civil, 3474 a katona.³⁰ 1915-ben – feltehetően az 1910. évihez hasonló lakosságszámra – jutott négy bordélyház (valószínűleg az északi városrészben három, a déliben egy volt) és ezekben 70 kéjő dolgozott, öt fő volt a magánkéjők száma és hat az orvosi felügyelet alatt álló egyéb nőké (pl. pincérnők, szobalányok). Ezek a számok messze felülmúlják a hasonló lakosságszámú városokét, hiszen például a 24 284 lakosságszámú Gyulán három bordélyház és összesen 37 orvosi felügyelet alatt álló nő volt, a 24 381 lakosú Kiskunhalason pedig két bordélyház és 44 prostituált.³¹ Ez nyilván abból is adódhatott, hogy Komárom a Monarchia egyik fontos garnizonja volt, ahol békeidőben mintegy 3500 fő állandó katonaság állomásozott.³²

(Észak-)Komáromban több olyan épület volt, amely bordélyházként (is) üzemelt. Ezek a város nyugati szélén, az úgynevezett Kúria városrészben helyezkedtek el, amely a város nyugati (csallóközi) bejárataként 1844-ben felépült Pozsonyi kapuig tartott.³³ Nyilván a Nádor-vonal bástyáiban állomásozó katonaság kedvéért kocsmák és bordélyházak létesültek az itteni utcákban. A Vörös ökor (1886-tól Zöldfa) utcában állt a Vörös Ökor mulató, a környékbeli utcákban pedig a Kikriki nevű kupleráj és a Mexikó nevű kocsmá. A Kígyó és a Hosszú utca sarkán volt a Bableves csárda, amelyben szintén dolgoztak kéjők is.³⁴ Ezeket a házakat a VII. számú lakótelep építésekor, 1974-ben bontották le.³⁵

A „Komárom” című újság 1879. május 12-i számában leírt esemény alapján pedig ismerjük még a Három huszár nevű kocsmát, amelyben szintén voltak kéjők.³⁶

25 1983, 2091/886. számú iratok. ŠAN PAK

26 MNL KEVL KF XIII.551. Komárom Városi Tanács VB 1950–1990, 120. doboz. Építés, 1443/1963. Ezúton is köszönöm Kovács Péter és Szabó Csaba levéltárosok segítségét.

27 NÉPSZÁMLÁLÁS 1904, 34–35.

28 A kéjők valós száma a 20. lábjegyzetben leírtak miatt persze ettől a számtól akár magasabb is lehetett. NÉPSZÁMLÁLÁS 1893, 3.

29 NÉPSZÁMLÁLÁS 1923, 23–24.

30 NÉPSZÁMLÁLÁS 1912, 25.

31 SCHREINER 1917, 207.

32 Komárom állandó alakulatai a 20. század elején a cs. és kir. 12. gyalogezred (Észak-Komárom, Öregvár), a szombathelyi 83. (bárá Schikofsky gyalogsági tábornok) gyalogezred, a cs. és kir. 19. tábori vadászászlóalj (Észak-Komárom, II-es Werk), a cs. és kir. 5. sz. Radetzky huszárezred (Dél-Komárom, Huszárlaktanya), a cs. és kir. 15. tábori ágyús ezred, a cs. és kir. 5. nehéz tarackosz-

tály, a cs. és kir. 5. lovaglós tüzérezred és a cs. és kir. 6. vartüzérezred törzse (Dél-Komárom, Monostori erőd), 5. árkászászlóalj (Monostori erőd, Árkász tábor). BÁLINT 2018, 80–90.

33 Ez a külvárosi terület nemesi, curialis telkekből alakult ki (nevét is innen kapta), ahol eredetileg földszintes nemesi kúriák álltak. A 18. század végén, 19. század elején raktárak épültek, többek között itt volt Domonkos Jánosnak, az „Aranyembernek” is a raktára. Később itt alakították ki a városmajort. A 19. század vége felé a terület már a szegényebb rétegek otthonává vált. A Kúria fokozatos beépítésével kialakult a külváros utcarendszere, amelyet a Hosszú utca szelt ketté.

34 MÁCZA 1992, 50–51.; valamint Mácza Mihály személyes közlése.

35 SIKOS–TINER 2007, 53.

36 Az információért Bálint Ferenc történésznek és Mgr. Fritz Beke Évának tartozom köszönettel.

1885-ben, a várparancsnokság kérésére, a városi tiszt főorvos megvizsgálta a Zöld Koszorúhoz (?) címzett bordélyházban egy Katicza nevű kéjhölgyet, mivel Josef Birik katona tripperrel a helyőrségi kórházba került. Az illető hölgyet bujakórral kórházba utalták.³⁷

1886-ban a várparancsnok kérésére a városi tiszt főorvos több kéjnőt is megvizsgálta.³⁸ A tiszt főorvos március 20-i jelentése alapján, a „Schau-mereini”-(?) féle bordélyban az Aranka nevű kéjnő egészséges volt,³⁹ a március 25-i jelentés viszont már arról szól, hogy a tiszt főorvos, az „Auerbach” (?) nevű bordélyházban az Irma nevű kéjnőt bujakórosnak találta, s ezért kórházba küldte.⁴⁰

Számadó Emese

Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom

E-mail: kgym.emese@gmail.com

IRODALOM

BÁLINT 2018 Bálint F.: *Katonai szervezetek Komáromban a világháború kitörésekor*. In: (Szerk. Számadó E.) Komárom, komáromiak, komáromi alakulatok az első világháborúban. Komárom 2018, 80–90.

FÁBIÁN 2005 Fábíán A.: *Az önkormányzati jogalkotás fejlődése és fejlesztési lehetőségei*. Doktori disszertáció. (Kézirat) Pécs 2005.

MAGYAR ÁLLAM 2006 (Szerk. Szabó P. Cs.) *A magyar állam története 1711–2006* https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Marjanucz/ (utolsó elérés: 2022. április 20.)

NÉPSZÁMLÁLÁS 1893 *A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása*. (Magyar Statisztikai Közlemények II.) Budapest 1893. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1891_02/?pg=6&layout=s&query=k%C3%A9jn%C5%91 (utolsó elérés: 2018. június 4.)

NÉPSZÁMLÁLÁS 1904 *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása községenkint*. (Magyar Statisztikai Közlemények) Budapest 1904. <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

A fenti három bordélyház pontos helyét nem tudjuk, de abban biztosak lehetünk, hogy azok az 1883. évi kéjelgési szabályrendeletben meghatározott városrészben helyezkedtek el.

Komárom szabad királyi törvényhatósági jogú város szabályrendeletei izgalmas és eddig kiaknázatlan forrásai a dualizmus kori városi rendeletalkotásnak, melyek az élet minden területére kiterjedtek. Ahogy a jelen tanulmány is mutatja, egy-egy szabályrendelettel elindulva az azt létrehozó település életmódjáról (is) vonhatunk le érdekes következtetéseket.

NEDA_1900_02/?pg=37&layout=s&query=-v%C3%A9der%C5%91%2C%20kom%C3%A1rom (utolsó elérés: 2018. június 4.)

NÉPSZÁMLÁLÁS 1912 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. (Magyar Statisztikai Közlemények) Budapest 1912. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=40&layout=s&query=Kom%C3%A1rom (utolsó elérés: 2018. június 4.)

NÉPSZÁMLÁLÁS 1923 *Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. (Magyar Statisztikai Közlemények) Budapest 1923. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1920_01/?pg=28&layout=s&query=-kom%C3%A1rom (utolsó elérés: 2018. június 4.)

MÁCZA 1992 Mácza M.: *Komárom. Történelmi séták a városban*. Pozsony 1992.

SCHREINER 1917 Schreiner E.: *A prostitúció*. Budapest 1917.

SIKOS–TINER 2007 (Szerk. Sikos T. T. – Tiner T.) *Egy város – két ország. Komárom–Komárno*. Komárom 2007.

37 5950/886. számú irat. ŠAN PAK

38 E vizsgálat során kérték a már említett új-szőnyi „Sár-ga-ház” vizsgálatát is.

39 242, 1830. és 1986/886. számú iratok. ŠAN PAK

40 1983, 2091/886. számú iratok. ŠAN PA

SZÁMADÓ 2006 Számadó E.: *Új-Szőnytől Komáromig. A komáromi ipar, iparosok, kereskedők és vendéglősök története (1896–1951)*. Komárom 2006.

TÖTŐS 2015 Tötös Á.: *Bordélyházak és kéjnőtartók a polgárosodó Nagyváradon*. In: (Szerk. Takács J.) *Szexualitás a társadalomban* (Különszám). socio.hu Társadalomtudományi Szemle 5. évf. 1. sz. (2015) 77–104.

THE RULES OF THE JURISDICTION OF THE FREE ROYAL CITY OF KOMÁROM IN THE DUALIST ERA, WITH SPECIAL REFERENCE TO THE MATTER OF LEWDNESS

Emese Számadó

The local laws and regulations of Komárom covered many aspects of the period-typical local government including prostitution under the so called

‘ordinance of lechery’. This research-paper is about the history of prostitution in Komárom and the town’s attempts at regulation.

Translated by Balázs Ölveczky

TÖREDÉKBEN MARADT...

A TATA-TÓVÁROSI IZRAELITA ELEMI NÉPISKOLA TÖRTÉNETE (1851–1944)

Szűcs József

„A községi intézmények közt az iskola egyike a legfontosabbaknak,
mert csak ezáltal érhető el azon magasztos cél,
hogy minden egyes tagnak anyagi és szellemi jóléte előmozdíttassék,
mert régen elismert tény,
hogy az emberiséget javítják, midőn az ifjúságot tanítják.”
(HERZFELD JAKAB, 1896)

AZ ELSŐ TANÍTÓKTÓL AZ UTOLSÓ MAGÁNISKOLÁKIG

A tatai izraelita elemi népiskola történetével első ízben Herzfeld Jakab¹ foglalkozott, aki 1895-ben, az Országos Izraelita Tanítóegyesület felhívására² ragadott tollat, s foglalta össze az intézmény első négy évtizedét. Ebből a munkából tudjuk, hogy a településen először, egyes hitközségi tagok ösztönzésére, magániskolák jöttek létre.³ Ezek az iskolák a hitközségektől függetlenül, általában egy-egy személy köré szerveződve működtek, és a vallás-

oktatáson túl más irányú oktatási tevékenységet is végeztek.⁴ A közép- és kora újkori zsidó nevelés hagyományait követték, hasonlóképp működtek tehát, mint a *héderek*.⁵ Tanítóik leggyakrabban végzettség nélkül működtek, metszők,⁶ esetleg valamely *jesivából*⁷ frissen kikerülő *bócherek* voltak. A tananyag gyakran változott, de az is a zsidó oktatás tradícióit követte.⁸ A héber írást és olvasást, a számolást tanulhatták meg az idejárók, valamint

1 Herzfeld Jakab (1850?–1908) 1871-től volt az iskola tanítója, majd igazgatója (ennek időszaka nem ismert). 1895-ben megjelent iskolatörténeti monográfiáját igazgatótanítóként jegyzi, de az ide vonatkozó iskolai értesítőben (1894/95. tanév) csak tanítóként szerepel (igazgató: Wittenberg Vilmos). Ugyanebben az értesítőben említik őt utoljára, így valószínűsíthető, hogy ekkor került sor nyugdíjazására, vagy ekkor hagyta ott az intézményt.

2 Az egyesület célja a magyar zsidó népiskolák fejlődésének történetét feldolgozó gyűjteményes kötet létrehozása volt a millenniumi ünnepségek alkalmából. BARNA–CSUKÁSI 1896

3 Herzfeld a „zugiskola” kifejezést használja, ahogyan más források is, mi azonban, pejoratív olvasata miatt, elkerüljük a szó használatát. HERZFELD 1896, 193.

4 SIMONIK 2017, 87. 265. lábjegyzet

5 Héder. Héber szó, jelentése szoba, mely a tanítás tényleges helyére utal, ez általában a tanító otthonának szobája volt, esetleg egy bérelt helyiség. (BÁNYAI 2005, 18.) A *héderek*be 3–4 éves koruktól jártak a fiúk, de a tanítás általában nem felelt meg felfogóképességüknek. Azt az általánosan elfogadott nézetet követték, hogy a gyerekek nem bírnak önálló akarattal, szüleiknek és tanítóiknak engedelmességgel tartoznak, akik koruknak nem megfelelő, érett magatartást követeltek meg tőlük. BEN DAVID 2008, 93.

6 Metsző vagy sakter. Héber szó, jelentése vágás. A rituális állatvágás mestere. Szigorúan ellenőrzött tisztség volt. SZÁRAZ 2004, 119.

7 Jesiva. Héber szó, jelentése ülés vagy tanház. Talmudi iskola, melyben nőtlen fiúk folytatták tanulmányaikat tizenéves koruktól huszoneves korukig. Az idejáró növendékeket nevezték *bócherek*nek. (SZÁRAZ 2004, 81.) Jozsef Ben David szerint a *jesiva* volt az egyetlen olyan oktatási intézmény, mely a családi-közösségi mintába ütköző indítást adhatott. Az itt folyó oktatás középpontjában a Tóra tanulmányozása állt, de olyan módon, hogy bevezessék a tizenéves fiúkat a közösség életciklusába, ahol a Tóra tanulmányozása, a kereskedés és a családi élet egységben állt egymással. BEN DAVID 2008, 93.

8 Ugyanitt Komoróczy, a zugiskolákat betöltő 24237/1891. Vkm (XI. 22.) számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet idézve leírja, hogy „zugiskolának(!) tekintendő az oly talmud tóra iskola: 1) melyet nem az izraelita hitközség tart fenn, vagy amely nem a hitközség felelős felügyelete alatt áll, 2) amelynek tanítója nem magyar állampolgár és 3) amelyben a vallásoktatáson kívül más oktatás is folyik, anélkül, hogy az iskola a törvény értelmében népiskolának elismerhető volna”. KOMORÓCZY 2012, 55. 115. lábjegyzet

az imakönyveket, a Tórá⁹ és a Talmud¹⁰ bizonyos részeit.¹¹

Az 1830–1840-es években öt magántanító is tartott fenn iskolát Tatán.¹² Ezek létrehozása, működtetése nagy áldozatokkal járt, de – ahogyan azt Herzfeld írja – „kevés előnyt nyújtottak és (...) együttesen sok szépet és hasznosat teremthettek volna”.¹³

Lederer Ábrahám,¹⁴ aki 1855¹⁵ és 1857 között volt a tatai zsidó iskola főtanítója és igazgatója, úgy látja, „a gazdagok, akik nagy vagyonoknak bővében, azonban egy derék tanító¹⁶ kiválasztásához elengedhetetlen intellektusnak híján voltak, többnyire olyan tanítót választottak, aki külsőségekkel, sarlatánsággal könnyen megtevesztette őket, elhivatottsága és pedagógiai érzéke azonban hiányzott”.¹⁷ Hozzáfűzi még ehhez a gondolatához, hogy mivel ezeket a magánfinanszírozású létesítményeket csak a fenntartók gyermekei látogathatták, a fiatalok nagy részének mellőznie kellett mindenféle oktatást, képzést.¹⁸

A magániskolák mellett a gyermekek taníttatásának másik módja a házi tanító felfogadása volt, ám, nyilvánvaló anyagi vonzatai miatt, ez is csupán a gazdagabb családok számára volt elérhető, a szegény sorsú gyermekek nem élhettek vele, így ők nagy valószínűséggel minden tanítás és oktatás nélkül kellett, hogy felnőjenek.¹⁹

Az említett magániskolák működtetői közül az egyik legjelentősebb Peisner Adolf volt, aki 1835 és 1847 között tartott fenn iskolát a településen,²⁰ és tevékenysége nem csupán a szülők és a hozzátartozók osztatlan tetszését nyerte el,²¹ de maga Lederer is elismerően nyilatkozott róla.²² „Peisner Adolf – ahogyan azt Goldberger Izidor²³ fogalmazta meg vele kapcsolatban – nemes egyénisége elég garancia arra, hogy a vezetése alatti iskolát hivatása magaslatán állónak képzeljük el magunknak.”²⁴

Peisner 1847-es távozását követően, hogy ismét Goldberget idézzük, „nemcsak a zsidó gyermekek volt tanítója, hanem még az iskolájuk is vándoréle-

9 Tóra. Héber szó, jelentése tanítás. Szűkebb értelemben Mózes öt könyve, tágabb értelemben az egész Biblia, a zsidóság tanai általánosságban. SZÁRAZ 2004, 144.

10 Talmud. Héber szó, jelentése tanulás. A Tóra mellett a legfontosabb törvényforrás és életvezetési útmutató. A szóbeli hagyományt foglalja magába, mindazt, ami az írott Tórától kimaradt, ezeken felül pedig Tóra-értelmezések és -magyarázatok, példázatok, erkölcsi tanítások és jogszabályok gyűjteménye. SZÁRAZ 2004, 136.

11 KOMORÓCZY 2012, 55.

12 SCHMIDTMAYER 2014, 223.

13 HERZFELD 1896, 193.

14 Lederer Ábrahám (Libochovice, 1827 – Budapest, 1916)

15 Schmidtmayernél ez a dátum az 1854-es év (SCHMIDTMAYER 2014, 224.), de jelen tanulmányban a Zsidó Lexikon által meghatározott 1855-ös dátumot követjük. ZSIDÓ LEXIKON 525.

16 A tanítók (melamméd) számára nem volt előírt végzettség, mi több, a Magyar Királyság területén egészen 1859-ig nem is volt formalizált tanítóképzés. Ekkor nyílt meg az Országos Izraelita Tanítóképző (ennek igazgatója maga Lederer Ábrahám lett). A nyilvános zsidó iskolák tanítóinak már II. József uralkodásától kezdődően kötelező állami képzésen kellett részt venniük (BÁNYAI 2005, 18.), ahogyan ez a hatósági engedélyek megszerzéséhez már korábban is feltétel volt. A kormányzat 1855-ben írta elő a tanítók számára a tanítóképzői végzettséget. (KOMORÓCZY 2012, 55.) Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet működéséről bővebben lásd: FELKAI 1998, 76–80.; 99–101.

17 Idézi: SCHMIDTMAYER 2014, 223.

18 SCHMIDTMAYER 2014, 223. Lederer gondolatait Bányai

Viktória soraival egészíteném ki: „A nyilvános oktatás az 1850-es évekig mindvégig csupán a zsidó gyermekek kisebb részét látta el. Az iskolás korúak túlnyomó többsége, amennyiben egyáltalán részesült oktatásban, azt a hagyományos keretek valamelyikében kapta: család, házi-tanító, magániskola, zsidó községi iskola. (...) Az 1830 és 1840 között született korosztályban is kétharmadnyi többségben voltak, akik semmilyen világi oktatásban nem részesültek (...)” BÁNYAI 2005, 97.

19 HERZFELD 1896, 193.

20 Nem lehet kizárni, bár egyértelmű utalást sem ismerünk erre, hogy Peisner iskolája volt az, amelyet Bányai Viktória úgy jelölt meg tanulmányában mint 1840-ben újonnan alakult nyilvános iskola. (BÁNYAI 2005, 149. 6.1. táblázat) A nyilvános iskolák a törvényi előírásoknak megfelelően működő olyan tanintézmények voltak, melyek állami tantervek alapján, képesített tanerőkkel, tankönyvek és egyéb felszerelések használata mellett végezték tevékenységüket, s jogosultak voltak arra, hogy tanulóiknak állami érvényességű bizonyítványt adjanak ki. (A Magyar nyelv értelmező szótárának szócikke alapján.)

21 GOLDBERGER 1916, 275.

22 SCHMIDTMAYER 2014, 223.

23 Goldberger Izidort (1876–1944) 1903-ban avatták rabbivá. Ugyanebben az évben választották meg Sátoraljaúj hely rabbijává, 1912-től haláláig pedig Tatán töltötte be ezt a pozíciót. Jelentős volt irodalmi, illetve a zsidó történelemmel, zsidóságtörténettel kapcsolatos munkássága is. ZSIDÓ LEXIKON 318.; PERGER–SCHMIDTMAYER 2014, 37.

24 GOLDBERGER 1916, 274.

tet élt”.²⁵ Az így beállt helyzet vitte rá a hitközség előjáróságát, hogy állandó iskolahelyiségről kezdjenek el gondolkodni.²⁶ Vélhetően felismerték ők is, ahogyan azt Komoróczy Géza fogalmazza meg, hogy szükséges lenne „a hagyományos képzés terjedelmét bizonyos világi ismeretekkel” bővíteni, úgymint „az adott ország nyelve, írása, némi adminisztratív gyakorlat, matematika stb.”²⁷ Mindehhez hozzájárult még az a szerződés is, melyet az Esterházy-uradalom „A Sidó kösséggel az uradalmi adózásról, s egyéb haszonvételről (1)838-i Január 1-ő napjától. (1)846-i X-ber végéig kötött”, s melynek betartását rendőri szigorral ellenőrizték. Még a dokumentum 8. pontjában foglalt iskolaügyet is így kívánták volna intézni.²⁸

A szerződő felek már ekkor kimondták, hogy a magániskolákat beszüntetik, és helyettük egy kö-

zös²⁹ zsidó iskolát (*allgemeine Schule*) hoznak létre, önálló épülettel és tanítókkal. Ennek tervezetét az uradalom mielőbbi benyújtással kérte meg jóváhagyásra.³⁰ (Mint azt alább bemutatjuk majd, az intézmény a szerződésben foglalt időszakban még nem tudott megvalósulni.)

Az iskola felállításáig a szerződés kikötötte, hogy magántanítót a zsidók csak uradalmi engedéllyel fogadhattak gyermekeik mellé, mely tanítók azonban más gyermekeit nem oktathatták. Az ez ellen vétőket megbüntették. További hátrányt jelentett a tanítóknak, ahogyan a hitközség más alkalmazottainak is, hogy bentlakási joggal (*Incolat*) nem rendelkeztek, tehát idegennek (*Auswärtig*) tekintették őket.³¹

AZ ISKOLAALAPÍTÁSTÓL AZ ÉPÜLETÁLLÍTÁSIG

A magániskolák egyesítésére, vagy mondjuk inkább úgy, felosztatására és a közös iskola létrehozására, végül 1851-ben került sor. Ehhez a fentebb már említettek mellett két újabb tényező is hozzájárult. Egyrészt Thun-Hohenstein Leó gróf³² vallás- és közoktatási miniszterré való kinevezése, másrészt Ziltz Mór³³ rabbi és tanár Tatán tett látogatása.³⁴

Thun Leó 1849. július 28-án lépett hivatalba. Az általa meghozott rendelkezések legnagyobb része, ahogyan arra Felkai László is rávilágít, a Habsburg Birodalom érdekeit tartotta szem előtt, de megjelentek közöttük a zsidó iskolák létesítését szorgalmazók is, például 1851-ben egy. Az így létrejött intézményekben a vallás oktatása mellett nagy hangsúlyt kapott a világi ismeretek elsajátíttatása is. A hatóságok nem tettek különbséget zsidó és

nem zsidó iskolák között, a németesítés és a birodalmi érdekek érvényesítése a teljes magyar tanügyet érintették.³⁵

Ziltz Mór, a kormány megbízásából, minden nagyobb izraelita hitközséget meglátogatott, s azokat nyilvános iskolák felállítására buzdította. Ösztönző szavai Tatán is meghozták a kívánt eredményt.³⁶

A felszámolt iskolákból a tanítók nagy részét elküldték, ám a színvonalas oktatásra alkalmasakat tovább foglalkoztatták. Az intézmény élére ekkor Fischer Gerzsont hívták meg.³⁷

Az iskola, ahogy Herzfeld megfogalmazta, „a már akkor keletkezett pártok dacára” kezdhetette meg munkáját,³⁸ ami arra utal, hogy nem mindenki támogatta a kezdeményezést.

25 GOLDBERGER 1916, 275.

26 GOLDBERGER 1916, 275.

27 KOMORÓCZY 2012, 54.

28 GYÜSZI 1994, 27–29.; GOLDBERGER 1938, 13–14.

29 A kifejezést Goldberger használja, vélhetően arra célozva, hogy a különállóan működő magániskolákat összevonják, s egy, a helyi zsidó közösség által fenntartott iskolát hoznak létre. GOLDBERGER 1918, 232.

30 GYÜSZI 1994, 27–29.; GOLDBERGER 1938, 13–14.

31 GYÜSZI 1994, 27–29.; GOLDBERGER 1938, 13–14.

32 Thun-Hohenstein Leó (1811–1888) osztrák államférfi, 1860-ig töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszter posztját. SZÜCS 2007, 80. 34. végjegyzet

33 Herzfeldnél tévesen, Ziltz-ként szerepel. HERZFELD 1896, 193.

34 Ziltz Mór 1852-től működött Pesten mint hitoktató és

kisegítő rabbi. Ezt megelőzően a komáromi izraelita iskola rektora és főtanítója volt. A pesti izraelita hitközség iskolafelügyeletéhez tett első felszólítását, hogy az hívja össze az ország izraelita iskoláinak képviselőit egy általános zsidó elemi iskolai tanterv kidolgozása érdekében, még innen intézte. (SZINNYEI 1914, 1848. – Dr. Paszternák András és Paszternák Antal jóvoltából) Ziltz Mór Szinnyeinél szereplő születési dátuma (1847), fent taglaltak ismeretében nyilvánvalóan téves. Schmidtmayer Csaba, ugyancsak Szinnyeire hivatkozva, tévesen komáromi rabbiként említi őt. SCHMIDTMAYER 2014, 223.

35 FELKAI 1998, 29.

36 HERZFELD 1896, 194.

37 HERZFELD 1896, 194.

38 HERZFELD 1896, 194.

Az intézmény éves költségvetése 1800 forint volt, ami „*az itteni hitközség anyagi erejének túlbecsülése vala, de minden esetre jele azon nemes törekvésnek, hogy egy, a kor kívánalmainak megfelelő iskolát szervezzen*”.³⁹

A költségek fedezésére a hitközség egy tagja, Szarvas Vilmos, „*egy iskola alapra való önkénytes adakozásra hívta fel közönséget*”, de nem járt sikerrel. A tandíjából nem folyt be elegendő összeg az iskola kiadásainak fedezésére, így ezt a hitközség segítségével oldották meg, ami viszont annak tagjait terhelte meg még jobban, s ez felháborodást, az iskola felé pedig ellenséges érzelmeket szült, főként azok körében, akiknek nem volt tanköteles korú gyermeke, tehát nem látták volna „hasznát” az újabb kiadásoknak. „*Ilyen, minden községben élő önző tagok nem gondolják meg, hogy támogatásuk hiányában a szegény gyermekek tanítás és nevelés nélkül nőnek fel s később a társadalomnak csak terhére válnak és jobb a fiatal romlatlan gyermeket akkép gyámolítani, hogy később maga bírja magát fenntartani, mint utóbb számos nyomorban élő családot a szó szoros értelmében eltartani.*”⁴⁰

Mivel létrejöttekor az intézmény saját épülettel vagy a céljainak megfelelő helyiséggel még nem rendelkezett, örömmel vette a hitközség a piarista gimnázium (ekkor, 1850 és 1867 között, Tatai Kis-Gimnázium)⁴¹ igazgatójának, Hutter Antalnak⁴² felajánlását, aki évi 90 forint bérleti díj fejében átengedte a gimnázium hátsó udvarában lévő, három teremből álló épületet az iskola részére.⁴³

Ezeket a helyiségeket azonban igen hamar, már 1852 elején felmondták. Ennek okát egy hivatalos levélből ismerjük, mely arról számol be, hogy az izraelita hitközség és a gimnázium igazgatója között korábban megkötött szóbeli megállapodást, mely a helyiségek bérléséről szólt, a tatai gróf uradalmi tisztségviselőjének utasítására bontották fel. Sőt, ahogyan a levél fogalmaz, az iskolát magát is bezáratták. Ennek következtében a gyermekek „*taníthatása ép oly váratlanul, valamint jogellenesen*

megakadályoztatott”. A hitközség a közigazgatási hatósághoz fordult panaszával, megkérdőjelezve, hogy az uradalomnak volt-e egyáltalán joga rendelkezni a gimnázium tulajdonában álló javak felett. Az ügy a Császári-Királyi Helytartósághoz került,⁴⁴ folytatása azonban nem ismert előttünk. Annyit tudunk csak, hogy az iskola nem térhetett vissza a gimnáziumi termekbe.

Mindezek következtében hetekig tartó szünet állt be a tanításban. Ez meglehetősen visszavett a kezdeti lelkesedésből és érdeklődésből, az elégedetlenkedők számát pedig jócskán megnövelte. A megoldást a hitközség elöljárói, Ehrenfeld Leopold, Fischer Mór,⁴⁵ Fischer Miksa és Oblath Fülöp találták meg, akik kibérelték az iskola számára a Skalitz-féle ház három szobáját. Sajnos a tanulók itt-tartózkodása sem lehetett tartós, mivel tulajdonosai nem sokkal később az épületet eladták.⁴⁶

Az elöljáróság végül ezen a ponton hozott döntést egy saját iskolaépület felállításáról, a megvalósításhoz azonban ismét szükség volt Fischer Mórra, a világhírű herendi porcelángyár tulajdonosára is, aki a leginkább buzgólkodott az ügy érdekében.⁴⁷

Fischer Gerzson igazgató-tanító, az építkezést övező folytonos viszálykodások miatt, ez idő tájt vált meg az intézménytől, mi több, a „*rendtelenség és elégtelenség*” okán a hitközség akkori vezetése is lemondott, az elnöki tisztelet pedig hosszas rábeszélést követően Oblath Mór vette át. A pénzhány folyamatos volt, az új elnök semmilyen módon nem bírta rávenni a hitközség tagjait az adófizetésre,⁴⁸ így fél év után ő is feladta posztját. Az ezt követően megválasztott elnökök egyike sem volt hajlandó a tisztséget betölteni annak kilátástalansága végett. Herzfeld ekkor az építkezés újabb, több hétig tartó szüneteltetéséről beszél, sőt újabb tanítóváltásról is, ám itt neveket nem említ.⁴⁹

Ismét csak Fischer Miksa és Oblath Fülöp kitarításának volt köszönhető, hogy nem hiúsult meg az egész vállalkozás, s az iskolát sem oszlatták fel. Jagosic császári-királyi megyei biztos és Szabó

39 HERZFELD 1896, 194.

40 HERZFELD 1896, 194.

41 KÖRMENDI 2004, 9.

42 Hutter Antal (1797–1863) 1849 és 1853 között a gimnázium nyelvtan- és magyartanára, az intézmény igazgatója. KÖRMENDI 2004, 29.

43 HERZFELD 1896, 194.

44 Szalay Ignác főbíró levele a tatai Esterházy-uradalom részére. Tata, 1852. február 28. MNL OL P 210. – VII. Birtokigazgatással kapcsolatos iratok. Zsidóságra vonatkozó iratok. 248. (Stegmayer Máté jóvoltából)

45 Fischer Mór (Tata, 1799 – Tata, 1880) A herendi por-

celángyár felvirágoztatója, sikerre, dicsőségre vivője. Elnyerte a francia becsületrendet, nemesi rangot Ferenc József királytól kapott. Visszavonulása után a gyárat fiai vitték tovább, ő maga pedig tatai szülőházában porcelánfestő műhelyt rendezett be. KÖVESDI-LÁSZLÓ-SCHMIDTMAYER-VARGA 2013, 167.; <https://herend.com/fischer-mor> (utolsó elérés: 2022. május 8.)

46 HERZFELD 1896, 194–195.

47 HERZFELD 1896, 195.

48 Vélhetően az iskola kiadásainak fedezése céljából kirótt külön adóról van szó.

49 HERZFELD 1896, 195.

főszolgabíró személyében is támogatóra leltek, akik, kezükbe véve a kezdeményezést, Singer Dávidot nevezték ki a hitközség élére. Singer, igyekeztén megfelelni az eléje támasztott elvárásoknak, illetve megbirkózni az előtte álló feladatokkal, biztos kézzel és kitartással fogott az ügyek rendezéséhez, s elnöksége alatt, 1853-ra, az iskola épülete el is készült. Munkájában Reviczky főszolgabíró is segítette, pártolta őt.⁵⁰

Mivel az épületet 1853-ban emelték, még nem részesülhetett a zsidó iskolák létesítésére szánt iskolaalapról, mely csupán néhány évvel később, 1856-tól vált elérhetővé.⁵¹

A KATOLIKUS TANFELÜGYELETTŐL A LEDERERI PEDAGÓGIÁIG

A 132 tanulóval és vegyes osztályokkal⁵⁵ újonnan létrejött tatai izraelita iskola a megszállott területek polgári ügyeinek intézésével megbízott belügyminisztériumi tanácsos, Geringer Károly⁵⁶ által 1850. január 30-án⁵⁷ kiadott rendelet⁵⁸ értelmében a helyi katolikus pap, Winterl Antal⁵⁹ felügyelete alá került.⁶⁰ Bár azt tudjuk, hogy Winterl

A földszintes, négy tanteremmel, egy lakással és egy tágas udvarral ellátott iskolaépület a hitközség tulajdonában állt, becsült értéke – 1896-ban – nagyjából 7000 forint volt, felszerelése pedig további 1000 forintot ért.⁵²

Az iskola a bejövő tandíjakból⁵³ tartotta fenn magát, ha ez nem volt elegendő, a hitközség adta a hiányzó részt. Az országos izraelita iskolaalapról 1859 és 1864 között évi 300 forint segélyben részesült,⁵⁴ államsegélyt egészen az 1907/1908-as tanévig nem kapott.

mindent megtett a helyi tanügy fejlesztése érdekében,⁶¹ Venetianer Lajos szerint a katolikus papok felügyelete csak akadályozta a zsidó iskolák fejlődését. Ezt a feltevését abban látta igazolódni, hogy miután a magyar kormány 1863. április 26-ával⁶² hatályon kívül helyezte Geringer rendeletét, két év alatt, tehát 1865-re, 27 zsidó iskola, köztük

50 HERZFELD 1896, 195.

51 HUNYADI 1990, 12.; VENETIANER 1986, 206.; Schmidtmayer Csaba, aki tanulmányában, Hunyadi Imréhez hasonlóan, Venetianerre hivatkozik, azt írja: „Mivel a tatai izraelita mintafőiskolát még nem a zsidó iskolaalap finanszírozásával hozták létre, Venetianer a pesti intézményt (értsd az 1857. október 8-án felavatott pesti izraelita mintafőtanoda) tekintette az első alapításnak.” SCHMIDTMAYER 2014, 224. 14. lábjegyzet

52 HERZFELD 1896, 198. Bár Herzfeld 1896-ban négy tantermet említ, és tudjuk – ismerte az iskola 1856-os alaprajzát –, hogy ennnyivel is épült fel az épület 1853-ban, az 1869-es népszámlálás felvételi ívén mégis öt iskolaterem szerepel. Tata, Burgundia (izraelita iskola) 118. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q57-L99K-8VNL?i=459&wc=QZ77-BTQ%3A323642501%2C323966501&cc=1986782> (utolsó elérés: 2022. május 8.) Ennek okát nem tudjuk, valószínű azonban, hogy elírásról van szó, hiszen a források egyike sem említ átépítést, az pedig nehezen elképzelhető, hogy bővítették, majd újra redukálták a tantermek számát.

53 A tandíjak összege 1896-ban, a családok anyagi helyzetéhez mérten, 60 krajcár és 3 forint között mozgott. A szegény gyermekek tandíjmentességet élveztek. HERZFELD 1896, 198.

54 HERZFELD 1896, 198.

55 HERZFELD 1896, 197.

56 Geringer Károly báró (Nagy-Szeben, 1806 – Haeersdorf, 1889) Magyarország helytartója. 1829-től az alsó-auszt-

riai kormányzóknál dolgozott, majd 1831-ben az udvari közkinccstárhoz nevezték ki, hol az udvari fogalmazó, titkár, később a kormánytanácsos posztját töltötte be. 1848-ban kormánybiztos Frankfurtban, 1849-ben Pozsonyba, majd Pestre került, ahol átvette az ország polgári kormányzatát és a szervezeti munkálatok vezetését. A Pallas nagy lexikona <https://www.arcanum.com/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/g-A5BD/geringer-AAF3/> (utolsó elérés: 2022. május 8.)

57 Venetianernél ez a dátum 1850. március 19. VENETIANER 1986, 255.

58 A rendelet szerint kerületenként egy katolikus és egy protestáns iskolafelügyelő intézte felekezeti megosztásban az iskolák ügyeit. Egyes kerületekben a nemzetiségi, illetve felekezeti érdekek képviseletére más, fizetés nélküli iskolafelügyelőket is kineveztek. Valamennyiüket az iskola-tanácsos cím illette meg. FELKAI–ZIBOLEN 1993, 12.

59 Winterl Antal (1814–1886) 1851 és 1864 között töltötte be a tatai plébános posztját. MOHL 1933, 262–264.

60 FELKAI–ZIBOLEN 1993, 10., 12.; HERZFELD 1896, 195. Lederer iskolaigazgatóként hivatkozik Winterl Antalra. LEDERER 1856, 20. (A Lederer-kötet hivatkozott részének fordításáért köszönettel tartozom Stegmayer Máténak.)

61 Winterl Antal sokat dolgozott a tanügy jobbá tételén, a helyi tanítókat mindig szívesen látta asztalánál, azokat folyamatos fejlődésre, haladásra ösztönözte. MOHL 1933, 262–264.

62 Felkainál ez a dátum 1863. április 16. FELKAI 1998, 30.

a tatai is, nyerte el az állami érvényességű bizonyítványok kiadásának jogát.⁶³

Schmidtmayer Csaba, aki a Lederer Ábrahám által 1856-ban kiadott iskolai évkönyvre⁶⁴ hivatkozik, azt írja, az újonnan felállított épület (mely Lederer szerint „tágassága és alkalmassága miatt Magyarország egyik legszebb izraelita iskolaépületének számít”)⁶⁵ „megnyugtatóan rendezett sorsú”, de anyagi körülményeit tekintve a szükségesnél szerényebb volt. Az intézmény iránti érdeklődés még ez utóbbi ellenére is igen nagy volt a hitközségben, s a beiratkozott tanulók létszáma három éven belül, tehát 1856-ra, 152 főre nőtt.⁶⁶

Csak az összehasonlítás végett: ebben az időszakban Tatán négy további iskola működött. A katolikus elemi négy osztállyal, 314 tanulóval; a református elemi három osztállyal, 255 tanulóval; egy magán-leánynevelde két osztállyal, 75 tanulóval; és a tóvárosi katolikus elemi két osztállyal, 298 tanulóval. Az öt intézmény 15 osztályában tehát összesen 1094 diák tanult.⁶⁷

A tatai izraelita iskola tudatosan készítette fel diákjait a gimnáziumi vagy reáliskolai továbbtanulásra. Ennek érdekében a III. és IV. osztályok tanulóit két csoportra osztották. A harmadik évfolyam első csoportjába azok a tanulók kerültek, akik – a kormányzati előírásoknak megfelelően – közvetlenül a negyedik évfolyamra léphettek tovább, míg a második csoportba járók, kik nem terveztek továbbtanulni, a polgári életre való felkészítésben részesültek. Ugyanazt a tankönyvet használták,

ugyanazt az oktatást kapták ők is, de bővebben és alaposabban, képességeiknek megfelelő öntevékenység alkalmazásával. A negyedik évfolyam első csoportjába a középiskolába készülők kerültek, a második csoportba pedig az úgynevezett továbbképző iskola tanulói, akiket civil életükre készítettek fel.⁶⁸

A vallás- és közoktatásügyi miniszter egy 1857-ben kiadott rendeletében fogalmazta meg, hogy a zsidó iskolákat a nem zsidókéhoz hasonlóan kell berendezni, munkájukat azok példáját és mintáját követve kell megszervezni, valamint világi ismeretek oktatását szolgáló tankönyvekkel kell ellátni. Elrendelte ugyanakkor, hogy a vallási tárgyakon kívül csak annyi időt szabad a világi oktatásra fordítani, amennyi még nem terheli meg a tanulókat. A tanítási időt legfeljebb heti 20 órában határozták meg,⁶⁹ ebbe beleszámított a vallástan oktatása is (a héber nyelv tanítása ellenben nem). Ugyanez a rendelet határozott arról, hogy a tanítókat rendszeres fizetéssel kellett alkalmazni,⁷⁰ csak egy osztályban voltak kötelesek tanítani, és önkényes elbocsátásuk tiltva volt. A lányok kézimunka-tanulását is itt szabályozták, szem előtt tartva sajátos érdeklődési körüket.⁷¹ Utóbbi Tatán már Lederer igazgatása alatt, tehát a most említett rendelet megjelenését megelőzően, megvalósult.⁷²

Lederer Ábrahám, a tatai hitközség meghívására, 1855-ben került az iskola élére. Pályája kezdetén volt még, Tatára kerülését megelőzően rövid ideig tanítóskodott csak,⁷³ 1852-ben Mährisch-

63 VENETIANER 1986, 255–256. Ugyanitt Venetianer megnevezi azt a 27 települést, melynek zsidó iskolái jogosultságot nyertek az állami érvényességű bizonyítványok kiadására. Ezek a nagyváradai tankerületből Temesvár, Arad, Szeged, Hódmezővásárhely és Nagyvárad, a győri tankerületből Pécs, Nagykanizsa, Tata, Veszprém és Bonyhád, a pozsonyi tankerületből Léva, Nagyszombat, Nyitra, Pozsony, Szenic, Trencsén és Verbó, a kassai tankerületből Sátoraljaújhely, Miskolc és Gyöngyös, a budai tankerületből pedig Pest, Baja, Lovasberény, Kecskemét, Ó-Buda, Vác és Székesfehérvár voltak.

64 LEDERER 1856

65 Idézi: SCHMIDTMAYER 2014, 226.

66 LEDERER 1856, 27. Körmendi Gézőnél ugyanez a szám 132. (KÖRMENDI 1984, 90.) Herzfeldnél a 132 fős létszám 1853-nál, az iskolaépület átadási événél szerepel. HERZFELD 1896, 197.

67 KÖRMENDI 1984, 90. Körmenditől eltérően mi már a pontosított, Lederertől vett tanulólétszámmal (152 fő) számoltunk.

68 LEDERER 1856, 20.

69 1856-ban az iskolában 33 óra volt a heti tanítási idő. LEDERER 1856, 21.

70 A tatai izraelita iskola tanárainak fizetése ebben az időszakban a következőképpen alakult: Lederer Ábrahám 500 konvenció forint (részére lakást is biztosított a hitközség), Widder Ede 400 konvenció forint, Lichtenfeld A. (a keresztnév nem ismert) 300 konvenció forint. Lengyel József segéd 200 konvenció forintot keresett. (LEDERER 1856, 27.) Ugyaninnen ismerjük az iskola további költségeit is: fűtőanyagokra (az adományok leszárolásával) 80 konvenció forintot, a tisztítási és fenntartási költségekre, az egyéb kiadásokkal együttesen, 100 konvenció forintot fordítottak. Összkiadásuk így, a tanári bérekkel együtt, 1580 konvenció forint volt.

71 SZŰCS 2007, 41.; KOMORÓCZY 2012, 58. Komoróczynál a rendelet megjelenésének éve 1858.

72 Ebben az időszakban a női kézimunka miatt a héber tárgyakat felváltva oktatták, 10 és 11, valamint délután 4 és 5 óra között. LEDERER 1856, 21.

73 ZSIDÓ LEXIKON 525.

Neustadtban,⁷⁴ majd Lundenburgban⁷⁵ 1853 és 1855 között.⁷⁶

Lederer Tatán eltöltött évei alatt kezdte el tanulni a magyar nyelvet, melyet „törve és idegen-szerűen”, de „nyelvtanilag hibátlanul sajátított el és nemzetünk összes nevezetes íróinak műveit eredetiben olvasta, ismerte, sőt idézte”.⁷⁷ Itt erősödtek meg benne azok a pedagógiai megfontolások, melyek révén később országos hírnévre tett szert, s melyek későbbi pályafutását is meghatározták. Nagy hangsúlyt helyezett többek között a pedagógusok és a szülők kapcsolatára, a közöttük lévő munkamegosztásra és felelősségre. Fontos volt számára, hogy megértesse, elfogadtassa a szülőkkel, milyen jelentőséggel bír az iskolai oktatás és nevelés, s hogy ennek megalapozásához mennyire szükséges az ő közreműködésük, hogy gyermekeiket megfelelő módon készítsék fel az iskola megkezdésére.⁷⁸

Modern pedagógiai szemlélete már itteni működése során is megnyilvánult. Legnagyobb részt az ő érdemeinek tudható be, hogy az intézmény már 1856-ban mintafőelemi iskola (*Muster Hauptschule*) címet nyert.⁷⁹ A *Budapesti Hírlap* minderről így számolt be: „A tatai izraelita vallású község négy czélszerű, jól fölszerelt iskolaszobával nagyobbított községi iskoláját négy alkalmas tanítóval és egy ipartanítónővel is ellátta, egy könyv(t)árt alapított a tanítók és tanulók számára, az ének- és rajztanításra nézve gondoskodott, a tanítók fizetéseit megjavította s minden saját iskolája ügyében hozzája intézett kívánalmaknak a legdicséretesb készséggel megfelelt. Ennélfogva ezen iskola a magas cs. k. oktatásügyi ministeriumnak 1855. évi martius 23-n 18,788 sz. a. kelt rendelete értelmében fő-minta-iskolának nyilvánítottatik, mely alkalommal mind az egész községnek, mind pedig Singer D., Oblat J. és Deutsch J. iskola-elöljáróknak az iskolának tett áldozataikért a legteljesb elismerés ezennel nyilvánosan kifejeztetik.”⁸⁰

Lederer úgy vélte, az iskolának hármas feladata van, a „vallásosságra, hazaszeretetre és emberségre nevelés, azaz olyan hithű zsidók képzése, akik hű és hasznos állampolgárok, valamint jó és okos emberek”.⁸¹ Az iskola tanmenetét, mely a kormányzati előírásoknak minden tekintetben megfelelt, e három feladathoz mértén állította össze.⁸²

A vallásos nevelés természetesen a hittanórák keretei között valósult meg. A hit- és erkölccstan oktatásával összefonódott a héber nyelv tanulása. A hittankönyvek a modern szemléletet követték, melyek szemben álltak a teljesen vallási alapokra helyezkedő *héderekben* megszokottakkal.⁸³

Az alsóbb évfolyamos diákok minden egyes napon elmondták korábban megtanult héber nyelvű imáikat, *sabbatkor*, ünnep- és böjtnapokon pedig az iskola valamennyi tanulója, tanítóik kíséretében és vezetésével, átvonult a zsinagógába.⁸⁴

Hű és hasznos állampolgárokat nem csupán a német nyelv oktatásával – mely egyben a tanítás nyelve is volt ekkor – kívántak nevelni, hanem a német-osztrák hazafiságot erősítő irodalmi szövegekkel is. A magyar nyelv elsajátítása, mely ugyanúgy része volt a tananyagának, a német olvasókönyvek magyarra fordításával történt.⁸⁵

A hasznos polgári ismereteket gyakorlati úton⁸⁶ sajátították el a diákok, mely gyakorlatok több tantárgynak is részét képezték, és az iskola utáni életre készítettek fel. Ilyen módon tanulhatták meg például az üzleti fogalmazványok írását német és magyar nyelven is. Lederer számára fontos volt, hogy tanítványai olyan szakmát válasszanak maguknak, melyben kiteljesedhetnek, s ehhez olyan kortárs mesteremberek példáját tárta eléjük, akik önjelölt polgárokká váltak.⁸⁷

Az iskola harmadik feladatáént megfogalmazott jó emberré nevelés az erkölcsi és nevelési elvek mentén valósulhatott meg. Lederer a jutalmazásban hitt, melyről úgy vélte, ha elég változatos

74 Ma Uničov.

75 Ma Břeclav.

76 Egyenlőség 35. évf. 39–40. sz. 1916. szeptember 27. 14–15.

77 Egyenlőség 35. évf. 39–40. sz. 1916. szeptember 27. 14–15.

78 SCHMIDTMAYER 2014, 224.

79 SCHMIDTMAYER 2014, 224. Ezt az iskolatípust, mely a tanítók képzésével is foglalkozott, az uralkodó egy 1855-ös döntése értelmében hozták létre a zsidó tanítójelöltek számára. FELKAI 1998, 30–31.

80 Budapesti Hírlap (évf. n.) 6. sz. 1856. január 8. 1.

81 Idézi: SCHMIDTMAYER 2014, 225.

82 SCHMIDTMAYER 2014, 225.

83 SCHMIDTMAYER 2014, 225.

84 LEDERER 1856, 20.

85 SCHMIDTMAYER 2014, 225.

86 A gyakorlati oktatás kapcsán Widder Ede igazgató-tanító így fogalmazott 1884-ben: „A tanulmány szép, ha gyakorlati ügyességgel jár, mert csak e kettő körüli fáradozás felejtet az emberrel minden bűnös gondolatot. (...) A munkához szokott gyermek rendszerint szorgalmas tanuló, s mint ilyen később munkás férfivá, s így az emberiségnek hasznos tagjává válik. Ki embertársát tiszteli és szeretni tanulta, a társadalomnak felforgatója nem lehet, hanem isten és ember előtt kedves lesz (...)”. ÉRTESÍTŐ 1884, 4–5.

87 SCHMIDTMAYER 2014, 225.

módon nyújtja az iskola, kevesebb büntetésre lesz szükség. Úgy vélte, „*a jutalom a szeretet megnyilvánulása, amely örömet okoz és jót tesz, megvonása pedig már a leghatékonyabb büntetés. A nyilvános jutalmazás, ha ritka is, jobban és erősebben ösztönöz szorgalomra és erkölcsösségre, mint amennyire a napi büntetés visszatartat a durvaságtól és a restségtől.*”⁸⁸ Hitt benne, hogy a nyilvános jutalmazás önbecsülést ébreszt, és önbizalmat, jó cselekedetekre sarkall, a rosszaktól pedig visszatart. Ennek a nyilvános jutalmazásnak legkiválóbb példája volt a *Dicsőségnapló*, melybe az egyes félévek kitüntetettjeit vezette be, valamint a nyilvános vizsgák alkalmával elhangzó és alkalomhoz illő dicshimnusz, melynek eléneklésével a legszorgalmasabb és legerkölcsösebb tanulókat jutalmazták diáktársaik.⁸⁹

Az iskola tanárai havonta tartottak megbeszélést. Ekkor értékelték a tanulók magaviseletét, ellenőrizték az elmúlt hónapra vonatkozó haladási jegyzéket, illetve ekkor jelölték ki a következő időszakra vonatkozó tanítási célokat.⁹⁰

Lederer nevelési elvei Pestalozziéval⁹¹ mutatnak rokonságot.⁹² Követve a svájci pedagógus példáját, a tatai zsidó iskola tantervében is megjelent a „szemlélődés tanóra” (*Anschauungsunterricht*), melynek során a környező világ jelenségeit vizsgálták a diákok, a világ és Isten viszonyát. Felsőbb osztályokban már nem szántak erre külön órát, csupán a módszert alkalmazták az egyes tantárgyak, például a matematika tanítására. A szemlélődés célját maga Lederer a következőképpen fogalmazta meg: „*A külső érzékek fejlesztése, amelyek a tapasztalás és megítélés forrásai, a figyelemfelkeltés, a beszéd-készség kiteljesítése, a nemes történetek iránti kedv feltámasztása és a gondolkodásmód fejlesztése.*”⁹³

Mind a hitközség, mind pedig Lederer számára fontos volt, hogy a szegényebb családok gyermekei

se maradjanak ki az oktatásból, ezért létrehoztak egy iskolaalapot, mely által nem csupán ruházathoz, de ingyenes tankönyvekhez is juttatták a rászorultakat, sőt továbbtanulásukról is gondoskodni tudtak.⁹⁴

És hogy a lányok se maradjanak gyakorlati oktatás nélkül, Gold Mórné elnökletével együletet alapítottak, melynek célja egy női kézimunka-iskola működtetése volt.⁹⁵

Lederer igazgatása idején, a dualizmus kori általános gyakorlatnak megfelelően évente kétszer, félévkor és év végén tartottak nyilvános vizsgákat, ahol a szülők és a „*tanügybarátok*” egyaránt jelen lehetek. Az iskolai szünnapok szombaton egész nap, szerda és péntek délutánokon voltak, a nagy szünidő pedig a nagy ünnepek idejére esett.⁹⁶

Lederer igazgató-tanítóként végzett munkáját az iskola egyházi felügyeletét 1851 és 1863 között ellátó tatai plébános, Winterl Antal is figyelemmel kísérte, aki előadónak is többször meghívta Lederert az általa szervezett tanítói értekezletekre. Winterl volt az, aki a császári iskolai tanácsos, dr. Haas Mihály figyelmébe ajánlotta Lederert, akit így 1857-ben megbíztak a pesti izraelita mintafőtanoda szervezésével és vezetésével.⁹⁷ Természetesen az ajánlás önmagában nem volt elegendő, tehetségére és munkásságára is szüksége volt, melyek révén az egész országban megismerték már nevét. Lederer a megbízatást elvállalta, így még ebben az évben elhagyta Tatát.⁹⁸

Elvitathatatlan érdemeinek köszönhetően, de már távozása után, 1858-ban a kormány a tatai iskolát izraelita tanítójelölteknek ajánlotta mint olyan intézményt, „*melynek tanítói magukat hivatásuk közben kifejtett buzgalmuk, módszertani eljárásuk s az ifjúsággal való jó bánásmódjuk által különösen kitüntették.*”⁹⁹

88 Idézi: SCHMIDTMAYER 2014, 225.

89 SCHMIDTMAYER 2014, 225–227. Ennek a dicshimnusz (Prämianten Lied) a kottáját Lederer közzétette 1856-ban kiadott iskolai évkönyvében. Az általam tanulmányozott, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum tulajdonában lévő példányban a kotta egy különálló, a példányból láthatóan kiszakadt, oldalszámozás nélküli lapon szerepel. Valószínűsíthető, hogy eredetileg függelékként vagy mellékletként képezte a kötet részét. Hogy annak valóban része volt, azt a borítón, a cím alatt olvasható szöveg („und einen Prämiantenliede”) is bizonyítja. LEDERER 1856

90 LEDERER 1856, 21.

91 Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) Svájci humanista pedagógus. Fontosnak tartotta, hogy a megreformált népiskolai tananyag mellett a gyermekek kétkézi munkát

is végezzenek. Albert G.: *A nevelés elméleti és történeti alapjai* (2011) http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/albert_gabor/9_pestalozzi_s_a_neohumanizmus.html (utolsó elérés: 2021. április 24.)

92 *A haladó szemléletű pedagógusok (Rousseau, Pestalozzi, Diesterweg) tanai a Cseh- és Morvaországból érkező tanítók (mint például Lederer Ábrahám) útján jutottak el Magyarországra.* FELKAI 1998, 33.

93 Idézi: SCHMIDTMAYER 2014, 226.

94 HERZFELD 1896, 196.

95 HERZFELD 1896, 196.

96 HERZFELD 1896, 197.

97 *Egyenlőség* 35. évf. 39–40. sz. 1916. szeptember 27. 14–15.

98 ZSIDÓ LEXIKON 525.

99 HERZFELD 1896, 196.

A MAGYAR NYELVŰ OKTATÁSTÓL A RÁSZORULÓK TÁMOGATÁSÁIG

Az iskolában az oktatás nyelve egészen 1861-ig a német volt,¹⁰⁰ 1861 és 1870 között német és magyar, ezt követően pedig kizárólag magyar.¹⁰¹

Az oktatott tantárgyak a tárgyalt időszakban a vallástan, a beszéd- és értelemgyakorlat, a magyar olvasás és nyelv, a számtan, a földrajz, a magyarok története, a világtörténet, a természetrajz, a természettan, az ének és rajz voltak, valamint héberből olvasás és imafordítás, illetve Mózes öt könyvének fordítása. Utóbbi 1879-től magyar nyelven folyt, heti 6 órában.¹⁰²

Az osztályzatok szorgalomból a folytonos, változó és a hanyag voltak, magaviseletből a példás, a jó és a törvénytörő, az előmenetelt pedig jeles-, jó-, elégséges- vagy elégtelenként értékelték.¹⁰³

A tatai zsidó iskola működésének első évtizedében gyakran részesült a felettes hatóságok elismerésében; egy 1875-ös tanfelügyelői minősítésről az alábbi dokumentum tanúskodik:

„Ad 54. szám.

Tisztelt Igazgató úr!

A kérdéses ügyet azonnal elintéztem. Ma (12-én) küldtem át Győrbe. A hivatalos bizonyítvány így hangzik:

»Midőn a tatai izraelita hitközségnek folyó évi idemellékelte tanügyi kimutatását és költségvetését helyesnek nyilvánítanám, egyúttal kötelességem kijelenteni, hogy a nevezett hitközségnek iskolája minden tekintetben példányszerű s hogy az előjáróság és tanítótestület a tanoda vezetésében eleddig lankadatlan buzgalmat tanúsítottak. –

Komárom február 12. 1875.

Németh Antal.«¹⁰⁴

Az 1868. évi XXXVIII. törvény végrehajtása tárgyában kiadott 1876. évi 20311. számú rendelet 57. §-a adta meg alapját annak a kezdeményezésnek, mely végül 1882 decemberében, *Krajczár-egylet*¹⁰⁵ név alatt valósult meg. A paragrafus így fogalmazott: „Ha az iskolába fel nem járatást a gyermekeknek szegénysége miatti ruhátlansága okozná, e bajon az iskolaszék vagy társulati úton, vagy állami segély igénybe vételével segít.”

Először a tata és tóvárosi segélyegylet 10 forint 51 krajcáros, illetve az izraelita templomgondnokság 20 forintos, iskolakönyvekre fordítandó, tanév eleji adományáról, majd az izraelita komaegylet¹⁰⁶ jótékonyágáról adott hírt a helyi sajtó. Utóbbi 1882. december 3-án 9 télikabátot és 8 pár csizmát (58 forint 20 krajcár értékben) juttatott a szegény tanulóknak.¹⁰⁷

A *Krajczár-egylet* végül „a tatai izraelita iskolában járt, de onnan már kilépett leányok, jobban mondva tehát már kisasszonyok” kezdeményezésére¹⁰⁸ alakult meg azzal a céllal, hogy a szegény sorsú gyermekeknek tankönyveket és ruhát juttasson.¹⁰⁹

Az egyletnek megalakulásakor 160 tagja volt, vagyona ekkor 859 forint 98 krajcárt tett ki.

Az adományok gyűjtésének egyik módja a különböző rendezvények szervezése volt, de templomi és egyéb adakozások keretében, továbbá tag- és felvételi díjakból,¹¹⁰ valamint a takarékpénztárban tartott vagyonának kamataiból is jutott pénzhez az egylet. Ezekből a bevételekből vásárolták meg a szegényebb tanulók számára a tankönyveket és a ruházatot, melyeket az iskola épületében adtak

100 Komoróczy Géza azt írja, a német nyelvű tanítás, „még ha a politikai szándék következménye is, nagyjából megfelelt a zsidó közösség általános nyelvi állapotának.” KOMORÓCZY 2012, 54.

101 FELKAI 1998, 40.; HERZFELD 1896, 197. Hogy a két nyelvű oktatás időszakban mely tárgyakat tanították német és melyeket magyar nyelven, arra vonatkozóan nem találtunk adatokat.

102 HERZFELD 1896, 197.

103 HERZFELD 1896, 197.

104 Idézi: GOLDBERGER 1916, 282–283.

105 Az egylet neve az újsághírekben, dokumentumokban többféle módon is előkerül (*Krajczár-egylet, Krajczáros egylet, Krajczáregylet, Krajcáregylet, Krajczár-egyesület*), jelen tanulmányunkban mi a leggyakrabban előforduló formulát használjuk.

106 A szegény gyermekeket istápoló Chevra Szandakaut.

<http://www.zsido.hu/ujelet/archiv/u972210.html> (utolsó elérés: 2021. május 18.) A komaegylet egyébként a későbbiekben is támogatta a szegény gyermekeket, de a nekik szánt összegeket annak megalakulását követően már a *Krajczár-egylet* részére fizette be adomány formájában. Lásd a *Krajczár-egylet* éves pénztári kimutatásait, pl. *Tata-Tóvárosi Híradó* 7. évf. 4. sz. 1886. január 23. 3.; *Tata-Tóvárosi Híradó* 8. évf. 8. sz. 1887. február 19. 3.; *Tata-Tóvárosi Híradó* 9. évf. 6. sz. 1888. február 11. 3.; *Tata-Tóvárosi Híradó* 11. évf. 10. sz. 1890. március 8. 4.

107 *Tata-Tóvárosi Híradó* 3. évf. 49. sz. 1882. december 9. 4.

108 Herzfeld tanulmányában azt állítja, a *Krajczár-egylet* az ő „indítványára” alakult meg. HERZFELD 1896, 197.

109 *Tata-Tóvárosi Híradó* 3. évf. 50. sz. 1882. december 16. 4.

110 A *Krajczár-egylet* éves tagdíja 1905-ben 60 krajcár volt. *Eleven Újság. A Tata-tóvárosi krajczár egylet hivatalos közlönye* 1. évf. 1. sz. 1905. március 11. 4.

át ünnepi keretek között,¹¹¹ általában november hónap utolsó heteiben.

Az egyesület működéséről 1912-ig vannak adataink, ezek alapján elmondhatjuk, hogy éves szinten 200 és 600 forint, illetve korona körüli bevételre tettek szert, és nagyjából ugyanekkora összeget fordítottak a rászoruló diákok támogatására.¹¹²

Az egyesület mellett alkalmilag felbukkantak más szervezetek (például a korábban már említett komaegyesület) vagy magánszemélyek is, akik hasonlóképp segítettek, támogatták az iskola szegény sorsú tanulóit. Ilyen volt például a Tóvárosi Magyar Asztaltársaság,¹¹³ a Tata és Tóvárosi Takarékpénztár,¹¹⁴ a Tata és Tóvárosi Iparos Ifjak Egyesülete, valamint az Országos Izraelita Tanító Egyesület,¹¹⁵ a „Tóvárosi polgárok” jelige mögött rejtőző azon magánszemélyek, akik az 1903/1904-es tanévben adományoztak ruhát két gyermek részére,¹¹⁶ a Tatai Közgazdasági Takarékpénztár Részvénytársaság,¹¹⁷ az Urania Mozdonszínház tulajdonosai, Rózsa és Müller urak,¹¹⁸ illetve Sonntag Sándor fürdőbérő, aki az iskola közbenjárására, hetenként ingyenes fürdési lehetőséget biztosított a szegény növendékek részére.¹¹⁹

Stern Miksa köztisztviselőként álló tóvárosi lakos volt, aki 1922 márciusában hunyt el. Az ő emlékének hódolva fia, Sárközi Ernő, aki a Hermes Bank bécsi telepének volt igazgatója, 50 000 koronával támogatta a település szegényeit. Az 50 000 koronából húszszert adományozott a tatai *Chevra Kadisának*,¹²⁰ és 5000–5000 koronát juttatott a Tatai Főgimnázium igazgatóságának, a Tatai Jótékony Nőegyesületnek, a Tatai Izraelita Nőegyesületnek, a Szent Vince-rendi irgalmas nővérek tatai kórházának, Tóváros község elöljáróságának, va-

lamint a tatai izraelita népiskolának. Valamennyi szervezet esetében meghagyta, hogy a kapott összeget a szegény sorsúak támogatására fordítsák. A főgimnázium esetében hangsúlyozta azt is, hogy mindezt felekezetre való tekintet nélkül tegyék.¹²¹

A jótékonyág, a szegény sorsúak segítésének egy másik formáját ismerhetjük fel a fentebb már említett *Chevra Kadisa* tevékenységében. Ezen temetkezési és önszegélyező egyesületek – melyek valamennyi nagyobb hitközség területén, így Tatán is,¹²² működtek – feladatuknak tekintették, hogy gondoskodjanak a más vidékekről érkező, a hitközség területén tanuló zsidó diákok ellátásáról.¹²³ Ez a lehetőség utat nyitott a továbbtanulásnak, elérhetővé tette azt, amit mi sem bizonyít jobban, mint az egyetemet végzett tatai zsidó diákokra vonatkozó adatok.¹²⁴ Tudunk budapesti, pécsi, kolozsvári egyetemeken végzett tatai izraelitákról, de előfordult külföldi továbbtanulás is.¹²⁵

A *Chevra Kadisa* működése mellett a húszas évek közepétől felbukkannak a helyi sajtó hasábjain az izraelita tanulók számára teljes ellátást ígérő hirdetések:

„Egy jó házból való izraelita iskolás fiú, teljes ellátással felvétetik: Czeplédi Józsefnél Tata, Bercsényi ucca 3. sz.”¹²⁶

„Egy vagy két izr. gyermek úri családnál teljes ellátást kaphat az iskolai évre. Cím a kiadóhivatalban.”¹²⁷

A teljes ellátás mellett volt példa a jótékonyágnak egyik „legősibb és sajátos zsidó” formájára, az úgynevezett sorkosztolásra is, melynek során a jobb módú szülők biztosítottak meleg étkezést a szegényebb diákoknak. (Az 1935/1936-os tanévben az iskola 21 tanulójából 3 kapott ily módon se-

111 GYŰSZI 2001, 46.

112 A Tatai és Tóvárosi Izraelita Krajczár-egyesület pénztári ki-mutatásai alapján.

113 ÉRTESÍTŐ 1895, 11.

114 ÉRTESÍTŐ 1898, 8.; Tata és Tóváros 2. évf. 12. sz. 1898. március 19. 4.; ÉRTESÍTŐ 1899, 4.; ÉRTESÍTŐ 1904, 4.

115 ÉRTESÍTŐ 1900, 5.

116 ÉRTESÍTŐ 1904, 4.

117 ÉRTESÍTŐ 1910, 5.; ÉRTESÍTŐ 1912, 5.

118 ÉRTESÍTŐ 1912, 5.

119 ÉRTESÍTŐ 1913, 4.

120 *Chevra Kadisa* (arámi). Szent Egyesület, a temetkezésekkel foglalkozó zsidó szervezet. Ők végezték a temetés előtt a halott megtisztítását, de foglalkoztak siratással is; biztosították a halottnak járó tiszteletet. SZÁRAZ 2004, 70.

121 Tata-Tóvárosi Híradó 43. évf. 6. sz. 1922. március 11. 4.

122 A Tatán működő *Chevra Kadisáról* az első adat a 18. század legvégéről, 1791-ből ismert. GOLDBERGER 1938, 17.

123 Bár a *Chevra Kadisák* fő feladata elsősorban a halottak hagyományos szokások szerinti eltemetése, illetve az elhunytak után maradt özvegyek és árvák támogatása volt, nagy szerepük volt a jótékonyág terén is, segítettek és támogatták a betegeket, szegényeket, rászorulókat, nagyobb hitközségekben patronálták a kulturális törekvéseket is. ZSIDÓ LEXIKON 168.; JÓLESZ 1987, 81.

124 HUNYADI 1990, 51.

125 GYŰSZI–HUNYADI 1995, 88–89.

126 Tata-Tóvárosi Híradó 45. évf. 29. sz. 1924. július 19. 2.

127 Tata-Tóvárosi Híradó 47. évf. 33. sz. 1926. augusztus 4. 3.

gítséget.) A sorkosztolás a téli hónapokra volt jellemző, de volt olyan család is, mely a tanév végéig gondoskodott így a hozzá beosztott tanulókról.¹²⁸

A harmincas évek megváltozott körülményei, az egyre erősödő antiszemitizmus, a zsidótörvények gazdasági ellehetetlenítő következményei életre hívták az Országos Magyar Zsidó Segítő Alapot (OMZSA).¹²⁹ Mindezt Grünwald Fülöp így fogalmazta meg: „A gazdasági erejében meggyöngült magyar zsidó közösség egyre nagyobb mértékben kényszerül vállalni a gondoskodást kenyértelen né vált testvéreiről, mert az állam ez irányban eddig semmiféle intézkedést nem tett.”¹³⁰

AZ INGYENES OKTATÁSTÓL AZ ÁLLAMI SEGÉLYEZÉSIG

Az elemi népiskolai oktatást az 1908. évi XLVI. törvénycikk¹³³ tette ingyenessé. Ugyanez a törvénycikk mondta ki, hogy (1. §) az iskolákban legfeljebb 50 fillér beíratási díj szedhető, melyet az ifjúsági és tanítói könyvtár gyarapítására kell fordítani. Hatályon kívül helyezték a tanítók nyugdíj- és gyámalapja részére korábban megállapított 30 fillér megfizetését is,¹³⁴ ennek kárpótlásául (2. §) az állam a nyugdíjintézet részére évi 700 000 koronát fizetett. Ugyanígy (3. §) kárpótlást fizetett az állam az iskolafenntartóknak is az oktatás ingyenessé válása miatt előállt bevételecsökkenésekért, amennyiben ezt az iskolafenntartó igényelte. Ennek értelmében a tatai izraelita iskola, a törvény hatályba lépésével, 1910. szeptember 1-jével tehát, 1056 korona tandíjkárpótláshoz juthatott.¹³⁵

Az OMZSA, a fentiek jegyében, 1940 végén tízóraiztatási akciót hirdetett. Ennek lényege, hogy azok a szülők, akik nem tudták megoldani gyermekük tízóraiztatását, ingyenesen igényelheték azt, míg a tehetősebb szülőktől azt kérte az iskola, fizessék meg a tízórát, hogy a jövőben még több tanulót segíthessenek.¹³¹

Az iskolaszéki jegyzőkönyvekben ugyan csak a harmincas évektől találkozhatunk ilyen határozatokkal, de feltételezhetjük, hogy a korábbi időszakokban is volt példa arra, hogy az iskolaszék a „köztudomású szegénységben” élőket felmentette a beíratási díj megfizetése alól.¹³²

A tandíjak megszűnéséről a *Tata és Tóváros* lapjain is hírt adtak, ahol megfogalmazták, hiába próbálja majd a kormány nagyobb államsegélyek nyújtásával enyhíteni a hitközségekre ezután nehezedő terheket, „igen sok felekezeti iskola meg fog szűnni, különösen a szegényebb hitközségek által fenntartott iskolák közül”.¹³⁶

A tandíjak újbóli bevezetésére, mivel azt az ország rendkívül nehéz pénzügyi helyzete megkívánta, 1924 szeptemberében került sor. A kultuszminiszter akkor úgy rendelkezett, a tandíj összege négy aranykoronánál kevesebb nem lehet, a tizenöt aranykoronát viszont nem haladhatja meg. Az összeget az iskolák kiadásaira kellett fordítani, valamint minden tanerőnek hatvan aranykoronát

128 MAGYARY-KISS 1939, 260. Hunyadi szerint – a református elemi leszámlítva – a település többi iskolájában is voltak úgynevezett ebédeltetési „akciók”. Ezt mindenhol más szervezet látta el, de általános volt, hogy az ételt az iskolákban osztották szét. HUNYADI 1990, 51.

129 Bányai Viktória kiegészítése, illetve HARSÁNYI 2019, 153.

130 Idézi: HARSÁNYI 2019, 152.

131 Az 1940. november 9-i szülői értekezlet jegyzőkönyve. 46/1940. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945. Ezúton köszönöm meg ifj. dr. Rabár Ferenc önzetlen segítségét, aki a Nyitrai Állami Levéltárban végzett kutatásai során fellelt, a munkámhoz nélkülözhetetlen dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátotta.

132 A Tatai Izraelita Iskolaszék 1931. szeptember 22-i ülésének jegyzőkönyve. 75–3/1931. 1931. szeptember 22. MNL KEVL VI.502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 693/1931.; A Tatai Izraelita Iskolaszék 1937. október 12-i ülésének jegyzőkönyve.

(iktatószám nélkül) 1937. október 12. MNL KEVL VI.502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 261/1938.; A Tatai Izraelita Iskolaszék 1938. szeptember 14-i ülésének jegyzőkönyve. (iktatószám nélkül) 1938. szeptember 14. MNL KEVL VI.502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 261/1938.; A Tatai Izraelita Iskolaszék 1941. szeptember 16-i ülésének jegyzőkönyve. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

133 1908. évi XLVI. törvénycikk az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről.

134 Az értesítőtől az 1909/1910-es tanévtől kerültek ki a nyugdíjalapra és a könyvtári díj befizetésére emlékeztető részek, a beíratási díjat viszont, szemben a törvény által előírt legfeljebb 50 fillérrel, 1 koronában állapították meg. ÉRTESÍTŐ 1910, 16.

135 ÉRTESÍTŐ 1912, 4.

136 Tata és Tóváros 14. évf. 1. sz. 1910. január 1. 3.

kellett kifizetni, akik ezáltal ennyivel kevesebb államsegélyt kaptak.¹³⁷

A tatai izraelita iskola az 1907/1908-as tanévtől vált államilag segélyezetté. Az állami segélyezés lehetőségét a korábban már hivatkozott 1868. évi XXXVIII. törvénycikk tette lehetővé, melynek hatálya a felekezeti iskolákra is kiterjedt. Az államsegély anyagi nehézségekkel küzdő iskolák számára volt elérhető, és főként a tanítók bérezésében nyújthatott komoly segítséget.¹³⁸

A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól szóló 1907. évi XXVII. törvénycikk felülírta az addig hatályos jogszabályt, és abban az esetben, ha az iskolák fenntartói, „szegénységük miatt”, nem voltak képesek tanítói járandóságait megfizetni, kötelezővé tette az államsegély igénybevételét.¹³⁹

Az államsegély a nagyobb felekezetek esetén akár az iskolai adó kétszeresét is elérhette, ez alól az izraelita egyház azonban kivételt képezett, mivel ott az államsegély az összköltségvetésnek alig több mint a felét tette ki. Ennek oka, Nagy Péter Tibor szerint, az volt, hogy az iskolafenntartó az uralkodó körök számára ellenszenves társadalmi és szellemi csoportot képviselt, „és a (...) zsidóellenes attitűd úgy tűnik, hogy közvetlenül csapódik le a finanszírozásban”.¹⁴⁰

A hivatkozott törvénycikk 2. és 3. paragrafusa értelmében az 1907/1908-as tanévben a tantestület két tagja részére is, fizetéskiegészítés és korpótlék gyanánt, 1200 korona államsegélyt engedélyezett a vallás- és közoktatásügyi miniszter.¹⁴¹

Ugyanez a törvény nyilvánította mind a községi, mind a hitfelekezeti elemi népiskolák tanítóit köztisztviselőkké,¹⁴² biztosítva számukra mindazt

a védelmet, mely a köztisztviselőket megilleti,¹⁴³ és garantálva fizetésük összegét.¹⁴⁴

Annak ténye, hogy a hitközség már a törvény megjelenésének évében igénybe vette az államsegélyt, nagyon jól tükrözi anyagi helyzetét; még az átlagon aluli tanítói bérezést sem tudta önerőből előteremteni. (Az iskola ekkor, a kézimunkatanárral együtt, négyfős tanerővel és a hat évfolyamon összesen 75 tanulóval működött.)

Természetesen akadtak olyanok is, akik tanítói javadalmazásukat megpróbálták a maguk módján és lehetőségeivel kiegészíteni. Így tett például Bérczi Mór¹⁴⁵ is, aki 1907-től, iskolai tanórái mellett, hegedűtanítást is vállalt,¹⁴⁶ majd néhány évvel később a magántanítással is megpróbálkozott.¹⁴⁷

A tanítók mellékfoglalkozásai idővel a vallás- és közoktatási miniszternek is „szemet szúrhattak”, mivel 1913-ban elrendelte ezek bejelentési kötelezettségét a tanfelügyelők felé, akiknek viszont jogukban állt ezen tevékenységek megszorítását kezdeményezni a miniszternél.¹⁴⁸

Az állami segélyezés, ahogyan azt Simonik Péter is megfogalmazta, kiszolgáltatottá tette az érintett intézményeket, mivel az állam ezt a támogatást bármikor megvonhatta tőlük, ahogyan ez az 1920-as években meg is történt.¹⁴⁹ Ez volt az az időszak, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a hitközségi iskoláktól elvette az államsegély igénylésének lehetőségét¹⁵⁰ azzal az indokkal, hogy a hitközségeknek erre az államsegélyre nincsen szükségük.¹⁵¹

A rendelkezésnek köszönhetően az iskolafenntartóknak maguknak kellett volna előteremteniük a tanítók államilag előírt fizetését. Az államsegély

137 Tata-Tóvárosi Híradó 45. évf. 25. sz. 1924. június 21. 3.

138 SIMONIK 2017, 87–88.

139 NAGY 2011, 195.

140 NAGY 2011, 265–266. Az izraelita felekezeten kívül a görögkeleti egyház jelentett még kivételt, az államsegély esetükben az összköltségvetésnek alig érte el a negyedét. Nagy Péter Tibor rájuk vonatkozóan is hasonló indoklással élt, csak ott a szerbellenes attitűdre hivatkozva.

141 ÉRTESÍTŐ 1908, 4.

142 Közhivatalnökká válásuk már a század elején, 1901-ben, az Igazságügyi Minisztérium jóvoltából megtörtént. NAGY 2011, 194.

143 NAGY 2011, 195.

144 NAGY 2011, 268.

145 Bérczi Mór (1877? – 1931) Steiner Mórként született, névváltoztatására 1905-ben került sor. 1898 és 1924 között volt az iskola tanítója, éneket, héber olvasást és hittant is

tanított. Tanítói munkássága mellett 28 éven át látta el a Chevra Kadisa titkári feladatait.

146 Tata és Tóváros 11. évf. 31. sz. 1907. augusztus 3. 3.; Tata és Tóváros 14. évf. 31. sz. 1910. július 30. 3.

147 Tata és Tóváros 16. évf. 25. sz. 1912. június 22. 4.

148 Tata-Tóvárosi Híradó 34. évf. 40. sz. 1913. október 5. 3.

149 SIMONIK 2017, 87–88.

150 A törvény (a közzolgálati tisztviselők és egyéb alkalmazottak – nyugdíjasok, özvegyek és szülőtlén árvák – anyagi helyzetének javítása, valamint egyes állami bevételek fokozása tárgyában kiadott 1922. évi VI. törvénycikk) egyaránt felülvizsgálta a községi, hitfelekezeti, társulati és egyesületi fenntartásban működő iskolák tanítóinak államsegélyezését.

151 A későbbi, újbóli folyósítások utáni kérelmeket a minisztérium már a tankötelesek alacsony számára való hivatkozással utasította el. (KALLÓS 1929, 60.) Így volt ez a tatai izraelita iskola esetében is.

megvonása ezt már eleve ellehetetlenítette, s ehhez még hozzájött a népoktatás ingyenessé tétele, mely megtiltotta a tandíjak szedését.¹⁵² Mindezek eredményeként zárt be a XII. izraelita községkerületben (melyhez Győr mellett Komárom, Kisbér, Tata, Tatabánya, Esztergom is tartozott) a kisbéri izraelita iskola, és ez volt az oka annak is, hogy sem Tatabánya, sem Komárom nem tarthatott fenn zsidó iskolát. Kizárólag Győr volt képes modern intézményt működtetni.¹⁵³

Tata esetében az államsegély megvonására az 1923/1924-es tanév végével került sor. Döntését a miniszter „az iskolára utalt tankötelesek csekély számá”-val indokolta.¹⁵⁴ Vélhetően ennek a rendeletnek volt köszönhető Bérczi Mór tanító nyugdíjba vonulása is. Ide vonatkozóan nincsenek pontos adataink, de a rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy Bérczi az 1923/1924-es tanév végével került nyugállományba. Hogy ebben a tanévben még tanított, azt Komárom Vármegye Közigazgatási Bizottságának egy 1923 novemberében kelt levele igazolja, mely Vágó József¹⁵⁵ igazgató-tanító államsegélyének felülvizsgálatával foglalkozik, s melynek végén megjegyzésként ott szerepel, hogy „azon javaslat pedig, hogy az 1-ik tanítói állás – mivel csak 32 tanuló van – szüntessék meg, nem vehető figyelembe, mivel a csekély tanulólétszám a háborús évek miatti átmeneti jelenség és az iskola kulturális szükséglet”.¹⁵⁶ Ez a megjegyzés egyrészt azt feltételezi, hogy a hitközség – vélhetően anyagi

indíttatásból – kezdeményezte az egyik tanítói állás megszüntetését, másrészt azt, hogy ekkor nem volt még tervben az iskolát érintő állami segélyezés megvonása. Utóbbit megerősíti maga a dokumentum is, mely felülvizsgálta, és újból megállapította Vágó József államsegélyét.

Ugyancsak alátámasztja Bérczinek ebben a tanévben történő nyugdíjazását az az újsághirdetés is, mely 1924 novemberében jelent meg a *Tata-Tóvárosi Híradó*ban. Eszerint Bérczi, már nyugdíjasként, a Frankfurti Biztosító Rt. tatai főképviselőjét látta el.¹⁵⁷

A tatai iskola, ahogyan az esztergomi is, az államsegély megvonása ellenére is képes volt tovább működni, de minimális létszámmal (Tata: 40 fő, Esztergom: 20 fő), osztatlan iskolaként és egy-egy tanítóval.¹⁵⁸

Tatai viszonylatban nézve a tanulók létszámának erőteljesebb csökkenése már a század elejétől megfigyelhető volt, melynek okai közt ott szerepelt az 1904 és 1906 között Tóvároson felépült, új községi iskola, mely elvonta a tanulókat az izraelita iskolától,¹⁵⁹ az első világháborút követő időszakra pedig talán felhozhatjuk a Kallós Henrik által említett országos okokat is, melyek szerint az izraelita felekezeti családok, szemben a többi felekezethez tartozókkal, nem tudták pótolni a viláégés okozta születéscsökkenést, a korábbi, nem ritkán nyolc-tíz gyermek után egyre több egyke született, de akadtak ugyanakkor gyermektelen zsidó famíliák is.¹⁶⁰

152 KALLÓS 1929, 58.

153 Egyenlőség 49. évf. 20. sz. 1929. január 26. 4.

154 Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék Közigazgatási Bizottságának 872.kb.1924. számú levele. 1924. július 15. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 2321/1928.

155 Vágó József (1866? – ?) Vilheim Józsefként született, névváltoztatására 1906-ban vagy 1907-ben került sor. 1891 és 1928 között volt az iskola tanítója, 1896-tól igazgatója. 1909-ben kinevezték a frissen megalakult Tatai és Tóvárosi Tanítók Társaskörének ellenőrévé, 1910-ben az Országos Izraelita Tanítóegyesület rendes tagjává választották. 1912. július 29-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter „a népnevelés terén szerzett kiváló érdemei jutalmazásaképpen” kitüntette.

156 Komárom Vármegye Közigazgatási Bizottságának 1775/kb. 1923. számú levele. 1923. november 17. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 2321/1928.

157 Tata-Tóvárosi Híradó 45. évf. 45. sz. 1924. november 8. 3.

158 KALLÓS 1929, 60–61. Kallós adatai az 1928/29-es tanévre vonatkoznak.

159 HUNYADI 1990, 13. Hunyadi a tóvárosi állami elemi iskola építését 1903-ra datálja, mi azonban Körmendi Géza kutatási eredményeit vettük alapul. KÖRMENDI 1984, 91.

160 KALLÓS 1929, 60–61. Körmendi Géza a tanulói létszámcsökkenés okaiként hozza fel tanulmányában az 1939-ben és 1941-ben kiadott második és harmadik zsidótörvényt, illetve az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról szóló 1942. évi VIII. törvénycikket is, mely nem csupán az izraelita vallásfelekezetet törvényesen elismert vallásfelekezetnek nyilvánító 1895. évi XLII. törvény hatályvesztését mondta ki, de az izraelita iskolák és egyéb szervezetek állami vagy községi támogatásának tilalmát, valamint az országos izraelita iskolai alap jogviszonyainak, az alap alkalmazottai és a fizetéskiegészítő államsegélyben részesített izraelita tanítók és tanárok szolgálati jogviszonyának szabályozását is. Körmendi azt írja, a fenti törvények megjelenését követően csökkent a tanulói létszám 35 fő alá, erre a csökkenésre azonban már jóval korábban, a harmincas évek elején sor került. Ezek alapján a Körmendi Géza által felsorolt okoktól eltekinthetünk. KÖRMENDI 2006, 114.

Az állami segélyezés megszüntetésével járó nehézségeket maga az állam is felismerhette, 1929-ben ugyanis a vallás- és közoktatásügyi miniszter, 41.908/1927. VIII/b. ü. o. sz. alatt, rendeletbe adta, hogy a politikai községek kötelesek a községben lévő felekezeti iskolákat támogatni, és költségvetésben gondoskodni az ehhez szükséges fedezetről. A rendelet szerint minden községnek „saját jól fel-fogott érdeke által parancsolt kötelessége az iskolát

fenntartani vagy a szükséges mértékben támogatni, mert ha a felekezeti iskola működését, megfelelő támogatás hiánya miatt, megszünteti, a község lesz köteles a tankötelesek beiskolázásáról gondoskodni. Ilyen esetben pedig a község az iskolaállításhoz és fenntartásához államsegélyt nem kaphat. A szükséges támogatás az 50%-os pótdóra való hivatkozással meg nem tagadható (...)”¹⁶¹

A KATONAI IGÉNYBEVÉTELTŐL AZ ISKOLABEZÁRÁSIG

Az iskola utolsó éveiről nagyon kevés információval rendelkezünk. Mivel az 1940/1941-es tanévben, helyettesítőként, Lengyel Klára vitte az osztályokat,¹⁶² feltételezhetjük, hogy ebben az időszakban a tanító, dr. Gottdiener László¹⁶³ munkaszolgálatot teljesített. A következő tanévre ugyan visszatért, de 1942. március 17-én újra behívták,¹⁶⁴ ahonnan már nem térhetett vissza. A doni harcok során esett el 1943-ban.¹⁶⁵ Helyét 1942/1943-ban Steuer Éva,¹⁶⁶ majd az iskola történetének utolsó tanévében, 1943/1944-ben, Rosenzweig Margit¹⁶⁷ töltötte be.

Annak, hogy Gottdiener helyét női tanítókkal töltötték be, több oka is volt. Egyrészt feltételezhetjük, hogy a munkaszolgálati behívók a férfi tanítók legnagyobb részét elvonták hivatásuktól, másrészt maga az iskolaszék tudatosan döntött így. 1942. február 23-án kelt az a jegyzőkönyv, mely a következő határozatot tartalmazza: „Az iskolaszék az oktatás folytonosságát a tanító esetleges bevonulása esetén biztosítani kívánja, mert nagy súlyt helyez arra, hogy a tanulók együtt tartassanak és az eddigi keretek között a felekezeti iskolában nyerjenek oktatást. Ilyen értelemben megkeresi az iskolafenntartó hitközséget, javasolva, hogy a különböző hitközségi funkcióikban

esetleg szükségessé váló helyettesítést, amennyiben ez lehetséges, úgy oldja meg, hogy helyettesül az elemi oktatásra képesített és katonai szolgálatra nem kötelezett egyént alkalmazzon.” Felhívták ugyanakkor a hitközség figyelmét arra is, hogy amennyiben nem tudják biztosítani a helyettes alkalmazásának költségeit, „az iskoláztató szülők önkéntes adományai fedezni fogják a hitközségi költségvetés ebből folyó hiányát.” A jegyzőkönyvből az derül ki, hogy az önkéntes adományozás kérdését az iskolaszék szülői értekezlet keretében kívánta felvetni, hiszen az csak a szülők nyilatkozatait követően derülhet ki, képesek lesznek-e egyáltalán pótolni a költségvetés hiányát.¹⁶⁸

Ugyanekkor határozta el az iskolaszék azt is, hogy kérdést intéz a tanfelügyelőséghez arra vonatkozóan, tekintettel a rendkívüli viszonyokra, vajon engedélyezhető-e okleveles vagy szakvizsgás középiskolai tanárok alkalmazása kiegészítő tanerőként, ha a helyettesítés okleveles elemi iskolai tanítóval nem megoldható.¹⁶⁹

A háborús idők nem kímélték az iskolát. Az épületet 1942 márciusában a katonaság vette igénybe, ami végett a tanítás átmenetileg szünetelt.¹⁷⁰ Ugyanez a helyzet állt elő októberben és decem-

161 Hitfelekezeti iskoláknak a politikai községek által való segélyezése. 1929. január 16. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 229/1929.

162 A Tatai Izraelita Elemi Népiskola levele a komáromi Tanfelügyelői Hivatalnak. 46/1940. 1940. november 14. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

163 Dr. Gottdiener László (Dunaszekcső, 1909 – 1943) Tanítói oklevelét 1928-ban szerezte meg, ugyanebben az évben került Tatára. 1937-ben állam-, majd jogtudományi doktorátust szerzett a szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen.

164 A Tankerületi Királyi Főigazgató levele a vármegyei királyi tanfelügyelőnek. 2900/1943–44. 1944. február 25. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

165 KÖRMENDI 2006, 114.; KAHÁN 1992, 8.

166 A Tatai Izraelita Elemi Népiskola levele Komárom vármegye tanfelügyelőjének. 114/1942. 1942. december 19. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

167 A Tatai Izraelita Népiskola Iskolaszékének levele Rosenzweig Margit részére. 62/1943. 1943. október 5. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

168 Jegyzőkönyv a Tatai Izraelita Iskolaszék 1942. február 23-án tartott üléséről. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

169 Jegyzőkönyv a Tatai Izraelita Iskolaszék 1942. február 23-án tartott üléséről. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

170 A Tatai Izraelita Iskolaszék levele a vármegye tanfelügyelőjének. 25/1942. Tata, 1942. március 13. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

berben is. Az őszi időszakban az iskolaépületben lévő irodahelyiséget használták tanításra (mely azonban mérete miatt erre alkalmatlan volt),¹⁷¹ decemberben pedig a hitközségi irodát.¹⁷² Mindkét esetről a helyettesítő tanítónő, Steuer Éva tett jelentést a tanfelügyelőnek.

Az iskolaszék 1943 januárjában arra tett javaslatot, hogy az akkor már tíz hónapja szolgálatot teljesítő Gottdiener Lászlónak, „*több mint tíz éves tanítói működésének elismeréséül*”, igazgató-tanítói címet adományozzanak. Ehhez a tanfelügyelő jóváhagyását kérték,¹⁷³ a tanfelügyelő azonban, arra való hivatkozással, hogy a tanító igazgatóvá választása egytanerős iskolánál nem lehetséges, a kérést elutasította.¹⁷⁴

Szűcs József

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: muzeumpedagogia@kunymuzeum.hu

A német megszállást követő, zsidó lakosságot korlátozó intézkedések, a gettósítás végül az iskola bezárásához vezettek. Ennek pontos dátumát nem ismerjük, de 1944 tavaszán történhetett.¹⁷⁵ A diákok s tanítójuk sorsa szintén csak valószínűsíthető. A deportálás őket sem kerülhette el, hogy túléltek, hogy hazatértek-e, a tanulói névsor hiányában ki deríthetetlen.

De a tanulók lehetőségei már ezt megelőzően is behatároltak voltak. Erről Kahán Júlia¹⁷⁶ írt visszaemlékezéseiben, aki a harmincas években volt az iskola növendéke: „*Az elemi után polgáriba mentem, mert akkor a zsidótörvények miatt a gimnáziumba már nem vettek fel. Az iskola után varrni tanultam, egészen 1944-ig.*”¹⁷⁷

171 A Tatai Izraelita Elemi Népiskola levele Komárom vármegye tanfelügyelőjének. (iktatószám nélkül) 1942. október 15. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

172 A Tatai Izraelita Elemi Népiskola levele Komárom vármegye tanfelügyelőjének. 114/942. 1942. december 19. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

173 A tatai izraelita iskolaszék 1943. január 6-i jegyzőkönyvéből. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

174 A tatai izraelita iskolaszék 1943. március 7-i jegyzőköny-

véből. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

175 KÖRMENDI 2006, 114.

176 Kahán Júlia 1925-ben született. Iskolai tanulmányait az 1931/32-es tanévben kellett volna megkezdenie, de testi gyengesége és vérszegénysége miatt beiskolázását egy évvel elhalasztották. Kahán Júlia tatai izraelita iskolai tanuló felmentése 1931. október 12. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 1693/1931.

177 KAHÁN 1992, 8–9.

Év/tanév	Összes beiratkozó	Ebből		A tanév során kimaradt	Magán-tanulók	Más felekezetű			Lakhely szerint		
		Fíú	Lány			Református	Nincs jelölve ¹⁷⁸	Helyi	Vidéki		
1853.	132										
1856.	152	79	73	16					139		13
1883/84.	174	114	60	15 ¹⁷⁹	-			4			
1889/90.	182										
1894/95.	111	61	50	5				1			
1897/98.	98	49	49	4				1			
1898/99.	111	52	59	9							
1899/1900.	114	58	56	9				2		95	10
1900/01.	107	57	50	9	1			1		52	45
1901/02.	100	51	49	5+1 ¹⁸⁰	3			3		49	45
1903/04.	93	54	39	3	3			-		79	11
1905/06.	95	58	37	3	-			4	1	59 (Tata) 18 (Tóváros)	14
1907/08.	75	43	32	3	-			-			
1908/09.	83										
1909/10.	77	42	35	6	-			1	3		2
1911/12.	87 ¹⁸¹	50	37	10	2			3	6		

¹⁷⁸ Az értesítők egy részében nem jelölték a felekezeti hovatartozást, de az tudható, hogy a vallási tárgyakat (izraelita hittan, héber nyelv, Bibliafordítás, Biblia eredeti szövegben) csak az izraelita diákok tanulták, így az érdemsorozat alapján, a vallás jelölése nélkül is lekövethető, ki tartozott más felekezethez.

¹⁷⁹ Az érdemsorozatban 15 fő jelenik meg kimaradtként (ÉRTESÍTŐ 1884, 8–15.), a statisztikai kimutatásban viszont csak 11 fő szerepel (ÉRTESÍTŐ 1884, 16.). Mi az érdemsorozatban jelölt adatokkal dolgoztunk, ahogyan az összes többi tanév esetében is.

¹⁸⁰ A tanév során hunyt el Práger Jenő III. osztályos tanuló.

¹⁸¹ Ettől eltérő adatot, 86 főt említ a Tata és Tóváros című lap (Tata és Tóváros 16. évf. 26. sz. 1912. június 29. 3.), illetve az értesítő Vágó József által írt, tanévre vonatkozó jelentése is (ÉRTESÍTŐ 1912, 3.), az érdemsorozat azonban 87 nevet tüntet fel. Táblázatunkhoz mi ez utóbbi adatot használtuk fel.

¹⁸² Ettől eltérő adatot, 66 főt említ a Tata-Tóvárosi Híradó című lap (Tata-Tóvárosi Híradó 53. évf. 40. sz. 1912. október 5. 3.), a Tata és Tóváros (Tata és Tóváros 17. évf. 26. sz. 1913. június 28. 2.), illetve az értesítő Vágó József által írt, tanévre vonatkozó jelentése is (ÉRTESÍTŐ 1913, 4.), melyek 71 növendékről számolnak be, az érdemsorozat azonban 79 nevet tüntet fel. Táblázatunkhoz mi ez utóbbi adatot használtuk fel.

Év/tanév	72 ¹⁸²	40		5	1	3	7		Lakhely szerint	
		Ebből					Más felekezettű	Református	Nincs jelölve	Helyi
	Összes beiratkozó	Férfi	Lány	A tanév során kimaradt	Magán-tanulók	Római katolikus				
1913/14.	59	34	25	3	3	-	1	2		
1921/22.	35	16	19							
1923/24.	32									
1928/29.	40							13		
1933/34.	32									
1935/36.	21						2		17 (Tata) 4 (Tóváros)	
1937/38.	12								9 (Tata) 2 (Tóváros)	1
1939/40.	13									
1943/44.	13									

Az egyes tanévekre vonatkozó statisztikai adatok¹⁸³

183 A táblázat adatainak forrásai: LEDERER 1856, 27.; ÉRTESETŐ 1884. – ÉRTESETŐ 1914.; HERZFELD 1896, 198.; KÖRMENDI 2006, 114.; FROJIMOVICS 1994, 689.; KALLÓS 1929, 60.; MAGYARY–KISS 1939, 256.; SCHMIDTMAYER 2014, 224.; Tata és Tóváros, 13. évf. 27. sz. 1909. július 3. 1–2.; Komárom Vármegye Közigazgatási Bizottságának 1775/kb. 1923. számú levele. 1923. november 17. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 2321/1928.; Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéek királyi tanfelügyelőjének levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. ad 1666/1933. szám. 1933. november 25. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1926–1938. 4219/1937.; Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéek királyi tanfelügyelőjének 2454/1935. számú levele. 1935. november 2.; A Tattai Izraelita Iskolaszék levele a Budapestvidéki Tankerületi Királyi Főigazgatóhoz. 85/1937/3. szám. 1937. november 8. MNL KEVL VI. 502. Komárom-Esztergom k. e. Vármegye Tanfelügyelőjének iratai 1936–1938. 4219/1937.; A Tattai Izraelita Elemi Népiscola I–IV. osztályában a tanév során első alkalommal tett látogatást követő értekezlet jegyzőkönyve. 1939. december 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inspektorát v Komárne 1938–1945.; Komárom Vármegye Közigazgatási Bizottságának 114/1944. kb. számú levele a tankerületi királyi főigazgatónak. 1944. február 9. ŠAN I.IX.2. Župny školský inspektorát v Komárne 1938–1945.

IRODALOM

- BÁNYAI 2005 Bányai V.: *Zsidó oktatásügy Magyarországon 1780–1850*. Budapest 2005.
- BARNA–CSUKÁSI 1896 (Szerk. Barna J. – Csukási F.) *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája I–II*. Budapest 1896.
- BEN DAVID 2008 Ben David, J.: *A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején*. In: (Szerk. Silber, M. K.) *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest – Jeruzsálem 2008, 83–134.
- ÉRTESÍTŐ 1884 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1883–84. tanévről*. III. évf. Tata 1884.
- ÉRTESÍTŐ 1895 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1894–95. tanévről*. XIV. évf. Tata 1895.
- ÉRTESÍTŐ 1898 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1897–98. tanévről*. XVII. évf. Tata 1898.
- ÉRTESÍTŐ 1899 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1898–99. tanévről*. XVIII. évf. Tata 1899.
- ÉRTESÍTŐ 1900 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1899–1900. tanévről*. XIX. évf. Tata 1900.
- ÉRTESÍTŐ 1901 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1900–1901. tanévről*. XX. évf. Tata 1901.
- ÉRTESÍTŐ 1902 *A Tata-Tóvárosi Izr. Népiskola Értesítője az 1901–1902. tanévről*. Tata 1902.
- ÉRTESÍTŐ 1904 (Szerk. Vilhelm J.) *A Tatai és Tóvárosi Izr. Kerületi Hitközség Népiskolájának Értesítője az 1903–1904. tanévről*. Tata 1904.
- ÉRTESÍTŐ 1906 (Szerk. Vilhelm J.) *A Tatai és Tóvárosi Izr. Kerületi Hitközség Népiskolájának Értesítője az 1905–1906. tanévről*. Tata 1906.
- ÉRTESÍTŐ 1908 (Szerk. Vágó J.) *A Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi Hitközség Állam. Segélyezett Népiskolájának Értesítője az 1907–1908. tanévről*. Tata 1908.
- ÉRTESÍTŐ 1910 (Szerk. Vágó J.) *A Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi Hitközség Állam. Segélyezett Népiskolájának Értesítője az 1909–1910. tanévről*. Tata 1910.
- ÉRTESÍTŐ 1912 (Szerk. Vágó J.) *A Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi Hitközség Állam. Segélyezett Népiskolájának Értesítője az 1911–1912. tanévről*. Tata 1912.
- ÉRTESÍTŐ 1913 (Szerk. Vágó J.) *A Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi Hitközség Áll. Segélyezett Népiskolájának Értesítője az 1912–1913. tanévről*. Tata 1913.
- ÉRTESÍTŐ 1914 (Szerk. Vágó J.) *A Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi Hitközség Államsegélyes Népiskolájának Értesítője az 1913–14. tanévről*. Tata 1914.
- FELKAI 1998 Felkai L.: *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780–1990)*. Budapest 1998.
- FELKAI–ZIBOLEN 1993 Felkai L. – Zibolen E.: *A magyar nevelés története II*. Budapest 1993.
- FROJIMOVICS 1994 Frojimovics K.: *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944 április*. Budapest 1994.
- GOLDBERGER 1916 Goldberger I.: *A tatai zsidó iskola multjából*. Magyar Zsidó Szemle, 1916/4 271–283.
- GOLDBERGER 1918 Goldberger I.: *Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel*. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, 1918. Budapest 1918.
- GOLDBERGER 1938 Goldberger I.: *A tatatóvárosi zsidóság története*. Budapest 1938.
- GYÜSZI 1994 Ifj. Gyüsz L.: *A zsidóság helyzete a tatai Esterházy-uradalomban (XVIII–XIX. század)*. In: Tata Barátainak Köre, Évkönyv XVI. Tata 1994, 19–31.
- GYÜSZI–HUNYADI 1995 Ifj. Gyüsz L. – Hunyadi I.: *A tata-tóvárosi zsidóság és a polgárosodás*. In: A Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára 1995. évi évkönyve. Esztergom 1995, 77–90.
- GYÜSZI 2001 Ifj. Gyüsz L.: *Zsidóság a gróf Esterházy család tatai uradalmában*. In: (Szerk. Fatuska J. – Fülöp É. M. – ifj. Gyüsz L.) *A mezőváros, mint uradalmi központ*. Tata 2001, 35–59.
- HARSÁNYI 2019 Harsányi L.: *A fényből a sötétbe. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei 1909–1950*. Budapest 2019.
- HERZFELD 1896 Herzfeld J.: *A tata-tóvárosi izr. hitközségi iskolának monográfiája*. In: (Szerk. Barna J. – Csukási F.) *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája I*. Budapest 1896, 193–199.
- HUNYADI 1990 Hunyadi I.: *Tata-Tóváros zsidóságának társadalmi és gazdasági szerepe különös tekintettel az 1850 és 1938 közötti időszakra*. (Kézirat) Tata 1990. (MZTK HGy)
- JÓLESZ 1987 Jólesz K.: *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest 1987.
- KAHÁN 1992 Kahán J.: *A főtt krumpli illata*. Budapest 1992.
- KALLÓS 1929 Kallós H.: *Pusztuló zsidó iskolák*. In: (Szerk. Kecskeméti V.) *Zsidó évkönyv az 5689 bibliai évre*. Budapest 1928/1929, 57–61.
- KOMORÓCZY 2012 Komoróczy G.: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig*. Pozsony 2012.

- KÖRMENDI 1984 Körmendi G.: *A szabadságharc bukásától az első világháborúig*. In: (Szerk. Körmendi Géza) *Tata története II. 1727–1970*. Tata 1984, 57–105.
- KÖRMENDI 2004 (Szerk. Körmendi G.) *A tatai gimnázium névtára 1765–2002*. Budapest 2004.
- KÖRMENDI 2006 Körmendi G.: *Történetek Tatáról. Válogatott tanulmányok, cikkek a város multjáról*. (Budapest) 2006.
- KÖVESDI–LÁSZLÓ–SCHMIDTMAYER–VARGA 2013 Kövesdi M. – László J. – Schmidtmayer R. – Varga E.: *Múltunk kincsei. Válogatás a Kuny Domokos Múzeum legszebb műtárgyaiból*. Tata 2013.
- LEDERER 1856 Lederer, A.: *Jahresbericht über die Totiser Isr. Muster Hauptschule*. Pest 1856.
- MAGYARY–KISS 1939 Magyary Z. – Kiss I.: *A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról*. Budapest 1939.
- MOHL 1933 Mohl A.: *Győregyházmegyei jeles papok*. Győr 1933.
- NAGY 2011 Nagy P. T.: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867–1945*. Budapest 2011.
- PERGER–SCHMIDTMAYER 2014 Perger Gy. – Schmidtmayer Cs.: *Élet – Halál. Fejezetek a tatai zsidó hitközség történetéből*. Tata 2014.
- SCHMIDTMAYER 2014 Schmidtmayer Cs.: *A tatai zsidó iskola pedagógiai elvei és felszereltsége az 1850-es években*. KDMK 20 (2014) 223–230.
- SIMONIK 2017 Simonik P.: *Szénporos emlékkavicsok. A zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe Tatabánya elődközsegeiben a bányanyitástól a második világháború végéig*. Tatabánya 2017.
- SZÁRAZ 2004 Száraz M. Gy.: *Írd fel házad kapujára...* Budapest 2004.
- SZINNYEI 1914 Szinnyi J.: *Magyar írók élete és munkái XIV*. Budapest 1914.
- SZŰCS 2007 Szűcs J.: *Fejezetek a zsidó nevelés történetéből*. Szakdolgozat. (Kézirat). Vác 2007. (MZTK HGy)
- VENETIANER 1986 Venetianer L.: *A magyar zsidóság története különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*. Budapest 1986.
- ZSIDÓ LEXIKON (Szerk. Ujvári P.) *Zsidó lexikon*. Budapest 1929.

REMAINED FRAGMENTARY...

THE HISTORY OF THE TATA-TÓVÁROS ISRAELITE ELEMENTARY SCHOOL (1851–1944)

Lószef Szűcs

This study is an excerpt from the book published in September 2022, “*The Firmest Foundation*” – *The History of the Tata-Tóváros Israelite Elementary School, 1851–1944*. The writing of the volume was preceded by more than three years of research, aiming to process the complete history of the Jewish school in Tata using available sources.

Going beyond the school’s primary purpose as a building or institution, this work explores the life and past of a faith, a religious, and an educational community. While the nearly hundred years

discussed include the rise and flourishing of the Israelite congregation in Tata, the demanding process of integration, the peaceful years of coexistence, the increasingly heavy burdens, the trials of perseverance, and the final months leading to their destruction, the focus of the study consistently remains on the school and “*the sacred cause of education*,” which, quoting Rabbi Goldberger, forms “*the firmest foundation of the millennia-old edifice of religion*.”

Translated by Zsuzsanna Osgyáni

A TÓVÁROSI ELEMI ISKOLA A II. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Rabár Ferenc

A Tóvároson alapított egyházi iskola még a 19. században is kétosztályos volt. A Harangláb mellett állt.¹ Az iskola az 1870-es években községi fenn tartásúvá vált, négy tantermes, földszintes épület volt. A község 1904-ben azt tervezte, hogy helyén egy új, emeletes iskolát épít, amelynek épületében a községi előljáróságot is elhelyezik. Ebbe azonban a tanfelügyelő nem egyezett bele. Az új iskola 1905-re felépült.

Az 1920-as években a tanulók létszáma 500 körül volt. 12 tanító oktatta és nevelte őket. A tóvárosi

hatosztályos Állami Elemi Népiskolát az 1930-as évek elején Komárom-Esztergom megyében egyedül VII–VIII. osztályossá fejlesztették. A tanulók a VI. osztály elvégzése után önkéntes alapon folytathatták tanulmányaikat a VII–VIII. osztályban.²

Az elemi népiskola második világháború alatti működéséről, az itt folyó életről részletesebb képet kaphatunk a Nyitrai Állami Levéltárban fennmaradt tantestületi jegyzőkönyvek alapján, amik Komárom vármegye királyi tanfelügyelőjének iratai között található meg.³

A TANTESTÜLET ÉS TEVÉKENYSÉGE

Az 1939-es adatok szerint a tantestület 12 főből állt.⁴

- Raczkó István igazgató
- Bajor Franciska
- Béltékyné Janky Ilona
- Csepy Lajos
- Etter Ilona
- Fábrián Ilona
- Kaptay József
- vitéz Kocsis László
- Öllős Árpád
- Salgóné Lauschmann Erzsébet
- Tóthné Surányi Jolán
- Várhegyi Margit

Ezek közül városi szinten is kiemelkedett Raczkó István igazgató. 1884-ben született Tóvároson, tanulmányait Léván végezte. 1904-ben kapott oklevelet. Nagysallóban kezdett tanítani, majd Pozsonypüspökibe és Jánosvágásra került, ahol tíz évig tanította a szlovák gyermekeket magyarra. Munkájának elismeréseként Ógyallára került, ahonnan a cseh megszállás elől menekülnie kellett. Akkor került Tóvárosra mint tanító, 1922-től az iskola igazgatója. A helyi kulturális egyesület tagja, a Tóvárosi Magyar Asztaltársaság titkára is volt. Erős szociális érzékenységgel rendelkezett,

erre utal az asztaltársaságban is betöltött szerepe. Húsz éven keresztül sikeresen irányította a tantestületet és az iskolát, városi szinten is megbecsülést szerzett.

1944. októberétől már Kocsis László végezte az igazgatói teendőket Raczkót ugyanis a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nyugdíjazta. Ekkor Kocsis így méltatta Raczkó tevékenységét:

„Iskolánknak 22 éven át lelkes igazgatója a tanítóttestületnek baráti vezetője, ügyeinek védelmezője, a rá bízott gyermekeknek melegsívű tanítója volt. A szegény gyermekek ügye különös gondját képezte, és sok fáradozással, nagy szeretettel gondoskodott azok felruházásáról, téli cipőről. Ezek érdekében nem sajnálta az utánajárást, még az utóbbi megnehezedett időkben sem. Pedagógiai eredményei mellett emlékéét őrzik az iskola modern fejlődése érdekében tett beszerzései, a könyvek nagy száma, a bútorok, a színpadi felszerelés, az ásványi, növényi, állati gyűjtemények megalapítása és berendezése.” Megelégedésben töltött nyugalmas éveket, boldog békeességet kívánt: „még sokáig gyönyörködhessek az általa vezetett intézmény virágzásában.” Mindez a történelmi események miatt nem valósulhatott meg.

¹ KÖRMENDI 1984, 42.

² KÖRMENDI 1998, 41–42.

³ ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

⁴ Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. április 14. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

Kocsis László ezekkel a szavakkal foglalta el a hivatali székét: „*a mai legnehezebb időkben is minden erejével törekszik az Iskola vezető szerepének megtartására, a tanítótársak minden ügyének, gondjának testvéri jóakarátú segítésére. Kéri a tanítótestületet, fogadják jóindulattal és szeretettel, az Iskola és valamennyiük érdekében. A tanítótestület további leglelkismeretesebb munkáját kéri, pontosság, rend és kötelességteljesítés begyökerezettségét, elsősorban jó példával, következetességgel.*”⁵

A tantestület más tagjainak is voltak kiemelt feladatai, például Csománé Hrdina Erzsébet és Etter Ilona irányította az énekkart, Tóthné Surányi Jolán és Bajor Franciska vezette a könyvtárat. A közös rendezvényeken az egész tantestület aktív szerepet vállalt (pl. ünnepségek, évváró vizsgák és évváró ünnepélyek). Példaként elég megemlíteni, hogy 1939. májusában Tatán járási ifjúsági dalos ünnepet szerveztek. A VI–VIII. osztályosokból álló énekkar a „Nyár” és a „Légy bátor katoná” kánonokkal, és egy szabadon választott dallal szerepeltek. Az I–III. osztály tanulói torna- és táncbemutatót tartottak. Csománé Hrdina Erzsébet és Béltekyné Janky Ilona tanította be őket. A tanítók és tanítónők valamennyien részt vettek iskolán kívüli feladatokban (népművelés, népművelési előadások), a nevelési feladatokban (rendszeresen látogatták a gyermekek családját), 1943-ban közösen készítették el a rövidített tantervet. Olykor kiemelt feladattal is ellátták őket: 1939-ben Kocsis László a helybeli katonai parancsnokságon teljesített szolgálatot. A hosszú, két hónapos őszi szünet idején Etter Ilonát és Béltekyné Janky Ilonát a királyi tanfelügyelőség az adóhivatalba osztotta be szolgálattételre.

Valamennyi tanítónak részt kellett vennie a népművelésben. Az igazgató felhívta a figyelmet arra, hogy minden tantestületi tag köteles két népművelési előadást rendezni, illetve kísérműsorát összeállítani, továbbá két-két kortárs magyar írótól való elbeszélést ismertetni.

A sorrendjét is megállapította:

- Etter Ilona október 29. és február 11.
- Tóthné Surányi Jolán november 12. és december 3.
- Fábián Ilona január 14. és március 4.
- Bajor Franciska február 18. és február 25.
- Béltekyné Janky Ilona október 22. és november 26.
- Várhegyi Margit január 28. és március 11.

- Salgóné Lauschmann Erzsébet november 5. és január 21.

- Csepy Lajos november 19. és február 4.⁶

A hiányzásokat, a férfi tanárok katonai behívását helyettesítéssel, osztályösszevonásokkal hidalták át.

A tantestületi értekezleteken rendszeresen ismertettek a pedagógusok tanítási tervezeteket. Ebből jól nyomon követhető tevékenységük. Példaként egyet közlünk csupán.

„*Tanítási tervezet*

Beszéd és értelem gyakorlatból

A tatai nagy halászat

A tatai állami, elemi népiskola III. leány osztályában
1941. december 2-án. d.e. 10–12 óra

I. Előkészítés

a) Kapcsoló ismétlés: Az érdeklődés felkeltése

A tanítást kirándulások előzték meg. A nap járását, árnyékvetést, az égtájakat figyeltük, tájékozódunk. Mikor oda értünk, megálltunk, bámultuk a tó ezüst tiszta vizét, amint a nap arany sugaraival beárnyékolta, gyönyörű volt. Néma csend a magyarázat előtt, csak egy óriási csobbanás hallatszott. Egy nagy hal vetette fel magát a tó csodaszép tükrére. Jaj, de gyönyörű nagy hal! Hangzott jobbról, balról. Tovább mentünk, folytattuk megfigyeléseinket.

Majd az ősszel érő gyümölcsök szemlélésére az uradalmi gyümölcsösbe mentünk. Utunkat a tóparton keresztül vettük. Megálltunk pár percre és néztük a tó vizét, az nagy hullámokat vert! A kis leányok kérdezték: Miért ilyen habos a tó vize? Az Öreg-tó azt válaszolta: »A vízi tündérek haj és ruha mosást rendeznek, azok szappanozzák be a tó vizét.« Vegyetek példát ró-luk, és tisztálkodjatok! Más alkalommal séta közben méregettünk az utcákon, tereken, míg a tópartra jutottunk. Ott megálltunk, és láttuk, hogy a tó vize jól le van eresztve. Becsülgették, milyen mély lehet a víz. Az egyik 2 m, a másik 2 m 25 cm, a harmadik 2 m 50 cm mondott. Míg megállapítottam, hogy 2 m 75 cm-re engedték a vizet. Máskor szemlélték a vízen, a vízben és a víz környékén lévő életet. A tó vize felett száz meg száz vízimadár röpködött. Egymás után megismerték a vízimadarakat, sirályt, vadludat, kacsát, szárcsát. De legjobban tetszettek a hófehér hattyúk. Azok a kis-leányok, akik közel laktak a tóhoz, minden reggel oda jöttek az asztalhoz, elmondták, hogy nagy előkészületek vannak és már rövidesen meg is kezdődik a halászat. Egy szép reggel Sylvia mondta, apukámtól hal-

⁵ *Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1944. október 19. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.*

⁶ *Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. október 10. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.*

lottam, ma kezdődik a nagy halászat. Anna belép, és újságolja, tegnap próba halászat volt. A kis gróf úr is csónakázott, három vadludat lőtt, abból egyet nekem is adott. Hazavittem, anyukám elkészítette savanyúan, igen jó vacsora volt.

b) Cél: A tatai halászat igen sok embernek biztosít megélhetést. A halakat azért tenyésztik mesterségesen, hogy a grófi és a nemzeti vagyont gyarapítsák.

c) Célkitűzés: Ma arról beszélgetünk, mit látunk a halászatban? Mivel fogták a halakat? Hova tették? Kiknek nyújt élelmet és megélhetést?

II. Tárgyalás

a) Mít látunk a kiránduláson, amikor a tópart-ra értünk? Irénke. Autók, kocsik álltak ott. A korlát-nál sok idegen nézte a nagy halászatot. Mik voltak a tó felett? Sylvia. Nagyon sok vízimadár szálldosott jobbra-balra. Miért jöttek a tóra? Vanda. Halat enni. Mikor lementünk a tóba, meddig jutottunk el? Éva. A sorompóig. Ki állta el az utat? A Sári Pál bácsi. Hova küldött engem engedélyért? Erzsike. A halak intézőjéhez. Kovács úr mit mondott? Ili. Tessék bevezetni a kisleányokat, közelről élvezzék a halfogást. Párosával bevonultunk a halászsátrak elé.

Ott bámulták a gyermekeim a csodát. Megjelent a halász csónak, húzták óriási hálóval a rengeteg szebbnél szebb halat. A gyermekek nagyon boldogan szemléltek a halak kifogását a hálóból. A kádakba való osztályozását.

Figyeljétek jól, ismertetem miféle halak élnek ebben a Nagy-tóban.

b) Az első kádban látjuk a nagy bajuszú harcsákat. A harcsák megszólalnak: »Nézzetek meg jól kisleányok, mi nemsokára elmegyünk innen a harc-térre, húsunkkal tápláljuk a jó magyar honvédeket.« Elmondjuk apáitoknak és rokonaitoknak, hogy jó gyermekek vagytok, szépen tanultok rólunk és tőlünk.

c) A másik kádban vannak az angolnák. Rózsi fél tőlük. Ezek olyanok, mint a kígyók. Az angolna ismerteti magát, mondja »A grófné Őméltósága hozott a Nagy-tóba. Mi ez? Húsunkat adjuk neki és vendégeinek.«

cs) A harmadik hordóba csúsztatták a pontyokat. Ezek mesélnek ponty testvéreik élettörténetéről. Egy nagy ponty megszólal. Mi itt boldogan éltünk a halas-tóban, mesterségesen tenyésztettek. De meghallottuk, hogy a kedves öreg Komáromban az oda erőszakosan betolakodott rabló cseh banda húsz évig garázdálkodott és a szép szőke Dunából ponty testvéreink nagy részét kifogták, megették. Az ott lakó szegény magyarok sokat nélkülöztek. Búcsút mondunk a kedves Tóvárosnak. Elmegyünk Komáromba, hogy élvezhessék az őslakosok is jóízű húsunkat.

d) Nézzétek, válogatják a süllőt, fogast. Most ezek is búcsút intenek. Itt hagyják szép lakóhelyüket. Az egyik süllő így szól: »Elmegyünk a gyönyörű Buda-pestre, de nem szórakozni, hanem a szanatóriumok és kórházak betegeit tápláljuk ízletes húsunkkal.«

e) Az ötödik kádban látjuk a kecsegéket. A kecsegék mondják a gyermekeknek: »Minket bátran megehettek, nincs bennünk csont, nem akad meg szálla a torkotokon.«

é) A hatodik hordóba dobálták a fehér húsú csukákat. Ismerjétek meg ezt a veszedelmes ragadozó halat. Ez felfalja a kisebb halakat. Húsa kitűnő, szálkája kevés, azért vásárolják a gazdasszonyok.

f) A hetedik kádba úszkált a sügér. Ez itt falánk ragadozó hal. Fehér húsa ízletes, sokan veszik.

g) Ott láttuk a nyolc, kilenc, tizedik kádba a kárászt, keszeget stb. Ezek a halak mind búcsúztak a Nagytótól. Itt hagyják kedves szép Tatát, hogy más városokban nyújtsanak élelmet azoknak a vallásos embereknek, akik megtartják a böjtöt.

gy) Egy halász egy hálóba rákot hoz, rakja a kádba. Julis meglátja. Jaj! Micsoda állat az? Még ilyet soha nem láttam. Megkérte a halászt, hozzon egy rákot közelebb. A bácsi odatartotta Julis ujjához, de a rák nem szorította meg ollójával.

h) Pár karikás keszeg kivetődött a kádból. Éva felkapta, örült neki, de reá szóltam, tedd vissza a halacskát! Éva azonnal visszahelyezte. Ez az engedelmség megtetszett az ott álló halásznak. Éva jutalmul három nagyobb halat kapott. Ő jószívű volt, én tegnap este rántott halat ettem. Itt van Panni, neked adom, csináltasd meg a nevelő mamáddal. Egyél te is halat! Panni nagyon boldogan vitte haza a halacskákat.

III. Begyakorlás

Összefoglalás

a) Búcsút vettünk a szép halásztattól. A kirándulásról gazdag tapasztalatokkal térünk vissza az iskolába. Ott beszámoltak arról, mit láttak a nagy halászatban.

b) Mít láttunk a tóparton? Irénke. Amikor odaértünk, akkor húzták ki a nagy hálót. Mi volt benne? Évi-ke. Csoda, sok szép hal. Kik fogták ki abból a halakat? Rózsi. A halász bácsik és munkások. Hova tették azokat? Erzsike. A kádakba válogatták. Milyen halakat láttunk ott? Vanda. Harcsát, angolnát, pontyot, süllőt, fogast, kecsegét, csukát, sügért, kárászt, conyzót(!), keszeget. Mit fogtak még ki a tóból? Rákot. Milyen állatok élnek még a tóban? Mária. Békák, vízisikló, csigák, kagylók stb. Mit láttunk még a tóban? Sári. Sátrakat. Mi volt az első sátorban? Ili. Halat árusítottak. A másodikban? Sylvia. Halászevet főztek. Tegnap este ott voltam az apukámmal, én is ettem halpaprikást, igen

jó volt. A harmadikban? Matild. Nagy kosárba mérték a szép nagy halakat. Hová vitték? Klára. A várárokba vitték csilléken. Hogyan szállították el a halakat? Sári. Kocsikon, autókon, vonaton.

c) Kinek nyújt megélhetést a nagy halászat? Bözsike. Sok embernek. Kinek a vagyonát gyarapítja? Ili. A grófi családét és a nemzeti vagyont.

cs) Énekeljük el áll a malom!

d) Rajzórán lerajzoljuk a nagy halászatot.

e) Holnap fogalmazási órán a ma látottakat fogalmazzuk⁷

A TANÉVEK A HÁBORÚS IDŐSZAKBAN

Az iskola létszáma ezekben az években 500 és 550 között mozgott.

Az évet évváró vizsgával zárták. 1940-től ennek külön figyelmet szenteltek. Tóthné Surányi Jolán a *Néptanítók Lapjában* megjelent cikk alapján („Évváró vizsga a népiskolában”) azt fejtegette, hogy ennek célja az, hogy a gyermek hozzászokjon a nyilvánosság előtti megjelenéshez, és a közönség is lássa az iskola eredményét és eredményességét. Elvárás volt, hogy a vizsga kis ünneppé váljon, és azon lehetőleg minden gyerek szerepeljen.

A gyermekeket a nagy nyári szünet idején is ellenőrizték. 1942-ben rendeletet hoztak arról, hogy a tantestület tagjai a község területét csak előzetes bejelentés után hagyhatták el.

Az oktatásban tudatosan arra törekedtek, hogy a tanmenet szerint, az előírt módon haladjanak. Ez háborús időkben egyáltalán nem volt egyszerű feladat. A történelmi események (Felvidék visszacsatolása, Észak-Erdély visszafoglalása), a katonai csapatmozgások nehezítették a szabályos iskolakezdést, az oktatást. Mivel az épületet több ízben a katonaság foglalta le, tanítási szüneteket iktattak be, vagy – lehetőség szerint – valamilyen más épületben biztosítottak neki helyet. 1942-ben például az első fiú- és első leányosztály részére a tóvárosi katolikus legényegylet helyiségeiből egy termet bérbe vettek, ahol a tanítást 1942. október 20-án váltakozva, délelőtt, illetve délután kezdték.

Az igazgatóság lépéseket tett annak érdekében, hogy a katonai lefoglalásokat megakadályozzák. Raczkó bejelentette, hogy a tanítás heteken keresztül szünetel. Tatán megítélése szerint több

nagyobb helyiség áll rendelkezésre. Ezért kérte az előljárást beadványában, hogy lépjenek fel az épület lefoglalása ellen. A tanfelügyelőnél is közbenjártak ennek érdekében. A hosszú kihagyásokon szükségmegoldásokkal is igyekeztek segíteni. 1941. novemberében a tananyaggal már a beosztás szerint haladtak. A téli szünetek is nehezítették a helyzetet. A járványok (kanyaró) is olykor hosszabb kihagyást eredményeztek. 1941. február 1-jén a járvány miatt az iskolát bezárták, február 28-án kezdték a tanítást.⁸

Az így kialakuló nehézségeket jól érzékeltetik a különböző adatok. 1939. szeptember 21-én kezdték meg a tanítást, így két héttel lemaradtak a tananyaggal.⁹ Ezt csak fél év alatt sikerült pótolni. Csupán 1940-ben jelenthették be a tantestületi értekezleten, hogy tananyagbeosztás szerint haladnak, és csak az I. osztályokban vannak kissé elmaradva a kanyarójárvány miatt. 1940. szeptember 21-én kezdték meg a tanítást, a folyamatosan ismétlődő szünetek akadályozták a tananyag elvégzését. Csak négy tantermet használhattak. Ezen úgy próbáltak segíteni, hogy reggel 8-tól 10-ig I–IV. fiúosztály, 10-től 12-ig I–IV. leányosztály, délután 1-től 4-ig a négy vegyes osztály vett részt az oktatásban.¹⁰ Még áprilisban sem haladtak megfelelően. 1940. május 13-tól 30-ig ismét katonaság vette igénybe az iskolát. 1941. május 8-án a tantestület örömmel jelentette, hogy részben már a tananyagbeosztás szerint haladnak. 1942. áprilisára sikerült az anyag nagy részét pótolni. 1942-ben azonban október 6-tól november 9-ig katonai beszállásolás miatt az első két osztály kivételével szünetelt az oktatás.¹¹ 1943. májusára a tananyagot „lehetőség

7 Kézirata az 1942. április 16-i tantestületi ülés jegyzőkönyvéhez van csatolva. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

8 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1941. március 6. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

9 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. október 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

10 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. június 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

11 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1942. november 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

szerint” elvégezték, csupán az összefoglalókból maradt el valamennyi.

A fenyegető légi bombázások hatására a kormányzat 1943-ban a városi jellegű iskolákban a tanítás kezdetének november 3-át jelölte meg.¹² Ez vonatkozott a tatai népiskolára is. Az értekezleten „az egyöntetűség szempontjából” megbeszéltek az ellenőrzés és fegyelmezés módját. Megítélésük és tapasztalatuk szerint az ifjúság viselkedése ellen nagyobb kifogás nincsen, a tanítók kötelességévé tették, hogy a tanulók utcai viselkedését ellenőrizzék. Ebbe beletartozott az is, hogy a tantestület felkereste a gyermekektől népes utcákat, játszótereket. Szükség esetén megfenyítették, rendes és helyes, illedelmes viselkedésre utasították őket. Az igazgató hangsúlyozta, hogy keressék fel a tanulókat az otthonukban, a szülőket is figyelmeztessék, hogy mindent kerüljenek, ami a gyermek lelkére rossz hatással lehet, pl. káromkodás, veszekedés, iszákosság, tétlenség stb. Ne tűrje a szülő, hogy gyermeke tétlenül, vagy az egész napot játszva töltse. A mai komoly élet hangulatának megfelelően segítsenek a szülőknél, dolgozzon otthonában, foglalkozzon könyvével. Naponta írjon, olvasson, hallgassa az iskolarádiót, hogy az idő hasznosan teljen.¹³

Raczkó felkérte a tantestületet, hogy tanulmányozza át a tananyagbeosztást, készítsen jegyzetet, tervet, hogy a megrövidített tanévben is elvégezzék a tananyagot, „annak főként helyi viszonyok követelményeinek megfelelő leglényegesebb részeit”.

A hosszú őszi szünetet arra is felhasználták, hogy a légtalponra felkészüljenek. Az értekezleten Tóthné Surányi Jolán a Néptanítók Lapjának értekezése alapján a tanítók viselkedéséről beszélt. Az emberek – fejtegette – általában két csoportra oszlanak légiriadók esetén, a borúlátókra és a derülátókra. Az elsők azok, akik könnyen válnak rémhírterjesztőkké, és mindent sötét szemüvegen át látnak. A második csoportba tartozzon a tanító, aki erős lélekkel, biztos fellépéssel, higgadt viselkedésével szüntesse meg a vaklármát és a rémületet. Magatartásával a nyugalmat, fegyelmet ruházza át a gyermekre is. Így sikerül majd elkerülni a balesetet. Raczkó pedig azt hangsúlyozta, hogy a légvédelem szempontjából az iskolában minden feltétel adott. Rendelkezett az intézmény a légvédelemnek megfelelő pincével, vásároltak egy

rádiókészüléket, amelyet a tornateremben helyeztek el,¹⁴ s a felsőbb osztályok tanulói állandóan felváltva a rádiónál teljesítettek szolgálatot. A riadó jelzésétől számítva a tanulóknak 20–30 perc állt a rendelkezésre, ami alatt otthonukba siethettek. Az iskolaépületnek három kijárata volt, amelyen gyorsan távozhattak.¹⁵

A légtalponi ismereteket a tanmenetben is oktatták, 1941-től a harmadik testnevelési órán ismertették a légtalponra vonatkozó anyagot. A cél az volt, hogy a gyermekek a legszükségesebbeket megtanulják, és arról a családjuk is értesüljön. 1943-ban pedig rendeletet hoztak, hogy a légtalponi ismereteket a lányoknak is tanítani kell.

Újabb, fenyegető nehézséget jelentettek 1943-ban a hadi kórház elhelyezéséről folyó tárgyalások. A kialakult helyzetet jól jellemzi a királyi tanfelügyelőnek benyújtott kérelem.

„Nagyságos Kir. Tanfelügyelő Úr!

Szóbeli utasítására tisztelettel jelentem, hogy a folyó évi dec. 13-ra az országmozgósítási Kormánybiztos a Tatán felállítandó hadikórház elhelyezése tárgyában a tatai főszolgabírói hivatalban a katonai hatóságok, a tank. kir. Főigazgatóság, az érdekelt iskolák igazgatóival és községi előljárósággal értekezletet tartott.

Az országmozgósítási Kormánybiztos miután ismertette az ezen tárgyban már előzőleg tartott értekezletek anyagát, a tanügyi hatóságokat felhívta, hogy a hadikórház elhelyezésével állapotjanak meg a tanítást miképp lehetne biztosítani.

Alulírott mint az áll. népiskola igazgatója, a jelen volt községi polg. leányiskola helyettes igazgatója azon kijelentést tettük, hogy épületünk kórház céljára alkalmatlan, mert sem vízvezetéke, sem jó ivóvíze, de megfelelő illemhelye sincs, továbbá a honvédlaktanyával összeépített egy esetleges légitámadás alkalmával a legnagyobb veszélynek kitett épület. Megjegyezzük még, hogy Tata II. kerületének a régi Tóvárosnak csak ezen egy iskola épülete van, ha ezt igénybe veszik más célra, úgy az oktatás és nevelés ezen városrészben teljesen megakad, mert Tata I. kerületének bármelyik iskolája annyira távol van a mi tanulóink otthonától, hogy ezt a mai cipőtlen és ruhátlan gyermekesereg nem fogja látogatni, s így azon szülők gyermekei fognak elesni a nélkülözhetetlen

12 *Tatavárosi Hírlap* 7. évf. 35. sz. 1943. augusztus 28. 1.

13 *Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve* 1943. október 13. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

14 *Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve* 1941. szeptember 3. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

15 *Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve* 1944. január 20. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

neveléstől, kik azok szegénysége és foglalkozása miatt a családi nevelést is nélkülözik. Tata I. kerületének 5 iskolája van, ha 2–3 iskolájában megszűnik is a tanítás, úgy még mindig elhelyezhető az a többi iskolában.

A tankerületi kir. Főigazgatóság képviselője a főgimnáziumot hadikórháztól mentesíteni javasolta, mert akkor biztosítható a többi iskola elhelyezése is. A hadikórház elhelyezésére felajánlotta az áll. népiskola, a Tata I. kerületi rk. fiúiskola és az állami mezőgazdasági népiskola épületét. Ez esetben az áll. népiskola tanulói, akik a gimnáziumtól legmesszebb 3–4 kilométerre laknak, délutánonként odamennének tanulni. Az iparos tanonciskola is oda lesz irányítandó. A rk. fiúiskola tanulói a ref. elemi iskolába, a mezőgazdasági népiskola a Levente Otthonba. A községi polg. leányiskola a rk. zárda iskolában tanulna. Valamennyi iskola nagyjából 6–14 éves tanulói otthonukból kimozdítva más iskolaépületben lennének elhelyezve.

Hadikórháznak Tatán egyedül megfelelő épület a főgimnázium épülete. Abban minden nagyobb állami befektetés nélkül 500 ágyas kórház elhelyezhető. Ez esetben nem kellene a többi összes iskola tanulóit mozgósítani, csak a főgimnázium tanításának kellene helyet biztosítani. Erre pedig az áll. népiskola épülete alkalmas, mert 12 tanterme van s ugyanezen épületben a községi polgári leányiskolának is van 5 vagyis 17 tanterem, ebben délelőtt a főgimnázium és a polg. iskola elhelyezhető, míg délután az állami népiskola tanulói és az iparos tanonciskola a helyén tanulhatna. A főgimnázium tanulóinak nagyrésze úgy is a vasúti állomásról bejáró, ezek az állami népiskolát közelebb érik, míg a többiek a Kapucinus zárda Szerafikumában a szomszédban laknak, a többi jómódú család gyermeke jobb ruházattal könnyebben tudnák megtenni a nagyobb utat, mint az elemi népiskola 6 éves tanulói.

Tisztelettel jelentem még, hogy tudomásunk szerint az eredeti országmozgósítási terv az állami nép-

iskola épületét jelölte meg olyan épületnek, amely mentesítendő minden katonai igénybevételtől.

Tata, 1943. dec. 19-én.

Raczkó István
igazgató”¹⁶

A tantestület igyekezett, hogy ne csak ők, hanem a diákság is legalább érzelmileg részesévé váljon a nagy, sorsfordítónak tűnő eseményeknek. Ilyen volt korabeli kifejezéssel a Felvidék visszatérése. Az 1939-es tantestületi értekezleten Fábrián Ilona a beszéd, értelem gyakorlati tanítását olvasta fel „Komáromi bevonulás” címmel. Tanítását a „Himnusz” és az „Ima a hazáért” című verssel kezdte. Elmondta a honvédek búcsúztatását az Országgyűlés teréről. Tárgyalásában ismertette a bevonulást és az ott tartott ünnepélyt.¹⁷

Teleki Pál miniszterelnök 1941-es halála az egész országot megrendítette. A tantestületi jegyzőkönyv úgy fogalmazott, hogy a pótolhatatlan nagy veszteséget mindnyájan érzik, mély fájdalomkat és részvétüket fejezték ki. Április 4-én a tanulóifjúság istentiszteleten vett részt, április 4-én és 5-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelete alapján tanítási szünet volt.¹⁸

Természetesen a tantestületi értekezleteken megemlékeztek a nagy történelmi évfordulókról is. 1940-ben Kocsis László II. Rákóczi Ferencről olvasta fel tanítási tervezetét.¹⁹ Ugyanebben az évben Hunyadi Mátyás születésének 500. évfordulóját méltatták.²⁰ A kor szellemének megfelelően Horthy Miklós kormányzóvá választását is megünnepezték.²¹ Csepy Lajos felolvasta „Budavár visszafoglalása 1686-ban” című történelemtanítását a VIII. osztályban.²²

A háború súlyos következményeinek lelki-szellemi feldolgozásához is hozzájárultak tanóra keretében. 1944. szeptemberében Tatát bombatámadás érte.²³ Erről tanúskodik a Tata bombatámadására emlékeztető óra is.

16 Raczkó István igazgató levele a királyi tanfelügyelőnek 1943. december 19. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

17 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. április 14. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

18 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1941. április 3. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

19 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. január 11. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

20 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. február 22. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

21 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. február 22. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

22 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. április 11. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

23 RABÁR 2017, 149–153.

„Tata bombázása

Közös élmény alapján írt fogalmazás a III. osztályban

Még nagyon a tanév elején vagyunk, rendkívül hosszú szünet után. Különösképp óvatos kézzel kell hozzáfogni a fogalmazástanításhoz, hogy elérjük a tantervünk előírt célját, a közvetlen, egyszerű és értelmes kifejezőképesség biztosítását.

Mivel a II. osztályban nyújtott fogalmazási szemlélet felelevenítésén túl vagyunk, hozzáfoghatunk ahhoz, hogy a szóbelileg elmondott élményt mindenki saját átélésének megfelelően írja le, vagyis többé-kevésbé már önálló munkát végezzen.

Előkészítésképpen nagy segítségemre van a rendkívüli élmény, az első bombázás, mely különös mély nyomot hagyott a gyermekek lelkében. S mikor közelebbi előkészítésképp megmutatom az osztálynak a repeszdarabokat, a repülőgép által ledobott fémszalcsomókat, tömegesen kívánczik ki belőlük e mondanivaló.

Meghallgatok közülük néhányat, azután, hogy elfogadható, rendszeres fogalmazáshoz juthassanak, kitűzöm a célt:

Ma a tegnapelőtti bombázásáról fogalmazunk.

Tárgyalás: Milyen címet adnál a fogalmazásnak?

Több tanuló meghallgatására felírom: »Éjszakai bombázás Tatán.« Együttal azonban meghagyom, hogy nem kötelező ezt a címet alkalmazni, ki-ki a neki legjobban megfelelő címet írhatja.

Most következik az anyag elrendezése. Mivel kezdenéd a fogalmazást? Miről írnál azután? Folytatom le részenként az egész fogalmazást, közben az emlékeztető szavakat felírom a táblára:

1. Esti lefekvés	Bevezetés
2. Szirénázás	
3. Az óvóhelyen	Tárgyalás
4. Hull a bomba	
5. Másnap reggel	Befejezés

Hogy a tanult nyelvtani anyaggal is kapcsoljam a fogalmazást, megkérdezem tőlük, milyen felkiáltó, kérdő mondat fordulhat elő ebben a fogalmazásban? Jelentkeznek: »Orvosért«. »Vizet, vizet« stb. Azután meg »Hol bombáztak? Mik történtek az éjjel?« stb. Buzdítom őket, hogy ilyen és ehhez hasonló felkiáltó, kérdő mondatok élénkítsék dolgozatukat.

Még meghagyom, hogy fogalmazásukat három szakaszban írják, úgymint bevezetés, tárgyalás, befejezésbe, aszerint, amint az emlékeztető szavakat vonalakkal én is három részre osztottam. A szakaszokat két ujjnyival beljebb külön sorba kezdjek írni, mint ahogyan az olvasmányokon látják, azok is szakaszokra oszlanak.

Következik a fogalmazás. Míg a gyermekek írnak, köztük járok, s segítségére vagyok a nehezebben indulóknak.

Az elkészült fogalmazások közül egyet-kettőt még azon az órán felolvastatok, hogy az eredményt érzékeltessem. A gyermekek többségének kifejezőképességére és mondanivalóinak megindítására különösen jó hatással van, ha egységes képet lát a fogalmazásról. A felolvasott fogalmazást közösen megbírálják.

Ki szeretné a fogalmazást felolvasni?

Hallgassuk meg Jancsiét.

Éjjeli bombázás Tatán.

Vacsora után anyuka rám szólt, hogy feküdjem el. Levetköztem, bebújtam az ágyba és nemsokára vígan aludtam.

Arra ébredtem fel, hogy szirénáznak. Gyorsan felöltöztem és megvártam a testvéreimet. Gyorsan lementünk a pincébe. Vártuk, hogy mi következik. Egyszer csak három robbanást hallottunk. A szomszéd Kovács bácsi, aki karszalagos, leszólt, hogy a König házat bombázták.

Reggel anyukával megnéztük a bombázás helyét. Mikor a testvérem meglátta, felkiáltott: »Jé, hát így megbombázták.«

Egy gyermek: Nekem tetszett a felkiáltás: »Jé, hát így megbombázták.« Nekem az tetszett: »Vígán aludtam.« Ki alszik vígan? Gyermek: aki nyugodtan, szépen alszik. Teszem világosabbá az odaillő kifejezést...

Hamar, sebesen. – Hányféleképpen írhatnánk tehát gyorsan? Elővétetem jegyzetfüzetüket s beíratom a szóbőség fejlesztése céljából: gyorsan, hamar, sebesen stb.

Olvassa egy másik gyermek:

Éjjeli bombatámadás

A rádió beszüntette a műsort. Egyszer csak azt mondja: »Légiveszély Győr«.

És hamar felöltözködtünk, és lementünk a pincébe. Már jöttek a gépek. Füttyülést és sístergést hallottunk. Becsapott a bomba. Tíz ablakunkat és két ajtónkat betörte a légnyomás.

Reggel, amint megtudtam, hogy nem kell menni iskolába, már mentem is a templomba hálát adni a jó Istennek, hogy megvédett a bombázástól.

Gyermek: Sokszor írta »és.« Rámutatott, hogy éssel ne kezdjünk mondatot. Gyermek: »Elmenni a pincébe.« E helyett azt írhatta volna: »Lemenni a pincébe.« Helyeslem a felszólalást. Mindig az odaillőbb kifejezést használjuk.

Ezen a fokon nyújtom a tanítás által megkívánt erkölcsi célt. Pl. Imre írta: »Hálát adtam a jó Istennek.« Kiemeltem, hogy a jó Isten kezében vagyunk mindnyájan s hogy tőle kell segítséget kérni és Neki kell hálát adni. Másik gyermek azt írta, nem mentek le az óvóhelyre. Alkalom az egészség védelmének,

mint erkölcsi célnak nyújtására. Az egészségünket ne kockáztassuk. Az életet a jó Isten adta, de annak megvédeése a mi kötelességünk. Máskor menj le az óvóhelyre!

Befejezés. – Átolvastatom mindenkivel a fogalmazását, hogy a talált stiláris és helyesírási hibák közül még a gyermekek is kiküszöbölhessenek egyet-mást. Megengedem azt is, hogy az előttük nem teljesen világos estekben tőlem felvilágosítást kérjenek. Azután kicserélhették egymás fogalmazását, s jelenthették, a másikban talált hibát. Ez is nagyon serkenetőleg hat majd a hibák kiküszöbölésére.

Dolgozatjavításnál külön teszem a jövő óra megbeszélni szánt anyagát. Ezt a munkát olyan gonddal

végzem, hogy fokozatosan egyre inkább kiküszöböljem a fogalmazásból az általánosabb stiláris és helyesírási hibákat.

Énekórán majd áttérek a hazafiúi vonatkozásokra és elénekeljük a légierők indulóját. – Beszéd órán a tárgyalt anyaggal kapcsolatba kitérek a felebaráti szeretetre. Nyújtunk segítséget bajbajutott embertársainknak! Segítsük a bombakárosultakat és támogassuk munkájában a vöröskeresztet!

Tata, 1944. október 10-én.

Béltekyné Janky Ilona

áll. tanítónő.”²⁴

NEVELÉS

A közös nevelőertekezleteket rendszeresen megtartották jól szervezett formában. Ezekben a legégetőbb gyakorlati jellegű információkon kívül mindig tanítási tervezeteket is bemutatnak, illetve saját, vagy a *Néptanítók Lapjában* megjelent cikkek alapján nevelési kérdésekkel is foglalkoztak. A témáját a kijelölt személy köteles volt két héttel az értekezlet előtt közölni a tantestülettel. A tervezethez mindenki hozzászólhatott, de egy-egy kijelölt személy köteles is volt.

A tematikája nagyon változatos volt.

Külön egységet alkotott a tanítói személyiség jellemzése, az elvárások velük szemben. 1942-ben Kaptay József a mai tanító jellemvonásait ismertette, Salgóné Lauschmann Erzsébet pedig 1943. március 14-én a nevelés korszerűségéről fejtette ki gondolatait a *Néptanítók Lapjának* cikke alapján. Lendvay Béla „*A tanító főbb jellemvonásai*” című cikkét Etter Ilona ismertette. Ahhoz, hogy valaki a jó tanító jellemzőit kiérdemlje, nem elég csak írási, olvasási, számolási készséget átadni a gyermeknek, hanem nevelve kell tanítania. Előtérbe kell állítani az alaki képzést anélkül, hogy miatta a tárgyi képzés szenvedne. Mindezt csak állandó önneveléssel, önképzéssel lehet elérni, így lehet igaz tanítói lelkületet kialakítani.

Az igazgató hangsúlyozta az alaki képzés fontosságát. Nemcsak a tudást kell átadni, hanem az érzelmi és akarati tevékenységre is hatni kell. A ta-

nító a gyermekeken keresztül a társadalomra is hat, mert a gyermek mindazt, „*amit az iskolában hall, hazaviszi a szülői házba*”.²⁵

Béltekyné Janky Ilona „*A nevelő önképzése*” értekezését olvasta fel. Isten az embert a saját képére és hasonlatosságára teremtette. Megalkotta és elindította őt az úton, és megadott neki minden lehetőséget és egyben kényszerűséget a küzdelemre. Amint a világ körülöttünk fejlődik, halad, úgy szükségünk van önnevelésre, önképzésre, akkor nyugodt a lelkiismeret, mert az összes képességek szolgálatába állításával kell végeznie az egyéni és nemzetjavító munkát.²⁶

Fábián Ilona a *Néptanítók Lapjában* 1939. január 15-én megjelent „*A tanítók példája az iskolában*” című cikket ismertette. A tanítás módja szabályokba foglalható és a tanítandó tárgy természetéhez igazodik, míg a nevelés rendkívül sok körülménytől függ, és a tanító egyéniségétől. Amit és ahogyan tesz, sokkal nagyobb hatással van a gyerekekre, mint amit mond neki, megfigyelés és meggondolás tárgyává kell tenni mindazokat a lépéseit, cselekedeteit, amik példaképpen hathatnak a gyerekekre.²⁷

Próbálták meghonosítani a modern nevelést. Öllős Árpád a *Néptanítók Lapjának* „*Az új nevelés elméletének átültetése a gyakorlatba*” című cikke alapján beszélt erről. Piaget francia kolléga tízéves kísérleti tapasztalatait összegezte. Alapgondolata: biztos, jól felhasználható tudásra csak közvetlenül

²⁴ Tanítási tervezet Tata bombázásáról, az 1944. október 19-ei tantestületi ülés jegyzőkönyvéhez csatolva. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

²⁵ Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. április 11. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

²⁶ Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1941. január 9. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

²⁷ Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. február 9. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

átélt tapasztalatok nyomán tehet szert a tanuló. A könyvet megelőzi a természetes környezet tanulmányozása. Abban áll a tanulás művészete, hogy megtanítsuk a gyermeket arra, hogy olvasni tudjon a természet nagy könyvéből.²⁸

Hangsúlyozták a derű fontosságát is. Várhegyi Margit 1939-ben „*Derű az iskolában*” című értekezését olvasta fel. Legőszintébb öröm a gyermekacaj, legkedvesebb zene a jóízű gyermeknevetés. A gyermeknevetés stílusához tartozik a derűs lélek. Komor, mogorva nevelő elriasztja a gyereket. Megfagyasztja a melegséget, szelídséget, napfényt, mosolygást, örömet vágyó kis lelket. Az ilyen nevelői hatás eredménye a korán mérgezett, sötét szemüvegen át szemlélő embertípus kialakulása. A nevelő lelkét vidám derű aranyozza be. „*Hintsük szét a szelídség, az öröm, a szeretet csíráit gyermekeink nevelésénél, hogy belőlük Istenben bízó, embertársait szerető, munkakedvelő hasznos polgárok váljanak.*”²⁹

A nemzeti öntudatra nevelés központi szerepet játszott. Ezt növelhették a magyarság tekintetében szomorú események is. Kocsis László a IV. osztályba szánt történelmi tanítását olvasta fel: „*A magyarság pusztulása: a művelt tájak elvadulása, városok, falvak eltűnése, parasztvárosok alakulása, oláhok és szerbek beszívargása.*”³⁰

A példaadást, a példamutatást is fontosnak tartották. Salgóné Lauschmann Erzsébet általános irányú értekezését olvasta fel: „*Nagy embereink megbecsülése a népiskolai nevelés és tanítás körében.*”

A költemények elemzése is ezt a célt szolgálta: Petőfi „*Csatadal*”,³¹ a II. fiúosztályban Dózsa Lajos műve, „*Magyar vakyok*”.

Tóthné Surányi Jolán a *Néptanítók Lapja* január 1-i számában közölt cikket ismertette „*Nemzeti öntudat fejlesztése és a gyengetehetségű gyermek*” címmel. Eredményesen csak úgy nevelhetünk, ha ismerjük a gyermek lelkét. A gyenge tehetségű gyerekek lelki élete sokban eltér a normálistól, ezért meg kell ismerni lelki fogyatékoságait. Egyénenként kell velük foglalkozni. Teret kell engedni a cselekvésnek. A nemzeti öntudat fejlesztése érdekében meg kell ragadni minden külsőséget (nemzeti sza-

lag, zászló, címer). „*Neveljünk beléjük olyan elszánt, kitartó, cselekvő, bátor nemzeti öntudatot, amelyet Szent István mutatott nekünk.*”³²

1941-ben Raczko igazgató azt kérte a községi előjáróságtól, hogy a Harangláb előtt vagy azzal szomszédos téren zászlót állíthassanak fel, amely előtt a tanév elején és végén a tanulók tisztelegnek.³³ Végül a képviselőtestület erre 500 pengót szavazott meg. A zászlót a tóparton állították fel és ünnepélyes alkalmakkor a tanulóifjúság oda vonult ki.

Fábián Ilona pedig ismertette a *Néptanítók Lapjában* Drozdy Gyula „*Köszöntsük a zászlót*” című cikkét.

A nemzeti öntudatot verseken, elbeszéléseken keresztül is igyekeztek erősíteni. 1939-ben Gyulai Pál „*Éji látogatás*” című költeményét elemezték.

Herczeg Ferenc „*Lószőr vitéz*” című olvasmány tárgyalásának az is a célja volt a VI. vegyes osztályban, hogy a testvéri szeretetet, a ragaszkodás felkeltését, az önzés, irigység leküzdését is elősegítse.

Külön figyelmet szenteltek a tanulók viselkedésének már a legfiatalabb korosztálytól. Tóthné Surányi Jolán 1941-ben az I. osztályos gyermekek számára készített tanítási tervezetét olvasta fel: „*Hogyan viselkedjünk az utcán?*”

Igyekeztek erősíteni nevelésükkel a gyermekekben a kereskedelmi érzéket is. Bajor Franciska a *Néptanítók Lapjának* 1939. április 15-i számában megjelent „*Kereskedelmi érzék fejlesztése a népiskolában*” című cikkét ismertette. Az alapelv, hogy az iskola hozzákapcsolódjon a gyakorlati élethez. Az élet halad, fejlődik, újabb gondolatok merülnek fel, ilyen a kereskedelmi érzék fejlesztése – ezt már az iskolában a gyerekekbe kell nevelni. Van ehhez elég anyag, pl. földrajz, beszédértelem-gyakorlat, számtan. Értékes példa a szövetkezeti gondolat terjesztése. Már vannak olyan iskolák, ahol a gyerekek szövetkezeti alapon csontot, rongyot, fémhulladékot gyűjtenek. Kiemelendő, hogy a gyereket a kicsiségek megbecsülésére, takarékosagra, az igazságos és pontos elszámolásra szoktassuk, a kereskedelmi érzékét fejlesszük. (Ha a mai kor szellemében nevelnék a gyermekeket, akkor a kö-

28 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. november 16. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

29 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. október 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

30 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1943. március 11. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

31 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1944. február 17. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

32 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. január 19. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

33 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. szeptember 3. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

zéposztály gyermekei nem vonakodnának a kereskedelmi pályától.)³⁴

1939-ben Béltekyné Janky Ilona „*Lelketlenség a gyermekben*” című általános irányú értekezését olvasta fel. A bűn, a rosszra való hajlás velünk együtt jön a világra. A gyermek mint öntudatos lény él már a választás jogával. Melyiken induljon, valahogy „*meg kell ragadni a gyermek lelkét, hogy meglássa azt, hogy van jóság, lélekbeli szépség, ami többet ér minden kegyetlenkedésnél, szívtelenségénél.*” A kegyetlenkedés hajlamának okai a gyermek foglalkozási vágya, az érvényesülés és belátás hiánya. Ha az iskola sem tenné meg a kötelességét, nem találna meg az utat a gyermek szívéhez „*sok emberbőrbe járó vadat menesztenénk ki az életbe, hol a kenyérért való hajzában, kifáradt, rohanó világban úgyszintén igen hajlamos a szívtelenségre, a lelketlenségre és önzésre.*”³⁵

1940. március 7-én Salgóné Lauschmann Erzsébet „*Az élmény megteremtése és jelentősége*” címen olvasta fel általános irányú értekezését. Az iskola legfőbb feladata a gyermek alapos testi, szellemi, lelki előkészítése az életre. Ma az emberi erények összehangzatos megvalósítására törekszünk. Ebben lényeges szerepe van az érzelmi nevelésnek. Élmény csak az érzelemből fakadhat. Az élmény útján szerzett ismeret mély és maradandó, az ilyen munka örömteljes, és kedvessé teszi az iskolát a gyermek előtt.³⁶

Az igazgató hangsúlyozta, hogy mindnyájuk tanítása élménnyé kell válni a gyermek számára, nemcsak a tanítás pillanatában, de egész életére is. Ezért amikor az iskolába lépünk, hagyjuk kint minden gondunkat, hogy valóban élményt nyújthassunk tanításunkkal.

1940-ben Csepy Lajos olvasta fel a *Néptanítók Lapjának* közleményét „*A tekintélytiszteletre való nevelés*” címmel. Piaget genfi egyetemi tanár szerint az erkölcsi eszmék megszerzésének alapvető értelme a tekintélytisztelet. Kétféle tekintélyt ismer. Az egyik az, amikor a kicsi tiszteli a nagyot, a gyermek a feljebbvalót, a fiatalabb az idősebbet stb. Ez bármilyen értékes is, bizonyosan kényszeren alapul. Másik formája a kölcsönös tekintélytisztelet.

Ez az értékesebb. Az iskolában a tanító a legfőbb tekintély. Ennek kialakításában a kényszernek, az erőszaknak semmi szerepet nem szabad játszania, a gyermek lelkében önmagától kell kialakulnia.

Az igazgató szerint az iskola egyik legfontosabb feladata a tekintélytiszteletre való nevelés. Szerepeltet kell megéreztetni a gyermekekkel, hogy tekintéllyel tartozik a szüleinek, tanítóinak, feljebbvalóinak, előljáróinak.³⁷

Bajor Franciska Szép Sándorné „*Az önkevelő gyermek*” című írása alapján beszélt a témáról. Már az első tanítási naptól igyekszünk gyermekeinket, tanítványainkat megismerni. Pedig ez csak hosszabb megfigyelés után sikerül. Különösen nehéz az önkevelő gyereket megismerni. Miben nyilvánul ez meg: a gyerek megbecsüli saját értékét, tehetségét. Keresnünk kell az önkevelés okát, amely többféle lehet és segítenünk kell rajta, mert ha felnőtt korában megmarad, érvényesülésének, megbecsülésének, boldogulásának is útját állhatja. Szeretettel, boldogulásuk megbecsülésével, megdicséretével törekvéseik méltánylásával igyekszünk benne önbizalmat ébreszteni.

Sokszor találkozunk önkevelő gyermekekkel, akiknek nehéz a bizalmukat elnyerni. Még jobban kell őket szeretni és egyéneként foglalkozni velük; bizalmukat felkeltve, önbizalmukat fejlesztve.³⁸

Kocsis László Lendvay Béla „*A törekvés, a vágy és a kívánság szerepe a nevelésben*” című cikke alapján beszélt a témáról. A törekvés, a vágy és a kívánság fontos neveléstudományi fogalmak. A törekvés már csecsemőkorban megjelenik valamilyen hiányérzettel kapcsolatban. Ez a törekvés ösztönös. A nevelésben az ösztönök fékezésének és kielégítésének nagy a szerepe. A kedvezőtlen törekvést fékezni, az értékes törekvést jutalmazni kell. Az iskola is törekedjék a nemes, egészséges vágyak elérésére, amelyek érdekében küzdjön a gyermek. A vágyat követi az akarat, amely munkára készítet. A vágy munkát jelent, mely megóv a riasztó rossztól, és örömet ad. Minden tanításnak az a célja, hogy érdeklődést keltsünk, vágyat ébresszünk a cselekvés iránt. Ezt a vágyat ki kell elégíteni. Így válik a gyermek lelke nemesebbé.³⁹

34 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. május 11. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

35 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1939. április 1. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

36 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. február 22. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

37 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. március 14. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

38 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. november 14. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

39 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. december 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

A „Tehetségválasztás az iskolában” című cikket Várhegyi Margit ismertette. Eszerint minden idők minden emberének az volt a célja, hogy valami úton-módon megkeresse és megtalálja az érvényesülési lehetőségeket. Ehhez természetesen

tehetségre volt szükség. Az ősembernél a testi erő, később a személyes bátorság lépett előtérbe. Ma minden hatalom a szellemi erő bűvkörébe kerül. Tehetségválasztás minden időkben volt és lesz.⁴⁰

SZOCIÁLIS TEVÉKENYSÉG

A háborús időszak mind a tanári kart, mind más társadalmi rétegeket nehéz helyzetbe hozott. 1940-ben az igazgató javaslatára a tantestület létrehozta az elemi iskolai tanítók jóléti segélyalapját. Minden tantestületi tag minden hó elsején önként és személyenként 1 pengőt fizetett be Csepy Lajos pénztárnoknak, aki takaréokban helyezte el az összeget. Ennek kamatából minden rossz anyagi helyzetben lévő kartárs segílyt kaphatott. A segélyegyletnek a tantestületen kívül nem lehetett más tagja, a befizetett összeg mindig a befizető vagyona maradt.⁴¹

Segítséget jelenthetett a tanítóknak a fizetési előleg is. Tóthné Surányi Jolán kérelmezte ezt, 1941-ben a nagyon rossz állapotú házának tatarozására, 1942 nyarán pedig férjhez menő lányának kelengyéjére.⁴² 1942-ben egy másik kérvényében a nagy drágaságra hivatkozott. Fábián Ilona szintén előlegért folyamodott. Férje és fia is katonai szolgálatot teljesített, három idős, munkaképtelen nővérét látta el.⁴³

Az iskola – a maga szűkös kereteivel – igyekezett a szociális mozgalmakba is bekapcsolódni. Az egyes években a vöröskeresztes gyűjtés eltérő eredményekkel járt. 1940-ben az igazgató beszámolója szerint vöröskeresztes rendezésben tartottak iskolai előadásokat, amelyeket Béltekyné Janky Ilona segítségével Várhegyi Margit tanítónő rendezett. A szép ünnepélyre az egész város felfigyelt, a tiszta jövedelem 440 pengő volt. A siker hatására az ünnepélyt december 15-én délután megismételték. Az előadás szünetében uzsonnát biztosítottak a szegény gyermekeknek.⁴⁴

1941-ben az ifjúsági Vöröskereszt fiú- és lánycsoportja is megalakult. Október 4-én és 5-én részt vettek a katonák téli segélyezését szolgáló gyűjtésben. 60 pengő 65 fillért gyűjtöttek össze.⁴⁵ 1944-ben 100 pengős adományt juttattak a vöröskeresztes szervezet központi igazgatóságának, majd még ugyanebben az évben 220 pengővel segítették a nemes célokat.

Természetesen még nagyobb kihívást és folyamatos feladatot jelentett a szegény iskolások ellátása. A karácsonyi időszak mindig az adományozással kapcsolódott össze. 1942-ben Raczkó felkérte Csománé Hrdina Erzsébetet és Tóthné Surányi Jolánt a színielőadás megrendezésére, hogy a felruházáshoz szükséges pénzt előteremtse. December 21-én tartotta az iskola a szegény gyermekek felruházásának az ünnepségét és uzsonnáztatását. 85 pár cipőt juttattak a gyermekeknek.⁴⁶ Tatán nagyon rossz helyzetben voltak. A királyi tanfelügyelő használt cipők gyűjtésére hívta fel a tantestületet, de Tatán olyan sok volt a szegény gyermek, hogy még az ittlevőknek sem tudták ezt biztosítani.

1944-ben különösen válságos volt a helyzet. Osztályonként rendszeresen 10–15 tanuló hiányzott, ennek részben az volt az oka, hogy nem rendelkeztek téli cipővel. A helyzet súlyosságát jól jellemzi, hogy a királyi tanfelügyelő főrendelete igazoltnak tekintette azoknak a gyermekeknek a hiányzását, akik ruha vagy lábbeli hiánya miatt nem járhattak iskolába a zord időjárás miatt.⁴⁷ A cipőhiányon „fáradtságos utánajárással” igyekeztek enyhíteni. 25 gyermeket sikerült cipővel ellátni.

40 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1941. március 6. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

41 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. február 22. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

42 Tóthné Surányi Jolán levele a királyi tanfelügyelőnek 1942. augusztus 19. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

43 Raczkó István igazgató levele a királyi tanfelügyelőnek 1940. október 30. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

44 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1940. december 12. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

45 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1941. október 16. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

46 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1942. január 9. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

47 Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1941. október 16. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.

17 cipő készítése már folyamatban volt. Többre nem volt még remény sem, mert Raczkó közölte, hogy a hozzávalókat külön-külön sem tudják beszerezni.⁴⁸

Az iskola külső segítséget is kapott. A tóvárosi asztaltársaság 1941-ben 76 pár cipőt, 26 db fiú-

szvettert, 26 lányruhát és 50 db inget adományozott. 110 gyermeket pedig uzsonnával és szeretet-csomaggal vendégelt meg. A kiosztott ruhanemű értéke elérte az 1300 pengőt.⁴⁹

Rabár Ferenc

Kuny Domokos Múzeum, Tata

E-mail: petri.marta@freemail.hu.

IRODALOM

KÖRMENDI 1984 Körmendi G.: *Tata története 1727-től a polgári forradalomig*. In: (Szerk. Körmendi G.) *Tata története II. 1727–1970*. Tata 1984, 7–44.

KÖRMENDI 1998 Körmendi G.: *Tata és Tóváros története a két világháború között 1920–1939*. Tata 1998.

RABÁR 2017 Rabár Ferenc: *Sorsdöntő esztendők. Tata és a piaristák (1940–1944)* (Libelli Taten-ses 4.) Tata 2017.

THE TÓVÁROS PRIMARY SCHOOL IN THE YEARS OF WORLD WAR II

Ferenc Rabár

The six-form State Primary School in Tóváros, next to the Harangláb (Bell Tower), was upgraded to an eight-form school in the early 1930s. The teaching staff of 12 teachers was involved in extra-curricular activities (folk education, folk education lectures), educational activities (regular visits to the children's families) and in 1943 they jointly prepared a shortened curriculum.

Teachers regularly presented lesson plans at the teachers' meetings. During these years, the number of students in the school varied between 500 and 550. The curricular year ended with a final examination. A conscious effort was made to teach according to the curriculum, as prescribed. Historical events and military movements made this difficult. As the building was occupied by the military on several occasions, breaks were inserted in lessons or, when possible, the school education was moved to some other building. Preparations were also made for air raids. The school had an adequate cellar, a radio set was purchased and students of the the upper classes were on duty. Air raid awareness was also taught as part of the curriculum.

Major historical events of the time were commemorated (the reattachment of Felvidék, the death of Prime Minister Pál Teleki) and major historical anniversaries (Ferenc Rákóczi II, Mátyás Hunyadi). At the joint teachers' meetings, lesson plans were presented and educational issues were discussed. These included the characterisation of the teacher, the emphasis on the teacher's self-education, and the role modelling of teachers in the school. Modern education based on Piaget was also presented. They also tried to strengthen national consciousness through poetry and short stories. The school placed a strong emphasis on social welfare, and the staff set up a welfare fund for the teachers of the primary school. The teachers were also helped by the advance on salaries. The school was also involved in social movements (collection for the Red Cross, winter aid for soldiers) and poor schoolchildren were supported (donation of winter shoes).

Translated by Mónika Addison

⁴⁸ *Tatai Állami Elemi Népiskola tantestületi ülésének jegyzőkönyve 1944. február 17. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.*

⁴⁹ *Raczkó István levele a királyi tanfelügyelőnek 1941. február 11. ŠAN I.IX.2. Župny školský inšpektorát v Komárne 1938–1945.*

A KOMÁROMI STRANDFÜRDŐ ÉPÍTÉSE

Kovács Péter

ELŐZMÉNYEK: A STRANDFÜRDŐ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Nem annyira az idegenforgalmi érdekek, mint inkább a napkúrát, fürdőzést és nem utolsósorban az úszást kedvelő helyi lakosok érdekében indult meg a komáromi strandfürdő építésének az igénye. Fiedler József lengyári igazgató és Királyi Miklós gyógyszerész kezdeményezésére 1935 májusában magánérdekcsoport vállalkozott arra, hogy a Komáromi Football Club kebelében létrehozandó úszószakosztálynak sportuszodát és strandfürdőt építsenek. Az Úri utca folytatásában, a KFC Sportpálya és a Levente Otthon közötti területen Hajagos Ferenc mérnök tervei alapján Hajagos Pál építési vállalkozó építette a 20×50 m nagyságú uszodamedencét. Az uszodaavatóra június 7-én került sor, nagyarányú úszóverseny keretében. Bevezetőül a város polgármestere, Alapy Gáspár üdvözölte a Magyar Úszószövetség kiküldöttjét, aki felolvasta ifj. Horthy Miklós levelét, aki a MUSZ elnöke volt. A versenyben a Győri Úszó Egylet, a Magyar Úszó Egylet, a Győri Atlétikai Club és több dunántúli úszóegyesület is részt vett.¹

„Az olasz válogatott úszók és vízipólócsapata Komáromban

Nemcsak helyi, hanem országos viszonylatban is nagyszabású sportesemény színhelye lesz július hó 25-én, kedden a komáromi medencés uszoda. A magyar úszóspport szenzációs víziünnepség keretében ez alkalommal nemzetközi úszóversenyt és vízipóló mérkőzést mutat be a sportkedvelő közönségnek.

Jelentettük már, hogy az olasz válogatott vízipólócsapata, mely július 29-én Hollandiában kezdi küzdelmét a Horthy Kupáért a vízipólótornán, négy mérkőzést játszik Magyarországon, mint a MUSZ vendége. A négy mérkőzés egyikét Komáromban játssza le a kombinált magyar válogatott ellen.

A nagytekintélyű olasz vendégcsapat július 25-én délelőtt 10 óra 50 perckor érkezik Komáromba. Az északi pályaudvaron a KFC úszószakosztálya és városunk sporttársadalma ünnepélyesen fogadja a bajnokokat.

A pályaudvaron Vizkelety Sándor dr. tanácsnok mond üdvözlő beszédet, a katonazenekar indulót játszik.

A fogadtatás után a vendégek a Központi szállóba mennek. Itt pihenés és városnézés. 2 óraker ebéd következik, majd megtekintik az olasz katona sírokat.

Hat óraker kezdődik az úszóverseny a komáromi strandfürdő medencés uszodájában. Előbb Alapy Gáspár m. kir. kormányfőtanácsos polgármester és a KFC elnöke Fiedler József lengyárigazgató köszöntik a vendégeket. Az úszóversenyen a neves olasz úszógárdán kívül részt vesznek Lengyel BEAC, Tarics MAC, Kánássy MAC magyar úszóolimpikonok, Angyal testvérek TSC, dr. Végházi stb. neves bajnok úszók, s így valóságos élményt fog nyújtani minden egyes versenyszám. Nagy az érdeklődés a senior, az ifjúsági és a gyermek úszóverseny számok iránt is, amelyeken a magyar jövő helyi reménységei mutatkoznak be nagy felkészültséggel.

Az úszóverseny keretében este fél 7 óraker kezdődik az olasz–magyar nemzetközi vízipólómérkőzés.

8 óraker az olasz vendégek tiszteletére társasvacsora lesz, utána tánc.

Hogy mindenki megnézhesse a magyar–olasz válogatott nemzetközi vízipólómérkőzést, a KFC úszószakosztálya a legalacsonyabb árban állapította meg a belépődíjakat: I. r. ülőhely 1 P, II. r. ülőhely 80 fill., állóhely 50 fill., tanulójegy, katonajegy 30 f. Jegyek elővételben lapunk kiadóhivatalában Hacker Dezső könyvkereskedésében Komáromújváros Igmándi-út és Czike Dénes könyvkereskedésében Komárom, Nádorutca, az úszónapon pedig a fürdőpénztárnál kaphatók. A népszerű helyárák valószínűvé teszik, hogy elővételben minden jegy elfogy, így tanácsos jó előre biztosítani magunkat!”²

„Élet a komáromi strandon

Példát mutatott Komárom szab. kir. megyei város közönsége ezeltől három éve: önerejéből, lelkes felbuzdulásból, egyesek által felajánlott összegekből strandfürdőt, medencés uszodát létesített, még pedig

¹ SZÁMADÓ 2006, 22.

² Új Komárommegyei Hírlap 1. évf. 12. sz. 1939. július 22. 5.

https://www.jmvmk-komarov.hu/wp-content/uploads/2020/10/ukmh1939_12.pdf (utolsó elérés: 2022. május 10.)

igen csinosat, a kor követelményeinek megfelelőt. Hogy a vállalkozás hogyan ütött be, arról nem beszélünk, arról az alapítók által kijelölt vezetők félreállítását után szereplő strandfürdő-intézők eddig a strandfürdő részvényt jegyzőinek sem adtak felvilágosítást – egyenlőre tehát mi sem nyilatkozunk. Most csupán a strandéletről óhajtunk tájékoztatni közönségünket.

Lássuk tehát, micsoda érdekességek történnek a komáromi strandon.

Magába véve az a tény is érdekes, hogy egyáltalában megnyílt az idén medencés uszodánk. Jó fürdőzőinknek bizony sokáig kellett várni rá. – (Öreg szokás ugyanis nálunk, hogy csak a kánikula beköszönte után kezdik rendbe hozni a fürdőt.)

A verejtéket csábítgató napsugár – úgy hittük – Komárom egész közönségét kihozza a kedves, szép üdülésre nagyon alkalmas helyre. A valóság azonban azt igazolja, hogy komoly fürdőző alig látogatja egyetlen üdülőhelyünket. Igen sokan a Duna hűs hullámai közé menekülnek a tikkasztó hőség elől. Megnépesül a Dunapart Szőnygtől Monostorig tekintet nélkül arra, hogy engedélyezett szabad fürdőhelyen tartózkodnak-e, vagy sem. Mások Dunaalmás gyógyító hévizét keresik fel, s a vasúti költségektől sem rettennek meg, hogy nyári szórakozásaikat kielégíthessék.

Érdeklődésükre a pendlítő fürdőzők kitérő választ adnak, s csak hosszasan faggatás után engedi sejtetni, hogy nincsenek megelégedve a helybeli uszodával, a stranddal: hideg a víz, mondják legtöbben. De akadnak rosszmájúak is, akik ráfognak, hogy bűdös, piszkos a medencében tárolt víz. S mi hiába magyarázzuk, hogy nem szabad így beszélni senkinek egyetlen idegenforgalmi helyünkről, a modern strandfürdőnkéről, hiába érvelünk, hogy a vize friss, tiszta, higiénikus, és hiába mondjuk, hogyha nem is héviz, azért nem jéghideg, a mi vizünk sem kibírhatatlan, egészségre ártalmatlan hideg, inkább kellemesen üdítő. A kétel-

USZÁS

Csik 59 mp-re úszta a 100 métert Komáromban

— Telefonjelentésünk —

Komárom, szeptember 5.

Óriási érdeklődés mellett zajlott le a komáromi úszóverseny. A Csikkel az élükön leránduló BEAC-úszókat nagy lelkesedéssel fogadták. Zsúfolásig megtelt az uszoda (1400-an szorongtak benne).

A főszám természetesen a 100 m gyorsúszás volt. Ebben Csik megerőltetés nélkül is kiúszta az 59 mp-et. A meglepetés Lengyel nagyszerű 100-as eredménye: 1:00.6 mp.

Részletes eredmények:

50 m gyermek gyors: 1. Krausz TAC 33.6 mp.

100 m mell ifj.: 1. Hembra KFC 1:32.6.

50 m gyors ifj.: 1. Dani TAC 31.8.

100 m mell: 1. Lengváry BEAC 1:21.8, 2. Kovács ETO 1:23.8, 3. Zóbrák dr. BEAC 1:25.2.

100 m gyors: 1. Csik BEAC 59 mp, 2. Lengyel BEAC 1:00.6, 3. Kiss BEAC 1:02.3.

4x50 m ifj. gyorsstafféta: 1. KFC 2:27, 2. TAC 2:27.2.

100 m hölgy mellúszás: 1. Pádl Magda KFC 1:37.8.

4x50 m gyorsstafféta: 1. BEAC 2:02, 2. Dunántúli válogatott 2:06.2.

100 m gyors: 1. Magasházy Rózi TSC 1:24.2.

Vízipóló: BEAC—Dunántúli vál. 7:0 (4:0). — TAC ifj.—KFC ifj. 1:0 (1:0).

R.

1. kép: A Nemzeti Sport tudósítása egy 1936-os úszóversenyről (Nemzeti Sport 28. évf. 174. sz. 1936. szeptember 6. 8.)
Fig. 1: A report from Nemzeti Sport about a swimming competition in 1936 (Nemzeti Sport Vol. 28, Issue 174, 6th of September, 1936, 8)

uszoda ellen, sőt lesz úszómester is, aki az életmentésért a felelősséget joggal vállalhatja. (Városi alkalmazott, kinek hivatalos elfoglaltsága másutt van, nem szerepelhet felelős úszómesterként.)

Jöjjünk el mindannyian a strandra. Teremtsünk ott új, szebb, vidámabb életet. Mert higgyék el, nyájas olvasóink, hogy a kánikulai uborkaszegzon zagyvaságai ellen is jó orvosság... a komáromi strand.”³

kedőket meggyőzni nem tudjuk, nem bírjuk rábeszélni a strandfürdőnk látogatására.

Ily körülmények között a fürdő látogatóinak legnagyobb része gyerek, azután meg fiatal emberek. Mind jó szál gyerekek, bronzbőrűek, hogy akármelyik indián-ivadék sápadtarcúnak képzelné magát mellettük.

A fürdőruhák tarkasága egész szépen fest a kedves környezetben. Szépek, elegánsak a női dresszek, akárcsak világfürdőkben. De csodálkozunk a KFC gavallériáján, hogy a lila-fehér sportnadrágokat miért adja ki a fürdőzőknek. Különben is a rövid, feszes kis sportnadrágok használata ellen már maguk a jóízű fürdőzők is tiltakoznak, mondják, nem oda való.

Van ott élénk kaszinói élet is. Bridge, preferansz, ferbli stb. kártyajátékok napirenden vannak a gyermekhadnak éppen nem előnyös épülésére. Mulatni is lehet a fürdővendéglőben igen jól. S mint halljuk, a közeljövőben táncestéket és mulatságokat is rendeznek ott. Mert hát úgy szép az élet, ha zajlik. Valahogyan elevenséget kell szállítani oda a szép nyári szórakozóhelyre. Ha már a víz hideg – mondják –, legalább körülötte a légkör legyen meleg.

A nyár nagyobb része még hátravan. Reméljük, hogy a strandfürdő intézői nagyobb gonddal azon lesznek, hogy a fürdő nagyobb látogatottságnak örvendjen. Mi tudjuk, hogy csak egy kis utánnézés, gond, agilitás kell csak s soha semmi kifogás nem lesz a komáromi medencés

3 Komárommegyei Hírlap X. évf. 28. sz. 1938. július 9. 2. <https://www.jmvs-komarom.hu/wp-content/uplo->

ads/2020/10/kmh1938_28.pdf (utolsó elérés: 2022. május 10.)

„Megnyílt Komárom strandfürdője

Ismét itt a fürdőszezon, bár az időjárás nem nagyon kedvez. A komáromi medencés uszoda a hideg esős idő dacára is felkészülten várja a forró nyári napok állandóságát, hogy a pihenni, fürdeni, úszósporthoz, vágyók százait kielégítse.

A kristálytisztá vízzel telt medence és a hatalmas, tisztán tartott, homokkal telített napozó tér olyan értékek, melyeknek számos nagyobb városban hiába keresnők párját. A modern szórakozó tere, büffé és vendéglőhelyisége pedig a legkényesebb igényeknek is megfelel. Strandfürdőnk egészség, idegenforgalmi érdek tekintetében alig hagy kívánni valót maga után, méltán elvárható tehát, hogy Komárom közönsége szeretettel, jóindulattal támogassa az áldozatok árán felépített modern strandfürdőt.

FÜRDŐFELJESZTÉS: KORABELI TERVEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Komáromnak, az erődök városának egyik legnagyobb vonzereje a kiváló minőségű gyógyvize. A termálfürdő a város központjában helyezkedik el. A 62 Celsius-fokos víz, melyet 1970-ben gyógyvízzé nyilvánítottak, közel 50 éve szolgálja a vendégek gyógyulását, kikapcsolódását.

1955. június 4-én a Komárom Városi Tanács VB. elhatározta, hogy a város dolgozói részére strandfürdőt épít, és felkérte a dolgozókat, hogy társadalmi munkával járuljanak hozzá a fürdő mielőbbi megvalósításához.⁵

A tervezett költségeket 300 000 forintban alapították meg, melynek nagy részét társadalmi munkában kívánták elvégeztetni, így 80 000 forintot szerettek volna megtakarítani. A fürdőre egészségügyi szempontból is igen nagy szükség volt.⁶

Első körben egy 50×22,5 méteres medencés fürdő építését kezdték meg 1956-ban, melynek befejezéséhez 350 000 forintra volt szükség.⁷

1956. október hó 23-áig elkészültek a fürdő betonozási munkálatai kb. 5%-os hiánnyal és a szigetelés elmaradásával. A Megyei Tanács a Városi Tanács készpénzéhez támogatást nyújtott, és úgy döntöttek, hogy vállalati úton fejezik be a munkálatokat. A Komárom Megyei Építőipari Vállalatot bízták meg a további munkák elvégzésével, és úgy

Kívánatos volna, hogy a meleg nyári napokon külön autóbusz járat indulna a Kossuth-térről a medencés uszodához, hogy a város minden részéből könnyen megközelíthetővé váljék egyetlen pompás nyári üdülő és szórakozó helyünk.

Fel kell még emelnünk szavunkat a dunai népfürdők mielőbbi felállítása ügyében is. Sokan vannak ugyanis, kik a szabad Duna hullámaiban találják meg nyári élvezetüket. Különben népegészségügyi kívánalom, hogy olcsó és minden szempontból kifogástalan szabad fürdő álljon a nagy közönség rendelkezésére. A medencés uszoda árait sokan nem képesek előteremteni s a nagy tömegek is elvárhatják, hogy pihenésükről, üdülésükről gondoskodás történjen.”⁴

2. kép: A fürdő létesítményei (SZÁMADÓ 2006, 22)
Fig. 2: Facilities of the spa (SZÁMADÓ 2006, 22)

tervezték, hogy a fürdőt még 1956-ban szeretnék átadni.⁸

A községfejlesztési terv maradék nélküli végrehajtása azonban nem valósult meg, ugyanis a forradalmárok elkergették a munkásokat a fürdőtől. Az építésnél jelentős mértékben túllépték a megszavazott költségkeretet, ezért a terep rendezése is csak részben történt meg. A kerítést sem sikerült megépíteni, ugyanis a hozzá szükséges anyag beszerzése nagy gondot okozott.

A fürdő 1956. év végi műszaki átvételénél hibák léptek fel, a medence belső falán a vízálló réteg

4 Új Komárommegyei Hírlap II. évf. 25. sz. 1940. június 22. 3. https://www.jmvm-komárom.hu/wp-content/uploads/2020/10/ukmh1940_25.pdf (utolsó elérés: 2022. május 10.)

5 MNL KEVL KF XXIII.554.a Komárom Városi Tanács VB. Igazgatási szakigazgatási szerv 872-5/1955. június 4.

6 MNL KEVL KF XXIII.551.a. Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 4. kötet. 1955. március 25. 29.

7 MNL KEVL KF XXIII.551.a Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 5. kötet. 1956. április 6. 11.

8 MNL KEVL KF XXIII.552.a Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 7. kötet. 1957. május 31. 48-50.

3. kép: A fürdő létesítményei (SZÁMADÓ 2006, 22)
Fig. 3: Facilities of the spa (SZÁMADÓ 2006, 22)

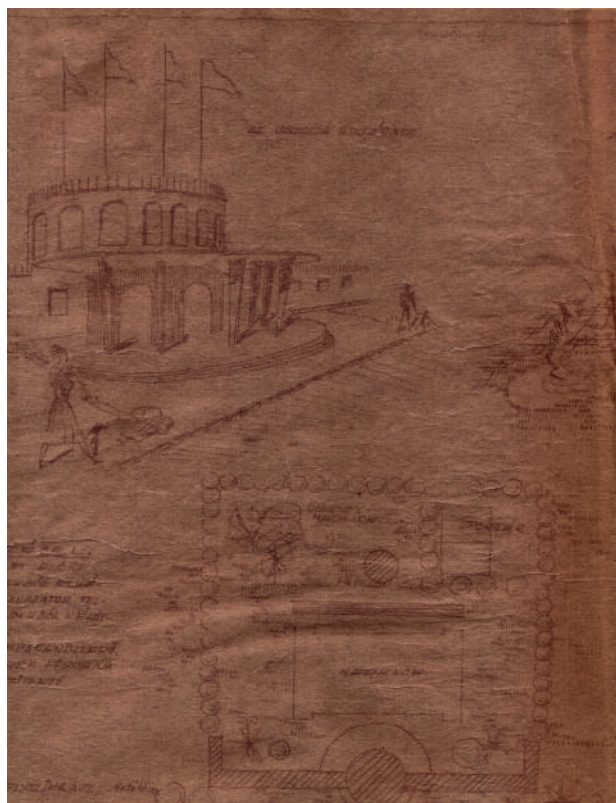
leégett a keverőanyag rossz állapota miatt. A fal kijavítását csak a jó idő beálltával tudták elvégezni.

A medence befejezését és a jelenlegi épület kabinokká történő átalakításának költségét 500 000 forintra becsülték.⁹

1958. tavaszára a Városi Tanács a községfejlesztési terv tárgyalásakor úgy látta, hogy a fürdő már használható lesz, de ez a kedvezőtlen időjárás miatt meghiúsult. A járda építését az ipari műszaki osztálynak kellett volna végeznie, az Épületkarbantartó KTSZ ezt elvállalta, de vállalását nem teljesítette. A fürdő üzemeltetése ráadásul azért sem volt lehetséges, mivel nem volt bekerítve. Végül aztán elkészült a kerítésdrót, kihúzatása nagy összegbe került.¹⁰

A fürdő kapujának elkészítését a komáromi Lenfonógyár KISZ-szervezete vállalta társadalmi munkában. Egy délután társadalmi munkát végzett a városi párt alapszervezetének kb. 30 tagja. Folyamatban volt egy pénztár és egy férfi-, illetve női WC építése is, azonban ezek munkálatait a mész hiánya miatt folytatni nem tudták. Az 1958. évben szintén tervbe vették a parkosítást és fásítást, hogy az 1959. évi fürdőszézonban már fogadni tudják a vendégeket.¹¹

1965-ben a Komáromi Rostkikészítő Vállalat a város határában kutat fúrt a megépítendő alagút áztatójának üzemeltetése céljából. A feltört melegvízről megállapították, hogy gyógyhatása van. A tanács részéről felvetődött a gondolat, hogy a strandot ezen a helyen építsék meg, de ezt elvetették, és azt a megoldást választották, hogy az ottani meleg vizet vezetik el a már meglévő

4. kép: Az új uszoda tervrajza I. (MNL KEVL KF XXIII.560.h. Komárom Városi Tanács VB. Tervtári dokumentációk, strand építési anyaga S11. doboz)

Fig. 4: The swimming pool's traverse map I. (MNL KEVL KF XXIII.560.h. Municipal Council Executive Committee of Komárom. Planning documentation, construction materials for the beach/swimming pool, Box S11.)

strandfürdőhöz. Ezen elképzelésüket a lakosság társadalmi munkájával és a vízmű dolgozóinak segítségével 1965. augusztus 20-ára sikerült megvalósítaniuk.¹² 1969-ben a strand vizét – mely kalcium, magnézium, kloridos, szulfátos stb. jellegű termálvíz – gyógyvízzé nyilvánították.

1970-ben a 40/1970/VB. számú határozat a) pontjában a Végrehajtó Bizottság felkérte a Vízmű Vállalatot, hogy a strandfürdő magasabb szintű használhatósága érdekében néhány új módszert vezessenek be a fürdőzők igényeinek kielégítésére – pl.: a lóhere alakú medencébe a melegvíznek alulról történő bevezetése, mellékhelyiségek korszerűbbé tétele, zuhanyozás kötelező elrendelése.¹³ 1970-ben a fürdő gyógyfürdővé lett nyilvánítva.

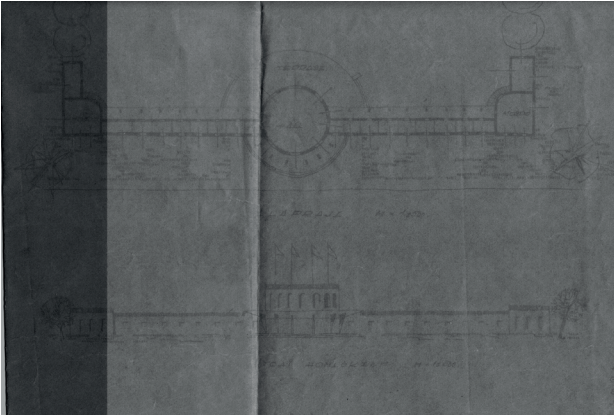
9 MNL KEVL KF XXIII.552.a Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 7. kötet. 1957. december 17. 190–191, 193.

10 MNL KEVL KF XXIII.551.a Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 7. kötet. 1958. augusztus 29. 232.

11 MNL KEVL KF XXIII.552.a Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 8. kötet. 1958. szeptember 9. 205–206.

12 MNL KEVL KF XXIII.551.a Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 13. kötet. 1965. július 29. 2–3.

13 MNL KEVL KF XXIII.552.a Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 27. kötet. 1970. július 9. 3.

5. kép: Az új uszoda tervrajza II. (MNL KEVL KF XXIII.560.h. Komárom Városi Tanács VB. Tervtári dokumentációk, strand építési anyaga S11. doboz)

Fig. 5: The swimming pool's traverse map II. (MNL KEVL KF XXIII.560.h. Municipal Council Executive Committee of Komárom. Planning documentation, construction materials for the beach/swimming pool, Box S11.)

6. kép: A strand faházai (MNL KEVL KF Fotógyűjtemény)
Fig. 6: The beach's wooden houses (MNL KEVL KF Photo collection)

Vize mozgásszervi betegségekre, baleseti rehabilitációra, bőrbetegségekre, idült nőgyógyászati betegségekre, meddőség gyógyítására és neurotikus bántalmak gyógyítására volt hatásos. Az 1970-es évben a fürdő vendégeinek száma elérte a 235 260 főt. A fürdőzők kiszolgálására az előző évekhez viszonyítva változatlan körülmények között került sor. Az új öltözők csak részben épültek meg, ez további problémákat jelentett. A Végrehajtó Bizottság tervbe vette az ellátás fejlesztését, új szálláshelyek építését, egy főfoglalkozású orvos szolgálatba állítását is.¹⁴ 1972-ben a Komárom Megyei Vízmű Vállalat igazgatója az 1972. május 11-i VB. ülésre készített előterjesztésében kitért

a termásvíz időszakos hiányára a fürdőszolgáltatás és idegenforgalom c) pontban.¹⁵ 1974-ben több fejlesztést hajtottak végre a fürdő területén, melynek során a megfelelő termásvíz mennyiségét is sikerült biztosítani.¹⁶

„Elegendő vizet kap a komáromi strand

Komárom város vezetői állandóan figyelemmel kísérik a strand helyzetét. A megyei vízmű vállalat is mindent elkövet, hogy a kincset érő vizet minél többen, minél hatásosabban használhassák. A vízellátásról érdeklődtünk az illetékeseknél.

– Sajnos tudomásul kellett vennünk, hogy a gyógyvizet adó forrás hozama csökkent – kezdte tájékoztatását Mózes Pál, a komáromi Városi Tanács elnökhelyettese. – A felfakadó mennyiség azonban elegendő mind a strand, mind a lenfeldolgozás számára. Gondot okoz, hogy a kút és a strand közötti mintegy 3 kilométeres vezetékben csökkent az áramlás sebessége. Ennek egyik oka, hogy a kisebb hozam miatt alacsonyabb a nyomás. A másik ok, hogy a vezeték keresztmetszetét szűkítette a vízben oldott ásványok lerakódása. A Komárom megyei Vízmű Vállalat értesítette a tanácsot, hogy megfelelő berendezés beépítésével kiküszöböli a hiányosságokat – adott felvilágosítást Mózes Pál elnökhelyettes.

Még egy kérdést tettünk fel az elnökhelyettes elvtársnak. Arra kértünk választ, mikor lesz a gyógyvízzel rendelkező strandból gyógyfürdő? A felvilágosítás lényege egy szóban fejezhető ki: »pézt!« A strand látogatói tapasztalhatják, hogy mindig valamivel jobb, kényelmesebb a fürdő. A fenntartó vállalat és a tanács fejleszti, kiegészíti az intézményt. A gyógyfürdővé nyilvánításnak sok a feltétele. Ahogy az a bizonyos »takaró« megengedi, csak addig lehet nyújtózkodni.

A vízhozam ügyében Nagy Tiborral, a vízmű vállalat fürdőosztályának vezetőjével beszéltünk.

– Készül a szivattyú, ami meggyorsítja majd a víz áramlását – mondotta. – A kút közelében kisebb tartályt állítunk fel. A szivattyú innen emeli majd a vizet. Ez a megoldás lehetővé teszi a strand zavartalan ellátását. Csaknem bizonyos, hogy még ebben a hónapban megkezdni működését a szivattyú.”¹⁷

1985-ben a következő fejlesztések történtek: megépült egy 33 1/3-os medence, és egy 17×8×1 méteres tanmedence. A két medence lefedését, valamint az öltözővel való összeköttetését

14 MNL KEVL KF XXIII 551.a Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 19. kötet. 1971. március 19. 4–5.

15 MNL KEVL KF XXIII 551.a Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 19. kötet. 1971. május 11. 5.

16 MNL KEVL KF XXIII 551.a Komárom Városi Tanács ülési jegyzőkönyvei 22. kötet. 1974. február 14. 6.

17 Dolgozók Lapja 27. évf. 82. sz. 1974. április 9. 1. https://adt.arcanum.com/hu/view/KomaromEsztergom24ora_1974_04/?query=%22Elegend%C5%91+vizet+kap+a+kom%C3%A1romi+strand%22&pg=46&layout=s (utolsó elérés: 2022. május 10.)

7. kép: A komáromi strand 1979-ben
(MNL KEVL KF Fotógyűjtemény)
Fig. 7: The beach of Komárom in 1979
(MNL KEVL KF Photo collection)

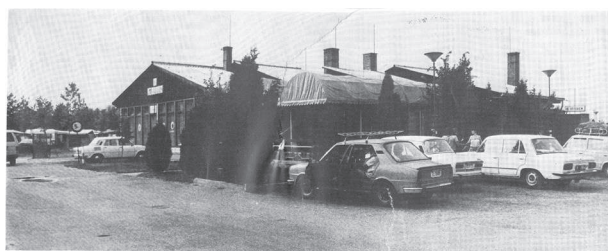
sátorponyvával oldották meg. Az öltözőt és a szaunát egy folyosó kötötte össze a medencékkel, és így az úszni vágyók télen is felkereshették a medencéket, és ezáltal az iskolai úszásoktatás problémái is megoldódtak. A meleg víz a padló alatti csőrendszeren ömlött a medencékbe. A padlófűtés megvalósításával jelentős mértékben sikerült csökkenteni az üzemeltetési költségeket.¹⁸ 1990. május 31-én a KOMÉP, a megyei kórház és a városi tanács által létrehozott Thermál KKT csődöt jelentett. 1990. június 1-én megalakult a Komáromi Thermálfürdő Kft., és ezzel egy újabb korszak köszöntött be a strand történetében.¹⁹

A fürdőben működő egységek (uszoda, nyári strandfürdő, termálvizes medencék, élménymedence, reumatológiai, gyógyászati szakrendelés) egyidejűleg kínálnak kulturált fürdőzési, szabadidő-eltöltési, egészségmegőrzési és gyógyulási lehetőséget nyugdíjasoknak, középkorúaknak, fiataloknak és gyermekeknek egyaránt.

A fürdő területén található két szabadtéri gyógymedence, egy jacuzzi, beltéri gyógymedence, fedett uszodai medence, fedett tanmedence, aromaszauzónak, valamint a nyári időszakban úszómedence, élménymedence, gyermekmedence csúszdával.²⁰

„Mivel gyarapodik a komáromi strand?

A fenti kérdéssel fordultunk Katona Józsefhez, a komáromi pártbizottság gazdaságpolitikai munkatársához.

8. kép: A strand melletti ÁFÉSZ étterem
(MNL KEVL KF Fotógyűjtemény)
Fig. 8: The ÁFÉSZ restaurant next to the beach
(MNL KEVL KF Photo collection)

9. kép: A termálfürdő medencéje
(MNL KEVL KF Fotógyűjtemény)
Fig. 9: The thermal bath's swimming pool
(MNL KEVL KF Photo collection)

– Az üzemeltető Észak-dunántúli Víz- és Csatornaművek egyéb beruházásai miatt nem tervezi a komáromi strand bővítését. Februárban a városi pártbizottságon döntés született a strand fejlesztéséről. Évente csaknem félmillió ember látogat ide, de ennyi vendég fogadásához szükséges létesítmények korszerűtlenek, az év nagy részében kihasználatlanok. A strand a lenárugyár területén feltárt 1300 méter mély kútból kapja a termálvizet. Orvosi szakvélemény szerint a víznek kiváló gyógyászati hatása van a reumatikus megbetegedésekre.

– Ebben az évben épül a 33 méteres hideg vízű medence mögött egy kisméretű tanmedence, és ezeket fedik be Budaflax sátorral. A tervek elkészültek. A kivitelezés november elejére készül el széles társadalmi összefogással. Az öltözőt és a szaunát folyosó köti majd össze a medencékkel, amelyeket így télen is felkereshetnek az úszni vágyók. Ezzel a lehetőséggel megoldódnak az iskolai úszásoktatás gondjai is. A meleg víz a padló alatti csőrendszeren át ömlik a medencékbe. A takarékos padlófűtés nagymértékben csökkenti a fenntartási költségeket. A közeljövőben reumatológiai szakrendelés indul a KOMÉP üdü-

18 Dolgozók Lapja 40. évf. 152. sz. 1985. július 1. 8. https://adt.arcanum.com/hu/view/KomaromEsztergom240-ra_1985_07/?pg=7&layout=s&query=%C3%A9vf (utolsó elérés: 2022. május 10.)

19 MNL KEVL KF XXIII 552.a Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 65. kötet. 1990. június 13. 3.

20 BRIGETIO Gyógyfürdő, Komárom Bemutatóközösség <http://www.komthermal.hu/bemutakozas> (utolsó elérés: 2022. március 24.)

lőszállójában. A gyógyvízterápiás kezelést a megye valamennyi beutalt dolgozója igénybe veheti.

– A belső nyomás csökkenése miatt kevesebb lett a kút hozama, de szivattyúk felszerelésével biztosítani lehet a szükséges vízmennyiséget. A Városépítő Tudományos Intézet hosszú távra szóló terveket készített a strandkörnyék fejlesztésére. Az elképzelések között szerepel egy vízviszaforgató rendszer kiépítése, a kemping bővítése, új pihenőházak építése és a zöldterület növelése is.”²¹

„Forró vizek partján...”

Rövid időn belül már a harmadik korszakát éli a komáromi strand, ahol minden új korszak egy új gazdát jelent. Az előző tulajdonos – a KOMÉP, a megyei kórház és a városi tanács által létrehozott Közkereseti Társulás – május 31-ével bejelentette a csődöt. Az új gazda – 11 megyei ipari vállalat, illetve magán-személy által létrehozott kft. – vállalkozott rá, hogy tiszta lappal és – képletesen – tiszta vízzel indul.

A szeszélyes időjárás eddig sajnos nem sokat lendített az üzleten. Ennek ellenére, amikor a komáromi strand- és termálfürdőben jártunk, ha nem is taposták le egymás sarkát a vendégek, jócskán láthattunk önfelelt lubickolókat.

– Egy-egy kánikulai napon öt-hatezer fürdőző is megfordul nálunk – mutatott körbe dr. Butyka László ügyvezető igazgató. – Többségük azonban nemcsak kikapcsolódni, hanem gyógyulni is kíván. Természetgyógyász-részlegünk nagyon sokat enyhít a fájós ízületek mindennapos kínjain. Szerződésünk van a Társadalombiztosítási Igazgatósággal, így nemcsak a külföldiek keresnek fel minket, hanem a belső beutaltaknak is olcsó árakon elsőrendű utókezelést tudunk nyújtani. Egyébként meggyőződésem, hogy ennek a természetgyógyász-részlegnek csupán »cégér« kell, hogy minél többen megismerjék és fel-

ismerjék a szigorúan csak természetes eljárásokat alkalmazó kúra előnyeit.

– Ám a sláger azért – gondolom – mégis a termálvíz marad...

– Igen, ez így van, ám ezzel kapcsolatban egyre több bosszúság ér bennünket. A gyógyvizet ugyanis a közeli Lengyár területéről vesszük, egy olyan kútból, amit ők csak megfúrtak, egyébként minden beleépített berendezés a miénk. Nemrég alakultak át részvénytársasággá, s ezt követően bejelentették, hogy az eddigi köbméterenkénti kétforintos árat fölemelik nyolc forintra, ám az sem elképzelhetetlen, hogy az év végéig ebből 13, majd 26 forint lesz...

– Nem lehetséges valamilyen vízmegtakarító megoldás, zárt rendszerben például?

– Figyelembe véve az ehhez szükséges komplikált berendezések csillagászati árait, valamint a szűkös anyagi kereteket, ez egyelőre csak utópia. Jelenleg egyetlen medencénk leengedése 58 000 forintunkba kerül. Az Észak-dunántúli Regionális Vízművek csatornahasználati díjként egységesen mindenkinek 29 forintot számol fel köbméterenként, annak ellenére, hogy a mi termálvizünk még tisztítja is a csatornákat, oldja a szennyeződések. Mindenesetre készül egy olyan terv, amely szerint a vizet a közeli Csillagerőd árkába vezetnénk, s ott egy hangulatos kis csónakázótavat alakítanánk ki... Ám ez még sok mindentől függ.

– Sokan panaszkodnak, hogy a máskor főszezonnak számító hetekben csak pang az üzlet, »hála« a német egyesítésnek. Itt is megérik a változásokat?

– Való igaz, az idén kevesebb keletnémet turistát lehetett látni a szomszédos, 250 személyes Solaris kempingben. Ám szerencsére a legtöbb nyugatnémet vendég hű maradt hozzánk, és még tart a »holland hullám« is. Őszintén remélem, hogy abban a térségben semmi »égbekiáltó« dolgot nem terveznek a világpolitika bábmozgatói...”²²

Kovács Péter

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom

Vármegyei Levéltár Komáromi Fióklevéltára,

Komárom

E-mail: kovacs.peter@mnl.gov.hu

IRODALOM

SZÁMADÓ 2006 Számadó E.: Új-Szönytől Komáromig. A komáromi ipar, iparosok, kereskedők

és vendéglősök története (1896–1951). Komárom 2006.

²¹ Dolgozók Lapja 40. évf. 152. sz. 1985. július 1. 8. https://adt.arcanum.com/hu/view/KomaromEsztergom240ra_1985_07/?pg=7&layout=s&query=%C3%A9vf (utolsó elérés: 2022. május 10.)

²² 24 Óra 1. évf. 84. sz. 1990. július 16. 5. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KomaromEsztergom240ra_1985_07/?pg=7&layout=s&query=gyarapodik%20a%20kom%C3%A1romi (utolsó elérés: 2022. május 10.)

CONSTRUCTION OF THE KOMÁROM OPEN-AIR BATH

Péter Kovács

On June 4, 1955, the Executive Committee of the Komárom City Council decided to build a beach bath for the city's workers and invited the workers to contribute to the realization of the bath as soon as possible through social work. The County Council provided a cash grant to the City Council, and it was decided to complete the works through a company. The Komárom County Construction Company (KOMÉP) was contracted to carry out the rest of the work. In the 1959 bathing season,

the bathing beach was already welcoming. In 1965, an industrial well was drilled on the outskirts of the town when hot water was discovered, which was found to have medicinal properties. The town therefore piped it to the spa. On 31 May 1990, the thermal spa, set up by KOMÉP, the county hospital and the town council, went bankrupt. On 1 June 1990, the Komárom Thermal Baths Ltd. was established, marking the beginning of a new era in the history of the beach.

Translated by Máté Stegmayer

AZ 1986-OS KOMÁROMI MALOMTŰZ TÖRTÉNETE

Szabó Csaba Gábor

A MALOM RÖVID TÖRTÉNETE

Vági Jakab győri kereskedő 1905-ben a „*Molnárok Lapja*” folyóirat hirdetésében bejelenti, hogy búza- és rozsgőzmalom létesít Komáromban, aminek az építése már folyamatban van.¹ Az üzembe helyezés a nyár végén megtörtént,² azonban 1913-ra csődbe jutott,³ 1914 elején Mészáros Mihály lett az új tulajdonos.⁴ Az első világháborús gabonakonjunktúrának köszönhetően Mészáros Mihálynak a klosterneuburgi apátság birtokában álló, több éve nem üzemelő dunaalmási malmot is megérte megvásárolnia, felújíttatnia és üzembe helyezni 1918 nyarára.⁵ 1923-ban megalakult a Komáromi Hengermalom Rt.⁶ A részvények többsége a panonhalmi főapátság érdekkörébe került, teljeskörően felújították, illetve új gépekkel szerelték fel.⁷

Az 1920–1930-as években több bérlője is akadt a malomnak, azonban volt olyan időszak, amikor három éven keresztül szünetelt a munka.⁸ 1939. december 1-től felszámolás alá került a részvénytársaság.⁹ 1941. novemberétől újra üzembe állt, Tárnok András bérelte ki. 1947-ben Oszter Sándor vette át, és felújításba kezdett.

1950-ben államosították, és rövidesen a Komárom Megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat fennhatósága alá került. A város területén működött a központ és a vállalat járási kirendeltsége is. Az 1960-as években a komáromi malom a megyei vállalat legnagyobb termelő üzemegysége volt. A malom őrlési kapacitása 24 órára vetítve búzából 530 mázsa, rozsból 400 mázsa volt. A kenyérgabona őrlésén túl a lisztcsomagolással, illetve a termények tárolásával is foglalkoztak. 1966-ban a foglalkoztatotti létszám a vállalat központjában 65 fő, a karbantartó üzemnél 32 fő, a malomnál 40 fő volt.¹⁰ 1980-ra a malom kapacitása napi 100 tonnára bővült. Mivel a malom fokozottan tűzve-

1. kép: Komáromi Hengermalom 25 darabos részvénye 1923-ból. (Komáromi Fotóalbum Facebook, utolsó elérés: 2022. május 2.)

2. kép: A komáromi hengermalom épülete, 1946. (KGYM ltsz.: 156/1)

szélyes volt, a tűzvédelmi hatóság rendszeresen szemléket tartott, de nagyobb hiányosságot nem tapasztaltak.¹¹

1 *Molnárok Lapja* 12. évf. 15. sz. 1905. április 15. 334.

2 *Molnárok Lapja* 12. évf. 31. sz. 1905. augusztus 5. 713.

3 *Budapesti Hírlap* 33. évf. 200. sz. 1913. augusztus 24. 41.

4 *Központi Értesítő* 34. évf. 26. sz. 1914. március 29. 635.

5 *Komáromi Újság* 18. évf. 32. sz. 1918. augusztus 8. 2.

6 *Molnárok Lapja* 30. évf. 36. sz. 1923. szeptember 8. 530.

7 *Magyarország* 6. évf. 212. sz. 1925. szeptember 22. 4.

8 *Molnárok Lapja* 40. évf. 4. sz. 1933. január 28. 34.

9 *Központi Értesítő* 65. évf. 7. sz. 1940. február 15. 231.

10 MNL KEVL KF XXIII.552.a. Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 19. kötet 1966. június 2. 266–268.

11 MNL KEVL KF XXIII.552.a. Komárom Városi Tanács VB. ülési jegyzőkönyvei 46. kötet 1980. április 30. 382.

A MALOMTŰZ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

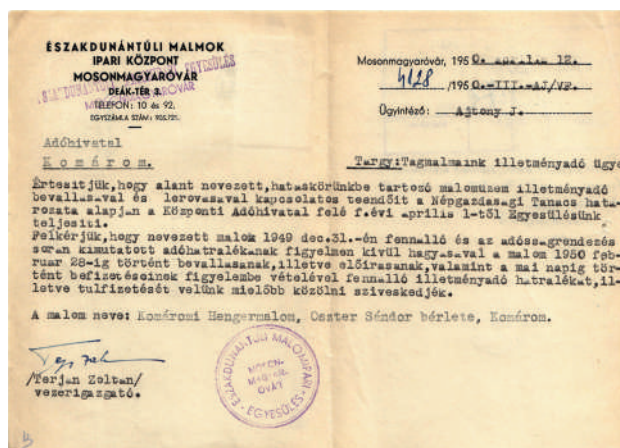
1983-ban leégett a tatai keverőüzem, az állás nélkül maradt embereket átvette a komáromi malom, és átálltak folyamatos (négy műszakos munkarendre).¹² Miután elkészült a keverőüzem, a munkások visszamentek Tatára, de a munkarend nem változott, emiatt létszámhiány alakult ki Komáromban. 1985. október 17-én leégett a tati malom szitapadlása, ezzel a malom egy időre kiesett a termelésből, fokozva a komáromiakra háruló termelés mennyiségét.

1986. január 25-én hajnalban a földszinten lévő őrlőhengernél ékszíjsúrlódás következtében tűz ütött ki a komáromi malomban. Az üzem dolgozói későn észlelték a tüzet, és amikor megkísérelték eloltani, már nem sikerült. A tűzoltóság riasztása sem sikerült időben, mivel a komáromi telefonközpontban nem észlelték a hívást. A riasztás után Komáromból, Tatabányáról, Nyergesújfaluból, Esztergomból, Budapestről és Győrből érkeztek tűzoltók a helyszínre. Mivel a tűz már a felsőbb szinteket is elérte, az épület fából készült gerendázata, szerkezeti elemei összehuhtak. A tűzoltók már csak a környező lakó- és üzemi épületek, és a gabonasiló védelmére koncentráltak, illetve a malom tűzfészkeket árasztották el víz- és habszaggárral. Nehezítette a munkát, hogy a rendelkezésre álló víz nem volt elegendő az oltáshoz, ezért több száz méter hosszú vezetékkel építettek ki a lenfonógyárhoz. A tűz következtében a malomüzem gyakorlatilag megsemmisült, csupán az épület falszerkezetei maradtak meg.

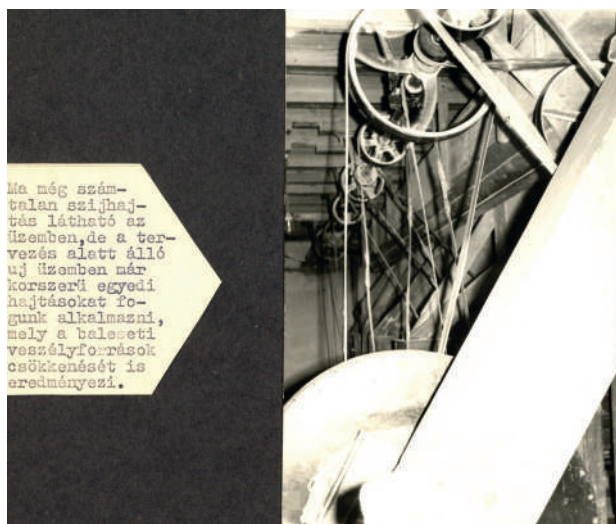
De mi is történt pontosan a baleset napján? A korabeli újságokban megjelent tanúvallomásokból tudjuk rekonstruálni a történeteket.

A műszak dolgozói január 23-án napközben nem tudták megünnepelni a műszakvezető születésnapját, illetve az egyik munkatárs névnapját, ezért megbeszélték, hogy másnap éjszakai műszakban ezt bepótolják.

A munka megkezdését követően öten összegyűltek a kapcsolóteremben és italozásba fogtak. Kilenc órakor a főmolnár munkaidején kívül bement a telepre ellenőrizni a munkásokat, és visszazavarta őket a helyükre. A malom területére bevitt fél liter vodka és hét deci bor hamar elfogyott, igaz csak öten itták meg, mert egyikük (aki később a balesetet okozta) nem kért aznap este. A műszakvezető fél tíz körül megvacsorázott és elaludt. A többiek zenét hallgattak.

3. kép: A malom illetményadójának befizetésére való felhívás (MNL KEVL KF XXIII.558.a1. Komárom Városi Tanács VB. Pénzügyi Osztályának iratai. 867-5/1950.)

4. kép: Korszerűtlen szíjhajtások az 1960-as évekből (MNL KEVL KF XV.16.c. Komárom Megyei Gabonafelvásárló és Feldolgozó Vállalat Komárom fotóalbuma)

5. kép: A malom bejárata, 1970 (Virág Péter gyűjteménye)

¹² Dolgozók Lapja 38. évf. 165. sz. 1983. július 14. 8.

A hengerőr látva a többiek viselkedését, elhatározta, hogy megleckézteti társait azzal, hogy műszaki hibát idéz elő. Lement a pincébe, és az egyik elszívócső nyílását elzárta, aminek az lett volna a feladata, hogy a henger által készített finom őrleményt elszívja. Emiatt az őrlőhenger megszorult, és az azt hajtó motor ékszíja elkezdett felforrósodni. (Történt már ilyen korábban.) A vészjelző készülék üzemben kívül volt helyezve a telepen. Ezután a felső szintekre ment, mire visszaért, már tűz ütött ki. Gyorsan elfutott a kapcsolóterembe, de nem tudta felébreszteni a műszakvezetőt, megkereste kollégáit, de a poroltó készülékeket nem tudták használni. Elkezdték az öltözőkből vödörben hordani a vizet, ketten pedig elfutottak telefonálni. Negyed kettőkor próbálták a telefonközpontot tárcsázni, de senki nem fogadta a hívást. Valaki közben átfutott a közeli vasgyárba, és hajnali 1 óra 24 perckor sikerült értesíteni a tűzoltókat. A városi tűzoltóság érkezett először a helyszínre. A második egység a riasztást követő 25. percben ért oda, a Komáromi Kombinát üzemi tűzoltóegysége volt. További nyolc alakulat érkezett a malomhoz hatvan tűzoltóval. Reggelre sikerült a lángokat megfékezni, a főépület teljesen leégett, a környező épületeket meg tudták menteni. A kár több mint 100 millió forint.

Az esetet követően megkezdődött az okok kivizsgálása és a felelősök bírósági pere. A Tatabányai Városi Ügyészség különösen nagy vagyoni hátrányt okozó közveszély okozás vétsége miatt nyújtott be vádiratot a bírósághoz. A hengerőr az első tárgyalási napon visszavonta korábbi vallomását, miszerint szándékosan okozott műszaki hibát. A műszakvezető elismerte felelősségét. A bíróság 1988. decemberében megállapította, hogy a hengerőr és a műszakvezető legalapvetőbb munkaköri kötelességeiket is elmulasztották, ezért a bíróság a hengerőrt 2 év 4 hónap, a műszakvezetőt 3 év 6 hónap szabadságvesztésre ítélte.¹³ A komáromi malom 102 dolgozója közül 28-nak kellett új állást találni.

Az új malom tervei 1987-re készültek el, az év második felében megkezdődtek a napi 150 tonna őrlési kapacitású malom építési munkálatai, mintegy 300 millió forintos beruházás eredményeként¹⁴ 1990 nyarán kezdődött meg a próbaüzem.¹⁵ A rendszerváltást követően a Komárom Megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat utódja a Hungaromill Rt. lett.¹⁶ 2004-ben komáromi székhellyel alakult meg a Pannonmill Rt. a komáromi Hun-

6. kép: Munka a falakon belül, 1970
(Virág Péter gyűjteménye)

7. kép: A malom főépülete, 1976
(Virág Péter gyűjteménye)

8. kép: Az égő malom, 1986 (Gábor Fotó
Facebook-oldala, utolsó elérés: 2022. május 2.)

garomill Rt., a győri Pannon Gabona Rt., a miskolci Pannon Borsod Kft. összeolvadásával. A cél a piacnak való megfelelés, aminek jegyében közel egymilliárd forintból újították fel a komáromi malmot. Ennek keretében új, úgynevezett Bühler-malmot

13 Magyar Nemzet 49. évf. 292. sz. 1986. december 12. 6.

14 Dolgozók Lapja 43. évf. 259. sz. 1988. október 29. 7.

15 24 Óra 1. évf. 63. sz. 1990. június 21. 1.

16 24 Óra 5. évf. 261. sz. 1994. november 5. 10.

építettek, amellyel a legmodernebb technológiát valósították meg Komáromban.¹⁷

„Komárom Megyei Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat
Komárom
Beszámoló
az 1986. I. negyedévi
termelési tanácskozásra
Tárgy: 1985. évi terv teljesítése
1986. évi tervfeladatok
VII. ötéves terv koncepciói

8. oldal

Ellenőrzés:

A vállalati belső ellenőrzések és szakellenőrzések főbb megállapításai a következőkben foglalhatóak össze:

Nem történt előrelépés az üzemi, termelési és elszámolási fegyelem tekintetében. Az osztályos áruk számának gyarapodása, a raktározási problémák miatt viszonylag gyakoriak az utólagos átminősítések, az elszámoltatások eredményei sem kedvezőek. A bizonylati fegyelem az áruforgalmazással kapcsolatos elszámolások és azok ellenőrzése tekintetében nem mutatkozik javulás. Sok szabálytalanság mutatkozik a szigorú számadási nyomtatványok kezelésével is.

Beruházás:

1985. évi legjelentősebb beruházásai a tárolókapa-
pacitás növelésére irányultak, a világbank által meg-
hirdetett IGP programnak megfelelően.

I. Tata, Agostyáni úti 4000 tonnás fémsiló világ-
banki beruházás

A világbanki beruházás kivitelezési munkái 1985 májusában kezdődtek meg. A földkiemelés, tereprende-
zési munkák állása 100%-os, azzal párhuzamosan folyt a rédlerhíd szerelés, építészeti, elektromos kap-
csolóház, csapadékvíz elvezetés. 1985. évi tervezett ráfordítás 13713 mFt volt, ezzel szemben a teljesítés 13500 mFt a készültségi foka 98,4%. A kivitelezést késleltető fő tényezők: A MEZŐGÉP Kecskemét vál-
lalat a silócellák szereléséhez szükséges anyagok egy részét – speciális kötőelemek – nem tudta biztosítani.

9. oldal

II. Tát 6000 tonnás fémsiló világbanki beruházás

Az 1985. év második felének jelentős beruházása. A fémsiló engedélyezési tervdokumentációja elkészült, az építési engedélyt megkaptuk. Az előirányzott 1985. évi ráfordítás 15483 mFt, ezzel szemben a tényleges ráfordítás 9602 mFt, 62%-os készültség. A tenderben szereplő technológiai berendezéseket megvásárol-

9. kép: A malomtűz másnapja, 1986 (Gábor Fotó Facebook-oldala, utolsó elérés: 2022. május 2.)

10. kép: A malomtűz másnapja, 1986 (Gábor Fotó Facebook-oldala, utolsó elérés: 2022. május 2.)

11. kép: A leégett malom felülnézetből, 1986 (Gábor Fotó Facebook-oldala, utolsó elérés: 2022. május 2.)

tuk. A beruházás kivitelezésének megkezdését gátolta, hogy a hideg idő miatt a földmunkát nem tudtuk végezni.

Nyereségből és amortizációból képződött érdekeltségi alapunk szűkössége miatt saját forrásból a beruházásokat tudtuk megvalósítani:

¹⁷ 24 Óra 15. évf. 235. sz. 2004. október 7. 7.

- komáromi malomnál a növelt hozamú TL-liszt kihozatal megvalósítása a IV. n. évben
- komáromi malom koptyató üzemszékének korszerősítése a IV. n. évben
- a tati malomban 1 db intenzív nedvesítocsiga beépítése
- tatai keverőüzemben beépítésre került 1 db porszűrő
- a tati tűzivíz hálózat kiépítése megtörtént, de az üzembhelyezése későbbi időpontban várható, mivel a víz minősége nem megfelelő
- 4 db IFA tehergépkocsit, 1 db Barkas gépkocsit vásároltunk.

Fenntartási tevékenységünket az éves karbantartási terv alapján végeztük, melyet év közben módosítottunk.

A tervezett fenntartási költség 23485 e/Ft amely ténylegesen 28.122 eFt.

10. oldal

1985. évben a tati malom kivételével minden üzemiünkben elvégeztük az éves nagykarbantartást, és ezzel az üzemek műszaki állapota nagymértékben javult. Kivételt képez a tati keverőüzem, mert a külső betárolóvonalak TMK-ja időre nem készült el, de idegen kivitelezővel ezen munkák végeztetése 1986-ban folyamatos.

Az üzem poreszívásával kapcsolatban jelentős eredményeket nem értünk el, mivel technológia váltás történt az üzemben (koncentrátum gyártás) és azt a jelenlegi poreszívó vonal műszaki paraméterei nem bírják el.

Jelentős előrelépés történt a porrobbanás veszélyének megszüntetésére, illetve egészségkárosodásra veszélyes munkakörülmények javítására a környei keverőüzemben. Új poreszívó vonalak kialakításával az ÁP termelés egészségesebb munkakörülmények között, minimális kiporzás mellett folyik. Jelentős fejlődés volt tapasztalható az anyagmozgató, illetve emelőgépek területén, a gépállomány jelentős része felújításra került, vagy részleges felújítást kapott, és ennek következtében nőtt a gépek üzembiztonsága.

Gépjármű állományunk további előregedése tapasztalható annak ellenére, hogy új gépjárművek kerültek beállításra. A gépjárművek javítását továbbra is döntő többségében saját erővel oldottuk meg, a javítási költségük növekvő tendenciát mutat.

Készletező üzemeinknél jelentősebb ráfordításokat eszközöltünk.

A fémsilók felújítására, belső korrózióvédelemre, takarításra, feltapadások megszüntetésére ütemtervet készítettünk, melynek első lépcsőjeként a tati silótelep belső szerkezeti elemeinek felújítása megtörtént.

12. kép: A tűz keletkezésének helye, 1986 (Gábor Fotó Facebook-oldala, utolsó elérés: 2022. május 2.)

13. kép: Az épülő új malom, 1988. október (Virág Péter gyűjteménye)

14. kép: Az épülő új malom, 1989. október (Virág Péter gyűjteménye)

A szociális létesítmények állagjavításában folyamatos javulás várható.

11. oldal

Felújításra került a tatai agostyáni úti szociális épület központi fűtés rendszere. A tatai telep szociális felújítása jelenleg is folyik, melyből a férfi öltöző

15. kép: Az újjáépített malom az irodákkal és a pékséggel, 1990 (Virág Péter gyűjteménye)

16. kép: Az újjáépített malom az irodákkal és a pékséggel, 1990 (Virág Péter gyűjteménye)

felépítése nem történt meg. A táti telepen a malom szociális helyisége teljes felújításra került.

Külön kiemeljük, hogy a felújított szociális létesítmények megóvása az itt dolgozó munkatársak és a telepi vezetés feladata, a dolgozók a létesítményeket igényesebben kezeljék és használják. Ezzel elkerülhetnének a minden évben visszatérő majdnem teljeskörű felújításokat.

Malomüzemeink közül 1985. évben a kishéri, a táti és a kocsi malom három műszakban, a komáromi

malom folyamatos munkarendben dolgozott. A táti malom 1985. október 17-én sajnálatos módon tűzkárt szenvedett, és emiatt a termelésből kiesett.

Az éves nagykarbantartás Komáromban, Kisbéren és Kocson megtörtént, melyre összesen 1787 órát fordítottunk. Több éves lemaradás után a komáromi malom ismét az előírt 5 to/óra kapacitással termelt. Sikeresen befejeződtek a növelt hozamú TL-lisztgyártás technológiai kísérletei.”¹⁸

Szabó Csaba Gábor

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom

Vármegyei Levéltár Komáromi Fiókleveletára,

Komárom

E-mail: szabo.csaba.gabor@mnl.gov.hu

THE STORY OF THE 1986 KOMÁROM MILL FIRE

Csaba Gábor Szabó

On 25 January 1986, at dawn, a fire broke out in the Komárom mill. The mill workers were late in detecting the fire and when they tried to put it out, they failed. The fire brigade could not be alerted in time, as the telephone exchange in Komárom did not detect the call. After the alarm was raised, firefighters from Komárom, Tatabánya, Nyergesújfalu, Esztergom, Budapest and Győr arrived on the scene. As the fire had already reached the upper floors, the wooden beams and structural elements

of the building collapsed. Firefighters concentrated on protecting the surrounding residential and factory buildings and the grain silo and flooded the mill's fireboxes with water and foam. As a result of the fire, the mill was practically destroyed, with only the building's wall structures remaining. The damage amounted to more than 100 million forints, and the loss of grinding capacity was covered by the county companies until the mill was rebuilt.

Translated by Máté Stegmayer

¹⁸ MNL KEVL KF XXIII.553. Komárom Városi Tanács VB. titkárságának iratai. 791/1986

AZ ESZTERGOMI MÁRIA VALÉRIA HÍD MINT EMLÉKEZETHELY

Prokopp Margit

Az emlékezhelyek kutatása már hazánkban is elindult több évtizeddel korábban. Jelen tanulmányomban egy magyar és szlovák közös emlékezhelyet kívánok bemutatni, az Esztergom és Párkány között a Dunát átívelő Mária Valéria hidat.

Pierre Nora az emlékezhelyeket több csoportra osztja, lehet anyagi (fizikai), szimbolikus, illetve funkcionális hely. A Mária Valéria híd is egy anyagi, kézzel megfogható hely, mely története és szimbolikus jelentése miatt vált emlékezhellyé. Ma már a híd történetének nem minden korszakáról, eseményéről szerezhetünk közvetlen élő tapasztalatot.¹

A híd emlékezhellyé válásának folyamatát időrendi sorrendben személyes visszaemlékezések segítségével kívánom bemutatni. Végül pedig a Mária Valéria híddal kapcsolatban ma élő hagyományokat, intézményeket, ünnepeket kívánom ismertetni.

Esztergom és a vele szemben lévő Párkány közötti átkelőhely első említése már II. András király egy 1215. évi oklevelében is előfordult. A középkor óta volt igény arra, hogy a két part, a két település között kapcsolat legyen. Eleinte mindkét oldalon csak kikötő, rév volt. Az első híd, mely a révet váltotta, egy repülőhíd volt, mely Barkóczy Ferenc érseksége alatt (1761–1765) létesült.² A 19. század közepére, 1842-re már egy hajóhidat állítottak fel.

Ez a hajóhíd egészen 1895-ig biztosította a két part összekapcsolását. A 19. század végére már ez a híd sem tudta kielégíteni a növekvő közlekedési igényeket. Ezért a magyar kormány hídépítési programja a pozsonyi és komáromi vashíd elkészülte után az Esztergom és Párkány közötti hajóhidat is vashíddal akarta felváltani.³ 1892 elején az igény már hír formájában megjelent a helyi újságban: „Állandó híd. A komáromi állandó híd elkészülése után, még a nyár derekán az esztergomi vashídra kerül a sor. Baross Gábor az új primással való első találkozása után kijelentette, hogy terve közé tarto-

zik az esztergomi vashíd, melyről a napokban Vekerle miniszter is úgy nyilatkozott, hogy legközelebb hozzáfognak.”⁴

Az 1893-as évi állami költségvetés biztosította a hídépítés első részletét, a kereskedelmi miniszter szerződést kötött Cathry Szaléz és fia budapesti hídépítő vállalkozóval, a szerződés szerint 1895. június 1-re kellett elkészíteniük a hidat. Később ez augusztus 31-re módosult. Az érsek az állam javára lemondott a vámszedési jogáról, mely eddig őt illette. Csupán vámmentességet kért az érsekség és a káptalan számára.⁵

Az esztergomi és párkányi lakosság is nagy izgalommal várta az új állandó híd építését. Hogy kiről nevezzék el a hidat, az nem volt elsöre egyértelmű. Az esztergomiak szerették volna, ha Szent István királyról nevezik el. Felmerült a Ferenc József híd elnevezés is, de a királyról akkor már több híd is elneveztek.⁶ Végül Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter a király leányát, Mária Valériát javasolta a híd nevének. Ezt elfogadták az esztergomiak, akik azt remélték, hogy a hídavatásra eljön a király a leányával együtt.⁷ A új híd építése miatt az esztergomi Prímás-szigeten több, a régi esztergomiak számára kedves épületet bontottak el. Elbontották az úgynevezett Szigeti vendéglőt, a prímási üvegházat és kerti épületet is. A vendéglőt még Batthyány hercegprímás (1727–1799) építtette a 18. század végén. A korabeli sajtó hosszas cikkben állított emléket az elbontott épületeknek.⁸

Az új híd végül 1895. augusztus 22-re készült el, a híd megnyitását 1895. szeptember 28-ra tették. Az átadó ünnepségen jelen volt Bánffy Dezső miniszterelnök, Lukács Béla kereskedelmi miniszter, Perczel Dezső belügyminiszter, Wlassics Gyula kultuszminiszter is. Vaszary Kolos hercegprímás szentelte fel a hidat, Dániel Ernő mondott ünnepi beszédet, a vár fokáról három ágyúlövés jelezte a híd megnyitását.⁹ Mikor a főispán a kereskedelmi minisztert megkérte, hogy nyissa meg az új hidat

1 GYÁNI 2014, 27–35.

2 PROKOPP 1982, 247–251.

3 PROKOPP 1982, 260.

4 Esztergom és Vidéke 14. évf. 55. sz. 1892. július 7. 5.

5 PROKOPP 1982, 261.

6 Esztergom és Vidéke 17. évf. 56. sz. 1895. július 14. 3.

7 Esztergom és Vidéke 17. évf. 62. sz. 1895. augusztus 4. 3.

8 Esztergom és Vidéke 17. évf. 9. sz. 1895. január 31. 3.

9 MÓRICZ 1908, 438.; MEGGYES 2006a, 92.

a forgalomnak, akkor az adott jelre a régi hajóhidat kinyitották, de többé már nem csukták be, később teljesen elbontották. Az új hidat és a feljárókat lobogókkal, virágokkal és gallyakkal díszítették.¹⁰ Az első pillért Ferenc Józsefről, a másodikat a miniszterelnökről, báró Bánffy Dezsőről, a harmadikat a kereskedelemügyi miniszterről, Lukács Béláról, a negyediket a hercegprímásról, Vaszary Kolosról nevezték el.¹¹ A híddal állandó összeköttetést nyert Esztergom és Párkány térsége. Számos közlekedési, gazdasági és kulturális kapcsolat erősödött meg, hiszen télen, jégzajlás közepette is át lehet menni rajta.¹²

Az első világhétségig a híd belesimult a város életébe. A híd első felrobbantása 1919-ben történt. 1919. június 22-én a csehszlovák légionáriusok a híd Párkány felőli ívét felrobbantották. Ennek az ívnek a pillírré támaszkodó vége a Dunába zuhant. Viszsaemlékezéseiben id. Homor Kálmánné született Szkalka Anna, aki akkor a családjával a párkányi hídfő közelében lakott, és tízéves volt, így emlékezett vissza: „Hirtelen óriási detonáció hallatszott, az egész ház megremegett bele. Az ablaküvegek beröpültek. Az első pillanatban azt gondoltam, bombát kaptunk (...). Ekkor érkeztek a házhoz lélekszakadva a megrémült szüleink (...). A ház elé kiszaladva láttuk, hogy a szép Duna-híd, a Mária Valéria híd öt ívéből az első hídlábnál elszakadt, és a monstrum alkotmány magasan felemelkedik, majd recsegve-ropogva leereszkedik a vízbe (...). Később a felrobbantott első hídv és az épen maradt második hídv közötti tátongó szakadékot egy kb. másfél méter széles pallóval hidalták át, amelynek két oldalán fakorlát volt, amely alatt hömpölygött a félelmetes víz.”¹³

A Homor családból olvashatunk egy másik visszaemlékezést is erről az eseményről és a következő időszakról: „1919. július 22-én este vagy véletlen baleset miatt, vagy azért, mert a csehszlovák legionáriusok felrobbantották annak párkányi oldalát, nem lehetett használni a Mária Valéria hidat. Nagypánk legkésőbb 1919 őszétől két iskoláskorú gyermekével (Szkalka Anna és József) Esztergomban rekedt, míg felesége, Végh Ilona hat gyermekkel kitartott Párkányban egészen addig, amíg ki nem utasították. A különélés jó másfél évig tartott.”¹⁴

Már ekkor a Homor család leírása szerint kialakult egy különleges beszélgetési forma a két part között: „Édesapánk, Édesanyánk nem találkozhattak. Alkonyatkor szép nyárúton mind a ketten

1. kép: A felépített Mária Valéria híd (MNM BBM Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.: 80.48.25.)

Fig. 1: The Constructed Maria Valeria bridge (MNM BBM Historic Collection, inv.: 80.48.25)

a Duna-parton voltak, az egyik a párkányi, a másik az esztergomi oldalon. A víz széléhez leguggolva, két kézzel tölcsért formálva a szájhoz, kiáltott az egyik. Meghallotta a másik.”¹⁵ A Duna vize vitte el az üzeneteket egymáshoz.

A gazdasági szükségesség és a Nemzetközi Duna Bizottság ösztönzésére Csehszlovákia 1922-ben megkezdte a hídszerkezet helyreállítását. Először a gyalogosok számára volt engedélyezett újra használatba venni a hidat, majd 1928-tól a gépjárműforgalom is újraindult.¹⁶ Az esztergomi Előhegyen nyaralót vásárló Babits Mihály költeményeiben a két part közötti híd csak szimbolikusan jelenik meg. A nyaraló kertjéből a mai napig tökéletes a kilátás a Dunára és a hídra. 1924 nyara volt az első nyár, amikor itt alkotott a költő. A „Dal az esztergomi bazilikáról” című költeményében így jelenik meg a Duna két partja: „(...) kertem az egész táj, hol óriás csiga kétszarvú dómjával e bölcs bazilika. De túl már cseh határ (...). Idegen katonák s szuronyos szólamok szorítják a Dunát, mely ma friss ér helyett zsibbasztó pántlika: áldástalan nézi a hűs bazilika. Egy kis darab enyém (...). De hát hol a miénk, amit épügy védjen a törvény és a rend? Hogy bölcs nemzeteken bíró ököl s iga legyen, miért hagyod, óh szent bazilika?”¹⁷ Egy 1932-es esszéjében az „Esztergomi séta” címmel Babits a határrá vált Dunáról ír: „Túlpártját a csehek kapták meg, ami annyi, mintha Pestet elvinnék Budától, s a csöndes Vár és Tabán egyedül maradna (...). Egyik vendégem fiatal

10 Esztergom és Vidéke 17. évf. 77. sz. 1895. szeptember 26. 1.

11 Esztergom és Vidéke 17. évf. 67. sz. 1895. augusztus 22. 3.

12 Esztergom és Vidéke 17. évf. 68. sz. 1895. augusztus 25. 1.

13 ELMER 2021, 29.

14 ELMER 2021, 28–29.

15 ELMER 2021, 29.

16 Esztergom és Vidéke 69. évf. 42. sz. 1927. május 26. 1.

17 G. TÓTH 2017, 16–17.

2. kép: A felrobbantott híd 1919-ben (MNM BBM Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.: 88.33.1.)

Fig. 2: The blown up bridge in 1919 (MNM BBM Historic Collection, inv.: 88.33.1.)

magyar költő, a túlsó partot nézi, ahol pár nyurga gémeskút ágaskodik: gémeskutak Csehszlovákiában! Esztergom ismét végvár, mint Balassa idejében.”¹⁸ 1932-ben a Babitsnál vendégeskedő Illyés Gyula a „Duna Esztergomnál” című versében a híd nem, csak a szétszakítottság, a határ érzése jelenik meg a versben: „Az ott a határ. Nézd az alkony pírjában lent a vén Duna úgy vöröslök, mint a térképen határok piros vonala...”¹⁹

Az első bécsi döntés által visszacsatolt területeken, így Párkány és Esztergom vonatkozásában is szinte minden visszaállt a „régí kerékvágásba”, közben lassan közeledett a második világháború.

A második világháború alatt 1944 karácsonyán, december 26-án a visszavonuló német csapatok ismét felrobbantották a Mária Valéria hidat. Elpusztult a híd három középső íve.²⁰ A híd robbantásának zaja nem tűnt ki a város ostromlásának zajából. A távolabb élők csak később, sok esetben napokkal később tudták/látták meg, hogy felrobbantották a hidat.²¹

A felrobbantás után a két oldal elszakadt egymástól. Semmilyen kommunikáció nem volt a két part között. Ezért a családtagok a már ismert be-

szelgetési formához nyúltak, újból a Duna vizét használták beszélgetésre. Ezt a beszélgetési formát dr. Horváth István elmondása alapján csak a nyári időszakban lehetett használni, és csak délután, amikor a nagyobb zajok elcsendesedtek.²²

A híd felrobbantásáról Somorjai atya könyvében személyes visszaemlékezést olvashatunk, a nagybátyáról, ifj. Homor Kálmánról. Az esztergomi Homor-ház ekkor a Vízivárosban, a Dunához közel, a Prímási Palota szomszédságában állt.²³ Ifj. Homor Kálmánt 1944-ben 19 évesen behívták katonának, de karácsonyra hazaengedték. A családi házban élte át a híd felrobbantását, alig 500 méter távolságra a hídtól.²⁴ Ez az élmény mélyen érintette ifj. Homor Kálmánt, aki később mérnökként sokat dolgozott azért, hogy a híd újjáépülhessen.

1945-ben az oroszok egy pontonhidat építettek a Dunán, melynek esztergomi vége a mai Erzsébet parknál volt. Ez a híd csak néhány évig volt használatban.²⁵

1947-ben eltávolították a hajóforgalmat akadályozó roncsokat, helyreállították a sérült mederpilléreket, de a teljes helyreállítás még váratott magára.²⁶

1927-től kezdve volt a városnak egy szabadstrandja a Dunán a Mária Valéria híd lábánál, mely egészen 1956-ig használatban volt. Az 1956-os forradalmárok között szájról szájra terjedt egy rigmus: „A túlsó fél is magyar haza, minden orosz menjen haza...”. A párkányi magyarok kiálltak a Duna-partra jelezvén, hogy ők is harcolni akarnak a magyarok oldalán. Ezek után 1957-ben a szabadstrandot felszámolták, és átmenetileg városi kommunális hulladékgyűjtőnek használták.^{27,28}

1967. március 13-tól ismét volt kapcsolat a két part között. A híd szerepét kishajó, majd rendszeres kompjárat vette át. „Március 13-tól rendszeres hajójárat indul a Stúrovó–Esztergom közötti határátjárón.”²⁹ 1964-től 1987-ig számos tárgyalás folyt a Magyar–Csehszlovák Közlekedési Albizottságban a híd jövőjéről, eredmények nélkül. A helyi

18 G. TÓTH 2017, 100.

19 Digitális Irodalmi Akadémia. Illyés Gyula összegyűjtött versei. A Dunánál Esztergomban <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes00105/illyes00105.html> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

20 PROKOPP 1982, 263–264.

21 Prokopp István (1936–) elbeszélése alapján. A beszélgetés készült 2021-ben.

22 dr. Horváth István a MNM BBM Címzetes Nyugalmazott Igazgatójának 2021-es elbeszélése alapján.

23 2021/2022-ben átépítik, a Homor család tulajdona volt 1928–1984 között.

24 ELMER 2021, 30.

25 dr. Horváth István a MNM BBM Címzetes Nyugalmazott Igazgatójának 2021-es elbeszélése alapján.

26 Sárosi Attila: A 125 éves híd, mely 19 éve köti össze újra a Duna két partját Esztergomnál https://www.facebook.com/notes/272476665770723/?fbclid=IwARoRE7is-gSz8r_LnoLrOcnNAGVn-VQ2GOSHEJvemflwtRfVmq-HGCc508Oxm (utolsó elérés: 2022. február 22.)

27 dr. Horváth István a MNM BBM Címzetes Nyugalmazott Igazgatójának 2021-es elbeszélése alapján.

28 MEGGYES 2006a, 100.

29 Új Szó 20. évf. 70. sz. 1967. március 11. 12.

legendárium úgy tartja, hogy a híd helyreállítását egyértelműen a csehszlovákok próbálták megakadályozni, mivel félték attól, hogy megismétlődik az első bécsi döntés, és ismét magyar katonák és tankok fognak áthaladni a hídon, hogy visszacsatolják az egykori magyar területeket.³⁰

Az 1980-as években civil kezdeményezésre létrejött az esztergomi Hídbizottság, melynek élén egy esztergomi mérnök, ifj. Homor Kálmán állt. Segítségére volt Reviczky János Esztergomból elszármazott hídepítő mérnök és Pozsonyból dr. Agócs Zoltán professzor-hídmérnök.³¹ Esztergom és Párkány civil lakossága, egyesületei hamar az ügy mellé álltak, lakossági fórumot tartottak a Mária Valéria híd újjáépítéséről.³² Esztergomi részről az Esztergom Barátai Egyesület igen komoly részt vett ki abból, hogy a civil kezdeményezések megérő fülekre találjanak politikai körökben. Már 1990. március 15-re tüntetést szerveztek az újjáépítésért Párkányban és Esztergomban is.³³ A civil kezdeményezés 1995-ben elérte az Európai Bizottságot is. A Bizottság felkarolta a társadalmi kezdeményezést és fővédnökséget vállalt a híd újjáépítése felett.³⁴

1995-ben már a miniszterelnökök tárgyaltak a híd újjáépítéséről. Tanácskozást is tartottak a budapesti Hotel Gellért különtermében, a Rákóczi Szövetség, a Magyar Nemzeti Tájékoztatási Alapítvány és a Magyarok Világlapja Szerkesztősége részvételével. Párkányt Ján Oravec és Himmler György, az önkormányzat kulturális bizottságának elnöke, Esztergomot pedig dr. Etter Ödön, a városfejlesztési bizottság tagja és ifj. Homor Kálmán mérnök, a Hídbizottság elnöke képviselte. Ekkor már csak kormányzati döntésre és a szükséges közel 800 millió forintra vártak.³⁵ 1999. január 21-én Párkányban a két kormány képviselői eldöntötték, hogy újjáépítik a Mária Valéria hidat. A sors furcsa játéka, hogy az az esztergomi polgár, aki a legtöbbet tette ezért, ezt már nem érthette meg. Ifj. Homor Kálmán az 1999. év elején elhunyt. Közben 1999. szeptember 16-án a két ország miniszterelnöke a lerombolt híd helyén a két csonka pillér között horgonyzó Rákóczi hajó fedélzetén aláírta a híd megépítéséről szóló okmányokat,

3. kép: A csonkahíd 1945 után
(MNM BBM Fénykép Gyűjtemény, ltsz.: F.3621)

Fig. 3: The Bridge after 1945
(MNM BBM Collection of Photography, inv.: F.3621)

a helyi mérnökök pedig ifj. Homor Kálmán sírjánál koszorúztak.³⁶

A híd újbóli felépítésében elvitathatatlan érdeme volt ifj. Homor Kálmán okleveles kultúr- és építésmérnöknek, aki 1999 decemberében posztumusz MTESZ (Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége) -emlékérmét kapott. Az 1980-as évektől képviselte a Mária Valéria híd újjáépítésének ügyét. Reviczky János hídepítő mérnökkel együtt közösen, ingyen készítették el a híd újjáépítésének lehetőségét vizsgáló első megvalósíthatósági tanulmányt.³⁷ A szlovák fordítás költségét az Esztergom Barátai Egyesület állta.³⁸

2000 nyarán aláírásra került a szlovák–magyar regionális együttműködési nyilatkozat, melynek fontos része volt a turizmus fejlesztése. Ez a kezdeményezés 2001. május 31-én vette fel az Ister-Granum nevet, mely ezen a néven 2003 decembe-

30 Sárosi Attila: A 125 éves híd, mely 19 éve köti össze újra a Duna két partját Esztergomnál https://www.facebook.com/notes/2724766657770723/?fbclid=IwARorE7is-gSz8r_LnoLrOcnNAGVn-VQ2GOSHEJVemflwtRfVmq-HGcC5o8OxM (utolsó elérés: 2022. február 22.); TREX-LER 2005, 32.

31 Esztergom és Vidéke 15. évf. 40. sz. 2001. október 11. 4.

32 Esztergom és Vidéke 16. évf. 18. sz. 2002. május 9. 6.

33 Koditek Pál Esztergom Barátai Egyesület elnöke személyes elmondása alapján 2021-ben.

34 24 Óra 6. évf. 251. sz. 1995. október 26. 3.

35 Esztergom és Vidéke 9. évf. 5. sz. 1995. február 2. 1.

36 Esztergom és Vidéke 15. évf. 40. sz. 2001. október 11. 4.

37 Esztergom és Vidéke 14. évf. 2. sz. 2000. január 13. 4.

38 Koditek Pál Esztergom Barátai Egyesület elnöke személyes elbeszélése során mondta el 2021-ben.

rében Eurorégióvá alakult át. Az Eurorégió szlovák-magyar rendezvényeket szervez, például a Hídünnepeket, Régiós napokat.³⁹

A híd felújításakor az eredeti híd megjelenését vették alapul. Korabeli hangulatot idéző lámpák, kandeláberek kerültek a hídra. Az út menti járdák is historizáló jelleget kaptak.

A híd utolsó elemének beemeléséről videó tekinthető meg az interneten, miközben a háttérben az újjáépítés emlékére írt Híd dal szól.⁴⁰

2001. október 11-én adták át a felújított Mária Valéria hidat. Ezzel megszűnt a kompjárat, amely közel ötven éven keresztül vitte az utasokat át a Dunán. A kompkötőt elbontották.

2001. október 11-én Orbán Viktor magyar miniszterelnök és Mikulás Dzurinda szlovák kormányfő is részt vett a Mária Valéria híd avatásán. A két miniszterelnök beszédet mondott, este az esztergomi bazilikában szentmisét tartottak, majd többnapos fesztivállal ünnepelt mindkét város: jelmezes, lovas felvonulás, könnyűzenei koncert és utcabál.⁴¹

Az átadás óta mindkét városban komoly turisztikai fejlesztések történtek: fürdők, strandok, szállodák épültek. Sokan a napi munka miatt ingáznak a két város között.⁴² 2001 óta a két város közösen szervez futóversenyt, a Hídfutást, mely esemény segíti a két város testvérvárosi kapcsolatát.⁴³ 2002. április 28-án, Valéria-napon avatott emléktáblát az Esztergom Barátai Egyesület azon esztergomi és párkányi civileknek, akik közreműködtek a híd felépítésében. Az ünnepségen Koditek Pál, az egyesület elnöke méltatta azt a polgári hozzájárulást, melynek segítségével megvalósulhatott a híd újjáépítése. Az emléktáblán a következő felirat olvasható: „Álljon itt a Mária Valéria hídra és Párkányra tekintő Duna partján ez az emlékkő és hirdesse Esztergom, Párkány polgárainak, minden erre járónak, hogy érdemes tevékeny polgárnak lenni.

Munkánk által a haza, a Kárpát-medencében együtt élő népek barátsága gyarapszik, erősödik és ez első sorban a polgárok akaratóból lehetséges! A mai napon leleplezésre kerülő emlékkő ezeknek a gondolatoknak szeretne emléket állítani: név szerint Homor Kálmánnak, aki első volt az egyenlők között.”⁴⁴

A híd 2001-es átadása óta a két város önkormányzata és polgárai tudatosan próbálnak megemlékezni a hídról, és arról, amit az itteniek számára jelent: az összetartozás érzéséről.

2004 óta működik a Hídőr pályázati program, melynek célja olyan művészek és tudósok keresése, akiknek a témája a kapcsolatteremtés: az összeköttetés, az áthidalás. A program keretén belül egy 3–6 hónapos párkányi tartózkodást kapnak a művészek a párkányi Hídőr házban.⁴⁵ Eddig a világ minden tájáról ötven művész vett részt.⁴⁶ Olyan európai művészek is pályáztak a Hídőr programra, mint 2021-ben az olasz dokumentumfilm-rendező, Mattia Mura Vannuzzi.⁴⁷ A filmrendező ittléte alatt dokumentumfilmeket rendezett a híd közepén „Reggeli a hídon” címmel. Két egymást nem ismerő embert, egy párkányi és egy esztergomi lakost hívott meg, akik félúton találkoztak a Mária Valéria hídon. Ott leültek, és egy reggeli mellett beszélgettek egymással. A film célja, hogy a két ország határán élő emberek identitását, életét és gondolatait megismertesse és megmutassa.⁴⁸

Az újból felépített híd tette lehetővé, hogy az esztergomi Vaszary Kolos Kórházban 2005-től kezdve szlovákiai betegeket is ellátnak.⁴⁹

2014 óta egy újabb hagyományt hívott életre a híd, a párkányi rendezésű „Aquaphone” rendezvényt, ami azt a hagyományt eleveníti fel, amikor az emberek a Duna két partján a vízre rámondták, ráénekelték az üzeneteiket egymásnak. A rendezvény során a Duna mindkét partján egy-egy zenész, költő ad előadást, melyet a túlparton ülők is meghallgatnak.⁵⁰

39 ÜVEGES 2005, 17.

40 A Mária-Valéria híd újjáépítése <https://www.youtube.com/watch?v=2G1eaeKKOGg> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

41 Esztergom és Vidéke 15. évf. 41–42. sz. 2001. október 18. 1.; Egy rövid videó az interneten megtekinthető az ünnepségekről. Esztergom – Hídavatás (2001) <https://www.youtube.com/watch?v=MDONkm2Q5lk> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

42 MEGGYES 2006b, 9.

43 Hídlap 5. évf. 7. sz. 2007. szeptember 29. 12.

44 Esztergom és Vidéke 16. évf. 18. sz. 2002. május 9. 6.

45 Hídőr pályázati weboldal <https://www.bridgeward.org/hu/szandek/> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

46 Hídőr program leírása Párkány város weboldalán <https://hu.sturovo.sk/hid-r.phtml?id3=76143> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

47 Mattia Mura Vannuzzi weblapja <https://www.mattiamuravannuzzi.com/> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

48 Sipos Tünde: A kultúra híddőrei Párkányban <https://kultura.hu/a-kultura-hidorei-parkanyban/> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

49 TREXLER 2005, 39.

50 Bokor Klára: Az idén is összekötötte a Duna két partját az AquaPhone <https://ma7.sk/tajaink/az-iden-osszekototte-a-duna-ke-t-partjat-az-aquaphone> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

Az itt élő művészeket, valamint az ide látogató művészeket, költőket gyakran megihletti a híd. 2020-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeumának vendége volt Halmai Tamás pécsi költő. Az itt-tartózkodása alatt írt, „Az egyetemes Babits Esztergomi esszék” című kötet naplórészleteiben jelenik meg a híd: „A Mária Valéria híd hosszanti, zöld acélsárcány. Alszik. Ha felébredne, kedve támadhatna a Duna folyását követve elzúgolódni egy másik Avalonig.”⁵¹

2021. október 11-én ünnepelték a felújított Mária Valéria híd húszéves átadását. A megemlékezésen a két ország miniszterelnöke, valamint Esztergom és Párkány polgármesterei beszédeket mondtak. Felhívták a figyelmet a kölcsönös odafigyelésre és az összetartozásra a két nép, a két város között. A beszédeket ének- és néptáncelőadások követték.⁵² A húszéves évfordulóra Esztergom Város Önkormányzata kiállítást szervezett, amely röviden bemutatta a híd és a hidat helyettesítő komptörténetét. A kiállítást a járványhelyzetre való tekintettel élőben és virtuálisan lehetett megtekinteni.⁵³ Ma Esztergomban kevés dolog őrizi Mária Valéria nevét. Az egyik a Mária Valéria Nyelviskola, amely 1998-ban jött létre.⁵⁴ A Suzuki cég által a városban üzemelő közösségi kerékpárok neve is

Mária Valéria bike. A kerékpárokat a városon belül lehet kölcsönözni.⁵⁵

Végül úgy gondolom, igazat adhatunk Babitsnak, amikor a Mária Valéria hidat Pest és Buda valamely hídjához hasonlítja. Hiszen az esztergomiaknak és a párkányiaknak ez volt, és ez ma is a „Híd”. A mindennapi használatra készült eszköz, amely összeköti az embereket. Sorsa és története emlékezhellyé teszi. Országosan is szimbolizálja az összetartozást.

Helyi szinten fontos emlékezni azokra, akik sokat tettek a híd újjáépítéséért. Az ő emléküket érdemes életben tartani, hiszen egyre inkább eltűnik a régiek személyes emlékezete a hídról. Már nem találunk olyan személyt, aki az 1919 előtti hídon sétált volna át. A mai idősebb generáció gyerekkori emlékeiből idézi fel az 1944 előtti időket. A fiatalabbak a csonka hídra és a kompra emlékeznek. A mostani húszéveseknek meg természetes, hogy a híd újra egészében áll. Egyre inkább tudatosan kell emlékeznünk. Hiszen elveszítjük azokat a generációkat, akiknek a híd és a csonka híd, a kompjáratok, valamint a szétszakítottság nagyon eleven dolgok voltak. A személyes visszaemlékezések tudják megmutatni a következő generációknak az összetartozás erejét.

Prokopp Margit

Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma,
Esztergom

E-mail: prokopp.margit@hnm.hu

IRODALOM

ELMER 2021 Elmer I.: *Három pápa magyar írnoke. Somorjai Ádám bencés szerzetessel Elmer István beszélget.* Budapest 2021.

G. TÓTH 2017 (Szerk. G. Tóth F.) „...kinyúlhat égig a lélek...”, *Babits Mihály esztergomi versei és esszéi.* Esztergom 2017.

GYÁNI 2014 Gyáni G.: *A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt.* In: (Szerk. S Varga P. – Száraz O. – Takács M.) *Loci Memoriae Hungaricae II.* Debrecen 2014, 27–35.

HALMAI 2001 Halmai T.: *Az egyetemes Babits, Esztergomi esszék.* Budapest 2021.

MEGGYES 2006a Meggyes Tamás.: *A gyarapodás programja.* Esztergom 2006.

MEGGYES 2006b (Szerk. Meggyes M.) *Szent István városa, Esztergom története.* Esztergom 2006.

MÓRICZ 1908 Móricz Zs.: *A legújabb kor. 1867-től a máig.* In: (Szerk. Borovszky S.) *Esztergom vármegye története.* (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest 1908, 420–446.

PROKOPP 1982 Prokopp Gy.: *Mária Valéria híd építésének története.* Építés – Építészettudomány XIV/1–2 (1982) 247–264.

⁵¹ HALMAI 2021, 113.

⁵² A szerző személyes beszámolója a 2021-es Mária Valéria híd ünnepségről, 2021. október 11.

⁵³ LEÍRÁS https://www.esztergom.hu/turizmus/latnivalok/virtualis_turak/hir/501-maria-valeria-20-hidortene-ti-kiallitas (utolsó elérés: 2022. február 22.)

⁵⁴ Mária Valéria Nyelviskola weblapja <https://www.maria-valeria.hu/hu/rolunk/bemutakozas> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

⁵⁵ Mária Valéria Bike weblapja <https://mariavaleriabike.eu/> (utolsó elérés: 2022. február 22.)

TREXLER 2005 Trexler K.: *Szlovák magyar együttműködés Esztergom és Párkány példáján*. Szakdolgozat. (Kézirat). Széchenyi István Egyetem. Győr 2005.

ÜVEGES 2005 Üveges E. T.: *Múlt, jelen, jövő Esztergom turizmusában*. Szakdolgozat. (Kézirat). Szolnoki Főiskola, Idegenforgalom és Szálloda szak. Szolnok 2005.

THE MARIA VALERIA BRIDGE AS A MEMORIAL SITE

Margit Prokopp

Research on memorial sites has already started in Hungary. In my present study, I would like to present a shared Hungarian and Slovakian memory, the Mária Valéria-bridge spanning the Danube between Esztergom and Párkány. We have known the crossing between Esztergom and the opposite Párkány since the Middle Ages. However, there was no permanent bridge between the two coasts until 1895. By the end of the 19th century, even the temporary boat-bridge could no longer meet the growing traffic demands. Therefore, the bridge construction program of the Hungarian government wanted to replace the boat bridge between Esztergom and Párkány with a permanent iron bridge after the completion of the Bratislava and Komárom iron bridges. The state budget of 1893 ensured the first installment of the bridge construction, the Minister of Trade concluded a contract with Cathry Szaléz and his son, a Budapest bridge construction contractor. The bridge was named after the king's daughter Mária Valéria. The new bridge was finally completed on August 22, 1895, and the opening of the bridge was scheduled for September 28, 1895. The opening of the bridge was celebrated with several days of festivities. The area of Esztergom and Párkány gained permanent connection with the bridge. Many transport, economic and cultural connections have been strengthened, as it is possible to cross it even in the middle of ice in winter.

The bridge was first blown up in 1919. On June 22, 1919, the Czechoslovak legionnaires blew up the arch on the Párkány side of the bridge. The end of this arch resting on the pillar fell into the Danube.

In 1922, due to economic necessity and the encouragement of the International Danube Commission, Czechoslovakia began to restore the bridge structure. First, the bridge was allowed to be

used again by pedestrians, and from 1928, car traffic started again. During the Second World War, on Christmas Day 1944, December 26, the retreating German troops blew up the Mária Valéria bridge again. The three middle arches of the bridge were destroyed. At that time, the connection between the two coasts ceased. Until 1967, when from March 13 there was again a connection between the two coasts. The role of the bridge was taken over by a small boat and then by a regular ferry service. In the 1980s, the Esztergom Bridge Committee was established on a civil initiative, headed by an engineer from Esztergom, Kálmán Homor stood. He was assisted by János Reviczky, a bridge construction engineer from Esztergom, and dr. Zoltán Agócs, professor and bridge engineer. In 1995, the prime ministers already discussed the reconstruction of the bridge. When renovating the bridge, the appearance of the original bridge was taken as a basis. Lamps and candelabras evoking a contemporary atmosphere were placed on the bridge. The sidewalks along the road were also given a historicizing character. On October 11, 2001, Hungarian Prime Minister Viktor Orbán and Slovakian Prime Minister Mikuláš Dzurinda also participated in the inauguration of the Mária Valéria Bridge. The two prime ministers gave speeches, in the evening a mass was held in the Esztergom Basilica, and then both cities celebrated with a multi-day festival: a costumed, equestrian parade, a light music concert and a street party. Since the bridge was handed over in 2001, the municipalities and citizens of the two cities have been consciously trying to remember the bridge and what it means to the people here: the feeling of belonging. This is demonstrated by numerous cross-border cultural and artistic tenders.

Translated by Margit Prokopp

TATABÁNYA BÁNYÁSZTÁRSADALMA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT KÓNYA LAJOS ÉS GÁLL ISTVÁN PRÓZÁJÁN KERESZTÜL

Macher Péter

Még 2008-ban tartott egyetemi témavezetőm, Halmos Károly az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán kurzust „A nagyvállalkozó alakja a szépirodalom tükrében” címmel. A szeminárium keretében Wladyslaw Reymont, Thomas Mann és Hatvany Lajos regényein keresztül vizsgáltuk fikció és valóság kapcsolatát, továbbá, hogy mennyiben tekinthetünk a szépirodalmi művekre történeti forrásként. Társadalomtörténet és szépirodalom kapcsolata iránti érdeklődésem a szeminárium hatására kezdődött.

Történészek között többnyire konszenzus van a tekintetben, hogy bizonyos mértékig a szépirodalom is tekinthető történelmi forrásnak. Jómagam Kósa László etnográfus gondolataival értek egyet: „(...) az életmód (...), az egymás közötti érintkezések, a településkép, a lakáskörülmények leírása, hétköznapi gesztusok (...), amelyeket a levéltárakban őrzött anyagok, a klasszikus történeti források alapján nem, vagy aligha lehetséges rekonstruálni, a szépirodalomban viszont találkozhatunk megörökítésükkel.”¹

A szépirodalom tehát egyfajta megélt történelmet képvisel. Erre egy példa: Thomas Mann (1875–1955) 1901-ben megjelent, „A Buddenbrook ház” című regényéből² vezették le társadalomtörténészek az úgynevezett Buddenbrook-effektust, mellyel a 19. századi nagyvállalkozó-családok ciklikus életpályáját igyekeztek leírni. Ennek lényege, hogy a korabeli nagyvállalkozó-családok három generáción át működtek. Az első megteremtette az üzletet és a vagyont, a második generáció képviselői elérték a csúcstra, a harmadik generáció tagjait viszont már nem érdekelte az üzlet, más szakmákat választottak, és a vállalkozás ezért fokozatosan lehangyolott.³

Érdeemes szót ejteni Émile Zola (1840–1902) „Germinal” című regényéről.⁴ A mű egy észak-franciaországi bányavidéken játszódik a 19. század közepén. A helyszín Tatabányához hasonlóan iparvidék, ezért is indokolt az összehasonlítás. A regényben szereplő bányászok elégedetlenek munkakörülmé-

nyeikkel, ezért idővel sztrájkba lépnek. A bányavállalat vezetősége, bár alapvetően nem zárkózik el a munkások problémáitól, csupán alkalmoszerűen juttat némi alamizsnát, keresztényi könyörület címen. Komolyabb intézkedésekre nem hajlandóak, mondván, hogy a lakhatás és a tüzelőanyag biztosítása már így is „nagyvonalúság” a bányatársaság részéről. A munkáscsaládok egészségügyi ellátása érdekében alkalmaznak ugyan egy bányaeorvost, aki azonban rendkívül leterhelt, és egymagában nem képes ellátni a lehetetlen feladatot.

Ezt a magatartást nevezzük vállalati paternalizmusnak, amikor a munkások támogatása pusztán méltányosságon alapul, nincsen rendszerszinten kiépített szociális háló. Azon persze nem csodálkozhatunk, hogy a „Germinal” francia bányászai még részesülhettek szociális juttatásokból. Ugyanis Otto von Bismarck (1815–1898), a Német Császárság kancellárja teremtette meg az európai munkásjóléti politika és a modern szociálpolitika alapjait az 1880-as években. Hangsúlyozni kell, hogy a porosz Bismarckot nem is annyira a szociális érzékenység, mint inkább a megerősödő német szociáldemokraták további térnyerésének megakadályozásának szándéka vezette.

A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (MÁK Rt.) a 20. század elején az ország egyik legkorszerűbb iparvidékét építette ki Tatabányán. A gazdasági siker azonban meglehetősen elmaradt társadalmi viszonyokkal párosult. Milyen viszonyok között lehetett egy kapitalista nagyvállalat erős feudális jegyeket? Írásomban a MÁK Rt. két világháború közötti tatabányai társadalmát vizsgálom Kónya Lajos és Gáll István művein, valamint a rendelkezésre álló szakirodalom alapján.

A kérdést korábban már vizsgáltam az *Új Forrás* irodalmi folyóiratba írt tanulmányomban.⁵ A terjedelmi korlátok következtében ugyanakkor nem volt lehetőségem mindenre kiterjedően vizsgálni a kérdést. Ráadásul azóta újabb szakirodalom látott napvilágot a témában. Ezek közül ki kell emelni

¹ Idézi: HALMOS 2008, 20.

² MANN 1963

³ HALMOS 2008, 32.

⁴ ZOLA 1959

⁵ MACHER 2019

Reichert Gábor tatabányai irodalomtörténész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék egyetemi adjunktusának munkásságát, aki a szépirodalmi művek feldolgozásán túl kiterjedt levéltári kutatásokat is végzett. Reichert Gábor a Krajcsirovits Henrik Városi Művészeti Ösztöndíj keretében dolgozta fel Gáll István író művészetének tatabányai vonatkozásait, és jelentette meg kutatásait önálló monográfia keretében.⁶ Kónya Lajos költészetét Monostori Imre irodalomtörténész, könyvtárigazgató kutatta tudományos igényre.⁷

A MÁK Rt. 1891-ben alakult egy kisebb, Borsod megyében tevékenykedő, de a fővárosban bejegyzett vállalatként. A cég figyelme azonban hamarosan a Dunántúlra terelődött, és 1896-ban a Komárom vármegyei Alsógalla község határában megnyitotta az első bányakútját. Ez tekinthető a tatabányai szénbányászat kezdetének, amely meghozta a vállalat számára a remélt gazdasági áttörést. A beruházás eredményeként egy modern iparvidék jött létre. Néhány példa a megépült üzemekről: villamos erőtelep (1898), téglagyár (1899), brikettgyár (1901), portlandcementgyár (1912), karbidgyár (1921), alumíniumgyár (1940).

A gazdasági siker eredményeként a MÁK Rt. részvényeit a századfordulótól már nemcsak a budapesti, hanem a genfi, bécsi, párizsi és londoni tőzsdén is jegyezni kezdték. 1901-ben pedig egy francia tőkéscsoport is megjelent a MÁK Rt. tulajdonosai között.⁸ A külföldi részvényesek közül került ki mindig a vállalat egyik alelnöke, mely pozíciót általában egy svájci tőkés töltötte be. Érdemi feladata annyiban merült ki, hogy a részvényesek éves közgyűlésén képviselte a külföldi tulajdonosok érdekeit, a vállalat üzemeltetésétől távol állt. A MÁK Rt. az 1900-as évek elejétől térben három fizikai egységre oszlott: fővárosi adminisztrációs központ, borsodi bányauzemek – melyeket 1910-től a Borsodi Szénbányák Rt-be vontak össze – végül az elsőrendű ipartelep, a Tatabányai Bányagazgatóság. Utóbbi élén a fővárosi központ által kinevezett bányagazgató állt.

A vállalat a két világháború közötti időszakban már több leányvállalat, valamint számos, a szénbányászati tevékenységhez szorosan, illetve egyáltalán nem kapcsolódó üzem tulajdonosa volt. A MÁK Rt. 1937-ben mérlegfőösszeg és árfolyamér-

ték alapján is az ország legnagyobb vállalatának mondhatta magát, a nemzetközi porondon pedig Európa legnagyobb 50 cége között tartották számon.⁹ A MÁK Rt. bő 50 éves fennállásának a második világháború után végbement államosítási hullám vetett véget: 1946 nyarán államosították a szénbányákat, így a MÁK Rt. számára is csupán a szénbányászathoz nem kapcsolódó üzletágak maradtak meg. 1948. március 25-én pedig államosítottak valamennyi 100 főnél több munkást foglalkoztató üzemet, így a teljes nagyipar az állami szektor részévé lett.¹⁰ A Magyar Általános Kőszénbánya Rt. is megszűnt létezni, a vállalati vezetők vagy emigrációba kényszerültek, vagy börtönbüntetést kellett elszenvedniük a kommunista diktatúrában. Az ezt követő időszak már az állami szénbányászati igazgatás történetéhez tartozik.

A bányanyitás a térség mindennapjait is jelentősen megváltoztatta. Alsógalla-bányatelepből 1902-ben megalakult Tatabánya község. Az új település Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida községek közé ékelődött, az ipari fejlődés következtében pedig össze is épült a többi községgel. Mindez jelentős közigazgatási problémákat eredményezett a térségben. Tatabánya esetében tehát az urbanizáció közép-kelet-európai típusa, és nem pedig nyugat-európai változata valósult meg. Ugyanis Észak-Amerikával és Nyugat-Európával ellentétben a térségben az iparosodás nem hozott létre nagyvárosokat, hanem nagyfokú népességkoncentrációval bíró ipari körzeteket (pl. Donyeck-medence a cári Oroszországban).¹¹

Tatabányán kiépült a MÁK Rt. társadalma, élén a bányagazgatóval, aki a MÁK Rt. központi vezetését képviselte. A hierarchia csúcsán a szakmai munkát irányító tisztviselőréteg állt. Ebbe a kategóriába tartoztak a mérnökök, üzemvezetők, irodavezetők. A tisztviselői kar tagjait a havidíjas altisztek követték: aknászok, felvigyázók, lőmesterek, üzemek segédmesterei, irodai segédalkalmazottak tartoztak ebbe a rétegbe. A gyári altisztek a legértékesebb szakmunkások közül kerültek ki, és jelentős szerepük volt a termelés közvetlen irányításában. Az altisztek által rétegződött a munkásság is, ugyanis egy szinttel feljebb álltak a vállalati hierarchiában a hétköznapi munkásokhoz képest. Utóbbiak legnagyobb része bányamunkásként dolgozott, de ide tartoztak a külszíni munkások, iparosok és gyári gépkezelők is.¹² A vállalat társadalmi rendszere

6 REICHERT 2021

7 MONOSTORI 1998

8 BEREND 1955, 180.

9 KÖVÉR 2002, 346.

10 ERDMANN-PETŐ 1975, 12.

11 BELUSZKY-GYÖRY 2005, 57.

12 SIMONIK 2017, 60.

merev volt és csupán egy szempontból számított „demokratikusnak”: akinek felmondtak, annak el kellett hagynia szolgálati lakását és távoznia kellett a bányatelepről is. A MÁK Rt. számára megszűnt létezni. Ez igaz volt a bányagazgatóra éppen úgy, ahogy a csille munkásra.

Kónya Lajos (1914–1972) író, költő Felsőgallán született alig néhány hónappal az első világháború kirobbanása után. Édesapja kalandvágyó életmódja miatt a család számtalan alkalommal költözött. Az 1920-as évek elején például tatabányai bányászokkal együtt Észak-Franciaországba távoztak, Zola „*Germinal*” című regényének színhelyére. Ekkoriban az alacsony bérek miatt sok bányász vándorolt ki Magyarországról a jobb megélhetést biztosító észak-franciaországi és belgiumi szénbányavidékre.

Visszatérésüket követően a Dunántúl különböző pontjain tűnt fel a Kónya család. A fiatal költő a soproni Evangélikus Tanítóképzőbe járt, majd rövid ideig a MÁK Rt. tatabányai bányagazgatóságán vállalat munkát, amiről még alább részletesebben lesz szó. A második világháborúban katonának hívták be, és megjárta a Don-kanyart. Első versei is háborús élményeiből merítenek. Költői pályája ugyanakkor 1945 után ívelt felfelé. 1950-ben és 1953-ban egyaránt Kossuth-díjban részesült, 1951 és 1954 között pedig az Írószövetség főtítkára volt. Befolyását pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ebben az időszakban Rákosi Mátyás szomszédja volt.¹³ (Érdekes, hogy a pártállam vezetői előszeretettel laktak tudósok, művészek közelében. Kádár János például Illyés Gyula szomszédja volt.)

Kónya gyermekkorának egy részét, valamint felnőtt ifjúkorát töltötte Tatabányán. Élete végén írta meg gyermekkorát feldolgozó „*Kicsi a világ*”,¹⁴ valamint tanítóképzős időszakát felölelő „*Soproni évek*”¹⁵ című önéletrajzi regényeit. Utóbbi műve már posztumusz jelent meg. A „*Kicsi a világ*” tatabányai vonatkozásait tekintve inkább Felsőgalla paraszti társadalmát ábrázolja a szerző, Tatabányának, a bányatelepnek csupán egy rövid alfejezetet szentel. A „*Soproni évek*”-ben már nagyobb hangsúlyt kap Tatabánya, a kötetben a szerző már egy egész fejezetet fordít a bányatelepüléshez kapcsolódó emlékeihez. Mindkét regényének novella-fűzér jellege van, ugyanis kisebb, egymáshoz lazán kapcsolódó történetek sorozatai alkotják mindkét művét.

Gáll István (1931–1982) Budapesten született, gyermekkorát azonban Felsőgallán töltötte, ahol erdélyi születésű édesapja a helyi polgári iskola magyar–történelem szakos tanára volt.¹⁶ Gáll leghíresebb regénye az 1976-ban megjelent „*A ménesgazda*”, melyet Kovács András filmesített meg 1978-ban. A szerző ugyanebben az évben kapta meg a Kossuth-díjat is. Érdekes, hogy 1977-ben Tatabánya Városi Tanács díszpolgári címmel tüntette ki Gáll István író, valamint a hasonló nevű Gál Istvánt, a Tatabányai Szénbányák igazgatóját a városágyasítás 30. évfordulója alkalmából.¹⁷

Gáll az 1960-as években írta meg „*Kétpárevezős szerelem*” című novellaciklusát, melyben egy tatabányai bányászcsalád, Magosék történetét dolgozta fel az 1930-as évektől az 1960-as évekig. A novellaciklus azonban csak 1982-ben, a szerző halálának esztendejében jelent meg a „*Kalendárium*” című kötetben.¹⁸ A novellák közül a „*Lizi, Békák esztendeje*”, valamint a „*Törvény*” című novellák helyszíne Tatabánya, a további művek már 1945 után, az új politikai rendszerben játszódnak. Az „*ÁBÉCÉ*” lényegében a szerző utószava, melyet Reichert Gábor az esszé műfajához sorolt,¹⁹ innen ismerhetjük meg Gáll István családjának és gyerekkorának történetét, valamint Tatabányához köthető élményeit. Az „*ÁBÉCÉ*” egyúttal fontos adalék a szerző novelláinak keletkezéstörténetéhez is. Míg Kónya regényeinek önéletrajzi jellege egyértelmű, Gáll itt utal novelláinak személyes vonatkozásaira. A MÁK Rt. Tatabányájáról az első, „*Lizi*” című novella ad társadalomrajzot. A továbbiakban is elsősorban ezen művét kívánom elemezni Gáll István munkái közül.

Kónya Lajos és Gáll István között mindössze egy generációnyi különbség van: Kónya fiatal felnőttként, illetve sorkatonaként élte meg az 1930-as éveket és a második világháborút, Gáll viszont még gyermek volt ezen időszakokban. Érdekes, hogy Kónya Lajos magyartanára a felsőgallai polgári iskolában Gáll István hasonló nevű édesapja volt. A Tatabányán és Felsőgallán töltött ifjúkori évek ugyanakkor mindkét író számára meghatározó élménynek bizonyultak. Mint láttuk, pályájuk során Kónya és Gáll is részesültek Kossuth-díjban, valamint műveiket a Szépirodalmi Könyvkiadó jelentette meg. Tragikus hasonlóság a két szerző között, hogy mindketten viszonylag fiatalon, 50-es éveikben hunytak el, egy évtizednyi különbséggel.

13 MAJTÉNYI 2010, 241.

14 KÓNYA 1970

15 KÓNYA 1973

16 REICHERT 2021, 18.

17 TATABÁNYAKÖZIGAZGATÁSI REPERTÓRIUMA III. 1969, 69.

18 GÁLL 1982

19 REICHERT 2021, 24.

Tatabánya és a bányatelep látványa, kinézete Kónyánál és Gállnál is egyértelműen negatív hangvételű. „Így volt ez a szomszédos Jácint, Nefelejcs, Rozmaring utcában, ahol a virágot csupán ezekből az utcanevekből ismerik a gyerekek (...). Egyforma utcák, házak, ajtók. Egyforma szürke falak, levegőtlen kertek. Szennylé, szénpor, dróthálós kerítések. És felnézni sem érdemes (...). A felhők hasa füstös (...).”²⁰ Gáll az „ÁBÉCÉ”-ben is elismerte, hogy sosem tett szert neki Tatabánya, ott gyerekként sem érezte jól magát. Azonban Kónya sem fest pozitívabb képet: „A Mésztelep egyébként is irgalmatlanul füstös és bűzös, a mészégető öt kéménye, a cementgyár, a bauxitcement- és karbidgyár ontja a füstöt és a gázt (...) szürkék a háztetők, mindent bevon a mész és a cement zúzmarája.”²¹

Bár nem tartozik a szorosan vett tárgyhoz, érdemes megjegyezni, hogy a szépirodalmi művek szinte minden korban lesújtó képet festenek Tatabányáról. A kortárs tatabányai szerző, Falvai Mátyás „Gépinák” című novelláskötetében a fenti szerzőkhöz hasonlóan jellemzi az 1950-es évek ipari nagyvárosát. Irodalmi Nobel-díjas írónk, Kertész Imre pedig 1993-ban megjelent „Jegyzőkönyv” című művében egy átutazó szemével ad rövid, ám lehangoló képet a rendszerváltás utáni, gazdaságilag hanyatló Tatabányáról.²² Valamennyi szerző egyöntetűen hangsúlyozza az iparnak az emberi egészségre és a környezetre gyakorolt káros, pusztító hatását.

Kónya és Gáll is egyaránt tesznek utalásokat a tatabányai szénbányászat kezdeti időszakára. „Lizi apja gráner volt. Amikor a milléneumkor bécsi tőkével megindult a bánya, morva és osztrák előmunkások vezették a fejtést.”²³

„Hiszen itt van kéznél a bányatelep, mely négy falut köt össze, rátelepülve határaitra, mint egy kis Amerika, csillapíthatatlan éhséggel nyeli a bevándorlókat.”²⁴ Figyelemre méltó, hogy Kónya később is használja a „kis Amerika” metaforát, a felvidéki Szőgyénből származó apja Tatabányára kerülése vonatkozásában.²⁵ Gáll és Kónya fentebb arra utalnak műveikben, hogy a tatabányai bányászat telepített munkások alkalmazásával vette kezdetét, akik az Osztrák–Magyar Monarchia különböző területeiről érkeztek. Különbség legfeljebb annyi, hogy amíg Kónya a „kis Amerika” metafora hasz-

nálatával igyekszik némi pozitív töltést is adni, addig Gáll nem él ilyen lehetőséggel.

Gáll megemlíti a gránereket, akik szlovén nemzetiségű vájárok voltak, és a bányanyitás időszakában Dél-Stájerországból, Dél-Karintiából, valamint a mai Szlovéniát magába foglaló Krajna tartományból érkeztek. Létszámuk 1898-tól nőtt meg jelentősen, amikor a MÁK Rt. felvásárolta az osztrák tulajdonú Stájer-Trifaili Kőszénbánya Rt.-t, valamint annak Dorog környéki bányauzemeit, és annak munkásait áttelepítette Alsógalla-bányatelepre.²⁶ A gránerek kezdetben mint bányászszakmunkások mereven elhatárolódtak a többi fizikai munkástól, különösen a segédmunkásoktól. Dél-német jellegű viseletük is megkülönböztette őket a többiektől. Az idő múlásával azonban folyamatosan asszimilálódtak. Lizi példájából láthatuk, hogy az 1930-as évekre a gráner öntudat már csupán emlék maradt. Az ezt követő időszakban viszont már a tatabányai köztudatból is kikoptak. A novellában való említésük ezért ritka értékes történelmi adalék.

Érdekes megfigyelni, milyen társadalmi pozícióból szemléli a két szerző a MÁK Rt. hierarchiáját és a bányatelepen lakók életkörülményeit. Gáll novelláinak főhősei munkások, ez meghatározza a műveinek szemléletét is. „A szemben lévő házban, a hat ajtó közül a bal szélső mögött Magosék laktak.”²⁷ A szerző a legjellemzőbb munkáslakástípus, a hatlakásos házakat jelöli meg szereplői lakhelyéül. A közbeszédben csak „hatajtós háznak” nevezték őket, melyek hat szoba-konyha-kamrás lakást alkottak. Ezekben a közös használatú mellékhelyiségek, az ólak és a padlásfeljáró az épület végében voltak. Valamennyi lakrészhez tartozott hátsó udvar és kis előkert, ezek azonban olyan kicsik voltak, hogy komolyabb termelői tevékenységet nem lehetett rajtuk végezni.²⁸

Lizi apjáról a következőket írja: „a társai azóta már altisztek, ő meg lecsúszott, bányász maradt.”²⁹ „Apád már altiszt lehetne, ha (...)”³⁰ A Gáll novelláiban szereplő bányászok már az altisztek pozíciójára és járandóságaira is vágyakozással tekintenek. Külön kiemeli a szerző a térmestert: „a Hatos Telep ura a térmester volt, gangos házban lakott a Fő utcán.”³¹ A novellákban és a valóságban is a térmester felügyelte a rendet a bányatelepen, a bányagazga-

20 GÁLL 1982, 300.

21 KÓNYA 1973, 335.

22 REICHERT 2012, 60.

23 GÁLL 1982, 302.

24 KÓNYA 1970, 9.

25 KÓNYA 1970, 177.

26 RAVASZ 2011, 9.

27 GÁLL 1982, 300.

28 SIMONIK 2017, 88.

29 GÁLL 1982, 302.

30 GÁLL 1982, 307.

31 GÁLL 1982, 306.

tóság megbízásából, a vállalat nevében bírságokat is adhatott. Rendbontás esetén karhatalomként intézkedett. Egyúttal közbenjárt a munkások lakásaival kapcsolatos igények (festés, új kályha beszerzése stb.) kielégítésében. A termester tehát egyszerre töltött be szolgáltatói és hatósági szerepkört, bár egyértelműen az utóbbin volt a hangsúly. A „Lizi” című novellában is érződik, hogy a bányászok félik, mert minden azon múlik, hogy támogatja-e a kérésüket, vagy sem. „*Mások állandóan a nyakára járnak a termesternek, és semmit se kapnak (...)*”.³²

Az altiszti lakások sokkal komfortosabbak voltak a munkásokéinál. Az ilyen típusú házak előszobába egy fedett előtornáccon keresztül lehetett bejutni. Ezt a kívülről is szembeötlő különbséget hangsúlyozza Gáll, amikor „gangos” házról ír. Az előszobából nyílt a konyha, a kamra, a WC, valamint az egyik szoba. Altiszti lakásokban általában két nagyszoba mellé tartozott egy kishálószoba is. Jelentős különbség volt a munkásházakhoz képest, hogy a több szoba lehetőséget adott az egyén számára a privát szféra megélésére. Az altiszti lakások már pincével is rendelkeztek.³³

Gáll novelláiban a vállalat tisztviselői már szinte megközelíthetetlen emberek. Olyan vállalati alkalmazottak, akik térben is határozottan elkülönülnek a többi társadalmi rétegtől. „*Lizi egyszer-kétszer járt a Tisztviselő Telepen is. Ó, istenem! Azt a szépséget! (...) Árnyas parknak is beillő kertekben csodás villák állnak, mesterséges sziklakertek apró várakkal, (...) a kertben pedig üvegházak, a kertész feléje bámult, már mozdult, hogy kapával a kezében odajöjjön a kerítéshez, erre ő eliszkolt, mert nem tudott volna mit mondani, hogy miért leskelődik.*”³⁴ A tisztviselői lakások már három- vagy négyszobás lakások voltak, az udvari részeken pedig külön cselédszoba állt rendelkezésre.³⁵ Gáll műveiben a tisztviselői házak már egy elérhetetlen jólét, szinte egy másik világ szimbólumai.

Egyébként a Tatabányára látogatók is felfigyeltek a tisztviselői villák különlegességére. Ugyanebben az időszakban például egy újságíró Tatabányára látogatott, és a települést kertekkel és ligetekkel övezett „külön kis világnak”, valamint fürdő- vagy nyaralóhelyként jellemezte.³⁶ Gállhoz hasonlóan tehát a kertek látványát emelte ki. Az újságíró megállapításaiban volt igazság, viszont a figyelmét a munkáskolóniák már elkerülték, azok pedig jelentősen változtattak volna az összképen.

Nem csodálkozhatunk azon, ha ilyen körülmények között elnyomva érezték magukat a tatabányai bányászok, és keresték a helyzetükből kivezető utat. A távolabbi vármegyékből érkezett munkások elvesztették korábbi identitásukat, így részben ezzel is magyarázható, hogy körükben gyorsan teret nyertek a szélsőséges eszmék, bal- és jobboldal tekintetében egyaránt. Antiszemita érzületük leginkább a MÁK Rt. fővárosi vezetése és Vida Jenő elnök-vezérigazgató ellen irányult, aki az országos zsidó közélet egyik meghatározó személyisége volt.

A „*Békák esztendeje*” című novella cselekménye az 1940-es tatabányai nyilas bányászsztrájk idején játszódik. A műben a kommunista érzelmű szakszervezeti tagok azzal a dilemmával kerülnek szembe, hogy szabad-e csatlakozniuk a szélsőjobb által vezetett munkabeszüntetéshez.³⁷ Parázs viták után törés alakul ki közöttük: egy részük mellette szavaz, másik részük ellene. A novellából azt is megtudjuk, hogy a Vértes erdeiben és a Vitányvár környékén gyűltek össze rendszeresen a szervezkedő baloldali bányászok. Sőt, 1944/1945-ben a német megszállás időszakában egy ellenállósejtet is létrehoztak. Az 1940-es bányászsztrájkot végül a kivevényelt katonaság törte le. Az ügyet majd az 1948 utáni pártállami időszakban veszik elő újra, amikor koncepciót pert készítenek elő a nyilasokkal „frakciózó” bányászokkal szemben.

A „*Törvény*” című novella cselekménye már közvetlenül a szovjet Vörös Hadsereg 1945. évi megérkezése után játszódik. A történetben Lizi fia, Dzsudi besurran egy tatabányai tisztviselőházba, és nem tud szabadulni a látvány hatásától. Szinte egy új világ nyílik meg előtte. „*(...) Dzsudi többször fellopózott a mérnökök üres lakásába, és báméskodott. A sarokba tolt bútorok, a sértődött csend, a hófoltos parkett, a leszakadt redőnyű üres ablakok: mindez olyan érdekes és titokzatos.*”³⁸ A társadalmi korlátok tehát ledőltek, és egy új korszak vette kezdetét, amelyben azonban novellaszereplők elvárásai nem teljesültek. Ez ugyanakkor már egy későbbi tanulmány tárgyát fogja képezni.

Szintén a „*Törvény*” című novellában olvashatjuk, hogy Lizi a front elvonultát követően rákos betegen fekszik a tatabányai bányakórházban. Az egészségügyi intézményt 1911-ben építette a MÁK Rt. és a következő esztendőben adták át.³⁹ A korszakban felszereltségét és az ellátás minőségét tekintve európai színvonalúnak számított.

32 GÁLL 1982, 307.

33 SIMONIK 2017, 87.

34 GÁLL 1982, 307.

35 SIMONIK 2017, 87.

36 SIMONIK 2017, 87.

37 GÁLL 1982, 314.

38 GÁLL 1982, 386.

39 SIMONIK 2017, 105.

A bányakórház és a helyi egészségügyi hálózatot az 1898-ban alapított MÁK Rt. Tata-vidéki Bányaműveinél Fennálló Bányatárspénztára működtette, amely a bányászok által befizetett tagdíjakból tartotta fenn magát. Jogi alapját az 1854-es, úgynevezett osztrák bányatörvény képezte, mely előírta a bányavállalkozások számára bányatárspénztárak alapítását. A bányatárspénztár tehát egyfajta biztosító volt, ami kockázati esetekre (bal eset, betegség) nyújtott szolgáltatásokat. Bár hivatalosan önálló jogi személy, a MÁK Rt. vezetése erős kontrollt gyakorolt felette. A bányatárspénztár elnöki tisztét is a mindenkori bányagazgató töltötte be.⁴⁰ A bányakórház tehát ebben az időszakban egy magánkórház volt, amelynek szolgáltatásait a bányatárspénztári tagsággal rendelkező bányászok vehették igénybe, „külsős” betegek csak fizetés ellenében részesülhettek az ellátásból.

Az előrelépés tehát igen figyelemreméltó a „*Germinal*” című regényben ismertetett körülményekhez képest. Míg a 19. század közepén élő észak-franciaországi bányatelep egészére jutott egy orvos, addig a 20. század 1930-as éveiben Tatabányán korszerű bányakórház és jól kiépített egészségügyi hálózat állt a gyógyulni vágyók rendelkezésére. Míg a francia bányászok esetében egy kezdetleges, éppen alakuló bányatárspénztárról olvashatunk, addig Tatabányán ezen szervezet már egy korszerű, sokoldalú intézménynek tekinthető.

Kónya Lajos a tanítóképző elvégzését követően rövid ideig állás nélkül maradt. Végül a második világháború kirobbanását követő hónapban, 1939 októberében kapott írnoki állást a Tatabányai Bányagazgatóság nyugbérosztályán. Így maga is be tagozódott a vállalat hierarchiájába, állása altiszti beosztásnak felelt meg. Ezzel magyarázható, hogy munkásokról szinte alig tesz említést regényeiben, azokkal nemigen érintkezett. A MÁK Rt. társadalmát is ebből az altiszti pozícióból szemlélte. „(...) Tatabányán már nagyon nagy rang volt tisztviselőnek lenni. Az ember, a fiatal kivált, napidíjas írnokként kezdte, ha nem voltak úri összeköttetései, meg is maradt ebben az »altiszti« fokozatban, legfeljebb havidíjassá léptették elő. Jogvégzett, diplomás emberek éltek ebben a kasztban, s nem lehetett feljebb törniük.”⁴¹

A téli időszakban Kónyát áthelyezték az építkezési osztályra. A szerző itt sem rejti véka alá, mennyire irigykedett a tisztviselők pozíciójára: „az építkezésnél Bánki Béla volt a főnök. Komoly, nagy

tekintélyű tisztviselő (...), úr, akinek járt a tisztí fürdő, a tisztí kaszinó (...). Magamban eleget háborogtam, a tatabányai kasztrendszer az országos állapoton is messze túltett. De úgy igazgatták itt sorsunkat, hogy már az »altiszti« minősítés is hallatlan rangot jelentett, örült, aki megkapta a jegyét az altiszti uszodába, s beléphetett az altiszti kaszinóba.”⁴² Itt Kónya a társadalmi megkülönböztetés egy további külső jegyére utal, ami a szabadidős szolgáltatások igénybevételénél volt megfigyelhető. A MÁK Rt. külön tartott fenn tisztviselői és altiszti kaszinót, a strandon pedig külön volt medence a tisztviselőknek, altiszteknek és a munkásoknak.⁴³

Kónyánál is megjelenik a termester alakja, de mivel a szerzővel azonos a társadalmi helyzetük, ezért nincs akkora magasságokban, mint Gáll novelláiban. Kónya számára csupán egy vele azonos pozícióban lévő, közönséges figura. A termester által közvetített dolgozói igények viszont Kónya hivatalába érkeztek be. „Közben állandóan szólt a telefon, amelyen a telep termesterei és a vállalat különböző alkalmazottai jelentették be igényüket: ablaküvegezést, két szoba közötti ajtóvágást, bádog ereszcsontra megjavítást, tetőcserép-foltozást. S mi felvettük ezeket a rendeléseket.”⁴⁴

Mint láttuk, Kónya Lajos többször használja a „kasztrendszer” fogalmát. Sokatmondó tény, hogy Zsoldos Ferenc (1906–2007), aki szintén az 1930-as években állt alkalmazásban a Tatabányai Bányagazgatóság bányatárspénztáránál, saját visszaemlékezésében szintén él a „kasztrendszer” fogalmával. Megerősíti Kónya azon állítását is, hogy az iskolai végzettség önmagában nem volt elegendő a magasabb álláshoz, illetve a társadalmi felemelkedéshez.⁴⁵ Mindez azért is figyelemre méltó, mert Zsoldos már tisztviselői állásban dolgozott, visszaemlékezésében egyértelműen a Kónyánál leírt társadalmi jellemzők köszönnek vissza.

Gáll István egyáltalán nem említi a kasztrendszert, az „ÁBÉCÉ”-ben viszont egy társadalomtudós pontosságával írja le a korabeli tatabányai társadalmi viszonyokat. A lényegét talán még Kónyánál is határozottabban kiemeli. Kérdés ezek után, valóban létezett-e kasztrendszer az ország egyik legmodernebb iparvidékén? A MÁK Rt. 50 éves tatabányai működése alatt több generáció nőtt fel; kevés esély volt azonban arra, hogy munkásszülőnek altiszt, illetve altisztszülőnek tisztviselő legyen a gyermeke. Az előzőekben is láthattuk, hogy szerencsével és befolyásos pártfogókkal volt

40 SIMONIK 2017, 94.

41 KÓNYA 1973, 329.

42 KÓNYA 1973, 359.

43 SIMONIK 2017, 60.

44 KÓNYA 1973, 373.

45 ZSOLDOS 2006, 90.

némi esély a munkahelyi és társadalmi előrelépésre. Ez azonban keveseknek adatott meg.

A MÁK Rt. azért nem támogatta például a bányatelepen egy polgári iskolai tanfolyam megindítását, mert akkor a társadalmi mobilizáció révén az iskola diákjai elhagyták volna bányász szüleik foglalkozását, a MÁK Rt.-nek viszont szüksége volt munkaerő-utánpótlásra.⁴⁶ Azt is láttuk, hogy Tatabányán nem feltétlenül az iskolai végzettség volt a döntő a munkahelyi/társadalmi besorolásnál. Arról nem is beszélve, hogy sikeres társadalmi mobilizáció esetén az egyén továbbra is magán viselte származásának bélyegét ebben a merev hierarchiában.

Láttuk, Kónya a „kasztrendszer” mellett a „kis Amerika” metaforát is használja. Még akkor is, ha ez édesapja katonatársaitól hangzik el. A „kis Amerika” egyértelműen a nagyfokú modernizációra kíván utalni. A „kasztrendszer” viszont az ellenkezőjét, az elmaradottságot fejezi ki. Hogyan lehet jelen a kettő egyszerre? Kónya a 19. század végétől végbemenő sajátos közép-európai modernizációt fejezi ki a két ellentétes jelképpel. Jürgen Kocka a két világháború közötti amerikai és a német magántisztviselő-réteget vizsgálta. A két ország gazdasági fejlődése hasonló volt, a társadalmi változások azonban jelentősen eltértek egymástól. Németország társadalma a középkorig visszanyúló rendies jellegű volt, ezért sok feudális magatartásforma élt tovább. Így míg a magántisztviselők az Egyesült Államokban lényegében a munkásság egy felső szintjét képezték, és saját szervezeteket sem hoztak létre, addig Németországban a magántisztviselők élesen elhatárolódtak a többi társadalmi osztálytól.⁴⁷ A magyarországi társadalmi fejlődés

pedig földrajzi helyzeténél fogva is a német mintát követte: a gazdasági fejlődés a feudális, rendies magatartásformák továbbélésével párosult. Ez a magyarázata annak, amiért a két világháború közötti Tatabányán egyszerre lehet beszélni „kasztrendszeréről” és „kis Amerikáról”.

Ha a Kónya Lajos és Gáll István műveiben megismert bányászcsaládok helyzetét összevetjük Zola „*Germinal*” regényében megismert társaikkal, érdekes következtetésekre juthatunk. Még akkor is, ha térben is, időben is jelentős a távolság közöttük. Láthatjuk, hogy a 19. század közepén élt bányamunkásokhoz képest a tatabányai dolgozóknak már kiterjedt szociális juttatások jártak: élelemtárak, munkásfürdő, bányakórház, kaszinó stb. Ennek azonban ára is volt, ez pedig a MÁK Rt. vezetésének rendkívül erős kontrollja. A bányászati munka pedig továbbra is emberpróbáló maradt. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk, ha a tatabányai munkások is úgy érezték, a MÁK Rt. vállalati jóléti politikája önmagában nem oldja meg minden problémájukat.

Kónya Lajos és Gáll István művei két különböző társadalmi szemszögből beszélnek el a MÁK Rt. két világháború közötti társadalmát. Szerencsésnek mondható, hogy ugyanarról az időszakról több elbeszélő forrás áll rendelkezésünkre. Még jobban járnánk persze, ha a korábbi időszakokból is rendelkezésre állnának hasonló források. A két szerző közül Kónya a tényszerűbb, Gáll ugyanis igyekezett műveinek ideológiai keretet biztosítani. Mindketten a szocialista időszakban alkották meg műveiket, a rendszernek haszonélvezői is voltak. Ennek ellenére az általuk közölt társadalomrajz hiteles.

Macher Péter

Intézmény: Tatabánya Megyei Jogú Város József

Attila Könyvtár, Tatabánya

E-mail: macher.peter@jamk.hu

IRODALOM

BELUSZKY–GYÓRY 2005 Beluszky P. – Győry R.: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest 2005.

BEREND–RÁNKI 1955 Berend I. – Ránki Gy.: *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914*. Budapest 1955.

BÓDY 2003 Bódy Zs.: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1898–1938*. Budapest 2003.

ERDMANN–PETŐ 1975 Erdmann Gy. – Pető I.: *Documentumok a magyar szénbányászat történetéből 1945–1949. (Források a magyar népi demokrácia történetéhez)* Budapest 1975.

GÁLL 1982 Gáll I.: *Kalendárium*. Budapest 1982.

⁴⁶ SIMONIK 2017, 154.

⁴⁷ BÓDY 2003, 40.

- HALMOS 2008 Halmos K.: *Családi kapitalizmus*. Budapest 2008.
- KÓNYA 1970 Kónya L.: *Kicsi a világ*. Budapest 1970.
- KÓNYA 1973 Kónya L.: *Soproni évek*. Budapest 1973.
- KÖVÉR 2002 Kövér Gy.: *Ötven óriás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében*. In: (Szerk. Kövér Gy.) *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest 2002, 328–348.
- MACHER 2019 Macher P.: *Tatabánya bányászársadalma a két világháború között a szépirodalom tükrében*. Új Forrás 2019/3 53–61.
- MAJTÉNYI 2010 Majtényi Gy.: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest 2010.
- MANN 1963 Mann, T.: *A Buddenbrook ház*. Budapest 1963.
- MONOSTORI 1998 Monostori I.: *„Borul a föld.” Kónya Lajos szerepei és költészete az ötvenes évtizedben*. Tatabánya 1998.
- RAVASZ 2011 Ravasz É.: *Az első tatabányai bányagazgató: Ranzinger Vince 1856–1933*. In: (Szerk. Ravasz É.) *Férfiportrék a XX. századból*. (Tatabányai Levéltári Füzetek 13.) Tatabánya 2011, 7–18.
- REICHERT 2012 Reichert G.: *Szerencse le. (Falvai Mátyás: Gépindák)*. Új Forrás 2012/4 60–63.
- REICHERT 2021 Reichert G.: *„Nem szabadulhatok”*. Gáll István Tatabányája. Tatabánya 2021.
- SIMONIK 2017 Simonik P.: *A Népháztól a Gőzfürdőig. Munkásjóléti intézmények a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai bányatelepén (1896–1945)* (Tatabányai Levéltári Kiadványok 16.) Tatabánya 2017.
- TATABÁNYA KÖZIGAZGATÁSI REPERTÓRIUMA III. 1969 (Szerk. Tapolcainé Sáray Szabó É.) *Tatabánya közigazgatási repertoriuma III. A városi tanács és a végrehajtó bizottság 1968–1977 üléseinak jegyzőkönyvei*. (Tatabányai Levéltári Füzetek 5.) Tatabánya 1999.
- ZOLA 1959 Zola, É.: *Germinal*. Budapest 1959.
- ZSOLDOS 2006 Zsoldos F.: *Zsoldos Ferenc bányatársaspénztári tisztviselő visszaemlékezése a vész-korszakról*. In: (Szerk. Ravasz É.) *Tatabánya a II. világháborúban*. (Tatabányai Levéltári Füzetek 9.) Tatabánya 2006, 89–99.

DIE BERGBAUGESELLSCHAFT VON TATABÁNYA IN DEN DREIZIGER JAHREN DURCH DIE WERKE VON LAJOS KÓNYA UND ISTVÁN GÁLL

Péter Macher

István Gáll und Lajos Kónya waren Schriftsteller, wen ihre Jugendlichkeit in Tatabánya während der Zwischenkriegszeit verbrachten. Der Vater von Gáll war ein Lehrer in Felsőgalla, das Nachbardorf von Tatabánya. Kónya arbeitete als Angestellte bei der Bergbaudirektion Tatabánya in den dreißiger Jahren. Nach der Zweiter Weltkrieg wurden sie berühmten Schriftsteller. Beide bekamen den Kossuth-Preis und István Gáll wurde Ehrenbürger von Tatabánya geworden im Jahre 1977. Lajos Kónya arbeitete als Generalsekretär der Schriftstellerverband.

Zwischen 1896 und 1946 die Ungarische Allgemeine Kohlenbergbau AG besaß das Industriegebiet in Tatabánya. Es gab viele moderne Fabriken und die Firma ausländische Aktionäre, die Bergbaugesellschaft von Tatabánya war rückständig und sah wie das Kastensystem in Indien aus. Die Angestellten und die Bergbaumänner wohnten in anderer Wohnsiedlungen, die sich voneinander getrennte wurden. István Gáll und Lajos Kónya schildern diese Gesellschaft in ihren Werken.

Übersetzt von Péter Macher

A KÖTETBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE – ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS – LIST OF ABBREVIATIONS

- ActaArchHung** *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
- AK** *Archaeologiai Közlemények* (Budapest)
- AKorr** *Archäologisches Korrespondenzblatt* (Mainz)
- Antaeus** *Antaeus. Communicationes ex Institute Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest)
- AntHung** *Antiquitas Hungarica* (Budapest)
- ArchAust** *Archaeologia Austriaca* (Wien)
- ArchÉrt** *Archaeologiai Értesítő* (Budapest)
- ArchHist** *Archaeologia Historica* (Brno)
- Arrabona** *Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve* (Győr)
- BalKöz** *Balácai Közlemények* (Veszprém)
- BAR Int. Ser.** *British Archaeological Report. International Series* (Oxford)
- BBÁMÉ** *A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* (Szekszárd)
- Bj–Bh** *Bonner Jahrbücher Beiheft* (Bonn)
- BudRég** *Budapest Régiségei* (Budapest)
- Carnuntum Jb** *Carnuntum Jahrbuch* (Wien)
- CollISM** *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* (Pannonhalma)
- CommArchHung** *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest)
- DissArch** *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* (Budapest)
- DissMonSADJ** *Dissertationes et Monographiae Saveza Arheoloskih Drustava Jugoslavije* (Beograd)
- DissPann** *Dissertationes Pannonicae* (Budapest)
- EJA** *European Journal of Archaeology* (Cambridge)
- FIRKÁK** *Fiatal Római Koros Kutatók Konferenciakötete* (Győr)
- FoIArch** *Folia Archaeologica* (Budapest)
- FontArchHung** *Fontes archaeologici Hungariae* (Budapest)
- GyEL PL** *Győri Egyházmegyei Levéltár Püspöki Levéltár* (Győr)
- Ház és ember** *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* (Szentendre)
- HÓMÉ** *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (Miskolc)
- JAMÉ** *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* (Nyíregyháza)
- KDM** *Kuny Domokos Múzeum* (Tata)
- KDMGyűjt** *A Kuny Domokos Múzeum Gyűjteményei* (Tata)
- KDMK** *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* (Tata)
- KDM REH** *Kuny Domokos Múzeum. Révhelyi Elemér-hagyaték* (Tata)
- KGyM** *Komáromi Klapka György Múzeum* (Komárom)
- KMMK** *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* (Tata)
- LUPA** *Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern* (Wien)
- MÉM MDK** *Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ* (Budapest)
- MFMÉ – StudArch** *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* (Szeged)
- MHB** *Monzmenta Historica Budapestinensia* (Budapest)
- MNL FVL** *Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltár* (Székesfehérvár)
- MNL KEVL** *Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár* (Esztergom)
- MNL KEVL KF** *Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár Komáromi Fióklevéltára* (Komárom)
- MNL OL** *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár* (Budapest)
- MNM MTKCs** *Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történeti Képcsarnok* (Budapest)
- MRGK** *Materialen zur Römisch-Germanischen Keramik* (Bonn)
- MZTK HGy** *Magyar Zoltán Tudásközpont és Könyvtár. Helytörténeti gyűjtemény* (Tata)
- NÉrt** *Néprajzi Értesítő* (Budapest)
- RCRF Acta** *Acta Rei Creatariae Romanae Fautorum Acta* (Oxford)
- RégFüz** *Régészeti Füzetek* (Budapest)
- RINSA** *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* (Milano)
- RLÖ** *Der Römische Limes in Österreich* (Wien)
- ŠAN** *Štátny archív v Nitre* (Ivanka pri Nitre)
- ŠAN PAK** *Štátny archív v Nitre – pracovisko Archív Komárno* (Komárno)
- SEP** *Studia Epigraphica Pannonica* (Budapest)
- StudCom** *Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból* (Szentendre)
- SzfVPL** *Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár* (Székesfehérvár)
- TBKT** *Tata Barátainak Köre tájékoztatója* (Tata)
- TSz** *Történelmi Szemle* (Budapest)
- VMMK** *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (Veszprém)
- WMMÉ** *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* (Szekszárd)

